

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

HET

HEILIGE LAND.

HET
HEILIGE LAND

OF MEDEDEELINGEN UIT

EENE REIS NAAR HET OOSTEN,

GEDAAN IN DE JAREN

1849 EN 1850,

IN GEZELSCHAP

VAN HARE KONINKLIJKE HOOGHEID, DE PRINSES MARIANNE DER NEDERLANDEN,

DOOR

G. H. VAN SENDEN,

THEOL. DOCTOR, RIDDER DER ORDE VAN DEN NEDERL. LEEUW, LID VAN ONDERSCHEIDENE BINNEN- EN BUITENLANDSCHE GELEERDE GENOOTSCHAPPEN, EN PREDIKANT TE ZWOLLE.

EERSTE DEEL.

TE GORINCHEM, BIJ

J. NOORDUYN EN ZOON.

Drukkers en Boekhandelaars.

MDCCCLI.

VOORBERIGT.

Toen ik van het Oosten gelukkig mogt wederkeeren, overtuigde ik mij weldra, dat het vaderland een boekwerk van mijne hand verlangde, hetwelk inzonderheid mededeelingen moest behelzen omtrent het Heilige Land. Indien ik mij had willen bepalen tot het afschrijven van mijn reisjournaal, dan had ik spoedig de reikhalzende begeerte van velen kunnen bevredigen. Intusschen de achting voor het publiek en het gewigt van het onderwerp hielden mij daarvan terug. Ik mag zelfs niet ontveinzen, dat ik, ziende op het een en ander, meermalen door eene angstvalligheid werd bevangen, hoedanig ik nog nooit bij het schrijven van een mijner werken gevoeld heb.

Terwijl ik intusschen aan eene verwachting, die, geheel buiten mijne schuld, hoog is opgewonden, geenszins kan

voldoen, zoek ik, zoo veel in mijn vermogen is, den eisch der gematigden te gemoet te komen. Wie niet meer van mij verlangt, dan herinneringen en indrukken van mijnen togt, — wie die wenscht medegedeeld te zien in eenen vorm, welken de schrijver met het oog op een beschaafd en godsdienstig publiek ontwierp, — die moge mijn beoordeelaar zijn.

Met betrekking tot den inhoud van dit eerste deel, moet ik een paar opmerkingen in het midden brengen. De beide eerste stukken zijn voor het grootste gedeelte schetsen van reistogten, die ik, helaas! niet kon volbrengen; slechts het eerste en kleiner gedeelte van beide is inderdaad door mij gedaan. Het andere gedeelte is er bijgevoegd als vrucht van veeljarige studie, als resultaat ook van naarstig persoonlijk onderzoek bij hen, die de hier beschrevene streken bezocht hebben. Terwijl ik geene vrijheid meende te hebben, deze onderzoekingen en mededeelingen terug te houden, had ik eerst het plan, ze, als toevoegsel achter *het werk te geven. Doch ik ben er van teruggekomen. Zij handelen juist over hetgeen buiten het Heilige Land den voornamen grondslag legde tot het volksbestaan der Israeliten. Ik geloofde, dat zij de beschouwing van het land der inwoning dezer natie gepastelijk moesten voorafgaan.*

In de derde afdeeling is eene historische schets der pelgrimage gevlochten. Ik achtte haar van hoog belang. Ik geloofde ook, dat ik met haar de wenschen van mijne lezers zoude te gemoet komen. Immers ik geef hun aldus een overzigt der geschiedenis van het Land, als Heilig Land; — ik doe hun tevens de belangrijkste werken over hetzelve, de reisbeschrijvingen, kennen. — Ten behoeve van den deskundige is het wel overbodig, op te merken, dat dit gedeelte van mijne reisaanteekeningen door later zorgvuldig onderzoek zeer is verrijkt geworden. Slechts de hoofdtrekken van deze uitvoerige schets stonden toen aan de kust voor mijnen geest.

Eerst wanneer ik, zoo God wil en ik leef, dit werk naar het voorgestelde plan ten einde heb gebragt, zal men in staat zijn over hetzelve te oordeelen. In mijn plan zijn opgenomen de belangrijkste verschijnselen, betreffende de natuur en geschiedenis van het Heilig Land, alsmede de zeden en gewoonten, die deszelfs vroegere en latere bewoners kenmerken.

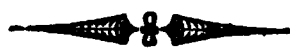
Ik vlei mij, dat er door dit werk op vele bladen van de Schrift des Ouden en Nieuwen Testaments eenig licht en warmte zullen vallen. Voor mij althans werd de Bijbel in het land zijner geboorte meer en meer een levend boek; hij werd het voor mijnen geest, hij werd het voor

mijn hart. Dat mijn hart zoo veel deel heeft aan dit mijn reiswerk en het Bijbelsch Woord er zoo ruime plaats in vindt, duide mij niemand ten kwade. Men bedenke, dat mijn togt eene pelgrimsreis naar het Heilige Land is geweest.

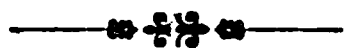
De Heeren uitgevers hebben, in het belang der typographische uitvoering, een minder getal regels op de bladzijden gebragt, dan bij den prospectus bepaald was. Hierdoor wordt elk deel ten minste met één vel vermeerderd. Zij hebben het gedaan op mijn verzoek en zonder bezwaar voor de inteekenaars. Bij het uitwerken der aanmerkingen heb ik daarenboven over nog meerdere ruimte beschikt; zoodat dit deel eene belangrijke toevoeging heeft ontvangen.

Daar ik in het werk zelf, zie bladz. 179—182, *omtrent de aanleiding tot deze reis alles gezegd heb, hetwelk anders hier eene plaats had moeten vinden, sluit ik dit voorberigt met de verzekering, dat het tweede deel spoedig zal volgen.*

v. S.

I.

DE WOESTIJNREIS, bl. 1—30.

II.

VERVOLG DER WOESTIJNREIS, blz. 31—87.

III.

DE PELGRIM VOOR DE KUST VAN HET H. LAND, blz. 88—184.

De pelgrimage een groot en eenig verschijnsel in de geschiedenis der menschheid, blz. 102. Het Heilige Land eerst een stille in de wereld, blz. 103. De pelgrimage der Joden, blz. 104—106. De pelgrimages der Christenen, blz. 106, nasporing der oorzaken van haar; algemeene menschkundige opmerkingen ten opzigte van betrekking tot eenige localiteit, blz. 107—110. Overbrenging er van op het Heilige Land, blz. 111—112. Pelgrimages in het groot, vreemd aan de *eerste* eeuwen des Christendoms, blz. 113.

Zij beginnen met de *vierde* eeuw, blz. 114. Helena, 115. Konstantijn de Groote bevordert ze door het bouwen en wijden der kerk van het H. Graf, blz. 116. Verbazende toevloed van pelgrims. Paula en Eustochium te Bethlehem. Haar brief aan Marcella, blz. 117—120. Hieronymus. — *Vijfde* eeuw. De gunst der omstandigheden werkt mede, blz. 121 en het vermogen der meeningen, blz. 121, 122. De voorstellingen aangaande de pelgrimage worden meer en meer overdreven en bijgeloovig, blz. 123. Het Heilige Land lokt door zijnen bloeijenden staat tot haar uit. — *Zesde* eeuw, Justinianus, blz. 124. De weg wordt voor de pelgrimage gemakkelijk gemaakt, blz. 125; en de pelgrim hoog vereerd, blz. 127. De ontaarding der pelgrimage zorgwekkend voor het godsrijk, blz. 128.

Zevende eeuw. Het Muhammedanisme; Omar verovert Jeruzalem, blz. 129, en de Islam verdringt van een groot gedeelte der wereld het Christendom, blz. 130. De pelgrimage wordt hervat door de werking van het inwendig beginsel en de behoefte aan reliquien, blz. 131. — *Achtste* eeuw. Arculphus, Willibald. De verdraagzaamheid der Ommijaden neemt met Merwan den tweeden een einde. El Manzur, de eerste der Abassiden, blz. 132. Donkere dagen (Maldeveus), doch weder licht; Khalif Harun en Karel de Groote, blz. 133. — De *negende* eeuw, de ongunst en gunst van hare eerste helft, blz. 134. In den verscheurden staat van het rijk der Abassiden deelt het H. Land; doch in de tweede helft dier eeuw ziet men Bernard als pelgrim (1). — Vergeefsche poging in de *tiende* eeuw door

(1) Op blz. 134, regel 9 van onderen, zijn de woorden: *Den pelgrim echter liet men zijnen gang gaan,* - weggebleven, en op blz. 135 is het medegedeelde omtrent BERNARD verkeerd geplaatst geworden. De lezer gelieve het eerste in te vullen en het andere naar blz. 134 terug te brengen Hij leze, na het woord *pelgrim,* aldaar: *Den pelgrim echter liet men zijnen gang gaan. Van daar, dat de Fransche monnik* BERNARD, *die met twee anderen ten jare* 870 *te* Jeruzalem *was, slechts over moeijelijkheden, welke hun in Egypte werden aangedaan, klaagt, doch in de stad en het land ongestoord bleef, terwijl hij er de kerken herbouwd en de verblijven der pelgrims hersteld vond.*

Kootwijk, blz. 160, 161. In de *zeventiende* eeuw neemt het getal der bedevaartgangers meer en meer af; onder hen munten uit Franciscus Quaresmius, Bern. Surius, Mar. Morone, Electus Zwinner, Doubdan, Morison, della Valla, de Moncony, Thevenot, d'Arvieux en la Roque, bl. 161, 162. In de *achttiende* eeuw zijn er weinig pelgrims. Mariti, Volney.

De *pelgrimage der Protestanten.* Zij is niet verworpen door de hervormers, blz. 163, maar op nieuw bezield door het Protestantisme, blz. 164. Zij onderscheidt zich van de bedevaart der anderen en wil het ideaal van haar verwezenlijken, blz. 164, 165. Gezelschappen van Protestantsche pelgrims uit de *zestiende* eeuw, blz. 165. L. Rauchwolf, Salomon Schweigger. Engelschen in de *zeventiende* eeuw, W. Lithgow, G. Sandy, H. Timbertake, Maundrell, blz. 166. — Nederlanders: Golius, C. de Bruyn, H. Myrike. — Nederlandsche pelgrims openen de *achttiende* eeuw, Joh. Heyman en Egmond van der Nyenburg, blz. 167. — Engelschen: Thompson, Thomas Shaw, Rich. Pococke. De Zweed Fr. Hasselquist. — De Duitschers J. Korte, S. Schulz en Carsten Niebuhr, blz. 168, 169. — Gunstige verandering in het lot der pelgrims door den togt van Buonaparte, blz. 169, 170.

De *negentiende* eeuw. E. D. Clarke. De Duitschers: Ulr. Jacob Seetzen, Joh. L. Burckhardt. De Spanjaard Ali Bey (Domingo Badia). Otto von Richter, blz. 171, Mayer, Döbel. — De Engelschen Joliffe, Hennicker, Light, Turner, Legh, Buckingham, Irby en Mangles, blz. 172. — De Franschen: verdienste van hunne expeditie, Jacotin. De Chateaubriand, de Forbin, Lion de Laborde, Michaud, Poujoulat, blz. 173. De Italiaan Daldini, Scholz, blz. 174.

De pelgrimage wordt onder het Egyptische bestuur geheel veilig, blz. 174. Engelsche pelgrims: Hogg, Harly, Monro, Elliot, Paxton, Lindsay, Addison, G. Robinson, Nugent, Fisk, John Wilson en G. Williams. — Duitschers: von Schubert, F. A. Strauss, W. Krafft, Tisschendorff, Russegger, blz. 175. — Franschen: de Geramb, de Lamartine, Marmont, blz. 176. — Amerikanen: Stephens, Eli Smith, Eduard Robinson, Lynch, blz. 177. — Nederlanders: van 's-Gravenweert, Scherer, D. W. L. Hooglandt, J. A. Feith (1) en het reisgezelschap, waarbij de schrijver dezes zich bevond, blz. 178.

Veeljarig verlangen van hem naar het H. Land, blz. 179; zijn plan om het te vervullen, blz. 180. Kennisgeving door H. K. H.

(1) Op blz. 178, reg. 10 van onderen, is uitgelaten het volgende: *Na hem bezocht* J. A. FEITH, *terwijl hij op zijne groote reis zich bevond, het Heilige Land.*

IV.

JOPPE OF JAFFA, blz. 185—236.

V.

ALPHABETISCHE NAAMLIJST

DER

INTEEKENAARS.

Z. M. DE KONING WILLEM III.
Z. K. H. PRINS FREDERIK DER NEDERLANDEN. 2 exemp.

A.

Aarts Wz., J. M.) te Tilburg.
Abbema, A.) te 's Hertogenbosch.
Abbema, Mej. A. A.) te 's Hertogenbosch.
Abrahams, Geb.) te Middelburg.
Adriani, J. L.) Pred. te Lutjebroek.
Adriani, M. J.) Pred. te Westerlee.
Aenmey, Wed. T.) te Schiedam. 2 ex.
Ahlé, H. M.) Griffier te Helder.
Akerlaken, *Jhr.* Mr. P. van) Burgemeester te Hoorn.
Alberda, J. J.) Landb. te Engwierum.
Alma, A.) te Amsterdam.
Almarus, Exalto d') te Berghaven.
Alta, E. Canter) te Leyden.
Altena, M. van Regteren) te Amsterdam.
Alting, P.) te Amsterdam.
Altorffer, J. C. en W.) Boekh. te Middelburg.
Amshoff, M. A.) Pred. te Groningen.
Andel, Mevr. van) te Klaaswaal.
Andel, Mr. J. van) Advocaat te Rotterdam.
Andrea, D. H.) Notaris te Kollum.
Anemaet, F. C. R.) Kantonregter te Gorinchem.
Anrooy, P. G. van) te Z. Bommel.
Anspach, Dr. J. A.) te Deventer.
Anspach, T. J.) te Amsterdam.
Arntzenius, G. C.) te Goor.
Arrenberg, C.) te Rotterdam. 2 ex.
Arum, R. F. van) Boekh. te Haarlem.
Asma, J. F.) Predik. te Schiedam.
Avis Cz., J.) te Westzaan.
Avis, Wed. J.) te Krommenie.

B.

Baak, L. G. van) te Amsterdam.
Baan, D.) Burgemeester te Hoogcarspel.
Baars, W. A.) te Bolsward.
Backer, *Jhr.* Mr. C.) Commissaris des Konings in Overijssel.
Backer, Mr. A.) te Amsterdam.
Backer, Mr. W. C.) te Amsterdam.
Baelde, H. W.) te Woerden.
Baelde Ives, M.) te Rotterdam.
Bakkenes, L. van) Boekhandelaar te Amsterdam. 2 exemp.
Bakker, A.) te Rotterdam.
Bakker, A.) te Rotterdam.
Bakker, J. W.) te Pieterzijl.
Bakker, P. K.) te Engwierum.
Balveren, *Freule* C. A. van) op den huize Leur, bij Nijmegen.
Balveren, W. E. J. van) te Nijmegen.
Bandt van Hekelingen, den) te Dordrecht.
Banning, K.) te Pingjum.
Barbiers, Mev. de Wed.) te Zwolle
Barbiers, W. F.) Luth. Pred. te Gouda.
Barenbrugh, Pred. te Zierikzee.
Barends, P. A.) te Veendam.
Barendsen, H.) Mr. Smit te Amsterdam.
Barger, L.) te Amsterdam.
Bast, G. H.) Secret. der stad Hoorn.
Becius, Mr. A. M.) Wethouder der stad Middelburg.

Beckeringh Ehl, J. W.) Predikant te Garrelsmeer.
Beekhuis, R.) Predikant te Cornjum.
Beelaerts v.Blokland, *Jhr.*Mr.F.W.A.) te Rotterdam.
Beeling, Joh.) te Leeuwarden.
Beets, B.) te Amsterdam. 2 exempl.
Beetsma, J. R.) Landbouwer te Nes.
Beijerinck, W.) Boekhandelaar te Amsterdam. 2 exempl.
Bekenkamp, H.) te Hasselt.
Bekker, W. F. H.) te Amsterdam.
Beman Brouwer, D.) te Waarder.
Bennink Janssonius, R.) Theol. Doct. en Pred. te 's Gravenhage.
Benthem en Jutting, van) Boekhand. te Middelburg.
Bentinck, W. F. C. *Baron*) te Brielle.
Bentinck van Nienhuis, *Freule* A. M. J. H.) te Zwolle.
Berg, H. v. d.) Instit. te Montfoort.
Berghege Az., H.) Pred. te Driehuizen.
Bergh van Heinenoord, W. S. van den) te Rotterdam.
Berkel, M. van) Lid der Prov. Staten van Utrecht, te Montfoort.
Berkhout, A. J.) Pred. te Zaandam.
Berlekom, van) te Middelburg.
Bersch, F.) Muzijkm. te Gorinchem.
Betz, G. H.) te Rotterdam.
Beugelaar, L) te Leeuwarden.
Beumer, C. F.) te Rhedersteeg.
Bibliotheek, Algemeene) te Zwolle.
Bicker Caarten, A.H.M.) te Rotterdam.
Bicker Caarten—van Burg, Wed. A. J.) te Rotterdam.
Bie, P. J. Bezoet de) te Rotterdam.
Bieleveld, C.) Boekhand. te Utrecht.
Bierema, P. K.) Landb. te Warffum.
Bijbelsch Gezelschap: door Oefening Volmaakt, te Groningen.
Bijmholt, E.) te Leeuwarden.
Bijsterbos Jr., N. van Berkum) te Kampen.
Bijsterbosch, S.) Boekh. te Joure.
Binsbergen, J. van) te Hoogland.
Bisschop, H. L.) te Amsterdam.
Blaauw, J.) te Amsterdam.
Blaauw, J. F.) Pred. te Rotterdam.
Blanche en Comp., A. F.) Boekhandelaars te Utrecht. 2 exemp.
Blankert, J. A.) te Sluys.
Blecourt, J. W. de) Apoth. 1e kl.
Bloemen, H. J.) te Amsterdam.
Blom, Herm.) te Rotterdam.
Blom, J. C. Immens) te Utrecht.
Blom, L. O. P.) te Amsterdam.
Blussé, J. J.) te Dordrecht.
Bobeldijk, P. J.) Onderw. te Twisk.
Bodde, L.) te Gorinchem.
Bodeman, Mev. de Wed.) te Nijmegen.
Boeije, Jac. S.) te Zierikzee.
Boekee, F.) Boekhandelaar te Dordrecht. 8 exemp.
Boelens, R.) Boekh. te Zwolle. 2 ex.
Boelaard, D. J. H.) te 's Gravenhage.
Boellaard, M. C.) te Utrecht.
Boer, C.) te Rotterdam.
Boer, J. A. de) te Blesdijke.
Boer, J. den) te Poortugaal.
Boer, M. J. den) Predikant te Ouderkerk aan den IJssel.
Bok, Mr. W.) te Texel.
Bondt, Mev. von Siegesar) te Zandpoort.
Bonnema, O.) te Harlingen.
Bontkes, H. W.) te Ulsda.
Bonvoust Beekman, D. de) Pred. te Utrecht.
Boonen, Wed. J.) te Dordrecht.
Boonenkamp, C. G.) te Rotterdam.
Boonzajer, C. G.) Not. te Gorinchem.
Borch, *Freule* J. J. A. van der) te Zwolle.
Boreel van Haersma, Mej .A. H. Y.) te Leeuwarden.
Borgesius, te Rolde.
Borghorst, H.) te Amsterdam.
Borghorst, I. J.) te Amsterdam.
Bork, H. van) te Rotterdam.
Borleffs, C. J.) Boekhandelaar te Amsterdam.
Bosch, G. van den) in Assendorp, gemeente Zwolle.
Bosch, H. H.) te Amsterdam.
Bosch, H. R.) Theol. Stud. te Amsterdam. 2 exempl.
Bosch, J.) te Lochem.
Bosch, L.) Pred. te Hardenberg.
Boschloo, F.) Boekhand. te Lochem.
Bosch van Drakestein, G.W.) te Goor.
Bosscha, Mr. P.) Hoogl. te Deventer.
Bouma, H.) te Rotterdam.
Bouman, Krijno) Koopm. te Emden.
Bourdrez, P. J.) te Middelburg.
Bouritius van Lon, Pred. te Broek en Zuid-Scharwoude.
Bouwhuis, P. A.) te Hoogeveen.
Bouwmeester, Wed.A.den) te Zwolle.
Brakel, G. van) te Dordrecht.
Brandeler, Wed.v.den) te Dordrecht.
Brandenburg, L.) Boekhandelaar te Workum.
Brandes, J. H.) te Kudelstaart.

Brantsen van Rhederoord, te Rhedersteeg.
Brandt J.Cz., H.) Drogist te Amsterdam.
Brandwijk, geb. M. E. van de Wall, Mevr. de Douairière) te 's Hage.
Bredius, C. J.) te Woerden.
Bree, G. van de) te Rotterdam.
Breemen, H. van) te Amsterdam.
Breet, C. K.) te Zaandijk.
Breussing, C. F.) Krankbezoeker bij de Herv. gem. te Amsterdam.
Brink, D. van Sonsveld) Rijks-Ontvanger te Ravestein.
Brink, H. ten) te Meppel. 3 exemp.
Brink, H. ten) Predikant te Blesdijke.
Brinkman, C. L.) Boekh. te Amsterdam. 16 exemp.
Brinkman, J. H.) Boekhandelaar te Amsterdam.
Brinkman, Mevr. de Wed. J. E.) te Haarlem.
Brock, C. J.) te Wormerveer.
Broes, W.) Em. Pred. te Amsterdam.
Bronke, N.) te Zaandijk.
Bronkhorst, J. A.) te Amsterdam.
Broos, H.) Boekh. te Appingadam.
Brouwer, G.) Boekh. te Deventer.
Brouwer, G.) te Kampen.
Brouwer q. q., P.) Doopsg. Pred. te Gorredijk.
Brouwer, P. M.) te 's Gravenhage.
Brown, A.) Pred. te Leyden.
Bruce, Mev. de Wed. G. J.) te Deventer.
Bruggencate Hz., G. ten) te Almelo.
Bruin Jz., W.) te Wormerveer.
Bruine, P. A. de) te Middelburg.
Bruins, D.) Pred. te 's Graveland. 2 exempl.
Brumund, H. A. G.) Pred. te Amsterdam.
Bruna, H.) Predikant te Hasselt.
Brunings, C.) te Assen.
Brunt Hz., H.) te Woerden.
Buchler, D. D.) te Amsterdam.
Buchli Fest, M.) Theol. Stud. te Amsterdam.
Buchner, K. F. C.) Med. Doct. te Kampen.
Buchner, Mej. A. L. A.) te Zwolle.
Bultman, C.) te Hasselt.
Bultman, H. F.) te Amsterdam.
Bunge, J. P. G. van) te Amsterdam.
Buning, Mr. A. H. Wexumeus) Adv. en Not. te Uithuizen.
Burg, D. van der) te Heeze.
Burgerhoudt, J. J.) te Utrecht.
Burg, geb. v. Wagchern, Mej. J. A. van der) te Schoonhoven.
Burnier, G. A.) te 's Gravenhage.
Burnier, J. F.) te 's Gravenhage.
Busch Keiser, G. J.) te Groningen.
Buyse, C. P.) te Utrecht.
Bylandt, E. J. A. *Graaf* van) Commissaris des Konings in Zuid-Holland.

C.

Caan, *Jonkh.* Mr. H. J.) Staatsraad te 's Gravenhage.
Caland, A.) Hoofd-Ingenieur van den Waterstaat, te Middelburg.
Calkoen, D.) Pred. te Sloterdijk.
Cammann, J. W.) te Amsterdam.
Camming, J.) te Sneek.
Campagne, A.) Predikant te Ommerschans.
Campbell, Rob.) op Nijverdal, te Hellendoorn.
Campen, J.) Boekh. te Sneek.
Campert, P. R.) Instit. te Zutphen.
Cankrien, H.) te Rotterdam.
Cantier Certon, H. A.) te Rotterdam.
Cardinaal, R.) te Utrecht.
Cardinaal Jr., C.) te Almelo.
Carsten, H. C.) te Assen.
Casparis, J. G. de) te Amsterdam.
Casteel, A. T. van) te Rotterdam.
Cate, J. ten) te Velp.
Cate, S. ten) Burgemeester te Sneek.
Certon, Mr. H. A. J.) te 's Gravenhage.
Chabot, S. A.) te Rotterdam.
Chais van Buren, Mr. H. A. C.) te Amsterdam.
Charante, Mej. M. P. v.) te Rotterdam.
Charles, J. D.) te Amsterdam.
Charro en Zonen, H. F. de) Papierhandelaars te 's Gravenhage. 3 ex.
Chatelain, *Jonkvrouwe* M. L. de) te Apeldoorn.
Chevalier, R. le) te Amsterdam.
Chivat, C. E.) Boekh. te Zierikzee.
Christjani, Mej. J.) te Wageningen.
Cierenberg, A.) te Zwolle.
Citters, C. van) te Utrecht.
Clausing, H. C.) te Haarlem.
Cleef, Geb. van) Boekhandelaars te Amsterdam.
Cleef, Geb. van) Boekhandelaars te 's Gravenhage. 6 exemp.
Cleef Jz., P. M. van) Boekhandelaar te Hilversum. 2 exemp.

Cloos, B.) te Holijsloot.
Cnopius, L. C.) te 's Gravenhage.
Cock, H. de) Predikant te 's Hertogenbosch.
Coenen, *Jhr.* J. F. L.) te Amersfoort.
Coenen, P. J. Q.) te Utrecht.
Colder, A.) te Amsterdam.
Colenbrander, D. F. van Berck) te Amsterdam.
Contze, P. D.) te Delft.
Cool, Joh.) Grondeigen. te Voorburg.
Corée, P.) te Oldeboorn.
Corstius, J. F.) Pred. te Oude-Niedorp.
Gorver, Jan) te Amsterdam.
Corver, T.) te Vlaardingen.
Cossée, M.) te Leyden.
Coster, Herm.) te Alkmaar.
Coster, H. J.) te Amsterdam.
Coster, J. H.) te Almelo.
Coster, L. ten Cate), Pred. bij de Doopsgez. gem. te Zwolle.
Costerus, H.) te Edam.
Costerus, W. P.) te Edam.
Cramer, P. N.) Pred. te Warffum.
Cranendoncq en Zoon, A.) Boekh. te Nijmegen.
Cremer, Mej.) te Arnhem.
Crevot, F.) Boekh. te Beverwijk.
Criellaert, S. B.) te Rotterdam.
Croiset, G. E. C.) te Woerden.
Crok, T.) te Koog aan de Zaan.
Croll, Mej. M. E.) te Amsterdam.
Cromhoff, F. G.) te Enschedé.
Crommelin, C. E.) te Wijk-bij-Duurstede.
Crommelin, Rustend Leeraar te Leeuwarden.

D.

Dagevos, D.) Emer. Pred. te Rijsoort.
Dalen, C.) Med. Doct. te Rotterdam.
Dalen, P. van) te Heinenoord.
Dam, J. H. van) te Rotterdam.
Dam, J. M. van) te Rotterdam.
Damsté Pz., J. Sinninghe) Pred. te Bellingwolde.
Damman, J. G.) te Zwolle.
Damman, Mej. H. F.) te Zwolle.
Damman Hz., Mej. de Wed. H.) te Zwolle.
Dammers, Mevr.) te Amsterdam.
Dannenbargh, H. W. H.) te Noordwolde.
Dedem, *Bar.* C. W. van) Burgem. te Avereest.
Deinse, J. J. van) Predikant te IJsselmonde.
Dekema, B.) Boekh. te Utrecht.
Deketh, Mr. A.) te 's Gravenhage.
Dekker, H. S.) te Amsterdam.
Dekker Jac. Docht., Mej. A.) te Zierikzee.
Delden, M. E. van) Pred. te Franeker.
Delden Hz., W. van) Boekhandelaar te Zwolle.
Departement der M. tot N. van 't Algemeen, te Rijssen.
Departement voor de Zaken der R. K. Eeredienst.
Derfelden van Hinderstein, *Baron* von) te Utrecht.
Determan, F. W.) te Amsterdam.
Dettmeijer, J.) te Vogelensank.
Deventer, A. van) te Zwolle.
Deventer, A. M. F. van) te Rotterdam.
Deventer, H. van) te Zwolle.
Deventer Jz., S. van) te Passoeroewan.
Dhaenens, L. J.) Ambtenaar te Middelburg.
Directeur van het Postkantoor te Willemstad. 2 exemplaren.
Dibbetz, B. J.) Pred. te Vollenhove.
Dietz, J. A. A.) te Nieuwediep.
Dijk, C. van) te 's Hertogenbosch.
Dijk, E. E. van) Logementhouder te Meppel.
Dijk, P. J. van) Boekh. te Schiedam.
Dijkhoff, J.) te Zaandam.
Dijksman, G. C.) te Rotterdam.
Dijkstra, H. J.) te Balk.
Dikkers, G.) te Zwolle.
Dishoek, A. M. E.) te Zierikzee.
Doedes Dz., L.) Predikant te Capelle op den IJssel.
Doelman, C.) te Maasland.
Doesburg, J. J.) Boekh. te Groningen.
Doesburgh, H.G.J. van) te Rotterdam.
Doijer, H. Az.) op den huize Vechterdam, bij Zwolle.
Doijer, J. Az.) te Arnhem.
Doijer, Theod. Az.) te Zwolle.
Dokkum, J. van) te Amsterdam.
Dominicus, D.) te Yerseke.
Dommesse, J.) te Utrecht.
Donner, J. C.) Predikant te Ommeren.
Doorn, A. P. van) te Middelburg.
Dorp, Mr. B. van) te Rotterdam.

Dort, J. A. van) Ingenieur van den Waterstaat, te Tholen.
Dorth tot Medler, Mr. G. H. W. L. *Baron* van) Kantonr. te Arnhem.
Dorth van 't Zelle, C. A. *Bar.* van) bij Hengelo.
Dortland, Kassier en Makelaar te Gouda.
Drenthen, J. H.) Onderw. te Zwolle.
Dreschen, J. K. H.) Onderwijzer te Rotterdam.
Driel, P. L. van) te Utrecht.
Driest, J. C. van) te Lienden.
Driest, Mej. P. W. M. v.) te Amsterdam.
Drijber, B.) Predikant te Grijpskerk.
Dronrijp, P. A.) te Amsterdam.
Droogleever, H. J.) te Leerdam.
Drost, G.) Predikant te Demerary en Esquebo.
Druten en Bleeker, van) Boekhandelaars te Sneek.
Dueckell, J.H.) Med.Doct. te Arnhem.
Dunlop, D.) te Rotterdam.
Dussen, *Jonkh.* van der) te 's Gravenhage.
Dussen van Beeftingh, P. van der) te Rotterdam.
Duyn, T. M. *Baron* van der) te 's Gravenhage.
Duyser, G. J.) Pred. te Helvoirt.
Duyverman, P.) Catechizeermeester te Leyden.
Duyvis, J. Spekham) te Koog aan de Zaan.
Dwars, B. D.) te Zwolle.

E.

Echten, Mev. A. G. Douair. van Holthe tot Echten, geb. van) te Assen.
Eekhout, Mr. E. J.) te Zwolle.
Eekhout, J. A. P. H.) Comm. der Posterijen te Amsterdam.
Eekma, O. J.) te Leeuwarden.
Eemten, J.) te Smilde.
Eggens, J.) Onderm. te Nieuw-Buinen.
Ehrenberg, A. H. P.) te Zuidveen.
Eichman, J. H.) te Leyden.
Eilers, J. H. G.) te Amsterdam.
Elias, G. H.) te Amsterdam.
Elias, *Jonkh.*) te Amsterdam.
Elst, F. van der) te Dordrecht.
Eltzman, J. W. Kien) te Tholen.
Elzer, H. J.) te Amsterdam.
Engelen, Mej. de Wed. van) te Zwolle.
Engelen, Mr. J. H. van) te Zwolle.
Engelhard, Mr. J. A.) Raadsheer in het Hof van Groningen.
Engels, P.) Boekhand. te Leyden. 2 exemp.
Engels—Visser, Mev. S. M.) te Rotterdam.
Erkel Cz., van) te Arnhem.
Ermerins, F. Z.) Hoogleeraar te Groningen.
Esch, J. A. van) te Zwolle.
Escury, W. H. Collot d') op den huize Heuveldingen, bij Dalfsen.
Eskes, H.) Landeig. te Kollum.
Essen, R. van) voor een vriendenkring te Steenwijkerwolde.
Essen, J. C. van) te Amsterdam.
Essers van Eeden, Mej. de Wed.) te Amsterdam.
Evers, H. H.) te Enschedé.
Everwijn, A. L.) Emeritus Predik. te Voorthuizen. 2 exempl.
Everwijn, Mej. G. S.) te Nijkerk.
Ewijck, Mr. D. J. van) Commissaris des Konings in Noord-Holland.
Ewijk, H.) te 's Gravenhage.
Eybergen Jr., J. A.) te Amsterdam.
Eykelenboon, J.) te Rotterdam.

F.

Faber, Wed. O.) te Dockum.
Fabius, J. C.) te Amsterdam.
Fabius, Mr. J.) te Amsterdam.
Fabritius van Heukelum, *Jonkv.*) te Utrecht.
Feenstra, T. S.) Boekh. te Sneek.
Feickens, K. O.) Mennonitenbuurt, te Zijpe.
Feith, geb. van Dedem, Mev. de Wed. J. T.) op den huize Aalshorst, bij Dalfsen.
Feith, O. R.) op den huize Boschwijk, bij Zwolle.
Feith, P. R.) Raadsheer in Overijssel.
Fennema, H.) Olieslager te Sneek.
Feyfer, G. J. de) Burg. te Dockum.
Fijnebuik, B.) te Zwolle.
Fockens Gz., G.) Boekhandelaar te Groningen.
Folkers, J.) Pred. te Engelbert.
Forberger, C. L. A.) te Gorinchem.
Formijn, D.) Boekh. te Amsterdam.

Fortuyn, Mej. S. C.) te Zwolle.
Frank, C.) te Donkerbroek.
Francke, A. C.) te Nieuwediep.
Fremerij, Mr. P. J. de) Raadsheer te 's Gravenhage.
Fridagh, G.W.F. *Bar.* van) te Zwolle.
Fridagh, J. A. *Bar.* van) op den huize Mataran, bij Dalfsen. 2 exemp.
Frowein, C. A.) te Kampen.
Fruitier, J. A.) te Groningen.
Fuhri en van Dorp, Boekhandelaars te Batavia. 13 exemp.

G.

Gaal, J. J. B.) Lith. or. Stud. te Delft.
Gaay, W. J. van der) te Delft.
Garcia, J.) te Amsterdam.
Garrelts, J.) te Amsterdam.
Geertsema Jr., H.) te Groningen.
Gelder, M. van) te Wormerveer.
Gelder Pz., P. Smit v.) te Wormerveer.
Gelderman, H. J.) Boekdrukker te Meppel.
Gelster, H. van) te Amsterdam.
Geluk, A. J.) Landm. onder Tholen.
Gennep, Mej. W. van) te 's Hage.
Genoots.: Beschaving en Veredeling, te Amsterdam.
„ Diversa sed Una, te Dordrecht.
„ Doctrina et Amicitia, te Amsterdam.
„ Laurens Koster, te Dordrecht.
Gerbranda, P.) te Lollum.
Gereaud, F. S.) te Rotterdam.
Gerlings, J.) te Utrecht.
Geuchies, H. B.) te Rotterdam.
Geuns, A. van) te Amsterdam.
Geuns, geb. Roosendaal, Mevr. de Wed. van) te Utrecht.
Ghesel, *Jonkvr.* van) te Zeist.
Gijzelaar, geb. *Jonkvr.* van Schinne, Mevr. de *Baronesse* Wed. H. de) te 's Gravenhage.
Giltay, J.) te Dordrecht. 2 exemp.
Glasger, J.) te Zwolle.
Goekoop, A.) te Goedereede.
Goeman, M.) Pred. te Uttum. O. Vr.
Goes, A. van der) te Gent.
Goes van Naters, Mevr. Douair. Mr. C. van der) te Delft.
Goot, J. J. van der) te Akkrum.
Godron, N.J.) Ambtenaar te Utrecht.
Gorter, R.) te Sneek.
Goude, Wed. M.) Boekhandelaresse te Schiedam. 2 exemp.
Graaff, J. H. de) te Amsterdam.
Graaff, N. de) Emer. Pred. te Haarlem.
Greeuw, D.) te Groet.
Griethuizen, W. H. van) te Elburg.
Griethuysen, W. T. van) Pred. te Bunnik.
Grijp, S. G. Nauta van der) te Zierikzee.
Grimm, J. W.) te Dordrecht.
Grinwis, Wed. J. J.) te Ouddorp.
Groeneveld, J. L.) te Immerwolde.
Groh, S.) te Amsterdam.
Groningen, A. P. van) Predikant te Ridderkerk.
Groot, H. S. J. de) Boekhandelaar te 's Gravenhage.
Groot, P. Hofstede de) Hoogleeraar te Groningen.
Groot, P. J. de) te Willemstad.
Groot, U. A. de) Pred. te Sneek.
Grootenhuis, G.) te Zwolle.
Groot Stiffry, de) Gep. Maj. te Utrecht.
Groot Stiffry, C. de) Pred. te Krimpen aan de Lek.
Groskamp, A.) Ontvanger te Oldemarkt.
Grunebosch, J. W.) te Utrecht.
Gudde, M. B.) te Rotterdam.
Guldenarm, J. H.) Predikant te Engwierum.
Gunne, A. Ter) Boekhandelaar te Deventer.
Gunning, J. H.) te Haarlem.

H.

Haack, Pred. te Oldehove.
Haaff, J. M. van 't) te 's Gravenhage.
Haar, B. ter) Theol. Doct. en Pred. te Amsterdam.
Haar, J. van der) Onderwijzer te Helder.
Haas, J. de) te Amsterdam.
Haas, J. J. de) te Amsterdam.
Hackert Az., B.) Opzigter der Genie in Oost-Indië.
Haegen, J. D. Schultz van) te Dordrecht.
Haersolte, *Baron* H. A. D. J. van) Ontvanger van Zwollerkerspel.

Halteren, T. van) Boekh. te Wildervank.
Ham, Dir. van 't Postk. te Naarden.
Ham, F. van den) Em. Pred. te Rotterdam.
Hammen, M. P. van der) Pred. te Diemen.
Haenegraaff—de Vriese, Mevrouw M. J. L.) te Rotterdam.
Hanegreef, J. J.) te Rotterdam.
Hannik, J.) Ambtenaar te 's Hertogenbosch.
Hardenberg, H.) te 's Gravenhage.
Hartkamp Lz., J.) te Amsterdam.
Hartog Jnz., J.) Doopsgez. Leeraar te Westzaan.
Hattem, B. van) Pred. te Wilnis.
Hattem, van) Boekh. te Wageningen.
Heel, S. van) te Rotterdam.
Heemstra, *Baron* van) Commissaris des Konings in de Prov. Utrecht.
Heemskerk, Mej. C. J.) te Utrecht.
Heerdt, J. P. *Baron* van) te Zwolle.
Heerkens, Mr. J. P. A.) Raadsheer bij het prov. Ger. van Overijssel.
Hegerink, Jan) te Lonneker.
Helbach, D. F. H.) te Alphen.
Helbach, J. C. Veltcamp) te Rotterdam.
Heldewier, W.) te 's Gravenhage.
Hellendoorn, H. J. D.) te Utrecht.
Helmich, *Mr.* A. J.) President van het Prov. Hof in Overijssel.
Helmond, P. van) Arrondissem. betaalm. te Sas van Gent.
Hemert, *Jhr.* Mr. G. C. Junius van) te Dedemsvaart.
Hemmes, J. G. Borgesius) Predikant te Eext.
Hendriksz, D.) Pred. te Kolham.
Herny, J. A.) te Aardenburg.
Herseelen, T. *Baron* van) te 's Gravenhage.
Herwerden, Mevr. de Wed. B. van) te Amsterdam.
Heshuysen, G.) te Amsterdam.
Hess, H. H.) Not. te Hoogcarspel.
Hesse, H. Klugkist) te Kollum.
Hesselink, G. B. F.) te Zutphen.
Heuvel, P. H. van den) te Leyden.
Heydanus, *Mr.* J. W.) Burgem. te Weesp.
Heyningen en Post Uiterweer, van) Boekh. te Utrecht. 4 exemp.
Heyrmans, H. H. Roeloffs) te Rotterdam.
Heyse, J. A.) te Amsterdam.
Hiebink, H.) Directeur van het Zendelingshuis te Rotterdam.
Hijner, J. A.) te Zwolle.
Hilkes, J. N.) te Amsterdam. 2 ex.
Hinlopen, J. G.) te Middelburg.
Hisser, C.) te Middelburg.
Hissink, A.) Pred. te Dedemsvaart
Hobbing, S. H.) te Greethsiel. O.Vr.
Hodshon, J.) te Amsterdam.
Hoefsmit, J.) te Zegwaard.
Hoek, A.) Chirurgijn te 's Hage.
Hoek, W. van der) Pred. te Kromwal.
Hoekstra, S.) Doopsgez. Pred. te Akkrum.
Hoekwater, C.) Burgemeester van Hof van Delft.
Hoet, C. ten) te Nijmegen. 2 exemp.
Hoeven, A. H. ter) te Amsterdam.
Hoeven, A. des Amorie van der) voor de Boekerij der Rem. Ger. kerk te Amsterdam.
Hoey Schilthouwer, G. A. van) Gen. Maj. te Gorinchem.
Hoffman, J. H. G.) te Winterswijk.
Hoffman, J.) te Utrecht.
Hofland, J.) te Amsterdam.
Hoitana, S.) te Akkrum.
Hoitsma, J.) Landm. bij het kadaster te Leeuwarden.
Holl, H. R. de) Pred. te Hoogeveen.
Holle, Mr. J. H.) Off. van Justitie te Gorinchem.
Hollertt, J. L.) te Rotterdam.
Holst, G. J. Roland) te Amsterdam.
Holterman, H. J.) te Rhoon.
Holwerda, J. J.) Landb. te Niawier.
Honig, P.) te Koog aan de Zaan.
Honig Jz. Jr., J.) voor een Leesgezelschap, te Zaandijk.
Honigh, Mej. G. C.) te Zaandijk.
Honigh, Wed. J. C.) Boekhandelares te Schagerbrug.
Hooft, Mej. de Wed. A. N.) te Zwolle.
Hooft, Wed. Hovij, Mevr. J.) te Scherpenzeel.
Hooft van Woudenberg van Geerestein, *Jhr.*) te Amsterdam. 2 ex
Hoog, P.) te Wormerveer.
Hoogstraten, H. L. van) Boekhandelaar te Zwolle.
Hoogstraten, S. v.) te 's Gravenhage.
Hoogstraten en Zoon, A. van) Boekh. te 's Gravenhage.
Hoog van ter Aar, Mr. P. G. J.) te Rotterdam.
Hooijer, C.) Pred. te Zalt-Bommel.
Hoop Jacz., A. van der) te Rotterdam.

Hooykaas, J.) Pred. te Middelharnis.
Horneer, H.) Boekh. te Gorinchem.
Horneman—Folkers, Mej.) te Rotterdam.
Hout, J. in 't) te Rotterdam.
Houten, J. Koster van) Predikant te Heino.
Houten, M. C. van) te Bergeik.
Houtsma, S.) Boekhandel. te Harlingen. 4 exempl.
Houttuyn, Mej. de Wed. H.) te Zaandijk.
Houwink, G.) te Sneek.
Höveker, H.) Boekhandelaar te Amsterdam. 2 exemp.
Hoytema, P. Z.) te Akkrum.
Hucht, J. A. van der) te Schiedam.
Huffel, A. J. van) Boekhandelaar te Utrecht.
Huguenin, J. T. H.) Predikant te Zuidwolde.
Huguenin, Mr. H. U.) voor het 8e schooldistrict van Friesland.
Huidekoper, A.) te Amsterdam.
Huisingh, P.) Boekhandelaar te Winschoten. 7 exempl.
Hulshoff Jr., B.) te Amsterdam.
Hulst, J. W. A. van) te Leyden.
Hulst, L. van) te Haarlem.
Hulst, Ph.) Notaris te Zuid-Scharwoude.
Humme, A.) te Amsterdam.
Hundlingius, H. W.) Predikant te Schiermonnikoog.
Huysers, H.) Theol. Doct. en Pred. te Pieterburen.
Huyssen van Kattendijke, J. W. *Baron*) te Wassenaar.

I.

Jacobi Czn., Ph.) te Rotterdam.
Jacobs, J.) te Arnhem.
Jacobs en Meijers, Boekhandelaars te Amersfoort.
Jacobsen, A.) te Rotterdam.
Jager, Dr. A. de) te Rotterdam.
Jansen, G. W. A.) Predikant te Rorichum. O.Vr.
Jansen, H.) te Groningen.
Jansen, H. D.) Pred. te Vrouwen-Polder.
Janssen, A.) te Amsterdam.
Japikse, J.) te Zaandam.
Jarman Wz., J. L.) te Amsterdam.
Idsardi, J. W.) Landb. te Ternaard.
Jentink, M. A.) Pred. te Harlingen.
Jentink, Theod.) te Nieuwland.
Jong, Joh. J. de) te Rotterdam.
Jong, K. H. de) te Hoogcarspel.
Jonge, *Jhr.* Prof. B. de) te Middelburg.
Jonge, *Jhr.* W. D. de) te Zierikzee.
Jongeneel, J.) Wijnhandelaar te Rotterdam.
Jongeneel, P.) te Alphen.
Jonge van Ellemeet, *Jonkh.* Mr. W. C. M. de) te Oostkapelle.
Jongkindt, G.H. Coninck) te Alphen.
Joncheere, A. B. de) te Zierikzee.
Jonquière, C. L. B.) Predikant te Hoogeveen.
Jordens, Mr. C. A. van Munster) te Deventer.
Jorissen, M.) Pred. te IJsselstein.
Ittersum, E. H. *Baron* van) te Wijk-bij-Duurstede.
Ittersum, *Jhr.* R. A. J. *Baron* van) Notaris te Brummen.
Ittersum, geb. van der Merwede, Douairière van) te Utrecht.
Itz, G. N.) Stads-Architect te Dordrecht.
Julius, W.) Instituteur te Utrecht.

K.

Kaa, van der) te Arnhem.
Kakebeeke, geb. de Leeuw, Mev. J.) te Goes.
Kalff, G. J.) te Zwolle.
Kamp, Johan) te Grootegast. O.Vr.
Kanngiesser, J. A.) Boekhandelaar te Vlaardingen. 2 exemp.
Karsten, S.) Hoogleeraar te Utrecht.
Kate Az., P. ten) te Zaandam.
Kaufman, A.) te Rotterdam.
Keer, Otto) te Amsterdam.
Keffens, S. van) Pred. te Nes.
Keiser, Mev. de Wed. J.H.) te Zwolle.
Keyzer, H.) te Zaandam.
Kellerman, G. de W. van Lakerveld) te Gouda.
Kempenaer, Mr. G. N. de) te 's Hage.
Kemper, *Jonkh.* Mr. J. de Bosch) te Amsterdam.
Kerkhoven, Joh.) op den huize Hunderen, te Twello.
Kesler, P. M.) te Leeuwarden.

Kesteren, H. J. van) Boekh. te Amsterdam. 2 exemp.
Ketting, C.) te Kralingen.
Ketwich, Mev. de Wed. C. van) te Haarlem.
Keulen, G. Tin van) Burgemeester te Diepenheim.
Kiel q.q., S. H.) te Midwolde.
Kieft, J. L.) te Brummen.
Kiewit, C.) te Rotterdam.
Kirbergen, W.H.) te Amsterdam. 3 ex.
Kleeblad, J.) te Amsterdam.
Klees Rz., K.) Med. D. te Amsterdam.
Kleeuwens en Zoon, F.) Boekh. te Goes. 4 exemp.
Kleffens, S. van) Pred. te Nes.
Klinkenberg, J.) te Edam.
Klinkert, Z.) te Zwolle.
Kloppenburg, B. A.) te Rotterdam.
Kluit, H.) te Dordrecht.
Kluppel, J. J.) te Amsterdam.
Knackwoerst, J. C.) te Doesborgh.
Kniphorst, C. E.) te Zuidlaren.
Knottenbelt, F. H.) te Amsterdam.
Knuttel, D.) te Amsterdam.
Knyff, Wed. J. de Koning) te Oudewater.
Knyff Az., H.) te Woerden.
Koch, C. F.) Boekh. te Utrecht.
Koch, J. R. Eilers) te Pekel-A.
Koker Bz., J.) te Broek en Waterland.
Kolff, A. J.) te Middelharnis.
Kolff, C. G.) te Rotterdam.
Koppe, C.) Deurwaarder te Zwolle.
Kort, H. de) te Dordrecht.
Koster, H.) Boekhandelaar te Delft.
Koster, R.) Landb. onder Dalfsen.
Koudijs, D.) te Noordwijkerhout.
Kraay, C.) Boekh. te Amsterdam.
Kraay, Geb.) Boekh. te Amsterdam.
Kragt, G.) te Rotterdam.
Kramers, H. A.) te Rotterdam. 2 ex.
Kreiken, E.) te Wezepe.
Kremer, J.) Pred. te Termunten.
Kretschmer, Jufv. A. Beeldsnijder) te Hattum.
Kreulen, W. J.) te Zwolle.
Krieger, J.) te Rotterdam.
Krieken, J. A. van) Pred. te Rijswijk.
Kroese, W.) te Amsterdam.
Kronenberg, B. W. F.) te Oldenzaal.
Kroon, M.) te Oudcarspel.
Kruseman, A. C.) te Haarlem.
Kruyt, W. J.) Boekh. te Arnhem.
Krythe, F. J. A.) Med. et Chir. Doct. en Vroedm. te Bedum.
Kulderij Az., J.) te Middelburg.
Kuyk, Z. M. van) Pred. te Appeltern.
Kuypers Jz., J.) te Gorinchem.

L.

Lacoste, H. van der Sande) te Dordrecht.
Lagerwerff, C. D.) te Rotterdam.
Lagerwey, H.) Boekh. te Dordrecht.
Lagerwey, S.) Notar. te Woerden.
Lammerée, W.) Pred. te Geldermalsen.
Lampen, E. H.) te Amsterdam.
Lange, Douwes de) Schipper en Koopman aan den Helder.
Lange, G. C.) te Amsterdam.
Lange, M. M. de) Griffier te Tholen.
Langeveld, J.) te Amsterdam.
Lantsheer, W. N.) te Middelburg.
Lantzendorffer, Pred. te Bleiswijk.
Latour, Mej. M. G.) te Amsterdam.
Lau, Mr. J. G. la) te Leyden.
Lauerman Wassenaar, H. M.) Pred. te Wervershoof.
Ledeboer Bz., L. V.) te Rotterdam.
Leding, R. H.) Pred. te Visquard. O.Vr.
Leding Bruno, Pred. te Visquard. O.Vr.
Lee, Mej. G. van der) te Alphen.
Lee, H. van der) te Woerden.
Lee, P. van) te Haarlem.
Leendertz, A. C.) Doopsgez. Pred. te Cleve.

Leesgezelschappen:

Aan Godsdienst gewijd, te Edam.
Amicitia, te Rotterdam.
Amica Veritas, te Leeuwarden.
Beproeft alle dingen en behoudt het goede, te Schiedam.
Concordia, te Delft.
Concordia, te IJsselstein.
De Eendragt, te Utrecht.
Deugd en Bijbelkennis, te Groningen.
De Wetenschap enz., te Gorinchem.
De Wijnranken, te Coevorden.
Diaconie) te Middelburg.
Disce Legendo, te Utrecht.
Diversa aed Una, te Zoelen.
Door oefening wordt kennis vermeerderd, te Koog en Zaandijk.

Door Leeslust verbonden, te Amsterdam.
Eensgezindheid, te 's Gravenhage.
Favente Amicitia, te Zwijndrecht.
Godsdienstig) te Werkendam.
Godsdienstig) te Wijk-bij-Duurstede.
Kennis en Verlichting, te Aardenburg.
Kennis en Waarheid, te 's Gravenhage.
Keur van Letteroogst, te Amsterdam.
Laurens Koster, te Dordrecht.
Leerzaam Vermaak, te Amsterdam.
Leeslust baart Wetenschap, te Terschelling.
Leeslust en Vriendschap, te Almkerk.
Leeslust, te Dordrecht.
Leeslust, te Ootmarsum.
Leeslust, te Steenwijk.
Leeslust, te Zwolle.
Leest en Denkt, te Amsterdam.
Leest, leert en betracht, te Leeuwarden.
Lust tot onderzoek, te Amsterdam.
Minerva Sacrum, te Breda.
Moderata Durant, te Leeuwarden.
Monon Agathon Kalon, te Leeuwarden.
Multum et Multa, te Nijmegen.
Na afgewerkte taak enz., te Groningen.
No. 1, te Oude-Pekel-A.
Nut en Genoegen, te Groningen.
Nut en Genoegen, te Kollum.
Nut en Uitspanning, te Rotterdam.
Nut en Uitspanning, te Steenwijk.
Nut en Uitspanning, te Tholen.
Nut en Vermaak, te Delden.
Nut en Vermaak, te Haarlem.
Nut en Vermaak, te Leyden.
Nut en Vermaak, te Oude-Pekel-A.
Nut is ons Doel, aan den Uithoorn.
Nuttig en Aangenaam, te Meppel.
Nuttig en Aangenaam, te Middelb.
Nuttige Uitspanning, te Epe.
Oefening en Uitspanning, te 's Bosch.
Oefening en Vermaak, te Medemblik.
Oefening, te Amsterdam.
Onder bestuur van Js. A. Nijhoff, te Arnhem. (Zwolle.
Onder bestuur van J. S. Wor, te
Onder directie van A.O.H. *Bar.* Gansneb, gen. Tengnagel, te Breda.
Onder directie van Dr. W. G. Brill, te Zutphen.
Onder directie van L. B. Ledeboer, te Rotterdam.
Onderling genoegen, te Oudewater.
Onderzoekt alle dingen en behoudt het goede, te Tul en 't Waal.
Onderzoekt alle dingen en behoudt het goede, te Leyden.
Orde, Eenvoudigheid en Verscheidenheid, te Utrecht.
Overbetuwsch) Theologiae et Religione.
Penelope, te Vlaardingen.
Studio Veri, te Leyden.
Tandem fit Surculus arbor, te Bergen-op-Zoom.
Te Amerongen.
„ Avereest en Ommerschans.
„ Assendelft.
„ Avezathen.
„ Barneveld.
„ Bergschenhoek.
„ Borculo.
„ Breukelen.
„ Dirksland.
„ Doorn.
„ Drimmelen.
„ Dronrijp.
„ Dubbeldam.
„ Elst.
„ Frederiksoord.
„ Geertruidenberg.
„ Giethoorn.
„ Goedereede.
„ Goes, onder directie van J. van Rentergem de Fouw.
„ Grootegast.
„ Haastrecht.
„ Hasselt.
„ Hendrik-Ido-Ambacht.
„ Hillegondsheim.
„ Huizum.
„ Hummelo.
„ Koekanje.
„ Klundert.
„ Koog en Zaandijk.
„ Koudekerk.
„ Kuinre.
„ Langweer.
„ Leerdam.
„ Lemmer.
„ Lieve Vrouwen-Parochie.
„ Maarssen.
„ Nieuwe Schans.
„ Nieuwolda.
„ Nieuw-Pekel-A.
„ Oldeholtpade.
„ Oldemarkt.
„ Oosterhaule.
„ Oosterhout.
„ Oude-Wetering.

Te Papendrecht.
„ Passoeroewan.
„ Puttershoek.
Ter bevordering van Kennis en Genoegen, te Rotterdam.
„ bevordering van Deugd en Verlichting, te Delft.
Te Reeuwijk.
„ Renesse.
„ Scheemda.
„ Tjummarum.
„ Twisk.
„ Uithuizen.
„ Velzen.
„ Vriezenveen.
„ Waarden.
„ Waddinxveen.
„ Warffum.
„ Warrega.
„ Wedde.
„ Weesp.
„ Wehe.
„ Werkendam.
„ Willemstad.
„ Wolvega.
„ Zaandijk.
„ Zuidwolda.
„ Zwartsluis.
Theologia Sacra, te Utrecht.
Theologisch) te Hindelopen.
Theologisch) te Weesp.
Tot Beschaving en Vermaak, te Gouda.
„ bevordering van Christelijke Lectuur, te Oosterland.
„ Bevordering van deugd en verlichting, te Delft.
„ Bevordering van godsdienstige kennis, te Middelburg.
„ Leering en Uitspanning, te Blija.
„ Leering en Uitspanning, te Groningen.
„ Leering en Uitspann., te Haarlem.
„ Leering en Vermaak, te Leeuwarden.
„ meerder Oefening, te Hoorn.
„ Nut en Genoegen, te Dragten.
„ Nut en Genoegen, te Woerden.
„ Nut en Uitspanning, te Maassluis.
„ Nut en Vermaak, te Amsterdam. 2 exempl.
„ Nut en Vermaak, te Bergen-op-Zoom.
„ Nut en Vermaak, te Bovenknijpe.
„ Nut en Vermaak, te Harlingen.
„ Nut en Vermaak, te Hulst.
„ Nut en Vermaak, te Leeuwarden.
„ Nut en Vermaak, te Loenen.
Tot Nut en Vermaak, te Moordrecht.
„ Nut en Vermaak, te Oudewater.
„ Nut en Vermaak, te Schagen.
„ Nut en Vriendschap, te St. Maartensdijk.
„ Nut, Onderwijs en Opvoeding, te Rotterdam.
„ Nut van 't Algemeen, te Edam.
„ Oefening en Uitspanning, te Kampen.
„ Oefening van het hart en verbetering van het verst., te Maassluis.
„ Oefening van Kennis en Deugd, te Zutphen.
„ Onderling Nut, te Heerenveen.
„ Uitspanning, te Eck en Wiel.
„ Uitspanning en Beschaving, te Dragten.
„ Vriendschap en Onderhoud, te Purmerend.
„ Zedelijk Nut en Genoegen, te Apingadam.
„ Zinnelijk Vermaak en zedelijk Genoegen, te Amsterdam.
Uit liefde tot Bijbelsche Waarheid, te Rotterdam.
Uitspanning, te 's Gravenhage.
Uitspanning, te Meppel.
Uitspanning voor den geest, te Amsterdam.
Utile et Dulce, te Batavia.
Van Dames, tot Nut en Vermaak, te Sneek.
„ de Dille. (Oude)
„ Godsdienstige Geschriften, te Leeuwarden.
„ Onderwijzers, derde District van Drenthe.
„ Onderwijzers in de Godsdienst, te Amsterdam.
„ Politische werken, te Arnhem.
„ Predikanten, te Amsterdam.
„ Predikanten, te Delft.
„ Predikanten, te Epe.
„ Predikanten, te Uelsen.
„ Predikanten, te Zutphen.
„ Stichtelijke Lectuur, te Assen.
Verandering vermaakt, te Pekel-A.
Veritatis Ergo, te Leyden.
Vermaak en Leering, te Zwolle.
Verscheidenheid en Overeenstemming, te Gorinchem.
Verscheidenheid, te Amsterdam.
Verstand en Smaak, te Groningen.
Voor het Schoone en Goede, te Heerjansdam.
„ Onderwijzers te Andelst.

Voor Verstand en Hart, te Alphen.
„ Verstand en Hart, teAmsterdam.
„ Verstand en Hart, te Haarlem.
„ Verstand en Hart, te Naaldwijk.
„ Verstand enHart, te Woubrugge.
„ Verstand en Hart, te Z. Bommel.
Vriendenkring, te Heerenveen.
Vriendschap en Leeslust, te Tholen.
Vriendschap en Oefening, te Scheveningen.
Wetenschap, Nut en Vermaak, te Leyden.
Wetenschappelijk) te Culenburg.
Leesvereeniging, te Amsterdam.
Leeuwen, A. M. Schagen van) Candidaat Notaris, te Delft.
Leeuwen, D. van) te Aarlanderveen.
Leeuwen Jr., K. van) te Edam.
Leeuwes, W.) Ond. te Leeuwarden.
Lemker, Mr. F.) te Kampen.
Lengkeek, Gen.-, Heel- en Vroedm. te Rhoon.
Lentfrinck Koolhaas, Mevr. de Wed.) te Haarlem.
Lesturgeon, A. L.) Predikant te Oosterhesselen.
Leuringh, A. Santee) Burg. te Leek.
Leverkinck J. Pz., P. J.) te Bentheim.
Liefde, J. de) te Amsterdam.
Liefsting, J. Coninck) te Hellendoorn.
Lieftink, Pred. te Odoorn.
Linde, van der) te Arnhem.
Linden, Wed. J. W. van der) te Woerden.
Linse, W. H.) Pred. te Steenderen.
Löben Sels, J. G. van) te Zutphen.
Loeff, G. A.) Insp. Verif. te Utrecht.
Loenen, L. L. van) Pred. te Beilen.
Loesingh, G. W.) Assessor te Emden.
Lokhorst, A. M. van) Burgem. te Zwammerdam.
Lolcama, W.) Pred. te Westerbork.
Loman, W. F.) Theol. Stud. te Amsterdam.
Loman, C. J.) Boekh. te Amsterdam.
Londoncq, G. M. P.) te Amsterdam.
Looman, T. M.) te Amsterdam.
Looy, C. H. van der) te Rotterdam.
Lotz, J. H.) te Amsterdam.
Lotz, M.) Th. Cand. te Amsterdam.
Louman, G.) te Zwolle.
Lourens, J.) te Delftshaven.
Louw, A. A.) Theol. Stud. te Utrecht.
Lulofs, J. D.) te Amsterdam.
Lulofs, P. H. J.) Predikant te Rhoden.
Luttenberg, H.) te Zwolle.
Luyk, J.) Secretaris te Scherpenisse.
Luzac, Mej.) te Leyden.
Lynden, W. H. *Baron* van) te Amsterdam.
Lyster, C. J.) te Rotterdam.
Lyzen, D.) te Amsterdam.

M.

Maagh Meijer, A.) Predikant te Vries.
Maalderink, J. D.) Pred. te Geesteren.
Maanen, Mr. J. M. van) Raadsheer in het Prof. Hof van Noord-Holland.
Maas, W. H.) Pred. te Idsegahuizen.
Mabé Jr., Mr. P.) Notaris te Haarlem.
Macalester Loup, M.) Predikant te Breukelen.
Machielsen, H.) te Almelo.
Mackay, D. G.) Pred. te Stavoren.
Mackay, D. J.) Pred. te Amsterdam.
Makkes, W. A.) Boekh. te Purmerend.
Makkeseel, P.) te Wormerveer.
Malga, J. J.) Boekh. te Nijkerk.
Mandt, J. de) te Dordrecht.
Manssen, J. C.) Evang. Luth. Pred. te Groningen.
Mansvelt, G. S. van) te Utrecht.
Manting, G.) te Heeg.
Mariënhoff, H. J. van) Notaris te Wijk-bij-Duurstede.
Marken, J. C. van) Predikant te Amsterdam.
Matthes, Prof. C. J.) voor het Leesmuseum te Amsterdam. 2 exemp.
Matthes en Bormeester, te Amsterdam. 2 exemp.
Mechgorius, Mevr.) te 's Gravenhage.
Medenbach Wakker, Mr. J. P. van) te Watergraafsmeer.
Meerburg, J. H.) te Soeterwoude.
Meerburg — la Lau, Mevr. de Wed. S. A. G.) te Leyden.
Meerten, C. C. van) te Gouda.
Mees, M. A.) Pred. te Huizinghe.
Mees, P.) te Hoogezand.
Meeteren, M. van) te Amsterdam.
Meijer, C.) Predikant te Norg.
Meijer, C. H.) te Amsterdam.
Meijer, C.P. de) Th. Stud. te Utrecht.
Meijer, H. J.) Nieuwe-Stadspolder. 2 exempl.
Meijer, Schoolonderwijzer te Marienweer. O. Vr.
Meijer, W. J.) S. S. Min. Cand op de Leek.

Mekel, Wed. C. J.) te Uithuyzen.
Metelerkamp, C. L. P.) te Zwolle.
Metelerkamp, Mr.) te Brummen.
Metelerkamp, Mr. R. J. C.) Oud-Burgemeester te Delft.
Meulen, L. C. van der) Predikant te Meerssen.
Meulen van Marwijck, Mev. J. van der) te Amsterdam.
Meurs, Mr. W. C.) te 's Gravenhage.
Meursing, A.) te Buinen.
Meynhardt, Mevr.) te Utrecht.
Mierop, C. J. Wed. v.) te Rotterdam.
Mijnlief, B.) te Rotterdam.
Mijnlief, J. te) Krimpen op den IJssel.
Milders, W. S.) te Leyden.
Mirandolle Jr., W. H.) Pred. te Zijpe.
Moens, W.) te Rotterdam.
Moerbeek, S. G.) te Groningen.
Moerel, C. M.) te Zwolle.
Moezelaar, K.) voor het Onderwijzers gezelschap te Leeuwarden.
Molhuysen, A. H.) te Rotterdam.
Molhuysen, P. C.) te Deventer.
Moll Hz., J.) voor een Leesgezelschap te Rotterdam.
Moll Jz., J.) te 's Gravenhage.
Mollerus, *Jhr.* E. J. R.) te Amsterdam.
Mollerus, Mevr. de Douair.) te Arnhem.
Montagne Jz., A.) te Leyden.
Montauban van Swijndrecht, F. N.) te Rotterdam.
Montauban van Swijndrecht, W. H.) te Rotterdam.
Montenberg, D.) Rentmeester te Groesbeek.
Montijn, Chr. G.) Pred. te Utrecht.
Montijn, J. J.) Pred. te Goudriaan.
Moorrees, Mr. J. P. G.) te Deventer.
Mooy, H. W.) Boekh. te Amsterdam.
Mössly, Mej. T.) te Rotterdam.
Mounier, P.) Emer. Pr. te Nijmegen.
Muelen tot Maarssenbroek, Mr. P. J. van der) te Utrecht.
Muilman van Dasselaar, te Colmschate.
Mulder, J. A.) Commissionnair te Bolsward.
Mulder, Mev. de Wed. H. J. E.) te Haarlem.
Mulièr, P.) te Bolsward.
Muller, Fred.) Boekh. te Amsterdam.
Muller, P. R. D.) te 's Bosch.
Muller, Gebr.) Boekh. te 's Bosch.
Munnik, J. H. D.) te Joure. 3 ex.
Munnik, J. de) Boekh. te Schiedam.
Muntendam, D. J.) te Amsterdam.
Musketier, Mej. J. C.) te Voorburg.
Musman, Mevr. de Wed.) te Kampen.

N.

Naamen, A. van) te Zwolle.
Nachenius, J. E.) te Amsterdam.
Nachenius Jr., B.) Theol. Doct. en Pred. te Sassenheim.
Nagell, *Jonkh.* M. *Baron* van) te Nederhemert.
Nagell tot Nederhemert, geb. *Gravinne* Bentinck, Mevr. de *Bar.* O. F. L. van) te Nederhemert.
Nahuys, Em. Pred. te Brummen.
Neck, L. J. L. van) Predikant te Schipluiden.
Nepveu, *Baron* C.) Gen. Maj. te Amersfoort.
Nepveu, Mej.) te Amsterdam.
Nepveu, Mr. J. J. D.) te Utrecht.
Nes, Mr. J. F. W. van) Vice Presid. bij den Raad van Indië.
Nes, P. C. K. van) Pred. te Rouveen.
Neufville, Mej. M. J. de) te Amsterd.
Neurdenberg, P. C.) te Rotterdam.
Nicolson—Sander, Mevr.) te Rotterdam.
Niemeijer, J.) Pred. te Dinteloord.
Nieuwenhuis, P.) te Enschedé.
Nieuwenhuyzen, J. H.) te Amsterdam.
Ninaber, A. J.) te Hellendoorn.
N. N. te Amsterdam.
N. N. te Rotterdam.
N. N. te Zijpe.
Noman, D. van Haren) Wethouder der stad Zalt-Bommel.
Noman, W. J. van Haren) Boekhandelaar te Batavia. 3 exemp.
Noordendorp, P. H.) te 's Gravenhage.
Noordendorp—Cros, Wed. H.) te Leyden.
Noording, S. G.) te Noordbroek.
Noorduyn, A.) te Nijmegen.
Noortberg van Brantwijk, J.) Luit. Kol. te Amsterdam.
Nooteboom, C. J. Q.) te Amsterdam.
Nooten, S. E. van) Boekhandelaar te Schoonhoven.
Nooten, S. J. van) Lid der Staten van Utrecht en Burgem. te Loopik.
Nooten, W. H. J. Cambier van) Notaris te Loopik.

Notten, F. H. van) te Amsterdam.
Nygh, H.) Boekhandelaar te Rotterdam.
Nymegen, D. van) Med. Doct. te Rotterdam.
Nymegen, Dr. van) te Rotterdam.

O.

Ochtman, S.) Boekh. te Zierikzee.
Ockhuyzen, W. L.) te Amersfoort.
Oggel, P. A.) Predikant te Utrecht.
Okken, U. P.) Theol. Doct. en Pred. te Solwerd.
Oldeman, R.) te Wormerveer.
Oldenhoff, G. G.) te Zwolle.
Onderwater van Brandwijk, geb. M. E. van de Wall, Mev. de Douairière) te 's Gravenhage.
OnderwijzersGezelschap, 1e ged. van het 1e Schooldist. van Overijssel.
Onderwijzers Gezelschap in het 3e District van Drenthe.
Onderwijzers Gezelschap te Andels.
Onnes, H. B.) voor een Leesgez. te Groningen.
Oomkens Jz., J.) te Groningen. 4 ex.
Oomkens, van Bakkenes en Damste, Lettergieters te Groningen, 3 exemplaren.
Ooms Pz., K.) te Schermeer.
Oort, A. J. P.) te Broek en Waterland.
Oort, W. T. van) R. K. Pastoor te Schoonhoven.
Oortman, J.) te Utrecht.
Oosten Slingeland van Cabauw en Zevender, G. L. van) te Schoonhoven.
Oosterdijk, J. H.) rustend Pred. te Arnhem.
Oosterveld, Wed.) te Dieverbrug.
Opdewinkel, A.) te Zutphen.
Opstall, C. van) te Amsterdam.
Orden, M. van) te Zaandam.
Os, W. van) te Zijpe.
Oudermeulen, E. van der) te 's Gravenhage.
Oudermeulen, F. van der) te Amsterdam.

P.

Paalman, J. P. Brinus) te Hoogeveen.
Pabst Rutgers, J. G. van) Weth. te Hoorn.
Pareau, A. H.) te Assen.
Pastoors, W. G.) Ontv. te Dinxperlo.
Peerlkamp, Mevr. de Wed. H.) te Amsterdam.
Peitsch, F. K. A.) te Almelo.
Pelletier, Mej.) te Haarlem.
Penning, U.) Pred. te Hutzam. O. Vr.
Pennink, H.) Pred. te Steggerden.
Persijn, P. J.) Boekh. te Hoorn.
Peterson, A. Smidt) Boekhandelaar te Weener. O. Vr. 2 exempl.
Petten, P.) voor een Vriendenkring te Blokzijl.
Pflughaupt, A. F.) te Amsterdam.
P. H., te Amsterdam.
Pieren Jz., F.) Boekh. te Dordrecht.
Pijzel, D.) voor Concordia der Pred. te Dordrecht.
Pik, J. A.) Onderw. te Stellendam.
Pinto, A. de) Adv. te 's Gravenhage.
Piper, A.) Pred. te Genemuiden.
Plantinga, A. H. V.) te Wormerveer.
Plas, W. van der) te Steenwijk.
Playter, geb. van Bijnkershoek van Hoogstraten, Mevr.) te Breda.
Plettenberg, A. C. van) te Zwolle.
Poeschmann, W. A.) Boekhandelaar te Rotterdam. 2 exempl.
Poeteren, A. Entrop van) Boekhandelaar te 's Gravenhage.
Poeteren, G. Entrop van) te 's Gravenhage.
Pol, G.) Doopsgez. Leer. te Baard.
Poll, H. v. der) Burg. te Veenendaal.
Poll, R. van der) Boekhandelaar te Z. Bommel. 3 exempl.
Pollmann, D.) Predikant te Midsland, op Terschelling.
Pols, J.) Referend. te 's Gravenhage.
Pool, J. F.) Notaris te Druten.
Poppes Sikke, te Balk.
Portheine, L.) te Zwolle.
Posthumus, D. D.) te Amsterdam
Posthumusz, F. T.) Notaris te Beetsterzwaag.
Postma, D.) Pred. te Zwolle.
Pothoff, H.) voor een Leesgez. te Groningen.
Praetorius en Seide, Boekh. te Aurich. O. Vr.
Prins, J. Alingh) Predikant te Kamper-eiland.
Prins, J. J.) voor een Leesgezelschap te Rotterdam.
Prins, Mr. A. T.) te Rotterdam.
Prinsen, P. J.) Directeur en Onderwijzer te Haarlem.
Proost, U.) Boekh. te Leeuwarden. 3 exempl.
Pruimers, N.) te Zwolle.

Q.

Quack, J. C. W.) Pred. te Brakel.
Queysen, Mej. A. G.) te Zwolle.

R.

Raadgeep, W. J.) Boekhandelaar te Doetinchem. 2 exempl.
Raadt, M. F. de) Ontvanger te Barendrecht.
Raadt, Mr. G. A. de) te Dordrecht.
Radink, J.) Boekh. te Amsterdam.
Radink, J.) voor een Leesgezelschap.
Ramaer, P. G.) te Zwolle.
Rank, Gebr.) te Oud-Beijerland. 4 ex.
Rappard, W.H.) Wijnkooper te Gouda.
Ras, Mr. W. J.) President der Arrondissements-Regtbank te Utrecht.
Ras, P.) President van het Hoog-Milit. Geregtshof te Utrecht.
Rauwen, J. A.) Gep. Off. van Gez. 1e klasse, te Utrecht.
Rauwenhoff, A. P.) te Arnhem.
Rebel Jr., G.) Predikant te Almen.
Rebel Jr., Mev. de Wed. W.) te Amsterdam.
Rechteren, A. T. L. *Graaf* van) Huis te Almelo.
Reddingius, W. G.) Predikant te Woltersum.
Reen, T. van) Pred. te Ommen.
Reese, J. C.) te Amsterdam.
Regt, J. K. de) te Middelburg.
Reiding, Mr. A.) Ontvanger te Schiermonnikoog.
Reisiger, J.) Onderwijz. te Oldenzijl.
Rendorp, *Jonkvr.* S. C.) te Amsterdam.
Rensink, A. A.) Boekhandelaar te Leyden.
Reuchlin, *Jhr.* P. A.) Consul van Baden, te Tiel.
Reus, P.) Onderwijzer in de Godsdienst te Dordrecht.
Reuver Jr., G. H.) te Amsterdam.
Reys, A. J. H.) Pred. te Molkwerum.
Rhemen van Rhemenshuizen, Mr. C. H. *Baron* van) Lid van de Eerste Kamer der Stat. Gen., te Arnhem.
Rhijn, A. van) Med. Doct. te Leyderdorp.
Rhijn, J. M. van) te Zwolle.
Ribbeck, P. C.) te Kollum.
Riboulleau, J. P.) te Amsterdam.
Ricken, C.) te Zaandam.
Rickers, M. C.) te Utrecht.
Ridder, *Jhr.* W. P. J. de) te Zutphen.
Riemsdijk, J. van) te Almelo.
Riemsdijk, Wed. R. van) te Tiel.
Rietberg, L.) Pred. aan den Hoorn, op Texel.
Rijk, J. C.) Vice-Admiraal te 's Gravenhage.
Rijkee van Alblasserdam, te Alblasserdam.
Rijn, J. G. van) Theol. Stud. te Utrecht.
Rijsterborgh, L. H.) oud Agent van het Domein te Klundert.
Ring van Almelo.
„ „ Alkmaar.
„ „ Apeldoorn.
„ „ Bergen-op-Zoom.
„ „ Doesborgh.
„ „ Enkhuizen.
„ „ Enschedé.
„ „ Gorinchem.
„ „ Gouda.
„ „ Heerenveen.
„ „ 's Hertogenbosch.
„ „ Kampen.
„ „ Leens.
„ „ Leerdam.
„ „ Leyden.
„ „ Rijp.
„ „ Schoonhoven.
„ „ Sneek.
„ „ Spanbroek.
„ „ Tholen.
„ „ Tuil.
„ „ Tienhoven.
„ „ Vianen.
„ „ IJsselstein.
„ „ IJzendijke.
„ „ Wageningen.
„ „ Zalt-Bommel.
„ „ Zuidhorn.
Risseeuw, Wed. D. A. Berdenis) te Middelburg.
Ritsema, J.) Boekh. te Haarlem.
Rodi, K.) te Gouda.
Roelfzema, R. E.) te Nendorp. O.Vr.
Roem, Joh.) Boekh. te Alkmaar.
Roer, G. J. van der) Predikant te Oostwoud.
Roijen, Mr. A. J. van) Advokaat en Notaris te Onderdendam.
Roijer, G.) Luit. ter Zee te Zwolle

Roijer, Mr. B. R.) Adv., Not. en Wethouder te Zwolle.
Roldanus, W. N. C.) Boekh. te Delft.
Rombouts, H.V.)Pred. te Eck en Wiel.
Römeling de Jonge, J.) te Groningen.
Römer, K. J.) te Teerns.
Römer, Mr. H. G.) te Utrecht.
Romijn, L.) Boekh. te Amsterdam.
Roo, G. J. H. de) te Dordrecht.
Roosendael, Mej. E. C.) te Zwolle.
Roo van Westmaas, Mr. E. A. de) te Dordrecht.
Rooyen, W. J.) Luit. Kwartierm.
Rösener, Mej.) te Amsterdam.
Rösingh, G.) Predikant te Norden en Lutetsburg. O. Vr.
Rossem, A. C. van) te Rotterdam.
Ruiterschild, E.) Predikant te Lopik.
Ruttinck, H.) Pred. te Gennip.
Ruys, T. A.) te Rotterdam.
Ruysch, G. J.) te Utrecht.
Ruyter, J. de) te Amsterdam. 2 ex

S.

Salvador, *Jhr.* M.) Lid der Ridderschap in N. Holland te Haarlem.
Sandberg, *Jhr.* P. M.) te Zwolle.
Sandberg, *Jhr.* Mr. J. A.) te Zwolle.
Sandberg van Essenburg, S. J. *Baron*) te Zwolle.
Sander, P. S.) Not. te Rotterdam.
Sanders, B.) Predikant te Gasselte.
Sanderus, Dr. M. W. Cloppenburg) te 's Gravenhage.
Santheuvel, W. B. v. d.) te Dordrecht.
Santman, P.) te Schoonhoven.
Schaafsma, A.) Boekhandelaar te Dockum. 2 exempl.
Schade, J.) te 's Gravenhage.
Schäfer, Mej. W. C.) Institutrice te Apeldoorn.
Schaik, M. van) te Rotterdam.
Schalkwijk, J.) te Ellemeet.
Scheer, P. S. van der) Boekhandelaar te Winschoten. 9 exempl.
Scheers, R.) te Nijmegen.
Scheffer, J. W. F.) Genees-, Heel- en Vroedmeester te Poortugaal.
Scheffer, W.) Pred. te Amstelveen.
Schelle, H. van) Pred. te Ter-Aar.
Scheltema, J. N.) Rem. Predikant te Zwammerdam.
Scheltus v. IJsseldijk, J. G.) Grondeigenaar te Elburg.
Schenkel, J.) te Amsterdam.
Schermerts, G. T. A. J.) te Elburg.
Schierbeek, L.) Bkh. te Leeuwarden.
Schinkel, A. D.) te 's Gravenhage.
Schlingemann, C. W.) Wethouder der stad Zwolle.
Schluiter, J. P.) Control. te Kampen.
Schmidt auf Altenstadt, *Jhr.* von) te 's Gravenhage.
Schoen, D.) Predikant te Wijdenes.
Scholten, B. W.) Predikant te Lage-Zwaluwe.
Scholten, H.) Onderw. te Rotterdam.
Scholten, J. H.) Hoogl. te Leyden.
Scholtens, A. L.) Boekhandelaar te Groningen. 4 exempl.
Scholting, geb. Jager, Mevr. de Wed.) te Haarlem.
Schoolcommissie (Provinciale) van Overijssel.
Schoorn, C. G.) te Schiedam.
Schouten, Gilles) Burgem. te Wijhe.
Schouten, Mej. E. J.) te Dordrecht.
Schouwenburg, K. L. van) Theol. Stud. te Amsterdam.
Schreuder en van Baak, te Leyden.
Schreven, G. J. van) te Zwolle.
Schreven, J. van) Onderw. te Zwolle.
Schröder, C. A.) te Amsterdam.
Schröder, J. H.) te Amsterdam.
Schuit, H. O. van der) te Woudsend.
Schuylenburch, geb. van Boetzelaar, Mev. de *Baronn.*) te Doesborgh.
Schuyten Hz., J.) te Dordrecht.
Seemerink, J. H.) te Woudsend.
Selle, T. H.) Postdirecteur te Utrecht.
Senden, E. van) Stadtverordnede te Emden.
Senden, H.W. van) Rentm. te Emden.
Senten, J.) te Kamerik.
Serière, G. de) te Kampen.
Serrurier, Mr. A.) te 's Gravenhage.
Siccama, L. C. Hora) te Utrecht.
Sichterman, Mr. P. C. A.) te Zwolle.
Siedzesch, J. G.) te Stavoren.
Siegmund Jr., J. D.) Ev. Luth. Pred. te Harlingen.
Sielof, J.) te Amsterdam, voor een Leesgezelschap.
Sieuwerts, F.) Burgem. te Winkel.
Sigtenhorst, A. J. van den) Boekhandelaar te Deventer.
Sigtenhorst A. Jz., A. van den) Boekhandelaar te Almelo.

Sillevoldt, C. M. van) te Rotterdam.
Simmeren, A. van) Pred. te West-Graftdijk.
Sittert, J. J.) Pred. te Zoetermeer en Zegwaart.
Six, J. P.) te Amsterdam.
Sizoo, J. A.) te Gorinchem.
Slingeland, *Baron* van) te Wanneperveen.
Slingeland, Mr. L.) te Schoonhoven.
Slingerland, J.) te Meerkerk.
Sloet van Hagensdorp, B. R. W.) te Zutphen.
Sloet van Tweenijenhuizen, *Freule*) te Zwolle.
Slot, Dirk) te Broek op Langedijk.
Sluis, H. van der) te Zwolle.
Sluis, J. J. van der) te Schagen.
Sluis, Mr. D. Kortenbout van der) te Vollenhove.
Sluiter, H. H.) Pred. te Vlaardingen.
Sluiter, J. W.) te Rotterdam.
Sluiter, W. J. O.) Predikant te Zalk en Veecaten.
Sluyters, B. van) te 's Gravenhage.
Smagge, M.) te Amsterdam.
Smagge, W. A.) te Amsterdam.
Smeding, R. D.) Lid van den Raad te Leeuwarden.
Smit, C.) te Alblasserdam.
Smit, M.) Boekh. te Groningen.
Smit Gz., A.) te Koog aan de Zaan.
Smith, J. Kortenhoef) te Amsterdam.
Smits, L. J.) Rijks-Veearts te Nijkerk.
Smits, P. S.) te Amsterdam.
Snel, T. W. E.) te Gelselaar.
Snijder, B.) te Berkum.
Snoeck, S. van Reyn) Boekhandelaar te Rotterdam.
Snoek, A. J.) te Huizum.
Snouckaert van Schauburg, *Freule* C. U.) te 's Gravenhage.
Snouck Hurgronje, A. M.) te Middelburg.
Snouck Hurgronje, A. P.) Jur. Stud. te Utrecht.
Snouck Hurgronje, Wed.) te Middelburg.
Soetens, te Dieren.
Someren Brand, J. v.) te Amsterdam.
Spall, T. van) Pred. te Klundert.
Spanjaard, D. S.) te Borne.
Spanjaard, H.) Boekh. te Steenwijk.
Spanjaard, O.) te Steenwijk.
Speelman Wobma, *Jhr.* Mr. H. M.) te Leeuwarden.
Spengler, F. H.) Burg. van de Bilt.
Spoor, W. C.) Boekh. te Utrecht.
Spyker, A.) te Amsterdam.
Spyker, H. J.) Theol. Doct. en Pred. te Amsterdam.
Spyker Az., J. C.) te Amsterdam.
Stam, W. T.) te Sneek.
Stapelen, E. C. van) te Tholen.
Starkenburg, Mej. M.P. v.) te Leyden.
Steegstra, A.) Onderw. te Wynaldum.
Steenhuis, R.) Onderwijzer te Uithuizermeede-Binnendijks.
Steenkamp, P.W.) Notaris te Neuzen.
Steenmeyer Jz., J.) te Arnhem.
Steensma, J.) te Workum.
Steenwijk, H. van) te Sneek.
Steinbuch, J. J.) Postdir. te Neuzen.
Stemler, C. F.) Boekhandelaar te Amsterdam. 2 exempl.
Sterling, Nebbens) te Dordrecht.
Sterr, C. van de) Opz. bij den Waterstaat te Helder.
Steyling, E.) te Amsterdam.
Steyn, J. A. van) te Soestdijk.
Stheeman, Mr. E. Hesse) te Scheemda.
Stibbe, J.) te Zwolle. 4 exemp.
Stoop tot Onstein, A. A.) te Vorden.
Stoops, G.) Architect te Tiel.
Stoppelaar, J.D.M. de) te Middelburg.
Stort, W.) te Brielle.
Stout, J.) Boekhandelaar te Tiel.
Stralen, J. J. van) te 's Gravenhage.
Stratingh, J. J.) Predikant te Roswinkel.
Strijbos, van) Postdirect. te Geertruidenberg.
Stroeve, P. A.) te Meppel.
Stroman, H. J.) te Ditzum. O.Vr.
Stroman, F. R.) Predikant te Neermoor. O. Vr.
Stronck, C. W.) Pred. te Dordrecht.
Stuers, F. V. A. de) te 's Gravenhage.
Stumpe, H. M.) te Amsterdam.
Stuur, J.) voor een Vriendenkring te IJsselmuiden.
Suringar, J. W.) Pred. te Maastricht.
Swaan, J. W.) te Amsterdam.
Swaan, Mej. J. F. C.) Institutrice te IJsselstein.
Swart, W. J.) te Kampen.
Swaving, Mev.) te 's Gravenhage.
Sweers de Landas, J. C. H. P. *Baron*) Kamerheer van Z. M. te Hees.
Swiers, J. J.) Pred. te Havelte.
Swinderen, O. B. de Rehden van) te Noorddijk.
Symensma, R. J.) te Harig.
Sypesteyn, W. Kaars) te Krommenie.

T.

Taapkens, J.) Pred. te Stitswert.
Taats, C. H. van den Berg) Boekhandelaar te Amersfoort.
Tacoma, H.) Landb. te Pingjum.
Talsma, S.) Onderwijzer te Roordahuizum.
Talma, P. A.) Kapt. Luit. ter zee (te Utrecht.
Tavenraat, J. J.) te Amsterdam.
Tecko, Wed. Anosi, Mevr. A. J. E.) te Zwolle.
Teding van Berkhout, *Jonkh.* J. P.) te Haarlem.
Teenders, H. U.) te Oldendorp.
Teerlink, J. L.) te Leyden.
Telting, Th.) te Edam.
Terpstra, Mr. R. A.) te Cleve.
Teunissen, E.) te Rotterdam.
Teutem, H. N. van) Predikant te Rotterdam.
Teylingen, A. J. van) te Oostsouburg.
Teylingen van Kamerik, D. G. van) te Rotterdam.
Theunissen, J.) Manufacturier te Meppel.
Thiebout, M.) te Stad aan 't Haringvliet.
Thieme, J. F.) Boekh. te Nijmegen.
Thierry en Mensing, Erven) Boekh. te 's Gravenhage.
Tholen, Mej. J. A.) te Zwolle.
Tholl, J. J. van der) Heel- en Vroedmeester te Haarlem.
Thorbecke, D. H.) Proc. te Zwolle.
Thorbecke, L. D. J.) te Zwartsluis.
Thuinzing en Zoon, Wed. Ph.) Boekh. te Rotterdam. 2 exemp.
Tjaden, te Beerta.
Tibout, W.J.) Boekh. te Wageningen.
Tichelaar, M. C.) te Herkingen.
Tichelaar Jz., J.) te Amsterdam.
Tideman, J.) Pred. te Rotterdam.
Timmers, Wed. P.) te Rotterdam.
Tinholt, L.) Pred. op het Eiland Marken.
Tobias, W.) te Zwolle.
Tochem, Eppuis) te Franeker.
Toe Laer, te Amsterdam.
Tol, H. J.) Predikant te Amsterdam.
Tonkens, A.) Pred. te Oostwold.
Toorenenbergen, P. A. van) Predikant te Elspeet.
Tright, G. van) te Haarlem.
Tromp, S. S.) Emer. Pr. te Britsum.
Tromp, Wed. J. Meesters) te Steenwijk.
Tubergen, A. van) te Zwolle.
Tuin, M. A.) Pred. te Dordrecht.
Tulleken, Wed. Greven, Mevr. J. F. H.) te Zwolle.
Tuuk, W. van der) Pred. te Kantens.
Tuyn de Ligny, Pred. te Kapelle, in Zeeland.
Tyl, J. J.) Boekhandel. te Zwolle.

U.

Ufford, *Jonkhr*. E. Quarles van) te Haarlem.
Ufford, *Jonkhr.* J. J. Quarles van) te 's Gravenhage.
Uhlenbroek, G. D.) te Amsterdam.
Ulrich, Wed. J. B.) Boekh. te Rotterdam. 5 exempl.

V.

Valette, P. A. Renardel de la) Rijksontvanger te Lienden.
Valk, L.) Em. Pred. te Leeuwarden.
Valkenburg, H.) te Amsterdam.
Vassy, Mr. C. A. de) te Leyden.
Vecht, H. L. van der) te Dedemsvaart. 2 exemp.
Veder, Mej. H.) te Rotterdam.
Veen, Mr. J. v. d.) Adv. te Leeuwarden.
Veen, Ysbrand van) te Edam.
Veenhoven Hz., J.) te Hoogezand.
Veenhuizen, te Stads-kanaal.
Veenland, J.) te Gorredijk.
Veer, G. S. de) funger. Referendaris te 's Gravenhage.
Vegte J.Hz., H. van der) te Zwolle.
Veije, G. D. Swanenburg de) te Zwolle.
Velde, P. A. van Asperen van der) te Haarlem.
Velde, S. W. van der) te Rotterdam.
Veldwijk, E. G.) te Amsterdam.
Veneka, P. J.) te Voorburg.
Verbeek, Wed. A. Ledeboer, F. A.) te Enschedé.
Verboon, Mej. A.) te Rotterdam.
Verburgh, G. J.) te Rotterdam.
Verduyn den Boer, A.) te Poortugaal.
Vereeniging: Broederliefde, te Leyden.

Verloren, R.) Pred. te Dalfsen.
Verloren van Themaat, P.) Adv. te Utrecht.
Vermande, Gebr.) Boekhandelaars te Hoorn. 2 exemp.
Vermeer, Mr. J. W. Losecaat) te Beek.
Vermey, A. W.) Predikant te Exmorra en Alingawier.
Verschoor, H. E.) te Sleeuwijk.
Verschuur, Mevr.) te Leyden.
Versélewel de Witt Hamer, B.) Med. Doct. te Velp.
Verwer Jr., J. de) te Zaandijk.
Verweyde, Directeur van het Postkantoor te Monnikkendam. 2 ex.
Vesch Cz., A. van der) te Zierikzee.
Veurman, H.) te Steenwijkerwold.
Vietor, Predikant te Wijmeer. O.Vr.
Vink, K. H.) te Amsterdam.
Vinne, V. H. Huurkamp van der) te Haarlem.
Vis, Dirk) te Zaandijk.
Vis, W.) te Zaandijk.
Vis Jz., K.) te Zaandam.
Visch, *Jonkh.* Mr. W. A. Bichon) te 's Gravenhage.
Visscher, J. A.) te Zwolle.
Visscher, W.) te Zwolle.
Visser, D. T.) Theol. Stud. te Utrecht.
Visser, W. de) Ontv. te Lochem.
Visser Pz., Y.) te Heeg.
Vitringa, J.) Theol.Stud.teGroningen.
Vliet, J. H. van der) te Rotterdam.
Vliet, W. F. van der) Kaap de Goede Hoop.
Vliet, Wed. K. van) te Krommenie.
Vlissingen, Paul van) te Amsterdam.
Vloten, H.J.van) Boekh. te Alkmaar.
Vockestaart, Mevr. de) te 's Hage.
Voerman, L.) Pred. te Baardwijk.
Voget, E. O.) Pred. te Hinte. O. Vr.
Voget, H. R.) Pred. te Oudwoude.
Volkhemer, G.) Ontvanger der Registratie te Goor.
Vollenhoven, J.J.van)Pred.teUtrecht.
Vollenhoven, Mej. W. C. van) te Amsterdam.
Voogt, J. E. de) Predikant te Amsterdam.
Voogt, G. N. de) te Wijchen.
Voombergh, A.) te Amsterdam.
Voorst, J. J. van) te Amsterdam.
Voorst, Mr. W. H. van) te Haarlem.
Voorst, W. B. van) te Amsterdam.
Voort, D. C. van der) Onderwijzer te Giessen-Oudekerk.
Voort, J. van der) te Zwolle.
Voorthuyzen, H. van) te Amsterdam.
Voort van Zijp, C. van der) Notaris te Amsterdam.
Vorstman, J. G.) Boekh. te Bergen-op-Zoom. 2 exemp.
Vos, A.) Lid der Prov. Staten van Zuid-Holland, te Dordrecht.
Vos, H. de) Theol. Stud. te Haarlem.
Vos van Steenwijk van den Havixhorst, J. A. *Baron* de) te Assen.
Voute, C.) te Amsterdam.
Vreeswijk, Gep. Opperwachtmeester te Amersfoort.
Vrienden Israëls, te Amsterdam.
Vries, M. A. de) Presidente Stichtvrouwe van Weldadigheid, te Rotterdam.
Vries, P. de) te Middelharnis.
Vries, Th. Bussingh de) Predikant Benthuizen.
Vrijberghe, Mr. J. W. C. van) te Amsterdam.
Vroom, C.) Mr. Timm.te Amsterdam.

W.

Waal, B. de) te Amsterdam.
Wagner, B. J.) Kapit. Reg. Grenadiers en Jagers.
Wal, C. van der) te Waarder.
Wal, E. van der) te Offingawier.
Wal, Mevr. de Wed. S. van de) te Amsterdam.
Walkart, G. L.) te Amsterdam.
Wallen, P. T. van der) te Kralingen.
Waller, G.) Theol. Stud. te Leyden.
Waller, Mr. E.) te Amsterdam.
Walsem, J. A. van) Pred. te Vught.
Waning, D. P. J. van) te 's Hage.
Warmelink, H. A.) te Zwolle.
Water, P. van de) te Wormerveer.
Waveren, P. van) te Lisse.
Webbers, C.) te 's Gravenhage.
Weddik, A. L.) te 's Gravenhage.
Wedding, J.) te Harderwijk. 3 ex.
Weeda, P.) Onderwijzer te Zuidland.
Weelden en Mingelen, van) Boekh. te 's Gravenhage. 2 exempl.
Weeme, G. ter) te Zaandam.
Weeteringen, L. van) Med. Doct. te Noordwolde.
Weggeman Guldemont, C.) te Ouderkerk aan den IJssel.
Weggeman Guldemont, J.) te Krimpen op den IJssel.
Wegerif, L.) te Utrecht.

Weijers, Mej. M. A.) te Haarlem.
Wenk, W.) Boekhandelaar te Rotterdam. 2 exempl.
Werff, Chr. B. Homfeld van der) Pred. te Westerhuizen. O. Vr.
Werleman Jr., D.) te Amsterdam.
Wesenhagen, Mr. J. C. Palthe) Lid van het Geregtshof, te Suriname.
Wessels, E.) te Zwolle.
Westenberg, Erven Mev. de Wed. J. E.) te Zwolle.
Westenberg, Mr. J.) te Zwolle.
Westerholt, *Baron* C. W. A. van) op den huize ter Heil, bij Groningen.
Westrheene, W. van) te Jutphaas.
Wetter, J. F.) Pred. te Vreeswijk.
Wetter en Zoon, Wed.) Boekhandelaars te Utrecht.
Wicherlink, D. H.) te Zwolle.
Wicherlink, Mej. W. J. H.) te Zwolle.
Wicherlink, Mr. G. T. J.) te Zwolle.
Wichers, Wed. Tjassens, Mev. B.) te Groningen.
Wicherson, J.) te Steenwijk.
Wietzema, W. E.) te Dragten.
Wilde, A. de) te Dreischor.
Wildt, H. W. de) te Doesborgh.
Wilkens, J. F.) te Rotterdam.
Willems, Predikant te Hem.
Willems, W.) Boekhandelaar te Amsterdam. 5 exempl.
Willigen, S. van der) voor een Leesgez. te Rotterdam.
Willigen, V. van der) Predikant te Vorchten.
Willigen Duyvensz., C. C. van der) te Amsterdam.
Willink, Ant.) te Amsterdam.
Willige Tonckens, Mr. J. H.) te Assen.
Windelberg, Wed. K.) te Zaandam.
Winkel, J. te) te Amsterdam.
Winkel, K. H. ter) Predikant te Sas van Gent.
Wisboom, D. W. P.) te Hardinxveld.
Wit, Mej. J. de) te Delfshaven.
Wittebol, P. W.) Onderwijzer in de Godsdienst te Leeuwarden.
Witteveen, W. E.) te Sneek.
Witzenburg, A. v.) Pred. te Boskoop.
Woestenberg, J. A. van) Boekh. te Utrecht. 4 exempl.
Woldringh, geb. van Heeckeren, Mevr. de Wed.) te Rosendaal.
Wolff, J. M.) te Amsterdam.
Wolterbeek, J. G. W.) te Utrecht.
Wolters, J. B.) Boekh. te Groningen.
Wolters, geb. de Lusanet de la Sablonière, Mevr. de Wed.) te Zwolle.
Wolvekamp, G. H.) Predikant te Berkenwoude.
Wouda, H. Clz.,) Wethouder te Sneek.
Wychgram, C. W.) Predikant te Buitenpost.
Wychgram, J. L.) Predikant te Landschapspolder. O.Vr.
Wychgram, L. L.) Pred. te Oldersum. O.Vr.
Wyck, *Jonkhr.* Mr. H. van der) op den huize Archem, bij Ommen.
Wyck, J. P. J. van) te Amsterdam.
Wyck, Mej. J. M. van) te Amsterdam.
Wygmans, C.) te Zwolle.
Wyhe, M. van) te Zwolle.
Wynperse, Mev. A. W. Verstege van de) te Brummen.

Y.

Ypey, Dr. N.) Lid van den Raad te Leeuwarden.
Ysselstein, W. R. van) te Rotterdam.

Z.

Zeehuizen, K.) Boekhandelaar te Leeuwarden.
Zeelt, W. H.) Boekh. te Amsterdam.
Zijnen, A. B.) te Rotterdam.
Zijnen, F. P. J. Sibmacher) Theol. Stud. te Utrecht.
Zwaardemaker, Wed. D.) te Zaandam.
Zwakenberg, R.) in Zwollerkerspel.
Zwart, W.) Predikant te Knollendam.
Zwarts, Instituteur te Arnhem.
Zweeden, P. van) Boekhandelaar te Groningen.
Zuurdeeg, J.) Fabrikant te Leyden.

I.

DE WOESTIJNREIS.

Na eenen togt van meer dan vijf maanden, op welken groote zeeën doorkliefd, merkwaardige kusten gezien, en menig land, dat zich kenmerkte door het eigendommelijke van natuur en volk, bezocht was geworden, breidde zich eensklaps voor mijn oog het vlakke strand van Egypte aan den gezigteinder uit. Ontelbare palmboomen, die als zoo vele rijzige zuilen zich er verhieven, schenen met de zachte beweging van hunne bladeren een' welkomsgroet des vredes toe te wenken. Het was, als of zij den zwerver, lang genoeg geslingerd op de baren, uitnoodigden, om aan wal te komen, en te rusten onder hunne schaduwen en zich te verkwikken aan hunne vruchten.

Naar Egypte was het Nederlandsch reisgezelschap, komende het laatst van *Malta*, met een Engelsch stoomvaartuig gestevend. Het had dien bodem beklommen, bouwende op de verzekering, dat er te *Alexan-*

drië meer dan eene gelegenheid was, om naar *Jaffa* over te steken. „Eene der Engelsche, Fransche of Oostenrijksche stoombooten, die er tusschen de Egyptische en Syrische kust varen, zoude ons wel naar *Jaffa* brengen. Kon dit niet, — wij mogten dan veilig op het Egyptische Gouvernement rekenen. ABBAS Pacha zoude het als eene hooge eer beschouwen, de Nederlandsche Prinses van dienst te zijn, en het beste stoomschip zijner marine volgaarne te harer beschikking stellen."

Zoowel ten opzigte van het eene als het andere zagen wij ons weldra te leur gesteld. Het bleek toch, bij nader onderzoek, dat de booten, die van *Alexandrië* op *Beyruth* varen, geene passagiers voor *Jaffa* opnemen. Evenmin was het Gouvernement thans in staat, om ons over te brengen. Het verklaarde overvloed te hebben aan goeden wil, maar gebrek aan stoomschepen. Daar lag wel een vaartuig, bestemd, om èn als stoomboot èn als zeilschip te worden gebezigd, in de haven. Het had verbazend veel geld gekost; want toen het schip, te *Alexandrië* getimmerd zijnde, in Engeland zijn stoomwerktuig zoude innemen, was men genoodzaakt geweest, het geheel om te werken, omdat, bij gebrek aan behoorlijke maatneming, het vaartuig voor de machine te klein was uitgevallen. MEHEMED ALI had het nog in de laatste jaren zijner regering laten vervaardigen, om er eene reis mede te doen langs de voornaamste havens van Europa. — Inderdaad een rijk en welgewapend zeekasteel was het geworden, in alle opzigten beantwoordende aan zijne bestemming, om eenen vorst met zijnen stoet te herbergen en te vervoeren. Het lachte ons zeer toe, — maar, helaas! het was onbruikbaar.

Immers de Archimedesschroef, waardoor de machine het schip moest voortstuwen, was reeds voor lang gebroken, en tot nu toe had men te vergeefs het beproefd, eene nieuwe schroef te vervaardigen. — Wel bezat de Egyptische marine nog twee stoomschepen voor de zee. Het ééne was naar de rivier des lands, het andere naar de stad aan haren westelijken mond genaamd. Maar *de Nijl* bevond zich reeds eenigen tijd te *Konstantinopel*, en ook de *Reshid* of *Rosette* was daarhenen gestoomd. Wanneer ze echter zouden terugkeeren, kon men onmogelijk bepalen. Men bevond zich dus op dit oogenblik buiten staat, iets anders aan te bieden, dan een der zeilschepen van de oorlogsvloot; daarover konden wij, des verkiezende, dadelijk beschikken. Dit aanbod werd echter beleefdelijk van de hand gewezen. Het geschiedde niet alleen, omdat men, stappende aan boord van een zeilschip, wel weet, wanneer men vertrekt, doch niet wanneer men aankomt; — het geschiedde ook om meer andere redenen.

In dezen staat der zaken bleef er dus geene keus over, dan of in Egypte eenen onbepaalden tijd op de terugkomst van den *Nijl* of de *Reshid* te wachten, of te beproeven, langs eenen anderen weg de reis te vervorderen. Wij konden met eene der Europesche booten naar *Beyruth* oversteken; daar zijnde, zouden wij, over of langs den Libanon afdalende, het Heilige Land aan deszelfs noordzijde bereiken. Maar het reeds vergevorderde jaargetijde deed mij den langen en bezwaarlijken togt over het hooggebergte onraadzaam achten. — Wij konden ook den landweg kiezen, die ons aan de zuidelijke grenspalen van Palestina brengen zoude. Te dien einde hadden wij niet meer

noodig, dan ons naar *Kaïro* te begeven, van welke stad die landweg uitgaat.

Om dien voor ons te banen en hem ten zeerste aan te bevelen, vereenigde zich weldra alles. Immers het Egyptisch Gouvernement heeft ruim een vijftiental kleine stoombooten in Europa laten vervaardigen, sedert het zich belast had met de taak, om de overlandmail van *Alexandrië* naar *Suez* over te brengen. Door middel van deze schepen vervoert men ook de passagiers en hunne bagage van *Alexandrië* naar *Kaïro.* — Het is waar, de eene helft van deze bootjes bevond zich reeds in eenen onbruikbaren staat. Ook was de onderkoning met drie van de andere helft nu juist den Nijl opgevaren, om een' tijd lang in Opper-Egypte te vertoeven. Maar wilden wij onze reis bepalen op dagen, vallende tusschen die der maildienst, wij konden dan spoedig en gemakkelijk te *Kaïro* komen. Hiertoe werd besloten; en inderdaad bevonden wij ons, na eene aangename vaart van omtrent dertig uren in de tegenwoordige hoofdstad van Egypte.

De pelgrim, die zijne handen verlangend naar het Heilige Land uitstrekt, staat te *Kaïro* als aan eenen tweesprong. Daar biedt zich één pad hem aan, dat een groote omweg is; daar ligt ook een ander uitnoodigend voor hem, dat, met eenige kleine afwijkingen van de regte lijn, voortkronkelt. Het zijn de zelfde beide wegen, die reeds de oude oorkonde (*a*) vermeldt. Zij, verhalende den togt der Israeliten, die uit het diensthuis van Egypte stonden weder te keeren naar het land hunner aartsvaders, zegt: *God leidde*

(*a*) Exodus XIII: 17, 18.

hen niet op den weg van der Filistijnen land, hoewel die nader was, — — — maar God leidde het volk om, of langs eenen omweg.

Dien omweg had ik, zoo veel mogelijk, tot mijn pad willen maken, juist omdat Jehova langs denzelven zijn volk geleid heeft.

Ik zoude daarop zijn gekomen, wanneer ik ware voortgetrokken op eene der drie hoofdbanen, die er van *Kaïro* naar *Muntula* loopen. Ik ken ze uit belangrijke mededeelingen, en, althans het eerst gedeelte van al de drie, door eigene aanschouwing. — De eene, die eigenlijk reeds aan den Nijl bij *Besatin* begint, slingert zich ter regterhand om den *Mukattem*, dat berggevaarte, aan welks westelijke zijde *Kaïro* zijne gebouwen verheft. Men vervolgt dien weg, latende ten noorden den *Jebel Ammuneh* ([1]). Weldra echter buigt zich de weg naar het noordoosten; hij slingert tusschen den *Jebel el Ghurbin* en den *Mukrih el Weberah* door. Men is nabij *Muntula*. Deze is de meest zuidelijke weg. — De meest noordelijke daarentegen is de *Derb el Haj* ([2]); hij werd aldus genoemd naar de pelgrims, omdat zij gewoon zijn op hunne bedevaart naar *Mekka* denzelven te volgen. — In het midden tusschen beide loopt de *Derb el Ankebiëh.* Hij is, met eenige wijzigingen, dezelfde, dien de onderkoning van eene telegrafenlijn voorzien, dien hij wat gebaand en langs welken hij stationsgebouwen opgerigt heeft. Hij deed het een en ander ten behoeve van de overlandmail, en om de passagiers met rijtuigen van *Kaïro* naar *Suez* te kunnen vervoeren. Intusschen reeds vóór deze weg *Muntula* bereikt, hebben de andere beide wegen zich met hem vereenigd. Als ééne groote

heirbaan dalen zij af in den bergpas van *Muntula*, en vervolgen in twee armen hunnen loop over eene uitgebreide vlakte.

De reiziger, die geleerd heeft, door middel van kenteekenen der natuur, eene plaats der oudheid ook daar weder te vinden, waar reeds naam en bouwval zijn verdwenen, herkent dadelijk in *Muntula's* ligging die van *Migdol*. Een heuvel is het, die steeds de bestemming moet gehad hebben, wachtplaats te zijn. Van zijne hoogte ziet men het terrein, zelfs tot aan de *Roode Zee*, over. Daarom hadden er op zijne kruin, eeuwen lang, Arabische roovers zich gevestigd. Zij bespiedden van daar reeds in de verte den reiziger, die den bergpas naderde. — Daarom ook is er onlangs een telegraaf opgerigt, de laatste vóór *Suez*. Daarom was er in oude tijden een toren, hoog als wacht, sterk als veste; en van dat gebouw droeg het eigenaardig den naam *Migdol*, een hebreeuwsch woord, dat toren beteekent. — Ook de bergpas trok mijne oplettendheid. Bij *Migdol* den aanvang nemende, is hij eene kloof door rotsen, die aan wederzijden zich hoog verheffen. Eerst eng zijnde en zeer afhellend, wordt hij allengskens breed en ruim. Ik herken in dezen pas het oude *Pi-Hachiroth*; de naam zelf strekt nog tot eene duidelijke aanwijzing; want *Pi-Hachiroth* beteekent „mond der bergengten." ([3])

Wanneer men den bergpas is afgedaald, biedt zich het gezigt aan van eene heuvelige vlakte. Geen' boom of heester, geen' grashalm zelfs kan het oog op haar ontdekken. Alleen twee bewoonde plaatsen merkt het op. De eene ligt dadelijk aan de linkerhand; het is het kasteel *Ajoud*, waar langs de pelgrimsweg in eene oostelijke rigting voortloopt; de andere ligt op vier uren

afstands aan de regterhand; — het is *Suez* met zijne platte daken en rijzende minaretten. — Eene lange blaauwe waterstreep snijdt, als oostelijke grenslijn, die vlakte. Het schijnt wel eene rivier te zijn, boorden hebbende, hier zandig en vlak, daar rotsig en hoog. Ook schijnt zij te vloeijen te midden van eene breede vallei; want, gelijk het terrein aan deze zijde naar hare kil afdaalt, zoo klimt het aan gene zijde van haar op; de bodem verheft zich daar allengskens tegen den lang uitgestrekten bergschakel, die ten voet verstrekt aan de hooge woestijn van Arabië. — Ten zuiden van die vlakte staat de breede *Jebel Attakeh.* — Hij raakt met zijn voorgebergte de blaauwe waterstreep; een heuvelige schakel, die van hem uitgaat en zich buigt naar het noorden, vormt de westelijke grens der vlakte. Maar, hoe misleidend ook die blaauwe waterstreep zich als rivier voordoet, — eene rivier is zij niet; de *Roode Zee* zelve is het. Zij, van het voorgebergte *Attakeh* af tot *Suez* toe smaller en smaller geworden zijnde, krimpt bij deze stad in tot eene breedte van nog geene twee duizend voeten. Verder nog ten noorden van *Suez* strekt zij zich ter lengte van een uur met eene tong uit, die, van de eene zijde tot de andere, drie duizend voeten meet. — En treedt men nader, — men ziet, het water der golf is een speelbal van natuurverschijnsels. De eb doet het gewoonlijk ter laagte van drie tot zes voeten dalen; de wind, zich verheffende met kracht uit het noordoosten, doet het meermalen zinken tot nog lager peil. Dàn steken, als uit een gescheurd dekkleed, eilandjes het hoofd omhoog; breede en lang uitgestrekte ruggen treden er te voorschijn. Men neemt dit verschijnsel waar, niet alleen be-

neden de stad, ook boven haar aan de tong; en niet zelden ziet men den Arabier van deze zandbanken gebruikmaken, er over wandelende of wadende van de eene kust naar de andere. Zelfs ten noorden der tong is de eigendommelijkheid dier streek, om zandheuvels te vormen, zeer in het oog loopende. Zij beuren zich op uit de vlakte tot meerdere of mindere hoogte en waren in ouden tijd dus zoo vele verheffingen onder den waterspiegel, vooronderstelds, dat de zee zich ook tot daar heeft uitgestrekt. — En inderdaad ging de zee eens geheel tot tegenover den bergpas; zij ging zelfs verder tot nabij *Etham*. Aan haar noordelijk einde bloeide in den tijd der Grieken *Heroöpolis*, dat aan de geheele *Golf* den naam gaf der *Heroöpolitaansche* (4). Geene andere stad was het dan *Baal-Zefon*, aldus naar ZEFON of TYFON geheeten, den boozen geest, die, in woestijnen bij voorkeur huizende, daar, op de grenzen van zijn somber gebied, eigenaardig vereering vond. — De sporen van die verdere uitstrekking der golf bestaan nog. De natuur heeft ze in zoo veel eeuwen niet kunnen uitwisschen, hoe bedrijvig zij ook was, om door zandstuiving de landengte tusschen de Roode- en Middellandsche Zee, en in haar de groote volkenbrug tusschen Azië en Afrika, te verbreeden. Nog loopt de bodem van daar, waar thans het einde der tong is, als eene verdieping naar het noorden voort. Nog herneemt de zee, wanneer in den wintertijd de zuidewind zich verheft, dikwerf het haar ontrukte gebied, voor korten tijd, weder. Dan bedekt haar water den woesten grond; dan rollen hare golven daar op nieuw over eene wijde uitgestrektheid.

Migdol, Pi-Hachiroth, Baal-Zefon, Etham! — ja, hier ben ik op een' bodem, die eerbied wekt, als tooneel van Gods groote daden. Ik neem het boek, naar Israels uitgang, Exodus geheeten, in handen; het verhaal ligt opengeslagen, dat begint met het veertiende hoofdstuk. (*a*) Jehova *sprak tot* MOZES, *zeggende: spreek tot de kinderen Israels, dat zij terugkeeren en zich legeren ten oosten van Pi-Hachiroth, tusschen Migdol en tusschen de zee. Juist tegen over Baal-Zefon zult gij u legeren aan de zee.* — Hoe? — Zij, van *Raamses* over *Sukkoth* naar *Etham* getogen (*b*), bevinden zich reeds ten noorden der Schelfzee, waar de woestijn van Egypte haar zand met dat der woestijn van Arabië vermengt. Aan de overzijde langs de golf afdalende, vervolgen zij den regten weg naar den *Sinaï*. En juist, toen zij gereed staan, de grens van het land hunner verdrukking te overschrijden, ontvangen zij een tegenbevel. Aan deze zijde van de golf zullen zij blijven; wat meer is, zij zullen daar zuidelijk voorttrekken, tot zij komen tusschen *Migdol* en de zee; ten oosten van *Pi-Hachiroth* zal hunne legerplaats wezen. — Als de Farao dat verneemt, — hij heeft niet meer noodig, dan hun spoor te volgen. Komt hij langs *Etham*, zij zijn aan hem overgeleverd, eene kudde ter slagting; want van alle zijden *sluit dan* de Egyptische *woestijn hen in* (*c*).

Inderdaad nadert van die zijde eene stofwolk; dreigend flikkert zij bij de stralen der avondzon in den weerglans van het metaal, glad gescherpt en geslepen om moordwerktuig te zijn. De Farao is het. Hij, gehoord

(*a*) Exod. XIV: 1. (*b*) Exod. XIV: 20; Num. XXXIII: 5, 6.
(*c*) Exod. XIV: 3, 4.

hebbende, dat de Israeliten zich ter zijde afgewend hadden, heeft uitgeroepen: „zij zijn verdwaald! Wat hebben wij gedaan, dat wij Israel lieten trekken, om ons niet meer te dienen?" — En dadelijk deed hij aanspannen zijnen koninklijken wagen. Gevolgd van zes honderd strijdwagens met krijgslieden en geheel de ruitermagt van Egypte met bevelhebbers over die allen, nadert hij daar (*a*). — Van bange vrees krimpen weg de harten der weerloozen, die geen' uitweg zien. Sommigen wenden zich in dien nood tot Jehova. Anderen barsten uit in het verwijt der wanhoop. Zij duwen MOZES toe: *is het, omdat er geene graven in Egypte waren, dat ge ons met u genomen hebt, om in deze woestijn te sterven?* (*b*) Maar niet beleedigd gevoelt zich MOZES; ook niet ontroerd is hij. „*Vreest niet,*" zegt hij, *houdt stand, en ziet de groote verlossing van Jehova, die Hij heden aan u bewijzen zal; want de Egyptenaars, die gij heden ziet, zult gij niet wederzien in der eeuwigheid.*" (*c*) — MOZES strekt zijne hand uit, — en op eene bovennatuurlijke wijs worden door den Heer der natuur natuurlijke middelen aangewend. Het vermogen der eb sleept meer water dan gewoonlijk mede; de kracht van den noordoostewind, die zich eensklaps verheft, drijft de vloeistof weg en jaagt haar voor zich henen. Ziet, eene zandbank, ruim en breed, rijst daar al hooger en hooger. Zij deelt het water. — Dat is uwe brug en uwe borstwering tevens, arme schapen! de Goddelijke Herder wil daarover zijn volk gelijk eene kudde leiden. —

(*a*) Exod. XIV: 5—9. (*b*) Exod. XIV: 10—12. (*c*) Exod. XIV: 13, 14.

En de millioenen dalen af; digt inéén gedrongen haasten zij zich naar de overzijde; en, — eer de morgenwaak aanbreekt, — zijn zij gered (*a*). Gered? maar de Egyptenaar, — die den overtogt nu eerst ontdekt, ook omdat eene geheimzinnige wolk de vliedenden had onttrokken aan zijn oog, — jaagt in wilde drift het volk achterna. Doch te vroeg heft hij den zegekreet aan. Eensklaps stroomen dikke wolken water, donder ratelt verschrikking, bliksemschichten vliegen flikkerend, zoo, dat het pikdonkere, in één oogenblik, middag-zonnegloed en weder dik middernachtelijk duister wordt. „*Laat ons vlieden voor het aangezigt van Israel, want Jehova strijdt voor hen tegen Egypte!*" is nu de angstkreet (*b*). Wie weet, of het niet, althans aan een gedeelte van hen nog gelukken zal, de kust te bereiken. Maar daar strekt MOZES andermaal zijne hand uit over de zee. Jehova gebood het; — en nu *keerden de wateren terug en bedekten de wagens en de ruiteren van* Farao's *gansche heir, dat achter hen de zee was ingegaan; daar bleef van hen zelfs niet één overig* (*c*).

Met dat tooneel voor den geest, had ik het rotsgevaarte daar, den *Jebel Attakeh*, willen beklimmen. Als een breedgeschouderde gigant staat hij er. Hooger verheft hij zijne kruin, dan een uit de meermalen afgebrokene rotsschakel, die den berg van *Kaïro* met hem verbindt. Zijn kleed werd met sterker rood gekleurd, dan dat zijner naburen. Zijn voorkomen is somber, zijn gelaat vol ernst en majesteit. Hoe, is

(*a*) Exod. XIV: 15—22. (*b*) Exod. XIV: 23—25; Ps. LXXVIII: 18, 19. (*c*) Exod. XIV: 16—31.

hij in den beginne door de hand des Scheppers reeds met het oogmerk opgerigt, om eens tot gedenksteen te strekken van eene daad, te groot, dan dat de hand des menschen er een teeken voor mogt bouwen? En op hem neergezeten, had ik willen lezen het heerlijk lied, dat MOZES toen en daar ter plaatse opstelde, ten einde met zijne verhevene gedachten en zijn heilig gevoel het feest der verlosten te bezielen (*a*). Het zoude mij geweest zijn, als kwamen weder aanrollen over de golven naar de rotswanden van den *Attakeh* die koorzangen, als kaatste hij nog eens de vereenigde klanken der honderd duizenden terug, die, nu ontslagen van alle vrees, juichten in hunnen God. Maar, die daar ginds bereiden zich reeds, om voort te trekken. Ik zal, de ziel met vleugelen aangegord en bewogen in het gemoed, hen volgen.

De reiziger, die het pad der verlosten inslaat, maakt niet gaarne gebruik van de gelegenheid, om van *Suez* naar de Arabische kust met een bootje over te steken, of ook, om ten tijde der eb over de zandbanken te rijden. Het laatste beproefde NAPOLEON, toen hij ten jare 1799 zich van *Kaïro* naar Palestina wilde begeven. Doch ter naauwer nood slechts werd hij nog gered, toen de wind eensklaps omsloeg, en het water op nieuw weder eenen heerscher met zijnen staf wilde bedelven ([5]). — De lastdieren moeten toch te lande de noordspits der golf omtrekken. Blijft men bij hen, dan gaat men de merkwaardige ruïne van het oude *Kolzum* ([6]) voorbij; dan ziet men met eigene oogen de verdieping van den bodem, die eens de verlenging

(*a*) Exod. XV: 1—21.

van de golf was, en reeds na twee uren bevindt men zich op den bodem van Afrika's tweelingzuster, van Azië.

De weg is van nu aan tusschen twee lijnen door, die, — eene kleine buiging makende ten oosten, — van het noorden naar het zuiden bijna evenwijdig voortloopen. De ééne is de woeste bergketen *Jebel er Rakah*, de andere de rijk met schelpenpracht getooide kust der *Roode Zee*. De reiziger gaat *Ain Naba* voorbij, de bron, waaruit *Suez* zijn drinkwater haalt ([7]). Weldra ligt een palmboschje met een zevental bronnen voor hem; het leunt aan eenen zandheuvel. Dit verwaarloosd plekje is onlangs een voorwerp geworden der zorg van het weder ontluikende *Suez*. Gaan de gegoede inwoners van die stad voort, met er plantsoen aan te leggen en het water te leiden, — dan wordt hier de barre woestijn vruchtbaar land, en, te midden van hare somberheid, zal de mensch zich een lustoord scheppen. De overlevering heeft er MOZES naam aan gehecht; *Ayun Musa* heet het. Zij deed het niet zonder grond; want het is wel zeker, dat MOZES met de verlosten ook uit deze wellen heeft gedronken, — en twijfel is er niet aan, dat hier nog eens de waterzakken tot zwellens toe zijn gevuld, die dagen lang de dorstigen moesten drenken.

Immers de streek, waarin de Israeliten nu voorttrokken, kende MOZES zeer wel. De woestijn is het, toen ook wel naar *Etham* toegenaamd, maar eigenlijk *Woestijn Sur* geheeten. In de korte aanteekening van de stations draagt zij den eerstvermelden naam, in het reisverhaal (*a*) den anderen ([8]). Het zegt: (*b*) *zij*

(*a*) Num. XXXIII: 8. (*b*) Exod. XV: 22.

togen uit naar de woestijn Sur en zij reisden drie dagen in de woestijn en zij vonden geen water. Ik zie, haar bodem bestaat uit zand en grint. Een geheel effen vlak is het niet; veelal is het golvend, soms zelfs eene aaneenschakeling van duinen. Tamelijk vlakke verdiepingen doorsnijden deze woestijn; zij strekken tot zoo vele beddingen der stortbeken, die, in den regentijd, van den *Jebel er Rakah* naar de zee afdalen. De oosterling noemt ze *Wady's* (9). In deze is het, waar men nog eenig bewijs vindt van groei, — heesters, kleine struiken en bepaaldelijk tamarisken. Maar buiten den regentijd zijn zij droog; en het eerste water, dat men na *Ayun Musa* weder aantreft, is *Ain Hawarah.* Men vindt het op eene hoogte van witachtigen steen; een rand, van omtrent acht voeten, dien de natuur bouwde, houdt het omsloten. Doch slechts een enkele kameel, die dorstig is, drinkt er van, want bitter is het en ziltig; de mensch gebruikt het niet, dan in hoogen nood. — Ik neem het oude reisverhaal in handen, en lees: *zij kwamen tot Mara, maar zij konden het water van Mara niet drinken, want het was bitter; daarom noemde men haren naam Mara* (*a*). — En ook dien naam zelven vind ik weder in de *Wady el Amarah*, die wat ten noorden van dat water den bodem snijdt. Ik sta getroffen, ziende, dat de natuur in hare bronnenvorming niet ophoudt, nog, na dertig eeuwen, als getuige voor het Bijbelblad te spreken.

Zal ook *Elim* zich doen kennen? In de oorkonde (*b*) zijn twee kenmerken; het eene noemt zij, het andere behelst zij. Dat zij noemt zijn de *twaalf waterbronnen*

(*a*) Exod. XV: 23. (*b*) Exod. XV: 27.

en *zeventig palmboomen;* dat zij behelst is de stationsafstand. Ik ga voort, het zoekende. Het oog wordt vooral door een berggevaarte geboeid; aan de regterhand tusschen den weg en de kust verheft het zich met vele spitsen. Somber is zijn uitzien; over het zwarte gelaat loopen hier en daar witte krijtstrepen; doch aan den ernst paart zich hier weldadigheid; want heete zwavelbronnen doet hij wellen aan zijne voeten. Het is de *Jebel Hummam* (10). — Ten zuiden van dezen berg slingert zich de *Wady Ghurundel* naar de zee. Zij begint aan het zuidelijk einde van den *Jebel er Rakah.* Water vloeit er in den regentijd, maar ook buiten denzelven kan men het er vinden. Geboomte draagt zij in hare bedding, tamarisken, akaziën en mimosen. Er zijn in haar streken, die men romanesk mag noemen. — Geen wonder, dat men op het denkbeeld is gekomen, in haar het oude *Elim* te zien. — Doch van het laatste station telt men pas twee uren tot *Wady Ghurundel,* — en minder dan zes uren was een station der Israeliten nooit; zelfs mag men aannemen, dat, waar de omstandigheden het wilden, eerst op meerderen afstand weder de tenten werden opgeslagen. — Ik moet dus verder. — De bodem verandert; hij wordt meer oneffen. Uit vuursteen met krijt en gips bestaat hij. Het pad snijdt de *Wady's Tih, Useit, Kuweisch* en *Thal,* — en, na vijf uren, brengt het den reiziger in de *Wady Taiyebeh.* Hier verheffen palmboomen hunne toppen, water ook is er; en, ofschoon het er nu slechts ruischt als beekje, men heeft toch niet meer noodig, dan één of twee voeten in den grond te graven, — en ook de oude bronnen zijn er weder. Ik herken het *Elim* der kinderen Israels (11).

In *Wady Taiyebeh* bevindt men zich op het punt van eenen kruisweg. Immers regts kan men, de Wady volgende, afdalen; men is dan spoedig bij de zee. Links daarentegen biedt zich de *Wady Hamr* aan, en in haar de naaste weg naar den *Sinaï.* Doch men kan ook, de Wady snijdende, over haren rand, voorttrekken naar het zuiden. — Hij, die de voetstappen der Israeliten zoekt te volgen, staat geen oogenblik in beraad. Hij neemt het oude reisboek ter hand, en hij leest: (*a*) *zij braken op van Elim en zij legerden zich aan de Schelfzee.* Dat zij de Wady geheel afdaalden is, om meer dan éénе reden, niet waarschijnlijk; over hare zuidzijden vervolgden zij den weg.

Van *Elim* gaande naar een punt aan de kust, dat ligt op den afstand van één station, ziet men zich na een paar uren tusschen de zee en den vijver *el Murkha.* Die vijver ligt aan den voet van bergen in den zandsteen, en is overschaduwd van eenige palmboomen. Heeft men in *Elim* voorraad opgedaan, dan gaat men de onzuivere waterkom voorbij (12). Doch de kust, die men al meer en meer nadert, ligt er als eene diep binnenwaarts gebogene lijn. Eene golf vormt zij, wier oppervlakte altijd in groote beweging is. Geen wonder, want, van drie zijden met de zee reeds verbonden, is zij daarenboven aanhoudend blootgesteld aan de rukwinden, die uit de dalen op haar neerstorten. De baai heet *Birket Faroun.* De overlevering des Arabiers gaf haar dezen naam, het er voor houdende, dat hier de Farao en zijn leger in den afgrond zijn bedolven. In de diepte woelen nog steeds hunne

(*a*) Num. XXXIII : 10.

geesten, — en van daar, dat het water zoo beroerd is! (13) Ziet de zee; hoe schoon is die helderblaauwe, golvende oppervlakte! Hoe rijst vol majesteit daar aan gindsche zijde het gebergte van Egypte! — Ziet die kust; bedekt ligt zij met heerlijke schelpen, zelfs het schoonste mozaïkwerk versiert haar. De natuur zelve heeft het gevormd. Roode, groene, gele, witte en bruine steenen zijn het, die het cement van den bodem tot een geheel verbond. — De kustenzoom zelf moge tot op eenigen afstand van het water dor zijn, — landwaarts in is het anders. Immers reeds van het begin van *Wady Ghurundel* af, heeft de *Jebel et Tih* den *Jebel er Rakah* vervangen. Hij wendt zich naar het zuidoosten en trekt zich dan dwars door het schiereiland naar de *Golf van Akabah* (14); de kust echter deelt niet in deze wending. Zoo wordt de ruimte tusschen het hooge zandplateau van Arabië en den zeeoever breeder en breeder. En op die ruimte verheffen zich berggestalten van eenen zonderlingen vorm. Het schijnt, dat de natuur hier heeft willen vóórbeelden het werk van den beitel des beeldhouwers en de kunst van de zamenstelling des bouwmeesters. — En door die ruimte loopen, als zoo vele insnijdingen, Wady's; kloofbeddingen zijn het, begroeid met heester- en struikgewas. Water wordt er gevonden; het welt als bron, het vloeit als beek, het staat ook in kloven der rotsen, — bakken, die de natuur maakte, om het hemelwater op te vangen en te bewaren. En in die Wady's, in hare zijdalen ook en kloven, waar nog de Beduïn zijne kameelen en geiten voedt, zie ik Israels herders met hun vee rondzwerven, — en ik verwonder mij geenszins, dat het reisverhaal, sprekende van deze

streken, geene enkele klagte behelst, noch over gebrek aan voedsel, om het vee te verzadigen, noch over gemis van water, om het te drenken. — Maar de legerplaats der hoofden is aan de Schelfzee: daar, omtrent den uitgang van de *Wady Mukatteb*, zijn de tenten gespannen.

Het terrein van Israels legerplaats aan de Schelfzee behoort reeds tot die groote, eenigzins heuvelige vlakte, welke tusschen de golf en het gebergte voortloopt, en die zich geheel tot aan de spits van het schiereiland uitstrekt. Het zuiden van haar heet thans *el Kaa*, en is, voor het grootste gedeelte, door eene lage kustenketen begrensd. In het reisverhaal wordt slechts het noorden van haar vermeld, en dit *Woestijn Sin* geheeten. *Zij was*, zegt het, (*a*) *tusschen Elim en tusschen Sinaï*. Maar *in* die woestijn is het volgende leger. De plaatsenlijst teekent aan, (*b*) *zij verreisden van de Schelfzee en legerden zich in de woestijn Sin.* — De voorbergen naderen zij weder, gelijk ook thans nog de weg die nadert. De hooge westzijde van het dal, welks rotswanden met inschriften als bezaaid zijn, en hetwelk daarom *Wady Mukatteb* of „het beschrevene dal" genoemd wordt, laten zij aan hunne linkerhand (15); — den uitgang ook van *Wady Feiran* trekken zij voorbij. Wat verder nog moet ik het plekje zoeken, waar de tenten van MOZES en AÄRON, waar ook die van de Oudsten des volks de woeste streek eens versierd, waar zij haar verlevendigd hebben.

„Hoe," hoor ik mij toevoegen, „nog verder? Gij gaat immers aldus Wady op Wady voorbij, langs welke,

---

(*a*) Exod. XVI: 1. (*b*) Num. XXXIII: 11.

volgens het thans bijna algemeen gevoelen, de Israeliten naar het hoog gebergte zijn opgeklommen?" (16) — Ja, ik stem het toe, die daar zijn de kortste, zij zijn ook de gemakkelijkste wegen. Intusschen acht ik er minder op, alleen uit aanmerking, dat ze zoodanige zijn. Trouwens het volk, welks schreden ik volg, is geen troep westersche reizigers, — oosterlingen zijn het, meer krachten en minder behoeften hebbende voor zulk eenen togt. Daarenboven in Israel met vrouw en kroost zie ik menschen, ligchamelijk sterk geworden onder het gewigt van zware lasten, die het verdrukkend Egypte had gelegd op hunne schouders. Waar het gold het hoogste doel van den togt, — het welgelukken, — daar behoefde MOZES geene moeijelijkheden van terrein in aanmerking te nemen, althans niet de zoodanige, die heden nog eene moedige Europische reizigster niet doen terugdeinzen (17). — Hadde MOZES zich voorgesteld, langs eenen der noordwestelijke wegen den *Sinaï* te bereiken, — hij zoude niet de *Wady Hamr* zijn voorbijgegaan, zich wendende naar de kust. Hij zoude vervolgens niet hebben laten liggen de *Wady Nusb*, zich legerende in de woestijn *Sin*. Immers korter en gemakkelijker weg is er niet voor den komenden van *Suez* naar het centraalgebergte, dan de tweede, dan vooral de eerste Wady aanbiedt. De wijze en bedachtzame man had er dus zeker overwegende redenen voor, om dezen omweg te kiezen. Ik meen ze te kennen. Immers de genoemde Wady's loopen alle uit op de *Wady esh Sheikh*, die als een groote halve cirkel het centraalgebergte aan de noordzijde omsluit. Ik beschouw deze schoone en uitgestrekte bergkloof, als zijnde toen de bezitting der *Amalekiten*. Het grondgebied van

dezen talrijken en krijgshaftigen stam tot zijnen weg te maken, acht MOZES onraadzaam. De Amalekiten, strijdende voor haardsteden en altaren, stonden hier tusschen vesten en vesten, die de natuur voor hen gebouwd had. Van AMALEK den vrijen doortogt te vragen, zoude het zelfde geweest zijn, als een aanzoek te doen, dat met verachting werd van de hand gewezen.— Daarom volgde MOZES ook hier het beginsel, de woonstreken van zulke volken om te trekken (18). Dit kon geschieden. Men had niet meer noodig, dan den weg wat te verlengen, — en, den *Serbal* voorbij, vond men ook eenen opgang naar het hoog gebergte. — De opgang, dien de Israeliten hier kozen, was eigenaardig die, welke loopt door de *Wady Hebran.* Tusschen de vorige legerplaats en den mond dezer Wady, — denkelijk niet ver van denzelven, — moet men *Dofka* zoeken. Zij *verreisden*, zegt de stationsaanteekening (*a*). . . *uit de woestijn Sin en zij legerden zich te Dofka.*

De *Wady Hebran* heeft voor haren ingang granietheuvels; zij staan er als zoo vele eeuwige wachters.— Steile wanden van syeniet en porfyr verheffen er zich, en vernaauwen haar op meer dan ééne plaats. Doch ook ruim breidt zich meermalen de Wady uit, die aan water geen gebrek heeft. Opmerkelijk is het, dat hier in menigte de mannastruik tiert, alsmede, dat er, onder andere vogels, ook veel kwartels gevonden worden (19). Immers beide verschijnselen herinneren aan de buitengewone middelen ter verzorging van Israel, die juist, toen het volk in die streken zich bevond, eenen aanvang nam (*b*).

(*a*) Num. XXXIII : 1. (*b*) Exod. XVI : 1.

Niet tot aan den Sinaï kon de *Wady Hebran* de Israeliten brengen. Hare rigting is wel het begin eener bijna regte lijn, die, loopende van het zuidwesten naar het noordoosten, leiden zoude naar dezen berg, — maar het dal strekt zich zoo ver niet uit. Men is dus genoodzaakt, eenen omweg te maken, eenen grooten omweg. Zes uren lang trekt men voort naar het noorden, — zes uren dan weder naar het zuiden. Aldus bereikt men het heilige gebergte, aldus den hoogheerlijken *Sinaï.*

Zij vertrokken van Dofka en legerden zich te Aluz, zoo zegt de stationsaanteekening (*a*). *Aluz* wijst zich als van zelf aan. Waar de groote weg de *Wady Hebran* verlaat, zich wendende naar het noorden, daar valt in haar de *Wady Kughabigh*, een ruim dal, een waterrijke tuingrond. Ja, hier is plaats en verkwikking voor het volk geweest; hier was de legerplaats *Aluz.*

Van daar breekt Israel op. De menigte moet het bergjuk *Nukb Egani* over. Ik volg hare voetstappen, en, na eenen moeijelijken gang van drie uren, daal ik af in een breed dal, de *Wady Selaf.* Ten westen wordt het begrensd door bergwanden, die tot den *Serbal* behooren, ten oosten door de *Jebel el Haweit.* De bodem is zandig; schaap en geit vinden er weide, en veel *rethem* groeit er, een heester, die bekoort in het schoon van zijnen bloei en die schaduw biedt met zijne bladeren. — Neen, pittoresk, gelijk *Wady Hebran*, kan ik dit dal niet noemen, maar als eene hoogst gewigtige localiteit doet het zich dadelijk kennen. De bergstreek, daar aan de linkerhand, behoort tot den *Serbal;* een

---

(*a*) Exod. XVI: 13.

rotsgevaarte, dat over eene groote oppervlakte zich uitstrekt, — en, boven het lagere heuvelvolk, als één reus het hoofd verheffende, den *Sinaï* naar de kroon schijnt te steken. — Zie ik rondom mij, ik ontwaar dadelijk, dat ik mij bevind in eene streek, waar de hoofdinsnijdingen van den geheelen omtrek zich vereenigen. De groote weg van het zuiden heeft mij hier gebragt; een andere, komende van het westen, daalt hier henen van den *Serbal* af. Van het punt, waar de beide groote Wady's, *Feyran* en *esh Sheikh* inéén vloeijen, begint de *Selaf*, hij is van deze de zuidelijke uitlooper. Zóó is hier ook de verbinding met de groote wegen, komende van het noorden. Ik ben op een middelpunt, waar de hoofdpassagiers elkander ontmoeten en snijden. — Zoude ik er aan mogen twijfelen? neen, ik sta op den bodem van het oude *Rafidim* (20).

Zij verreisden van Aluz en legerden zich te Rafidim, doch daar was geen water voor het volk om te drinken. Kort is aldus de stationsaanteekening, maar rijk hier het reisverhaal. — Te *Rafidim* was het, waar JETHRO *kwam*, MOZES' *schoonvader, en zijne huisvrouwe tot* MOZES *in de woestijn, waar hij gelegerd was aan den berg Gods* (*a*). De hier bedoelde *Berg Gods* moet een andere zijn dan de berg der wetgeving; want van den eigenlijken *Sinaï* met zijne *Horebspitsen* ligt Israels leger nog eene geheele dagreis verwijderd. Alleen zoo veel zie ik uit dit verhaal, dat hij mede begrepen wordt onder de benaming *Horeb*, waar die, in de meest uitgebreide beteekenis, voor het geheele gebergte van het zuidelijk schiereiland is gebezigd (21). Zoude het dan

(*a*) XVIII: 5.

de *Serbal* zijn? Ik let op zijnen naam, — en ik sta getroffen, dat de laatste lettergreep, *Bal* of *Baäl*, hem reeds als den berg eener godheid doet kennen. Ik vraag hun, die hem bezocht, die eene of meer van zijne vijf verscheurde spitsen beklommen hebben; — en ik verneem, de *Serbal* is van zijne toppen af tot zijne dalen toe vol inschriften. Zij, hoe geheimzinnig ook, staan daar als blijvende teekenen er van, dat de Baäl der Feniciërs en Filistijnen, dat de Schiwa ook der Indiërs hier hunne aanbidders vonden, hier hunne altaren hadden. Ik raadpleeg de bewoners des lands, — en ik hoor, naar den *Serbal* blijven zich nog de schreden van den bedevaartganger rigten uit de Beduïnen; de *Serbal* is nog, in de overlevering des Arabiers, een berg Gods ([22]).

Het reisverhaal behelst meer bijzonderheden. Het gewaagt van gebrek aan water, waarover het volk murmureerde. Het bevreemdt mij geenszins, want de *Wady Selaf* is niet als die van *Hebran.* Eenen voorraad van water heeft zij geenszins, toereikend om zoo veel honderd duizenden, bij lang vertoeven, te drenken. Welke van die rotsverheffingen, ter zijde van het dal, is de *rots in Horeb*, waarop MOZES staf sloeg, zoodat er water uitging en het volk kon drinken? Maar de namen *Massa* en *Meriba* zijn verdwenen; helaas! in hunne beteekenis „verzoeking en twist" vindt men ze alomme weder!

En vraag ik: hoe kan het gebrek aan water daar zoo groot zijn, waar men nabij den ingang staat tot de wellenrijke *Wady's Feyran* en *esh Sheikh?* Het reisverhaal neemt de bevreemding weg. Mededeelende het gebeurde in *Rafidim*, vermeldt het ook: *Amalek kwam en streed tegen Israel in Rafidim.* Immers juist in de wa-

terrijke dalen, die daar ten noorden zich uitstrekken, is *Amalek* gezeten. Den toegang tot zijne Wady's kan hij niet onbewaakt laten; fel zal Amalek strijden aan de poort zijns lands. Maar Israel heeft ook mannen, nog wel ongeoefend in het hanteren van wapenen; doch voor goed en bloed het leven veil hebbende. Aan hunne spits staat JOZUA. Het vuur der jeugd temperende door beleid, wil hij de eerste bladen plukken voor den lauwerkrans, die zijnen schedel tot in spaden ouderdom zal versieren. Tot aan den ondergang der zon weifelt de overwinning. Maar *Jehova is Israels banier* (23), — en *alzoo versloeg* JOZUA *Amalek en zijn volk door de scherpte des zwaards.*

De weg ligt nu open naar den *Sinaï.* Zijn eerste gedeelte is een bezwaarlijk pad. Immers het loopt door de *Nukb Hawi*, den pas, die leidt over den berg *Rudawah;* eene streek, te vergelijken met die, welke de *Mont Blanc* in zijn *mer de glace* vertoont (24). Doch reeds na twee uren gaat het voort op min steilen grond. Het dal wordt wijder; palmboomen vertoonen er zich, en, voor het eerst, na zoo veel dagen, ziet men grastapijt weder, — doch slechts in enkele plekjes. Nog eenige schreden, en de donkere toppen van berggevaarten, hoedanige de woestijn nog niet vertoond had, treden geheel van nabij voor het oog. De *Sinaï* is het met zijne berggroep en zijne *woestijn.* Ik ben, waar de kinderen Israels kwamen. *Zij verreisden van Rafidim en zij legerden zich in de woestijn van Sinaï.*

Als drie langwerpige gevaarten, de *Jebel ed Deir*, *Sinaï* en *Humr*, ligt het gebergte voor mij. Met hooge en steile wanden dalen zij af in eene niet zeer breede groene vlakte, de *Wady er Rakah.* Zij, met hare voort-

zetting de *Wady esh Sheikh*, scheidt ten noorden deze trits van het hoog plateau, de *Jebel el Furcia*. Over die vlakte leidt het pad naar de insnijding, die er is tusschen de middelste van die drie massa's en haren oostelijken nabuur. In deze kloof, de *Wady Shueib*, ligt het klooster. Reeds voor dertien eeuwen liet Keizer JUSTINIANUS het bouwen ter plaatse, waar MOZES het brandende braambosch zag, dat de vlammen niet verteerden. Hij wilde, dat de kluizenaars van den heiligen berg er eene veilige gemeenschappelijke woning, dat ook de pelgrim er een herbergzaam verblijf zoude vinden. — En nog rust het *Catharinaklooster* in het stille dal, omsloten door muren, die hoog zijn opgetrokken en in hunne zamenstelling den vorm van een langwerpig vierkant vertoonen. Ten noorden van het klooster hangt de tuin aan de afhelling van het dal. Ook om hem heeft men eenen vasten steenen gordel gelegd. Niet binnentreden kan hier de pelgrim. De bedachtzame bouwmeester heeft toch de deur dezer heilige veste op eene hoogte van dertig voeten geplaatst, en er geen trap bijgevoegd, langs welken men haren drempel kan genaken. Door een windas wordt de vreedzame bezoeker opgeheschen, — en eensklaps ziet hij zich te midden eener aaneenschakeling van nette gebouwen en kleine kapellen. Een twintigtal Grieksche monniken leeft hier; zij laten niets onbeproefd, om den reiziger de bezwaren van zijnen togt te doen vergeten. Hier rust hij dan uit onder het frissche groen van edele boomen; hier ademt hij den geur der bloesems van oranje en citroen; hier laaft hij zich aan het heldere water (25).

Zal het veelkleurig schilderwerk der kerk mij boeijen? de steenen tafelen der wet zoek ik. Kan het altaar

met zijnen rijkdom mijn verlangen bevredigen? aan het andere wil ik treden, waar MOZES stond voor het aangezigt van Jehova. Daar boven op den berg, aan wiens oostzijde het klooster ligt, is de tempel der wetgeving. — Trappen maken den opgang gemakkelijk, die dan ook in één uur volbragt is. Ik zie, de rug van den berg vormt een plat; op meer dan anderhalf uur mag ik deszelfs lengte niet schatten, terwijl de breedte het vierde gedeelte van deze is. Maar dat ligt als ingesloten. Ter wederzijden heeft het randen, en, terwijl het noordelijk einde met rotstinnen in de lucht boort, rijst er aan het zuidelijk einde de granietkegel, de *Jebel Musa*, ter hoogte van zeven honderd voeten. Hoe, een dal op den rug van een berggevaarte en dat van rotswanden omsloten? En in dat dal nog een andere berg? — En alles zoo stil en vol majesteit? Ja, dit kan het heiligdom van Jehova wezen; die granietkegel kan het outer zijn. Ik heb het plekje gevonden, dat de oorkonde bedoelt, waar zij schrijft: *de Heer daalde neder op den berg Sinaï, op den top des bergs* (*a*).

Waar echter is de *Woestijn van den Sinaï, waar zij zich legerden?* Waar de plaats in de woestijn, waar *Israel zich legerde tegenover den berg* (*b*)? Al die dalen daar behooren tot haar. Die kloof *Wady Shueib*, waarin het klooster ligt, — die *Wady el Leja*, welke den eigenlijken *Sinaï* van den westelijken nabuur scheidt; die *Wady esh Sebaiyeh* ook, in welke het meest oostelijke der drie berggevaarten afdaalt. — De noordelijke vlakte *er Rahah* met hare voortschakeling in *Wady esh Sheikh* tel ik er evenzeer toe, als die zuidelijke daar, uit welke

(*a*) Exod. XIX : 20. (*b*) Exod. XIX : 2.

de *Jebel Musa* rijst. — Doch terwijl dat al *Woestijn van Sinaï* is, was niet die geheele uitgestrektheid de schouwplaats, waar het volk stond. Immers die schouwplaats was *tegenover* den berg, waarop MOZES Goddelijke antwoorden ontving (*a*). Zij strekt zich tot aan den voet van denzelven uit, zoodat de Israeliet den berg naderen, zoodat hij hem aanraken kon (*b*). Geen der andere gedeelten der *Woestijn van den Sinaï* kan in aanmerking komen, om standplaats voor het volk te zijn (26). Van haar opziende, was het oog in staat waar te nemen wat daarboven geschiedde (*c*). Alleen die vlakte ten zuiden, waarin de *Jebel Musa* met eenen steilen wand van twee duizend voeten afdaalt, vereenigt in zich al die vereischten. Klein moge zij schijnen aan het oog, dat van boven neêrziet, zij is het in geenen deele. Meer dan twee uren lengte beslaat zij. Met de groote vlakte ten noorden is zij door de ruime *Wady esh Sebaiyeh* verbonden. Ja, dat is de weg, langs welken MOZES *het volk leidde, uit het leger, Gode te gemoet*, in hetwelk het zich *geheiligd had heden en morgen* en zich *bereid had gehouden tegen den derden dag* (*d*); dit is de plaats, waar *zij zich stelden aan den voet des bergs* (*e*). Langs eene van die rotskloven was het pad van MOZES, wanneer hij opklom tot God, wanneer hij nederdaalde tot het volk (*f*). — Van daar hoorde Israel *die donderslagen*, zag het die *bliksemen*. Van daar werd aan het volk het gezigt geboden, dit, *dat de gansche berg Sinaï rookte zeer voor het aangezigt des Heeren, die daarop nederdaalde in vuur*. Van daar zag en gevoelde het *den ganschen*

(*a*) Exod. XIX: 2. (*b*) vs. 12, 13. (*c*) vs. 11. (*d*) vs. 10, 11. (*e*) vs. 17. (*f*) vs. 20, 21.

berg beven, terwijl aller harten beefden. (*a*). En hier boven, waar de Sinaïkegel in een plat van tachtig voeten breedte eindigt, hier ontving Israel zijne instelling. Hier werd de wet gegeven, die niet anders mogt zijn, — die ook nergens anders kon gegeven worden.

Immers het standpunt van den top des bergs moge zeven duizend voeten liggen boven den zeespiegel, — een geheel vrij standpunt is het niet. Het oog wordt beperkt van meer dan eene zijde; hinderpalen beletten het, wanneer het op den berg der wetgeving een panorama wil zoeken (27). Zweven de blikken over den naderen omtrek, — zij rusten op graniet, dat ook als syeniet en porfyr zich doet kennen. De kern van onze planeet vertoont hier zijne oorspronkelijke bestanddeelen; geene hand van eene tweede of latere vorming genaakte deze rotsen; geen spoor van overgangsgebergte treft gij hier aan (28). En die *Sinaï* zelf, — ziet hij is bijna aan alle kanten omgeven van trotsche gevaarten. Die *Jebel Deir* hij schijnt gesteld te wezen tot wachter aan zijne regterzijde (29); die *Jebel Humr*, als een reus strekt hij zich uit aan zijne linkerhand (30); en verder daar ten zuiden de hooge *Om Shomer*, — het is of hij staat, op eerbiedigen afstand, wakende (31). En alomme niets, dan ruwe klippen, scherpe kammen, hooge tinnen, zwarte zuilen, eene rotswoestijn somber, ernstig, dreigend! — Ja, dat is de eigenaardige raam, het sprekend lijstwerk, geschapen, om het grootsch tafereel der wetgeving te omsluiten, om het er in te vertoonen aan geheel de wereld. Want gelijk die graniet, zoo bestaat ook de stof der wet uit

(*a*) Exod. XIX : 16, 18, 19.

bestanddeelen, die zoo oud zijn als de schepping; — maar binnen vaste omtuiningen werd op *Sinaï* besloten het kleinood der menschheid, — daar ook gekleed in eenen vorm, die vrees inboezemde en schrik. Het was ten einde slaven, aan het juk ontsprongen, in tucht te houden en het kroost van groote aartsvaders op te voeden tot een groot volk.

Maar het vaderhart van Jehova verborg zich slechts, omdat het zich verborgen moest houden. Zal het ook nog op den *Sinaï* zelven zich openbaren in al het gevoel van deszelfs eigenaardige teederheid? — Ik wend mijne oogen naar het noordelijk gedeelte van den berg der wetgeving. Daar is eene groep van rotsen en spitsen, die in eenen steilen en gladden bergwand eindigt. De Arabieren geven haar den naam *es Suffafeh*, — de overlevering noemt deze afdeeling *Horeb*. Hier is het dan geweest, waar ELIA de prachtige verschijning had, toen zijne vlugt voor de magt der afgoden was naar het heiligdom der wet. Nabij den voet van *Jebel Musa*, juist tegen over den *Horeb*, wijst men, achter een kapelletje, dat zijnen naam draagt, zijne grot aan. *Hij ging veertig dagen en veertig nachten tot aan den berg Gods Horeb. En hij ging aldaar in eene spelonke en vernachtte aldaar. En ziet het woord des Heeren was tot hem, en Hij zeide tot hem: wat hebt gij hier te doen,* ELIA? — *En hij zeide, ik heb zeer geijverd voor den Heer, den God der heirscharen, omdat de kinderen Israels uw verbond hebben verlaten en uwe altaren verwoest en uwe profeten met het zwaard gedood: en ik ben alleen overgebleven en zij zoeken mijne ziele, om haar weg te nemen! — En Hij zeide: ga uit en sta op dezen berg voor het aangezigt des Heeren, want ziet de Heer*

zal voorbij gaan! — En een groote en sterke wind, die de bergen scheurde en de rotsen verbrak, ging voor den Heer heen: niet in den wind was de Heer! — En na den wind eene aardbeving: niet in de aardbeving was de Heer! — En na de aardbeving een vuur: niet in het vuur was de Heer! — En, na het vuur, het suizen eener zachte koelte (*a*).

Die zachte koelte, na de bange worsteling der natuur, zij, in welke de Heer verscheen, was de vooradem van Hem, die eens aan de tijdelijke inrigting der wet een einde maken en de wereld met zijn Evangelie bezielen zoude. *Wanneer de volheid des tijds gekomen is, heeft God zijnen Zoon uitgezonden, geworden uit eene vrouwe, geworden onder de wet; opdat hij degenen, die onder de wet waren, verlossen zoude, en opdat wij de aanneming der kinderen verkrijgen zouden* (*b*).

Ik zie nog eens rond over den *Sinaï*, en het treft mij diep, dat op al die kapellen en kloosters het kruis prijkt (32). *De wet is door* MOZES *gegeven, — de genade en waarheid is door* JEZUS CHRISTUS *geworden*, roep ik uit met JOHANNES (*c*). Het verlangen naar het land, dat Hem met zijne volheid heeft geboren, is, door de verplaatsing op den berg der wetgeving, niet weinig verhoogd. Maar ik moet nog eens naar den Nijl, om, kan het zijn, van daar, langs den korteren weg, den heiligen bodem te bereiken.

(*a*) 1 Kon. XIX: 8—12. (*b*) Gal. IV: 4, 5. (*c*) Joh. I: 17.

II.

VERVOLG DER WOESTIJNREIS.

De westerling kan zich bijna geen denkbeeld vormen van de gunst, die hem daarin is te beurt gevallen, dat de hand der Voorzienigheid zijn levenslot wierp te midden van den kring der beschaving. Hij worde reiziger in het Oosten, — en zijn gevoel zal straks bewogen zijn van aandoening der dankbaarheid. Zoo mijn hart, toen wij ons gereed maakten, den *korteren weg*, dien *van der Filistijnen land* in te slaan. De *omweg* (*a*) toch, op welken ik, in den geest, de Israeliten gevolgd heb, was geenszins aan te raden aan een gezelschap, zamengesteld gelijk het onze.

Woningen van menschen zoekt men langs de grootste afdeeling van dien weg te vergeefs. Die men er nog aantreft op het eerste en laatste gedeelte van den togt, hebben weinig uitlokkends. Men behoeft er slechts

(*a*) Exod. XIII : 17, 18.

éénen blik in te werpen, om dadelijk terug te deinzen. „Neen," roept gij uit, „dan liever als de Arabier onder het hemeldak geslapen, en, met den mantel over het hoofd, neêrgelegen op het bed der aarde, dan in zulk een verblijf!"— Ook waar de streek niet ten eenenmale woest is, vindt men weinig of geene gelegenheid, om eenige verkwikking te bekomen; dagen lang reist men, zonder goed drinkwater aan te treffen. — Droog hout, om vuur te maken, ten einde wat water te koken of spijs te bereiden, zoekt men er dikwerf te vergeefs; het surrogaat der brandstof, dat de uitgedroogde kameelmist oplevert, is ligtelijk door anderen reeds opgeraapt geworden. — Daarenboven landkaart en kompas zijn onzekere gidsen in eene streek, waar de grond gedurig verandert van gedaante, en het rif van het gevallen kameel dikwerf de eenige aanwijzing van den karavanenweg oplevert. — In de woestijn leeft de Beduïn. Haar beschouwende als zijn eigendom, houdt hij zich geregtigd, uit te schudden wie op zijn grondgebied komt, zonder te zijn opgenomen in zijne bescherming. — Waarlijk, eene groote en in het oog des westerlings vrij zonderlinge uitrusting is er noodig, zal een gezelschap van Europeërs de reis van *Kaïro* naar *Gaza* ondernemen.

Gelukkig, dat de hoofdstad van Egypte alle hulpmiddelen aanbiedt, die men behoeft voor den woestijntogt, — dat zij zelfs den eisch, dien de luxe in dezen doet, in zekere mate, bevredigt. Er zijn tenten noodig, — en wij hadden slechts te kiezen tusschen reeds gebruikte, die van reizigers waren achtergelaten, en tusschen nieuwe, die men er had vervaardigd. Een viertal van die linnen woningen werd er van ons in

eigendom verkregen. — Veel behoeft men, om te midden der woestijn behoorlijk in tenten te leven; maar dat alles was in eenen Europeschen winkel te *Kaïro* voorhanden. Daar werd aangeschaft allerlei keukengereedschap. Het waren ketel en kastrollen; trekpot en kommen; kopjes en schoteltjes; lampetkan en borden; assietten en bakken; alles van ijzer, doch zorgvuldig vertind. Houtskolen werden er opgedaan, en, om ze te gloeijen, vonden wij een' draagbaren haard. Vorken en messen, lepels en bekers kochten wij er, — alsmede papieren lantarens, om er bij te zien, tafels om er bij te zitten, stoelen om er op plaats te nemen, bedden om er in te slapen. Maar die lantarens konden tot een rond plat inéén gedrukt, de voeten van die tafels en stoelen zamen geslagen worden, en de bedden mogten waarlijk veldbedden heeten. Twee latten van zes voeten lengte, ieder op de helft doorgezaagd en dan weder met eene heng aanéén gehecht, waren aan elkander, door een linnen van omtrent drie voeten breed, verbonden. Op drie zoogenoemde ezels, zijnde Andreaskruisen, werd dit langwerpig vierkant uitgeslagen, — en zoo vormde het eigenaardig eene bedstede. Eene matras met boomwol gevuld er op, en eene wollen deken er bij, had men een nachtleger, dat bij het vervoer eene kleine ruimte beslaat en even spoedig opgenomen als geplaatst kon worden. Voor ieder der hoofdpersonen werd er nog een gordijntoestel van fijn gaas toegevoegd, eene *musketière.* Voor hen ook werden Perzische karpetten gekocht. Zij zouden te stade komen als tapijt in de tent, als kleed ook op den grond, waar wij mogten verkiezen in de opene lucht ons neder te vlijen.

Ook een voorraad van levensmiddelen diende er te worden opgeslagen, en toereikend moest hij zijn, om in de behoeften van een twaalftal menschen, gedurende ten minste veertien dagen, te voorzien. Daar behoorden te wezen thee en koffij, suiker en chocolade, olie en azijn, rijst en meel, gevogelte en vleesch. Wat wij niet verwacht hadden, vonden wij ook in *Kaïro*, blikken bussen, hermetisch gesloten, die gevuld zijn met gekookte melk, vleesch en groente. — Van de volheid der vruchten, die het Nijlland oplevert, zonderden wij eene toereikende hoeveelheid voor ons af. — Ten einde het eene en andere veilig en gemakkelijk mede te voeren, vonden wij kisten gereed. Daaronder waren er, voorzien van vakwerk, om er kruiken en flesschen in te plaatsen. Langwerpige manden, traliewerk, die de Egyptenaar uit stokken van palmhout vervaardigt, dienden bekwamelijk voor vruchten en andere voorwerpen.

Eene zaak van bijzondere zorg was, water met ons te voeren en het zoo te bewaren, dat het gedurende de geheele reis goed bleef. Gelijk de westerling vat en emmer, zoo bezigt de oosterling den lederen zak voor vloeistoffen. Hij vervaardigt dien liefst uit de geitenhuid. Hij laat die huid in haar geheel, alleen ontdoet hij haar van dat gedeelte, hetwelk bekleedsel van den kop en het benedendeel der pooten was. Alle openingen zorgvuldig digt naaijende, blijft alleen die aan het vooreinde over; waar de hals van het dier was, is de mond van den waterzak. Met zulken lederen zak op den schouder ziet gij den waterdrager, komende van de fontein, den vijver of de rivier; zijne toegeknepen hand houdt zorgvuldig de opening van den

zak gesloten. Gedurig ontmoet gij ezels en kameelen, met die buigbare watertonnen beladen. Met deze lederen flesschen, tot zwellens toe gevuld, trekt de oosterling de woestijn in, en, zoo vaak hij behoefte gevoelt aan verkwikking, ontsluit hij zijne draagbare bron. — Intusschen het werktuig moge min kostbaar zijn en ook gemakkelijk, om met zich te voeren, — het is min verkieslijk. Het water toch verliest aldus zijne zuiverheid. Een' tijd lang in zulk eenen zak bewaard zijnde, wordt het al meer en meer aangedaan door de eigenaardige bestanddeelen van het leder. Een onaangename smaak deelt zich er aan mede. — Maar ook het middel, dat de schepeling bezigt, om zijn drinkwater met zich te voeren, kan de reiziger in het Oosten bezigen, het vat, met ijzeren boeijen vast omsloten. Ja, het vereischt grooter uitgave; ook levert het meer bezwaar op bij het vervoer; maar zuiver en gezond water is de grootste schat voor den dorstigen; uitnemender verkwikking kan hem niet gereikt worden te midden van de dorheid der woestijn. — Daarom wilden wij aan den Arabier zijn boksvel laten. Weldra lag er dan ook een toereikend getal kleine tonnen gereed; gevuld met het kostelijkste water des *Nijls*, zouden zij, gedurende den togt, ons drenken.

Een onderwerp van langere overweging leverden de middelen tot vervoer op. Niet dat er de minste twijfeling had bestaan ten opzigte van de wijze, waarop onze bagage zoude worden getransporteerd; de kameel moest ons vrachtschip door de woestijn wezen. Maar of wij zelven, of althans de hoofdpersonen het ook als rijdier op dien togt zouden gebruiken, was de vraag. Natuurlijk viel hierbij van den lastkameel geene

sprake; slechts de drommedaris kwam in aanmerking, die veel fraaijer er uitziet en veel sneller loopt, dan zijn meer logge en min oogelijke broeder. Intusschen de kameelzadel heeft weinig bekoorlijks. Uit latten vrij ruw zamengevoegd, sluit hij om den bult van het dier, terwijl die bult er met zijne punt uitsteekt. Ook is het er verre van, dat de kameelzadel gemakkelijk zoude wezen; hij is als zitting ontegenzeggelijk te breed. — Het is waar, op te klimmen tot den rug van dit dier behoeft men niet, gelijk hij, die op eenen olifant wil rijden en die te dien einde eene touwladder gebruikt. Op de stem van zijnen drijver, zinkt de kameel op de knieën, om zijnen last of zijnen ruiter op te nemen. Hij doet zulks echter niet met welgevallen. Telkens, wanneer het dier zal neêrknielen of opstaan, stoot het verzuchtingen uit, die min harmonisch klinken; een geluid is het, dat ik niet beter weet te vergelijken, dan met het geknor van een varken, hetwelk met eene sterke borststem begaafd werd. — En moeijelijk valt het voor den eerstbeginnenden, zich in den zadel te houden, wanneer het schepsel zich weder verheft. Eerst zijne lange voorbeenen uitstrekkende en het voorgedeelte van zijn ligchaam opbeurende, stelt het zijnen ruiter er aan bloot, om achterover te tuimelen. Dan de nog langere achterpooten in eene staande rigting brengende, ontvangt de ruiter eenen schok, waarbij hij groot gevaar loopt, om op den hals van het beest te regt te komen. En dan de rid zelf op het dier, dat is zonder toom of gebit, dat slechts met eenen halster opgetuigd wordt....! In eenen staat van aanhoudende schommeling verkeert de hooggeplaatste ruiter; zijn hoofd is niet alleen door

het gedurig nikken, — zijn ligchaam is ook door deszelfs gedurig voor- en achterwaarts buigen de controleur van de stappen des kameels. Men wil, dat zelfs hij, die met het schip groote wateren doorkliefd heeft, in het eerst zeer bloot staat voor de schande, om op dit schip der zandzeeën zeeziek te worden! — Ik zelf zag weinig op tegen al het onaangename of vermoeijende van dezen kameelrid. Men gewent zich spoedig aan die wijze van reizen. Ook kan men, door nu eens zoo, dan weder anders zich te plaatsen, het zich wat gemakkelijker maken; intusschen ik was niet alleen. — De Arabieren, hoorende, dat er zwarigheden bestonden tegen het zitten op den kameel, spraken met veel ophef van eenen toestel, welke die zwarigheden voorkwam. Zij zeiden, dat men hem vooral voor Dames niet genoeg kon aanbevelen. Hij bestond uit twee langwerpige houten bakken. Aan elkander verbonden door een zeelwerk, dat over den rug van den kameel ligt, hangt de eene bak aan de linker-, de andere aan de regterzijde van het dier. Wanneer in elken bak een reiziger of eene reizigster plaats neemt, hebben beide het niet alledaagsche genot, om over den rug van een' kameel met elkander conversatie te houden. Intusschen wèl beschouwd vonden wij, dat deze bakken te kort zijn, om er zich in uit te strekken, — te ondiep, om er behoorlijk in te zitten, en te ruw getimmerd, dan dat men zich zou kunnen vleijen, er weder uit te komen, zonder blond en blaauw te zijn. Met eene soort van wanhoop deinsden wij terug voor deze zwevende koetsen der woestijn, — en ik riep uit: „neen, dan nog liever in de boekenkist van Vader HUGO GROTIUS!" —

Al deze zwarigheden konden wij ontwijken, door de reis met rijpaarden te ondernemen. Het paard is, althans in het jaargetijde, waarin wij ons toen bevonden, zeer wel in staat, den togt van *Kaïro* naar *Gaza* te doen. Slechts nu en dan geve men het paard eenen rustdag; men voorzie zich, ten behoeve van hetzelve, van behoorlijk voedsel en goed drinkwater. Het een en ander moge, vooral in den beginne, de bagage merkelijk verzwaren, de last wordt, terwijl men voortgaat, eigenaardig minder. Daarenboven wij moesten toch paarden hebben, om, na den volbragten woestijntogt, de reis door het Heilige Land te doen. Zoo werd er dan besloten, eenen aankoop te doen van de noodige paarden. — Met de Beduïnen zouden wij eene overeenkomst aangaan. Het geluk wilde, dat de Sheikh van den stam, die zegt, dat de woestijn tot voorbij *el Arish* zijn eigendom is, juist toen te *Kaïro* kwam opdagen. Had de faam, die, ook tot in de meest eenzame streken der wildernis, ons vooruit vloog, daar reeds verkondigd, dat een zeer aanzienlijk reisgezelschap het plan had zijne woestijn door te trekken? — of was het, gelijk de oude man het deed voorkomen, louter toeval? — Genoeg, hij wilde onze gids zijn; eene eer stelde hij er in, ons te geleiden door de streken, waarin hij was geboren, en die hij lief had, als of het paradijsdreven waren. Ook bezat hij kemels genoeg; al onze goederen kon hij vervoeren. Hij beheerschte met zijnen stam de woestijn, — en volkomen veilig mogten wij ons achten onder zijne bescherming. — Zoo sprak hij, — en het Egyptisch Gouvernement verklaarde, dat wij op 's mans verzekeringen in allen opzigte gerust konden bouwen. Het

wilde anders ons ook wel door eene gewapende ruiterbende doen geleiden. Doch wij zelven waren gewapend. Wij vreesden ook niet zonder grond, dat de veiligheid onzer goederen er even min bij zoude winnen, als die van eene kudde, wanneer zij nog eenen wolf tot buitengewonen herder aanneemt. Het eenige, dat wij wenschten, was, dat het stuk, hetwelk al de bepalingen der overeenkomst met den Sheikh behelsde, voor den Minister der Buitenlandsche Zaken van Egypte gesloten, dat het ook door hem bekrachtigd mogte worden.

Gelijk ik tot dus ver op de reis altijd gewoon was geweest, en steeds gedurende den geheelen togt voortging te doen, — zoo deed ik ook thans vooral. Vooruit op het pad, dat ik stond te betreden, zweefde mijn geest. Ik raadpleegde, bij dien vóórgang der ziel, telkens den kleinen boekenschat, dien ik met mij voerde. Alles zocht ik mij te herinneren. wat er, door jarenlange studie, met betrekking tot die streken, was neêrgelegd in mijne ziel. Vooral stelde ik mij ter take, naarstiglijk onderzoek te doen bij hen, die reeds, door eigene aanschouwing, den weg kenden, langs welken ik stond te reizen. Het beginsel toch is bij mij vast, dat hij, die dit verzuimt, evenzeer een dwaas is, als de andere, die op den grooten levensweg de ervaring van zulken niet raadpleegt, die den weg van de wieg tot aan of nabij het graf ten einde gebragt hebben. Daarenboven, ik had reeds een gedeelte van het pad, waarop men naar *Gaza* gaat, betreden. Eigene aanschouwing verbindende met de mededeeling van anderen, stond het reisbeeld voor mijnen geest. Ik zal het schetsen.

De eerste plaats op dien weg is *Matariëh.* Het ontleent merkwaardigheid van zijne oude sycomore, — het is hoogst belangrijk door ruïnen, die er liggen in de nabijheid. Daar zie ik een groot veld met hoogten en heuvels. De natuur kan ze niet gevormd hebben, want als regelmatige aardwallen strekken zij zich uit. Daarenboven zij bestaan uit puin. Alles is vergruisde kalk, gebroken scherf, brokstuk ook van gehouwen of gebakken steen. Vooral loopt een langwerpig vierkant in het oog, dat van puinwallen ligt omsloten. Het telt bijna 5000 voeten lengte en het heeft meer dan 3000 breedte. Ik zie insnijdingen in die wallen, die tot het begane grondvlak afdalen. — Wie vermoedt niet reeds, dat die verheffingen ontstaan zijn uit het puin der hooge muren; wie bevroedt niet, dat die openingen de plaats aanwijzen, waar eens de poorten stonden? Maar volkomene zekerheid biedt de obelisk aan, die, ofschoon zijnen voet diep in de aarde hebbende, toch nog zeer hoog uitsteekt. Het Egyptisch Gouvernement heeft den grond rondom deze naald afgesloten en er eenen wachter bij gezet. Aan het einde van eenen tuin, die bevallig gelegen en rijk bevochtigd is, staat de obelisk, beveiligd zijnde tegen elke schennis. Maar hij staat er als een somber gedenkteeken van verbroken heerlijkheid; het is, of hij er opzettelijk werd geplaatst, om den wandelaar te doen opmerken, dat hier eene groote stad ligt begraven. — Stukken van tempelsphinxen liggen er verspreid. Onlangs heeft eene opgraving er nog twee pilaren aan het licht gebragt. Hoewel acht voeten hoog zijnde, staken zij toch niet boven den grond uit. Zoo diep is dan de groeve, waarin die stad en tempel liggen bedolven!

Doch ik mag mij nog niet toegeven aan de voorstellingen en gewaarwordingen, opgewekt door deze verschijnsels. De voortgang op het ingeslagen pad zal andere te weeg brengen, die ik er eigenaardig mede moet verbinden. — Wat verder ligt de *Birket el Haj*, eene schoone waterkom, aan welker rand palm en sycomore schaduw bieden. Daarbij staat de *Khan el Haj*. De naam wijst reeds aan, dat het een en ander is ten behoeve der pelgrims; en inderdaad bevindt men zich hier op de plaats, waar deze zich verzamelen. Van hier begint, telken jare, de groote karavane, die het graf des Profeten wil bezoeken, haren optogt; de *Derb el Haj* slaat zij in, den meest noordelijken der drie wegen, die van *Kaïro* over *Muntula* loopen. Ook de kleinere karavane, die eene bedevaart naar de groote moskee te *Jeruzalem* wil ondernemen, vereenigt zich bij deze Khan. — De weg der laatstgenoemden is nu ook onze weg. Hij loopt langs *el Kaukah* naar *Abu Zabel*. Tot nog voor weinige jaren hadden etablissementen van MEHEMED ALI de eenzaamheid dezer plaatsen verlevendigd (34). Zij zijn er weggenomen. Zoo is *Abu Zabel* bijna reeds teruggekeerd tot zijnen vroegeren staat. Een dorp, met eenen vruchtbaren omtrek en zes uren van *Kaïro* gelegen, biedt het zich als nachtverblijf aan.

Reeds eer men te *Abu Zabel* komt, ziet men eenen hoogen en vrij uitgestrekten heuvel, die staat aan gene zijde van het dorp. Men bereikt hem weldra, wanneer men, des anderen daags het dorp verlatende, voorttrekt. Zijn naam wekt de belangstelling op van den weetgierigen; hij heet toch *Tel el Yehud* of *Jodenheuvel*. Zijne bestanddeelen zijn puin; uit de over-

blijfselen van neêrgerukte gebouwen, welke die waren van het volk der Joden, is dus de *Tel el Yehud* verrezen! — En langs vlekken en gehuchten gaat het voort naar *Belbeis.* Hier beginnen de voorstellingen van mijne ziel tot nog hooger sport van de ladder des tijds op te klimmen (35). Ik zie ze vereenigd met de plaatsen der herinnering, tot welke de mond van *Wady Tumilat* de toegang is. In deze Wady, die zich als weidegrond uitstrekt naar het oosten, loopen die herinneringen voort tot aan *Abu Keishib;* zij zweven over die hoogte in de nabijheid van dit dorp, welke als ruïnenheuvel zich doet kennen. Daarom zal bij den mond van die Wady, bij *Abassieh,* omtrent zeven uren van *Abu Zabel,* het tweede nachtleger zijn.

Ter regterzijde steeds op eenigen afstand de hooge woestijn hebbende, vervordert de reiziger het pad over eene streek, die vruchtbaar is, die ook inderdaad hier en daar schoon mag heeten. Men komt te *Kuraim.* Een groot granietblok, waarin de eeuw der Farao's hieroglyphen beitelde, staat er ten bewijze, dat *Kuraim* eens meer dan een dorp was. Nog mag het roem dragen op zijne palmbosschen. Intusschen zal hij, die des anderen daags *Salehiyeh* wil bereiken, onder deze schaduwen zijn nachtverblijf niet houden. Eerst een paar uren verder spant hij zijne tenten.

Op de vierde dagreis bespeurt men reeds verandering in het gelaat der natuur. Niet alleen de bevolking wordt minder, ook strepen van het hooge zandplateau liggen er hier en daar dwars over het pad. De reiziger vertoeft te *Sesterieh,* dat nog lijdt aan de gevolgen der verwoesting, welke de Franschen over die eens zoo bloeijende plaats bragten (36). Doch schaar-

scher wordt allengskens de palm, die men daar straks nog in volheid vond, schraal ook is hij hier en klein. Intusschen nog eens zal de zegen van het Nijlland zich aan het oog vertoonen. Men ziet dien in het oude *Sele*, thans *Salehiyeh* geheeten (37). Met tuinen omsloten, ligt dit stadje er bevallig. De pinie en sycomore verheffen er zich; de palm is er hoog getopt. Akkers, waarop de halmen golven, strekken zich uit, klaver bekleedt den grond, en op forsche stengels staat er de maïs. Hier, aan het einde der heerlijkheid van het Nijlland, ben ik op een punt, waar ik met mijnen geest moet stilstaan. Ik wil verzamelen de halmen, die ik plukte gedurende deze vier dagen; ik wil den oogst bijeenbrengen van de velden, die mij de aanschouwing van gedenkteekenen der eeuwen geboden hebben.

Ik zag de ruïnen bij *Matariëh;* ik weet, zij zijn geene andere dan die van *Heliopolis.* Deze stad ken ik door HERODOTUS, den vader der ongewijde geschiedenis; ik ken haar ook door MOZES, den vader der gewijde historie. De eerstgenoemde vertoefde er langen tijd. Intusschen, het is opmerkelijk, dat hij geene beschrijving geeft, noch van de stad, noch van hare heiligdommen, — hij, die anders zoo gaarne en veel verhaalt! — Alleenlijk en als in het voorbijgaan berigt hij, dat men daar jaarlijks een groot feest viert ter eere van de zon. — Was het eene belofte van geheimhouding, die zijne tong boeide, of sloot de eerbied hem de lippen, of bestond er nog eene andere reden? Althans, terwijl hij zegt, dat de Priesters van *Heliopolis* gehouden worden voor de meest verlichte van het geheele land, voegt hij er iets zeer opmerke-

lijks bij. Hij verklaart, dat hij zich wel zal wachten, de geheimen mede te deelen, die ze hem hebben toevertrouwd, terwijl hij goddelijke dingen van hen leerde (38). — En welke goddelijke dingen mogen het geweest zijn, die HERODOTUS juist daar leerde, en die hij niet waagde te verraden aan het volk?

Ik neem MOZES ter hand. Ook hij spreekt van deze stad, maar hij vermeldt haar onder haren eigenlijken Egyptischen naam. De verheffing van JOZEF verhaald hebbende, deelt hij eenen maatregel van den Farao mede, die strekken moest, om zijnen gunsteling steun te doen vinden bij de aanzienlijke en magtige priesterkaste des lands. *Hij gaf hem* ASNATH, *de dochter van* POTIFERA, *den Priester van On, ter vrouwe* (*a*). Dat *On* is geene andere plaats, dan het *Heliopolis* der Grieken, — de zelfde, op welker overblijfselen ik mij thans bevind. — Hier verrijst JOZEF voor mijnen geest. De schoonste dag zijns levens is aan de kimmen gebroken. Reeds heeft de Liefde haren geurigen bloemenkrans geslingerd door de schakels van de gouden keten, die Farao hing om JOZEFS hals. Maar ook de Trouw is nu toegetreden. De hand, waaraan de zegelring van den Koning schittert, neemt zij; en aan den vinger des begunstigden steekt zij den ring, het schoone teeken en pand van de eeuwigheid der verbindtenis. — Wanneer en waar heeft ooit de mond kunnen gesloten blijven, terwijl het hart overliep? En kan een JOZEF dan zijn gevoel weêrhouden in oogenblikken, welke die zijn der algeheele ontknooping van de raadsels zijns levens? Bewogen in bewondering

(*a*) Genes. XLI: 45, 50.

en dank jegens Hem, dien hij zoo gaarne roemt als den hoogen Beschikker van zijn lot (*a*), geeft hij getuigenis van zijnen God. Voor den alleenheerscher van geheel Egypte van Hem, als den Beschikker van alles en niet zonder gevolg gesproken hebbende (*b*), zwijgt hij van Hem niet, zijnde bij den Priester van *On*. En van nu zie ik hem dikwerf, waar, voor de tent van JAKOB, in de woning van POTIFERA, de bekoorlijkheid van een ouderlijk dak hem voor het eerst is wedergegeven. Terwijl hij zijne zonen opkweekt in de vereering van den éénigen, waren God (*c*), blijft hij ook te *On* de tolk zijner heilige overtuiging. Sprekende in bezielde taal van den Vader der lichten, die de zon aan den hemel gesteld heeft, hoort hem de weetgierige priesterschaar. Hoe, heeft zij in het binnenste hares heiligdoms te *On* deze hoogere godskennis weggelegd, — is zij ook in de toen volgende eeuwen door haar gekweekt, en, als geheime leer, zorgvuldig bewaakt tot op de dagen van HERODOTUS? Zoude dus de éénheid van den Allerhoogsten, den Schepper en Heer aller dingen, die wetenschap van het goddelijke geweest zijn, welke HERODOTUS bedoelt? Dan begrijp ik, dat hij eenen sluijer er over werpen moest. Opnemen mogt hij haar niet, terwijl hij schreef voor zijne Grieken, een volk, dat de veelheid der goden met de tempels voor hen, met de beelden van hen dagelijks vermenigvuldigde.

Doch, wat hier ook van zij, ik wil hier de voetstappen van JOZEF zoeken. Te midden dezer bouw-

(*a*) Genes. XLV: 5, 7—9; L: 20. (*b*) Genes. XLI: 16, 25, 28, 32, 38, 39. (*c*) Genes. XLI: 51, 52; XLVIII: 9.

vallen zal STRABO mijn gids zijn, die stad en tempel heeft beschreven, zoo als zij eens waren (39). — Die obelisk daar stond niet altijd alleen; tegen over hem verhief zich een tweede. Verder nog waren er andere opgerigt, alle van het schoonste graniet. Bij hen was het begin van den ingang tot den zonnetempel. — Die bijna verbrijzelde sphinx is een van de velen. De obelisken doorgegaan zijnde, kwam men tusschen twee rijen sphinxen. Op den afstand van omtrent twintig voeten was de eene van de andere op verheven voetstukken geplaatst. Zij vormden aldus eene lange allée, door welke men de heiligdommen naakte. — Maar die doorgaande, ben ik nog niet in den tempel. Achter de sphinxen is een zeer groot voorportaal; achter dit een tweede; van de eene vestibule komt men in de andere. Zij allen leiden mij nog niet verder, dan tot het tempelplein. — Hier is een groote voortempel opgerigt. Tusschen besloten wanden, die elkander meer en meer naderen en rijk versierd zijn, bereik ik het eigenlijke heiligdom. Hier is alles grootsch. Deftige kolommen dragen zware steenen daken, die zoo vele platte gewelven zijn. De bouwkunst heeft verscheidenheid willen voegen bij majesteit, want elke zuil schijnt te behooren tot eene verschillende orde. — En achter dien tempel stonden de woningen der Priesters. Ja, daar heeft POTIFERA zijn huis gehad, daar is, in ASNATH, de gade voor JOZEF geboren, — daar is, in haar, hem de moeder zijner zonen gegeven, wier namen, in de rij van JAKOBS eigene zonen vervlochten, onsterfelijk zijn geworden (*a*). — Doch waar-

(*a*) Genes. XLVIII : 5, 6.

om hier en daar het spoor gezocht van JOZEFS voetstap; de plekjes zijner heilige gewaarwordingen zijn zoo vele, als die der uitgebreidheid van deze ruïnen!

Van het tooneel, dat *On* aan mijne voorstelling biedt, ga ik over tot een ander, dat de omtrek van *Salehiyeh* mij voor den geest brengt. Het is dat van eene ontmoeting, die als een geheel eenig verschijnsel staat in de boeken des Ouden Testaments, — die er in uitblinkt door het treffende van haren aard en de teederheid van hare beschrijving. De Aartsvader JAKOB had in het eerst het ongeloofelijke niet kunnen gelooven. Twintig jaren zal hij dan, zonder grond, rouwe hebben gedragen om het verlies van zijnen JOZEF; die geliefde zoon zal niet gevallen zijn in den klaauw van het wilde dier, dat hem verscheurd heeft, — gevallen zal hij zijn in den arm van den God zijner vaderen, die hem wonderbaar geleid en nu verheven heeft tot aan en naast den rijkszetel van het magtig Egypte; — neen, dat scheen eene wreede bespotting te wezen van het vaderhart, welke dat hart op nieuw deed bezwijken (*a*). — Maar de Aartsvader heeft zijn oor en oog niet kunnen sluiten. Zijne zonen hadden op hunne eerste boodschap: JOZEF *leeft nog; ja ook is hij regeerder van gansch Egyptenland!* weldra een meer bedaard verslag laten volgen. Al de woorden van JOZEF, die hij tot hen gesproken had, werden medegedeeld aan den ouden man. De rijke geschenken, die zij met zich bragten, stonden voor hem; de wagenen zag hij, die JOZEF gezonden had, om hem te vervoeren. En toen was het hem geweest als een ontwakende uit den

---

(*a*) Genes. XLVI : 26.

dood; uitgeroepen had hij: *het is genoeg! mijn zoon* JOZEF *leeft nog! Ik zal gaan en hem zien, eer ik sterve!* (*a*) — En dadelijk was hij opgebroken met al wat hij had (*b*). Spoeden wilde hij zich nu naar Gosen, waar hij den verloren' zoon weder vinden, waar hij voortaan ook met zijne andere zonen zich vestigen zal. Alleen *Berseba* moet JAKOB nog bezoeken. Eens stond er de tent zijner geboorte; zijne jeugd bragt hij er door; in de laatste jaren had hij er vaak vertoefd. Gereed staande, om voor altijd Kanaän te verlaten, wil hij daar nog aan den God zijns vaders ISAÄK een plegtig offer brengen. Zoo is de inspraak van zijn gevoelig hart (*c*). — Maar hoe nader aan Gosen, hoe sterker het verlangen. Kon het zijn, dat JOZEF hem te gemoet kwam; dat hij het oogenblik, waarnaar hij reikhalst, verhaastte! — JUDA wordt vooruit gezonden. Bode zijnde van de aannadering der familie, behoeft hij niet meer de tolk te wezen van des vaders verlangen (*d*). De teederheid van het hart des hoog geplaatsten broeders maakt dit overbodig.

Ziet, terwijl de aartsvader de streken, waar thans *Salehiyeh* ligt (40), met zijnen trein van de zijde der woestijn nadert, — komt JOZEF met zijnen stoet van den anderen kant. Zij zien, — zij onderscheiden elkander. Daar springt ZAFNATH PAÄNAÄH van zijnen staatsiewagen; daar stapt JAKOB uit het rijtuig, dat hem gevoerd heeft. — „Ja, dat is de gestalte, dat is het gelaat des lieven vaders!" — „Ja, dat zijn de trekken van den beweenden jongeling, kennelijk nog,

(*a*) Genes. XLV : 27, 28. (*b*) Genes. XLVI : 6—26. (*c*) Genes. XLVI : 1—4. (*d*) Genes. XLVI : 28.

hoe zeer dan ook verhoogd door het schoon van mannelijke kracht. Waarlijk nog RACHELS beeld!" — Een oogenblik, — en in de uitgebreide armen van den vader is de zoon gezonken; de zoon houdt met krachtige armen den vader omsloten. De lippen liggen op elkander, — de tranen smelten inéén. Onder zwijgende omhelzing deelen zich de heiligste gewaarwordingen mede. Egypte's dienaren-stoet staat getroffen; eerbiedig omringt de aartsvaderlijke familie het roerende tooneel. Eene diepe stilte heerscht er, terwijl de beide mannen snikkend hangen aan elkanders hals. Eindelijk laat zich eene stem hooren. Het is die van den ouden Vader. *Dat ik nu sterve*, roept hij uit, *nadat ik uw aangezigt gezien heb, dat gij nog leeft* (*a*).

Maar gebeuren mag het den aartsvader niet, uit dit oogenblik van hemelsch voorgenot over te gaan in den hemel zelven. De wanklank heeft te vele jaren den boventoon gevoerd; die moet nog op aarde in harmonie zich oplossen. Waar de levensdag van den vriend van God zoo donker en kwaad is geweest (*b*), daar wordt de levensavond helder en heilvol. — En inderdaad in den weerschijn der toenemende glorie, die JOZEFS hoofd omringde, zie ik des Aartsvaders schedel. Ik sla hem gade; het dankgevoel op zijn gelaat, terwijl hij zijn gezin aanschouwt, bloeijend te midden van eenen hongersnood, die heinde en ver de volken deed kwijnen (*c*). Ik bespeur, ook, nadat de hongersnood is geweken, denkt hij aan geen terugkeeren naar Kanaän. Het vette der landstreek, de

(*a*) Genes. XLVI: 29, 30. (*b*) Genes. XLVII: 7—10. (*c*) Genes. XLVII: 12, 13.

veiligheid van het verblijf, waar het kroost zijner zonen zich in de zelfde mate vermenigvuldigt, als de bezitting van zijn geslacht, boeit hem. Gosens weide blijft zijne oogenweide tót zijne oogen breken (*a*). Eerst nu kan Kanaäns beeld door de toovermagt der herinnering, door de heerlijkheid ook der schoonste verwachting, van voor den geest des aartsvaders Gosen verdringen (*b*).

En in dat Gosen ben ik. Reeds het verhaal van des Aartsvaders reis doet mij dit opmerken (*c*). Immers het maakt er volstrekt geen gewag van, dat de herdersfamilie met haren trein over de rivier is getrokken, om in Gosen te komen. Het zoude zulk eene merkwaardige bijzonderheid kwalijk hebben verzwegen, indien zij op dien togt had plaats gehad. Zoo ontvang ik hier eenen wenk, om Gosen aan die zijde van den Nijl te zoeken, van welke de Aartsvader kwam opdagen. Aan de oostzijde van Egypte's rivier lag Gosen. — Maar tot aan het vischrijke water strekte het landschap zich uit. Trouwens ik hoor hen, die er zijn uitgetogen, zeggen (*d*) „*wij gedenken aan de visschen, die wij in Egypte om niet aten.*" — Ik vind zelfs onder de eigendommelijke benaming, die voor den Nijl wordt gebezigd, den stroom vermeld als het water, in welks nabijheid, aan welks boorden de woningen der Israeliten stonden (*e*).

Ook naar de woorden van hen moet ik luisteren, die van de eigendommelijkheid dezer landstreek spre-

---

(*a*) Genes. XLVII: 27, 28. (*b*) Genes. XLVIII: 1—22; XLIX: 1—32. (*c*) Genes. XLVI: 5—7. (*d*) Num. XI: 5. (*e*) Exod. I: 22; II: 3.

ken. JOZEF de schreden der zijnen naar Gosen rigtende, heeft zulks gedaan in overeenstemming met de leefwijs, die zij volgden. Haar stelt hij op den voorgrond, toen hij den Farao berigt geeft van de aankomst zijner familie. *Het zijn mannen*, zegt hij, *die met vee omgaan, en zij hebben hunne schapen en hunne runderen medegebragt* (*a*). Van haar wil hij, zullen de broeders gewagen, als zij staan voor het aangezigt des Konings. Zij zullen dan zeggen: *uwe knechten zijn mannen, die van de jeugd af tot nu toe met vee omgegaan hebben, zoo wij als onze vaderen, opdat*, voegt hij er bij, *gij in het land Gosen moogt wonen* (*b*). Zij spreken zoo. Het besluit des Konings wordt in overeenstemming met hunnen wensch genomen; hij gelast: *doe uwen vader en uwe broeders in het beste van het land wonen: laat hen in het land Gosen wonen* (*c*). Die allen, zoo van Gosen sprekende, trekken mijn oog af van de uitgestrektheid der woestijn. Zij verbieden mij, het toegewezen land te zoeken te midden van den schralen zandgrond, die niets heeft dan doornstruiken, welke den kameel voeden, die op zijn best in enkele wady's weide geeft voor kudden. Ik moet eene streek zien, die haar deel ontvangt van den zegen der rivier; vlakten, bekleed met gras en klaver, moeten er liggen voor mijne oogen.

Ik zoek nog nadere aanwijzing. Ik mag ze vinden in de vermelding van twee steden *Raämses* en *Pithom*. Naar de eerstvermelde wordt Gosen *het Land Rameses* genoemd (*d*), de andere is met haar als stad van Go-

(*a*) Genes. XLVI : 31. (*b*) Genes. XLVI : 34. (*c*) Genes. LXVII : 6. (*d*) Genes. XLVII : 11.

sen verbonden. Ten opzigte van *Pithom* kan men niet dwalen. Zij, nog lang haren ouden naam bewarende, dien de Grieken *Patumos* schreven, lag tusschen het tegenwoordig *Belbeis* en de ruïnen van het oude *Pi-Beset* of *Bubastus* (41), nabij den mond van de *Wady Tumilat*. *Raämses*, in éénen adem met *Pithom* genoemd (*a*), lag wat verder oostelijk; want, om van daar tot aan de noordspits van de Schelfzee te trekken, had men niet meer dan twee dagreizen noodig (*b*). En juist op zoodanigen afstand van de oude noordspits der Golf verheft zich de reeds genoemde ruïnenheuvel bij *Abukeishib*. Hoogst waarschijnlijk wijst die heuvel de plaats aan, waar *Raämses* was gelegen. Ook is het kwalijk te denken, dat eene stad, naar welke van ouds reeds eene geheele landstreek genoemd en die later door de slavendienst der Israeliten nog tot veste gemaakt werd, zoude zijn verdwenen, zonder althans een spoor van haar aanwezen, in eenen puinheuvel, achter te laten.

Zoo moge men den naam en de aanwijzing van Gosen in de verdeelingslijsten van het oude Egypte missen, — de Bijbel vergoedt dit. In een paar los henen geworpene trekken, doet het heilig blad ligging en gedaante van Gosen toereikend kennen. Die streek daar ten oosten der oude Nijlkil is het. Van *Abu Zabel* af tot *Salehiyeh* toe, treedt men op grond van Gosen. De *Wady Tumilat* behoorde er toe. Ten zuiden paalde Gosen aan de woestijn, door welke de *Derb el Haj* naar *Muntula* loopt, — ten oosten werd het begrensd door de andere woestijn, wier voortzetting de streek

---

(*a*) Exod. I: 11. (*b*) Num. XXXIII: 5, 6.

is tusschen *Tineh* en *Suez*. Doch, de limiten der vruchtbaarheid zijn ingekort, de vruchtbaarheid zelve is verminderd. De landstreek, die Gosen was, is Gosen niet meer.

In oude tijden lag de Delta tusschen twee krachtige Nijlarmen besloten, den *Kanobischen*, die de meest westelijke, en den *Pelusischen*, die de meest oostelijke was. De vijf andere uitvloeijingen van den Nijl, die in de tusschenruimte de Delta doorkronkelden, gingen van deze beide uit, en beteekenden minder. — De Pelusische stroom verliet reeds een weinig ten zuiden van *On* den Nijl. De eersteling van de telgen der groote rivier zijnde, handhaafde hij zich ook als de eersteling harer krachten. Eene volheid van water voerde de Pelusische Nijlarm met zich. Hij vloeide voorbij *On*, — hij liep langs *Pithom*, — hij slingerde zich naar *Pi-Bezet*. Na nog korten, meest noordelijken loop zich dan oostelijk wendende, was zijn weg door de streek ten noorden van *Salehiyeh*. Zoo werd door groene beemden de Middellandsche zee bereikt. — Kanalen gingen er van hem uit, niet alleen naar de zijde van de Delta, ook naar de zijde van Gosen. Zijkanalen liepen er uit de hoofdkillen, kleinere takken weder uit deze griften. — Rees dan de Nijl, — klom hij al hooger en hooger, — het water vulde die diepen en slooten. Intusschen het deed deze niet overloopen. Het geheele land aan de oostzijde werd niet, gelijk de tegenover liggende Deltavlakte, bedekt. Tot de smalle lage streek van Gosen, die het naast was aan de rivier, bepaalde zich de inundatie. Maar langs de waterleidingen drong het door tot de hooger liggende landen; tot in de uitgestrektheid der woestijn

baande het zich eenen weg. — En nog meer hulp bood de kunst. Met het scheprad toesnellende, hief zij, als met hare hand, het water op; dan liet zij het neêrvallen over streken, die het ook bij den hoogsten stand van den Nijl niet vermogt te bereiken. Zoo drenkte zij met de gaven der natuur het dorstige land. Zoo breidde zij het gebied uit van de vruchtbaarheid. Zij bekleedde de naakte woestijn en bedekte haar met kudden; zij schiep tuin en akker. — Daarom verwondert het mij niet, dat ik de komenden uit Gosen hoor klagen: *wij gedenken aan de komkommeren en pompoenen* (watermeloenen) *en aan het look en aan de ajuinen en aan het knoflook* (*a*). Het bevreemdt mij geenszins, dat zij betreuren het verlaten van eene streek, die het tegenovergestelde is der woestijn, omdat deze is *geene plaats van zaad, noch van vijgen, noch van wijnstokken, noch van granaatappelen* (*b*). — Maar de woestijn heeft het haar ontrukte gebied weder in bezit genomen. De smalle streep, die zich tusschen haar en het water nu nog voortschakelt, is het somber overblijfsel van Gosens heerlijkheid.

Daarenboven ook in het noordelijk deel van die landstreek was het in oude dagen geheel anders. Tusschen het tegenwoordig *Salehiyeh* en de overblijfsels van *Pelusium* zijn geheele streken verdwenen. Eens waren zij bloeijende landouwen. Het andere *Migdol, Daphne* en meer steden verhieven zich op dien bodem. Zelfs daar, waar HERODOTUS nog stammen zag, die de veeteelt beoefenden, rollen thans de golven (42). Immers het tegenwoordige *Meer Menzaleh*

(*a*) Num. XI : 5*b*. (*b*) Num. XX : 5.

is voor het grootste gedeelte evenzoo een verschijnsel van lateren tijd, als onze Zuiderzee en Dollart. Een klein water, dat van *Tanis*, was het begin. Allengskens breidde het zich verder en verder uit. De Pelusische Nijlarm, verzwakt door de pogingen van Egyptes heerschers, die hem wilden verbinden met de Schelfzee (43), verloor zijn vermogen, om de verheffing der Middellandsche zee te keeren. Dit groote water drong dieper landwaarts in. Kanalen, die uit den Pelusischen stroom gegraven waren, om het Nijlwater naar de zuidelijk van hem gelegen streken te leiden, maakte het tot zoo vele banen van zijne zilte golven. Het verzwolg een gedeelte van de rivierkil en van hare boorden. Nog kan men met het peillood door de ondiepten van het *Meer Menzaleh* den gang der oude bedding volgen (44). En tot aan dat meer toe, — wat is die eens altijd volle stroom geworden? Ten zuiden van het oude *Pithom* een water, klein en zonder beweging, ten noorden van daar tot aan het meer eene bedding, meestal droog, alleen dan water hebbende, wanneer de Nijl hoog staat en dan nog aan de *Wady Tumilat* er van moetende mededeelen. — En wat is die Nijlarm aan gene zijde van het *Meer Menzaleh* tot aan de kust toe? — De slibberige baan voor een water, dat noch zoet, noch zout is. Het voertuig van een gedrogtelijk vocht zijnde — eindigt hier de Nijl; zoo eindigt hij bij de ruïnen van zijne stad *Pelusium*, zelf eene rivierruïne zijnde. —

Waarom heeft die eens zoo rijke en schoone bronader des levens dat lot moeten treffen? Is het, omdat die stroom zijne vloeden niet weêrhield, — omdat hij ze liet bezigen, ten einde werktuig te zijn des doods? Ja,

huivering grijpt mij op die voorstelling aan, terwijl ik sta aan zijne wateren.

JAKOB was verzameld geworden tot zijne vaderen, ook JOZEF is lang ontslapen. Israel had, bij sterk toenemende vermenigvuldiging, Gosen met menschen bedekt, en, woekerende met het water des Nijls, de weiden uitgebreid voor zijne kudden (*a*). De ligt vervoerbare Nomadententent is door het vaste huis vervangen; elke verzameling van tenten is tot een dorp geworden. — Bepaaldelijk in de nabijheid van de boorden des Nijls zag men de woning van den Israeliet naast die van den Egyptenaar, het dorp van genen in de nabijheid van dat van dezen (*b*). Enkele afdeelingen hielden het zwervend herdersleven aan; zij verwijderden zich op meerderen of minderen afstand met hunne kudden. In de Wady's, die er zijn tusschen den Nijl en de *Beek van Egypte*, dreven zij hun vee, ten einde dit het groen mogt plukken, dat de regen in deze anders dorre streken had doen ontspruiten. Doch dan waren zij niet altijd veilig, en werden er wel eens handgemeen met den Filistijn, die, van de oostzijde komende, deze streken naderde (*c*). Ook aan de overzijde van den Nijl vestigden er zich Israelitische huisgezinnen; met hunne verblijven naderden zij zelfs den Nijlarm van *Zoan*. — Desniettemin vermengden de Egyptenaar en de Israeliet zich met elkander niet. Immers met den oorspronkelijk vreemden herder wil de Egyptenaar geene huwelijksgemeenschap sluiten, en met den afgodischen inboorling kan de telg der aartsvaderen zich

(*a*) Exod. I : 6, 7. (*b*) Exod. XI : 2; XII : 13, 22, 27.
(*c*) 1 Chr. VII : 21*b*.

niet verzwageren (*a*). Gelijk met den onderdaan van den Farao staan de Israeliten geenszins, want hunne eigene wijs van bestuur laat men hun, zijnde dat door familiehoofden (*b*). De regten van den Egyptenaar niet bezittende, rusten nu ook niet zijne pligten op hen. Eenige heerendiensten slechts, die de Farao's op prijs stellen (*c*), moeten de Israeliten bewijzen. — Maar geheel onaangedaan van den Egyptischen staatsvorm blijven zij niet. Onder de bescherming van dezen veiligheid van goed en leven genietende, leeren zij den band der maatschappij kennen, als den heiligsten, die de menschen verhecht, als den weldadigsten ook, die hun zamenzijn zegent. — Allengskens eigenen zij zich veel toe van de beschaving, die reeds van ouds het Nijldal tot haren zetel had gekozen. En schoon zij niet onbesmet blijven van het bijgeloof en de zinnelijke wijze der goden-vereering, die de Egyptenaar volgt, — den God hunner vaderen zelven laten zij niet varen (45). — Geen land der oude wereld was zoo eigenaardig geschikt, om verblijf en school voor Israel te zijn, als Egypte. Israel groeide er voorspoedig op, — Israel werd er onderwezen. Ik mag verder gaan. Ware Israel niet nog te goeder ure uit Kanaän weggeleid, het zoude allengskens zich verdeeld hebben, — het zoude verdwenen zijn onder de volken van dat land. Immers daar bestond geen hinderpaal, die de stammen belettede, om zich van elkander te verwijderen, daar ook geen, die hen weêrhield, om de godsdienst en zeden der inboorlingen aan te nemen. Egypte was tot zegen voor

---

(*a*) Genes. XLIII : 32; XLVI : 32; Exod. VIII : 26. (*b*) Exod. III : 16, 18; IV : 29. (*c*) Exod. I : 10, laatste woorden van dat vers.

Gods kweekeling, Israel; maar ook tot vloek van Israel moet Egypte worden.

Eensklaps vertoont zich de wenteling van het rad, dat gewoon is, dynastiën te slingeren in het stof, en andere uit het stof op te heffen in de hoogte. Een heerscher, die zich ongebonden rekent door het vorstenwoord, dat heilig was gebleven in de oogen zijner voorgangers en die geene herinnering heeft voor weldaden, verkrijgt het bewind (*a*). In hem ontvangt Gosen eenen tiran vol achterdocht en wreedheid. Ziende de welvaart en talrijkheid van de Israeliten, wordt hij verontrust; bespeurende den vrijheidsgeest van deze herderszonen, wordt hij verschrikt (*b*). Vast staat weldra zijn besluit: „die Hebreën zullen of ophouden, mij zorg te verwekken, of ophouden te bestaan." En het plan, met huiveringwekkend beleid ontworpen, het wordt uitgevoerd met ontzettende volharding. Men begint, met kunstmatig de stoffelijke kracht der bewoners in Gosen uit te zuigen. Dan gaat men over, om de geestelijke kracht te breken of althans hare verheffing te kluisteren. In de diepste laagte van het verraad verschuilt men zich eerst nog, ten einde de geboorte-ure van Israels zoontje tot zijne doodsure te maken; maar eindelijk werpt de sluikmoordenaar ook het laatste masker af. *De Farao gebood al zijn volk, zeggende: alle zonen der Hebreën, die geboren worden, zult gij in de rivier werpen, maar alle dochters in het leven behouden* (*c*).

En handlangers genoeg vindt de onmensch bij zijn volk. „Gij, die dit bevel wildet uitvoeren, hadt gij dan

---

(*a*) Exod. I: 8. (*b*) Exod. I: 9, 10. (*c*) Exod. I: 11—22.

geene herinnering aan de liefde der moeder, die het licht en het leven van uwe eerste jaren geweest is? En in het heiligdom van het moederbed zijt gij in staat te dringen, om het door moord te verwoesten? — Of sloeg dan nooit voor één' uwer het onvergetelijk uur, waarin het wee uwer gade, dat u sneed door de ziel, overging in het gejuich, hetwelk inéén vloeide met de eerste toonen van het wicht, dat u werd geschonken? — Waart gij dan geene menschen? — Het kind, dat in zijne onschuld een wapen heeft ontvangen, hetwelk de ongevoeligheid van het gemoed steeds overwon en de ruwheid van het harte verteederde, dat kunt gij scheuren van den warmen boezem der moeder, en, onontfermend blijvende, — het werpen in den kouden stroom?" — Ja, die streken daar, op welke ik wandel, zij, eens de boorden van den oostelijken Nijl, hoe veel duizend maal hebben zij gehoord de kreten van angst en wanhoop der radeloozen! Die wateren, hoe zijn zij eens gezwollen door de opeenhooping der tranen van de moeders in Israel! — Het is, als of ik die armen daar zie rondzwerven, handen wringende; als of ik ze zie afdalen in de rivier, waarop lijkje bij lijkje drijft. Ach! eene iedere zoekt ook in het reeds geschonden menschelijk overblijfsel nog te herkennen de trekken van den haar ontnomen' zuigeling. Het is, om nog eens te drukken op die koud geworden lipjes eenen kus, — den afscheidskus, dien de beul haar geweerd had den lieveling te bieden; het is, om dan het overschot des kinds neder te leggen in een graf, en het weemoedig genoegen te smaken, van te weenen bij den kleinen lijkheuvel! — Zoo kwijnden Israels vrouwen weg onder de verscheuring der har-

ten; — zoo Israels mannen onder den druk der slaventaak! Zoude de God hunner vaderen dat toelaten, opdat de diep ingewortelde liefde voor Gosen bij hen verkeere in haat, en de woestijn begeerlijk worde boven het paradijs, nu vol slangen? — Maar als de ure van het regt des hemels slaat, zij zal die zijn van eene groote vergelding. De ondergang der verdrukkers en de verhooging der verdrukten moet het einde van dit treurspel worden.

Daar ginds, waar nu de tweede der Nijlarmen zich ontlast in het *Meer Menzaleh*, was eens *Zoan* of *Tanis* gelegen, de stad, naar welke die stroom de *Tanitische* werd geheeten. Het tegenwoordig *San* bewaart den naam en vertoont belangrijke overblijfsels van die aloude stad (*a*), welke de koningszetel was van den kindermoordenaar (46). Daar wilde ik henen gaan en rond zien en delven, of ik zou kunnen vinden het overblijfsel van een huis, dat een vrouwentimmer van dien Farao kan geweest zijn. Ik zag er aan de wateren van Egypte harems der thans regerende Vorstenfamilie, — ik weet, ook het door mij bedoelde moet ik aan de boorden van den stroom zoeken. — En niet ver van hetzelve stond eens het huis van het echtpaar AMRAM en JOCHEBED. De verwachting op kroost, tweemaal de schoonste hoop opgewekt en verwezenlijkt hebbende (*b*), is daar nu de oorzaak van bange bekommering geworden, want het moordedict is afgekondigd en daarmede het lot des doods over het kind, wanneer het een zoontje is, onverbiddelijk geworpen. De moeder, — die reeds haar kroost op het

(*a*) Num. XIII: 22. (*b*) Exod. VI: 19; Num. XXVI: 59.

hart draagt, wanneer zij het nog draagt onder haar hart, — heeft het beproefd, den staat, waarin zij zich bevond, te bedekken. En meer dan dit is haar gelukt. Ook de aankomst van den kleinen huisgenoot, die inderdaad een zoontje was, en vervolgens het zoontje zelf, heeft zij voor den kinderzoeker kunnen verborgen houden. Maar van dag tot dag was het moeijelijker geworden, den schat der liefde te verhelen (*a*). Eene toevallige omstandigheid kon elk oogenblik het geheim aan het licht brengen. En, zoo dit ook niet geschiedde, het zoontje zelf zou, in zijne onnoozelheid, aan zich zelf ten verrader worden. — Toen had JOCHEBED een plan beraamd. Zij weet, dat de Koningsdochter dagelijks gewoon is, gebruik te maken van het rivierbad, dat er is bij haar vrouwenhuis. „Hoe," denkt zij, „wanneer ik een kistje, met een deksel er op, vlocht uit de bladen van het papierriet, en het door belijmen waterdigt maakte, niet te groot, maar toch groot genoeg voor mijn zoontje; en ik legde den lieveling er in, en zette dat vaartuigje te midden van het riet in het water, kort bij de badplaats, zoodat het de oplettendheid der Prinses niet kon ontgaan, — zoude deze zich dan niet ontfermen? Eene Koningsdochter is toch ook eene vrouwe. — En dan zal ik MIRJAM zich laten verschuilen in de nabijheid, opdat zij, als de Prinses bewogen wordt met haar broertje, eerbiedig haar nadere. Dienstvaardig haar eene zoogster aanbiedende, baant zij voor de Prinses den weg, om de inspraak van het mededoogen te volgen! Ja, dan is mijn kind gered, — dan ligt mijn

---

(*a*) Exod. II : 1, 2.

kind weder in mijne armen, — en dan veilig en geborgen aan dit moederhart!" — En dat ontwerp faalt niet; het wordt meer dan verwezenlijkt. De Vorstin neemt het kind, dat weenend om ontferming bad, niet alleen uit het water, zij neemt het ook aan als haar eigen kind (*a*). O schrander verstand, dat vindingrijk de meest gepaste gelegenheid weet te ontdekken! — O helder oog, dat de schakel der omstandigheden vooruit ziet en juist berekent! — O edel vrouwenhart, dat eigen rein gevoel ook tot maatstaf stelt bij de dochter van eenen tiran! — O welwikkend oordeel, dat op zijne schaal elke bijzonderheid heeft gewogen! — O verheven moed, die in vol gevoel van kracht handelen wil en handelt! — JOCHEBED! ik bewonder u. Wat ik echter het meest in u zal bewonderen, weet ik niet, want reeds elke trek maakt u groot. Doch vereenig ik al die stralen, dan blinkt in u de heilstar des menschen, de moederliefde, vol onverdoofbaren luister.

Hier echter rees zij door de hand Gods en in haar de zon, die den nacht, welke bange was voor Israel, in eenen heerlijken dag stond te veranderen. Immers het zoontje, door de dochter van den Farao aangenomen, werd als een zoon van den Farao opgevoed. Onderrigt in alle wijsheid der Egyptenaren ontving hij, en dat onderrigt overeenkomstig zijnen stand (*b*). Wat men van wetgeving en staatsbestuur, van krijgskunst en andere wetenschap den Koningstelg in het Nijlland gewoon was te leeren, — daarin werd hij onderwezen. — Maar voor zijn hart was eene andere de vormster. Zijne zoogster was het. Door de oneindigheid

---

(*a*) Exod. II : 3—9. (*b*) Exod. II : 10; Hand. VII : 21.

harer liefde en zorgen wist zij ook den ontluikenden knaap aan hare nederige hut te boeijen. Onder de uitspanning, hem daar vergund, was hij gelukkiger, dan in de paleizen aan de rivier, en zaliger gevoelde hij zich op JOCHEBED'S schoot, dan aan de zijde der Vorstelijke moeder. — En toen hij, rijp geworden zijnde voor vertrouwelijke mededeeling, het geheim vernam, dat den waarborg had in zijn hart, — toen lag geheel zijne ziel open voor den invloed eener zoo groote moeder. Den God zijner vaderen bragt zij diep in zijn binnenste, de liefde ontvonkt zij er voor zijn vertreden volk, en het denkbeeld, redder van zijne broeders te worden, wierp zij in zijne ontluiking, opdat het met hem en in hem tot rijpheid zoude komen.

Maar JOCHEBED alleen kan evenmin voor Israel eenen verlosser kweeken, als later MARIA eenen verlosser voor de wereld. Een andere neemt MOZES, terwijl zijne jaren klimmen, op in zijne kweeking. Het is de zelfde, die door de doelmatige beschikking zijner lotgevallen hem er voor toebereid had, de God zijns volks. Naar de *woestijn van den Sinaï* leidt Hij hem; haar, en het leven in haar zal hij leeren kennen. Hare eenzaamheid moet de driften des mans bekoelen, en hem verre houden van het tooneel, dat, dagelijks verontwaardiging opwekkende, voedsel bood voor de opbruising der hartstogten (*a*). En toen hij rijp is geworden voor zijne groote taak, roept Jehova hem, om haar te volbrengen (*b*). Nu kan hij de magt trotseren van Egyptes Farao en Egyptes goden en in de vernedering van beiden de alles overklimmende majesteit van Israels

(*a*) Exod. II: 11—25. (*b*) Exod. III: 1—22; IV: 1—18.

God verheerlijken (*a*). Nu kan hij zijn volk niet alleen zegevierend leiden uit den moordkuil; hij kan meer doen. Ook de vrijheid met maatschappelijken band, ook vaderland en wet kan hij aan de verlosten geven. — En andermaal staat MIRJAM in de nabijheid des broeders aan de wateren, maar nu, om er getuige te zijn en bezielde tolk van het Godsgerigt, dat de verdrinkers der onnoozele kinderen zelven doet verdrinken in de Schelfzee (*b*).

Zoude het mogelijk zijn, dat ook maar één telg van Israel er ooit weder toe kan besluiten, om zich in Egypte te vestigen? Immers Egyptes naam blijft vol huiveringwekkende herinnering voortleven onder de nakomelingschap. De instelling van het pascha vernieuwt jaar op jaar de voorstelling van het diensthuis der vaderen, en de Profetenstem is met kracht tegen Egypte, een land van hetwelk de Godspraak nooit heil voor Israel spelt. — Doch de haat kan niet eeuwig leven; — en elke onbetaalde schuld moet eens voldaan worden. Ik overtuigde mij van het een en ander in hetgeen ik zag op den weg door Gosen.

De *Tel el Yehud* staat er, getuigende voor het eerstgenoemde. Immers daal ik af aan den leiddraad der historie, tot waar ik den staf der Farao's zie verbroken en den schepter van het Nijlland aanschouw in de handen van Grieksche heerschers, — ik vind vele Joden in Egypte. Vrijwillig hebben zij, die beginnen wereldburgers te worden, zich weder begeven naar dat land; zij bouwden er hun huis, waar het diensthuis stond hunner voorzaten. — Een verschijnsel, geheel

---

(*a*) Exod. V—IX. (*b*) Exod. XV: 20, 21.

eenig in de geschiedenis der uitheemsche Joden, treedt voor mijne oogen. Het is een tempel buiten *Jeruzalem*. ONIAS, de zoon van den Hoogepriester ONIAS *den derden*, schijnt er gevoelig over, dat de Makkabeërs AäRONS staf aan zijn geslacht hebben ontweldigd. Hij treedt voor PTOLEMEUS PHILOMETER, den Koning van Egypte, met het voorstel, om in zijn land ook eenen tempel voor Jehova op te rigten. Dan heeft de Jood, die in des Konings rijk woont, niet meer noodig naar *Jeruzalem* ter bedevaart te reizen, — dan zullen ook velen toekomen uit Palestina, en zich in Egypte vestigen, ten einde daar in rust en vrede den God hunner vaderen te dienen. Hij zelf, een telg van den echten stam, zal Hoogepriester wezen, en zijn geslacht zal blijven bij dit huis des Heeren. — Maar in het voorstel is uitdrukkelijk de bepaling der plaats opgenomen, waar het heiligdom stáan zal. Het is bij *Leontopolis*, dat onder het distrikt van *Heliopolis* behoort. Daar staat een verlaten en vervallen tempel van den afgod Bubastis, — de bouwstoffen kan men bezigen; daar biedt de streek ook overvloed aan van dieren en andere dingen, voor de offeranden noodig. — Waarom intusschen niet te *Alexandrië* den Jehovatempel gesticht, waar toen de hoofdzetel was der Joden? Waarom niet elders in het Nijldal? — Waarom juist hier? De redenen, die ONIAS vermeldt, zijn blijkbaar slechts voorwendsels, eene andere, die dieper ligt, is het eigenlijk beginsel.

Leontopolis met zijnen ouden tempel lag in het voormalig Gosen. De sluwe Priester wil door de keus der localiteit evenzeer zijne onderneming aanbevelen, als hij zulks beproefde te doen door het beroep op eene Godspraak (47). Deze zal zijnen tempelbouw

wettigen als Gode welgevallig, gene zal denzelven bij den Jood aanprijzen. Op den bodem, die, eens het verblijf des grooten Aartsvaders geweest zijnde, ook de plaats was zijner aanbidding, wil het spade nakroost gaarne zamenkomen, zich vereenigende in hulde van zijnen God. — En die tempel werd inderdaad gebouwd. Ofschoon niet zoo rijk en ruim als het heiligdom te *Jeruzalem*, was hij toch naar het voorbeeld van dat Godshuis ingerigt. Van buiten geleek hij op eene veste. Een muur van tigchelsteenen omsloot het plein; eene steenen deur verleende den ingang. De dienst was er, gelijk die in *Jeruzalem;* Priesters en Leviten vervulden haar. De opbrengst van het omliggende landschap werd door de gunst van den PTOLEMEëR ten behoeve van het heiligdom aangewezen. — En van nu aan wordt Gosen, onder den naam *landstreek* van ONIAS, op nieuw vervuld met Joden. De bodem van zoo veel herinneringen, geheiligd door een huis Gods, trok hen aan, boeide hen weder. Twee honderd drie en veertig jaren was deze tempel een heiligdom, en, als zoodanig, een aanstoot voor den echten zoon van JAKOB, die alleen te *Jeruzalem* offerde. Toen strekt zich de hand der Romeinen, die reeds het vuur in het Jeruzalemsche heiligdom geworpen had, ook naar het Egyptische uit. De gewijde vaten er uit wegroovende, deed de Stadvoogd van *Alexandrië*, op last van VESPASIANUS, dien tempel sluiten. De eeredienst hield er op, — geen spoor van aanbidding bleef er over (48). — Hoe lang het gebouw nog stond, weet ik niet; wie het geweest zijn, die het ten eenenmale verwoest hebben, is mij onbekend. Maar die *Tel el Yehud* strekt tot aanwijzer van de plaats, waar

de tempel stond; die puinheuvel is zijn overschot en gedenkteeken tevens (49). — Intusschen dit weet ik, gelijk de tempel op *Moria* viel, zoo moest ook die vallen, welken de Samaritaan op den hoogen *Gerizim* verhief, ook die, welken de Egyptische Jood uit *Gosens* vlakke velden deed rijzen. In het belang van een ander heiligdom strekte die val. Uit de asch en het puin der Jehovatempels, verhief zich het groote heiligdom van den Vader der menschen, dat de menschheid tot de aanbidding in geest en waarheid eindelijk zoude vereenigen.

Ook de sporen van Hem zelven, dien de Allerhoogste zond, om den wereldtempel te stichten, werden mij, in de nabijheid van het oude Gosen, aangewezen. Het was bij de sycomore van *Matariëh*. In eenen tuin, zoo aangelegd, dat vier kruispaden in een ronddeel zich vereenigen, staat het sieraad en heiligdom van dit plekje. Zijn stam is eene speling der natuur. Immers terwijl hij van de eene zijde eene aaneengroeijing schijnt te wezen van verscheidene boomen, toont hij zich als één geheel aan de andere zijde. Eenen grooten omvang hebbende, bezit het ligchaam van dien boom toereikende kracht, om de armen te dragen en uit te strekken. Als twee hoofdarmen schieten zij, zeven voeten boven den grond, uit, maar ieder kan als een boom op zich zelven wel worden aangemerkt, althans die eene, welke onverdeeld blijft, terwijl de andere zich vervolgens in drie takken verdeelt. — Een wijde omkring van den grond verheugt zich in de schaduw dier duizenden twijgen, dier honderd duizenden bladen. — Hier zal het Heilig gezin vertoefd, — uit dien put, welke den tuin bevochtigt, zal het gedronken, — in dat huis, er bij, gewoond

hebben. De sycomore is, in het oog van vele Christenen, het uitspruitsel van dien boom, hij is, naar anderen, nog die boom zelf. — Doch ik wil niet treden in deze en zoo veel andere bijzonderheden, welke de overlevering weet aan te wijzen en te verhalen (50). Dit weet ik, aan het goddelijk bevel werd voldaan, dat JOZEF gelastte: *Sta op, neem tot u het kindeke en zijne moeder en vlied in Egypte, en wees aldaar, tot dat ik het u zeggen zal; want* HERODES *zal het kindeke zoeken, om het te dooden.* Immers het verhaal vervolgt: *Hij dan opgestaan zijnde, nam het kindeke en zijne moeder tot zich in den nacht en vertrok naar Egypte* (*a*). — Dit weet ik, het eerste gewest, waar de reiziger uit Palestina komt, die langs den kortsten weg Egypte bereikt heeft, is het voormalige Gosen. Ik mag vooronderstellen, dat behoefte en belang het verblijf te midden der geloofsgenooten bij het heilig gezin hebben aangeraden. Ik vind, dat de woningen der Egyptische Joden, die zich hadden gevestigd in het gebied van den nieuwen tempel, zich uitstrekten tot *Heliopolis*, want de landstreek van *Heliopolis* was toen de *landstreek van* ONIAS. — Ja, het treft mij, dat JOZEF met de moeder en het kind *aldaar was tot den dood van* HERODES, *opdat vervuld zoude worden hetgeen van den Heere gesproken is door den Profeet, zeggende: „uit Egypte heb ik mijnen zoon geroepen"* (*b*). Zoo heeft dan het eens kindermoordende Egypte op zijne beurt bescherming aan een kind verleend, toen er een tweede Farao was opgestaan, en die in Israel. Veiligheid heeft het geboden aan een zoontje en haar nabij de boorden

(*a*) Matth. II: 13, 14. (*b*) Matth. II: 15, 20, 21.

van dien zelfden stroom, welke het graf was geworden van zoo vele zuigelingen. In de wijkplaats te zijn voor het kindeke JEZUS, is het de wijkplaats geweest van den redder der wereld. — Aldus heeft Egypte zijne schuld betaald; de rekening, die zestien eeuwen open stond, is zoo eindelijk vereffend. — Inderdaad de geschiedenis komt mij al meer en meer voor, als dragende in hare handen een groot tafereel der afrekening. Maar hare vertooning is de openbaarmaking van het aanwezen en de werking desgenen, die, als de oorzaak aller dingen, alle gebeurtenissen op dit ondermaansche, naar hoog beramen, bestuurt en regelt.

Doch het is meer dan tijd, om de wieken te laten zinken van den geest, die, zijn genot er in vindende, om te zweven over de bloemwaranden der oudheid, het tegenwoordige wel eens te weinig aanmerkt. Eene stem roept met nadruk. Voort moet ik, om den weg te vervolgen, die leidt van *Salehiyeh* naar de grenspalen van het Heilige Land. Maar dat pad bekoort mij nu te meer. Ik weet, dat ik de voetstappen des aartsvaders volg; ik ben er van overtuigd, dat ik de baan betreed, langs welke het Heilig gezin toog, vlugtende naar Egypte en terugkeerende van daar.

Twee uren achter *Salehiyeh* begint de *Wady Kartar*. Over eene lengte van acht uren strekt zij zich uit. Aan beide zijden ligt zij begrensd door heuvels, die zich voortschakelen, loopende soms zelfs op evenwijdigen afstand van elkander. Doch, ofschoon die heuvels uit zand zijn gevormd, de Wady zelve is niet ten eenenmale onvruchtbaar en doodsch. De gazel huppelt er, de kwartel vertoeft er, de patrijs snelt over die vlakten. Ook vertoont er zich nog een enkele

palmboom, — anders zijn wat struiken en heesters de eenige groei. — Een hoogst opmerkelijk verschijnsel echter leveren de plassen op, die men doorwaden, of, bij hoogen waterstand, wel eens doorzwemmen moet. Men ziet ze bedekt met vogels, en bepaaldelijk schijnt de pelikaan hier zijn gebied te hebben gevestigd. — Het water zelf kenmerkt zich door treffende eigendommelijkheden. Helder is het, maar ongevoelig voor de warmte van de lucht en onvatbaar zelfs voor de gloeijende pijlen der dagvorstin. Altijd koel, lokt het eigenaardig den reiziger uit, om zich over te geven aan de verkwikking van het bad. — Daarenboven, het doet zich kennen als een bitter ziltig vocht, sterk bezwangerd met mineraalzout en kolensoda, en een' neêrslag van *nitrum* vormende. Velen hebben gedacht, dat het *Meer Menzaleh* met deze plassen in verbinding staat. Het is waar, men ziet, wanneer men de hoogten ter zijde van de Wady beklimt, den spiegel der groote Golf, en men merkt op, dat de plassen zich tot aan de boorden van haar uitstrekken. Maar invloed oefent de Golf op deze plassen niet uit. Immers het water van de *Menzaleh* is van eenen geheel anderen aard. Nijlwater nu eens, zeewater dan weder of gemengd uit beide, verschilt het van hetgeen de inhoud dezer kommen is. Neen, de bodem zelf, zijne bestanddeelen gevende aan dit water, maakt het tot hetgeen het is. Zijn vermogen is zoo sterk, dat het zuivere hemelwater, hetwelk er op hem neêrvalt en staan blijft, binnen weinige uren van hoedanigheid verandert en wordt gelijk aan het water der plassen. Zoo vertoonen deze poelen het karakter der *Bitterzeeën* van het oude Egypte (51).

Nadat men in *Wady Kartar* vernacht heeft, komt men des anderen daags in eene streek, die al de kenmerken der woestijn vertoont. En hier is de bodem zand, en niets dan zand. Met dat zand speelt de wind, het opheffende en voor zich heen jagende, als of het sneeuw ware. Hij schijnt er vermaak in te scheppen, heuvelen te bouwen, waar kommen waren, en kommen te diepen, waar heuvelen stonden, of ruggen uit te strekken over de vlakke velden en weder effen te maken den golvenden bodem. — Nergens op den ganschen weg ziet men zoo veel riffen van kameelen, als hier; zij liggen er of op den grond, of steken half begraven uit het zand. — Het verwondere niemand. De kameel moet den last, dien hij, stappende over den harden grintachtigen bodem, gemakkelijk draagt, hier torschen, wadende door den mullen grond. Hoe breed ook zijne hoeven zijn, — hij zinkt met elken stap toch dieper in dit zand ter neder, en den hoef, moet hij telkens weder er uit optrekken, daar die door de toevloeijing van de zandzee was omsloten. Dan bezwijkt het dier, dat zwak was geworden door jaren of ziekte; dan valt ook het andere, welks last niet zorgvuldig genoeg gewogen was naar zijne krachten. — De jakhals, wetende hoe doodelijk deze streek voor de kameelen is, maakt haar bij voorkeur tot zijn verblijf; hij doet deze wildernis weergalmen van zijn akelig gehuil. — Zinkt er een kameel aamechtig ter neder, zoodat de reiziger hem moet overgeven aan zijn lot, — dan is dat lot niet onzeker. Geheele troepen vratige jakhalzen storten zich op het zieltogende dier, — en weldra is van den geheelen kameel niets meer over, dan het geraamte. — Doch ook groote ratten en hagedissen vindt

men er, en ook andere wilde beesten treft men in deze streken aan; onder deze is er het wilde zwijn in groote menigvuldigheid. Men zoude echter dit beest hier geenszins vinden, indien de geheele uitgestrektheid niets anders ware, dan eene dorre zandwoestijn. En inderdaad vertoont zich hier en daar een voortbrengsel uit het plantenrijk. Men ziet er nu en dan aan den weg heesters, waaraan de kameel in het voorbijgaan gaarne knabbelt. Ter zijden van den weg zijn er zelfs streken, waar niet alleen water, maar ook weide is. De *Wady Abu al Mein* strekt er zich uit, en de put *Abu Ruk* wordt er gevonden.

Met de derde dagreis bereikt men *Katiheh*, ook wel *el Kas* geheeten. Hier wonen menschen. Zij wonen er in hutten, tot welke de stengels van de maïs de bouwstof hebben opgeleverd. Boven deze ellendige verblijven der levenden steekt echter dat van eenen doode uit; het is het graf van eenen Muhammedaanschen Santon. Te *Katiheh* is een put. Waterbakken staan er, en gereedschappen, om ze te vullen, vindt men er; zoo is er gelegenheid, om het lastdier, dat, door dorst gedrongen, ook het slechte water gebruikt, te drenken. Dat water brengt ook groei te weeg; van daar dat men hier weder den dadelpalm vindt, — dat men er ook akkers met graan, en velden met weide aantreft. — *Katiheh* is echter niet meer, wat het in oude tijden, wat het in de eeuw der Kruistogten, wat het nog voor eenige jaren was, toen Palestina en Egypte onder den zelfden heerscher zich bevonden. Telkens, wanneer dit verschijnsel optreedt in de geschiedenis, vertoont zich *Katiheh* ook als belangrijke post; het is dan een punt van verbinding, met magazijnen en veste (52).

Zijn naam bewaart dien van het oude *Kasiotis*, de landstreek, waarin *Kasium* lag, — *Kasium*, die zandheuvel aan de kust, op welken de tempel stond van JUPITER *Casius!* Daar was het, waar POMPEJUS neêrzonk, doorboord van de dolken der trouweloozen, — daar ook, waar de trouw van zijnen slaaf het gedenkteeken deed rijzen, dat zij, aan de nagedachtenis des meesters wijdende, wijdde aan zich zelve (53).

Van *Katiheh* de reis voortzettende, heeft men aan de linkerzijde eene streek, waar de natuur, in den loop der eeuwen, zeer is veranderd. Immers de kust was eens eene smalle landstreep. Van de buitenzijde bespoeld wordende door de golven der Middellandsche zee, vormde die streep van de binnenzijde de noordelijke boorden der *Sirbonische Golf.* Die golf strekte zich, met eene breedte van omtrent twee uren, bijna geheel van *Kasium* tot aan *Rhinokorura* uit, eene lengte hebbende van omtrent tien uren. De *Sirbonis* was echter met de groote zee verbonden; eene opening in de smalle kustenstreep stelde de gemeenschap daar tusschen de beide wateren. — Doch die sluis is allengskens gesloten; de zelfde hand, die haar bouwde, heeft het gedaan, — die der natuur. En van toen af werd het watervlak al kleiner en kleiner; het verdween allengskens geheel. De wind der woestijn, het zand opnemende op zijne vleugelen, heeft de waterkom gedempt (54). — Intusschen vertoont de oppervlakte nog sporen van hetgeen zij eens was. Immers, heeft men van *Katiheh* de dagreis vervolgd tot aan de bron *Bewasmir*, gaande meestal over zand, dat vast is als grint, of stuift als sneeuw, — is men op dien weg ook verrast geworden door plekjes, vruchtbaar en schoon, — dan

rust, bij de volgende dagreis, het oog op een merkwaardig verschijnsel. De bodem glinstert; het flikkert overal in de stralen der zon. De westerling, die de vertooning kent van de sneeuw, welke, na eene korte poos onder den invloed van den dooi geweest zijnde, bij het hervatten van de vorst met eene blinkende ijskorst wordt overtogen, waant zich eensklaps verplaatst te midden van zijne wintertooneelen. Maar treedt hij nader en onderzoekt hij, — hij ontdekt weldra de misleiding. Zout is het en geene sneeuw. Uit den bodem zweet het en neemt de vormen aan der kristallisatie. Zoo vertoonen zich hier nog de bestanddeelen, welke eens die waren van het *Sirbonische Meer;* zij zijn overgegaan in het zand, dat het water van hetzelve heeft verzwolgen. — Intusschen is men meer en meer de kust genaderd, en bij de bron *Lebrash* slechts twee uren van haar verwijderd. Maar dat vlakke land wordt, zelfs tot aan de *Lebrash* toe, wel eens overstroomd door de zee. Het schijnt, dat zij, herinnering er van hebbende, dat hier eens hare golf, de *Sirbonis*, was, dan pogingen doet, het ontnomene zich weder toe te eigenen. — Gelijk men op de reis van den vorigen dag de *Bir el Abd* voorbij ging, zoo op die van dezen dag andere waterputten. Het zijn de bronnen *Om*, *Dawanir*, *Lulijeh* en *Sheradel.* — Bij het water *Lebrash* is het nachtverblijf.

Weder heeft men een' dag noodig, om te komen bij den put *Abu Shilban.* Daar aan de zee lag vroeger *Ostracine.* Men zegt, dat er nog overblijfsels van haar bestaan; haar naam althans leeft voort in *Straki.* De reiziger ziet ze niet, want zijn weg blijft voortdurend op merkelijken afstand van den zoom der kust. Die

weg bekoort hem. Hij ziet toch eens weder grond, die bebouwd is; het groen der boomen verkwikt het oog, dat zoo lang heeft moeten staren op streken, die gloeiden van de weerkaatsing der zonnestralen; en de afodille lacht hem toe, haar bekoorlijk bloemenschoon hem vertoonende. Doch de bloei der dorpen, die eens deze oase versierden, is verdwenen. Van *Hauf Bazar* staat alleen nog de moskee, een gebouw, dat hoog heilig is bij den Arabier; van *Aitwegenai* bestaan nog slechts ruïnen.

Maar zoo blijft het niet tot *el Arish*, de volgende dagreis. Is men den put *Nachile* voorbij, waar men enkele palmen vindt en water voor kameelen, — dan speelt de wind weder met het zand; hij wischt de sporen uit van den weg, en verdonkert de oogen des pelgrims. Maar het is ook zijn laatste bedrijf. Op twee uren afstand van *el Arish* lacht de *Wady Mesaid* den komenden toe. Hare bron drenkt de weinige palmen, die er nog zijn overgebleven van vroegere kweeking; want eens waren hier tuinen en bosschen. Zoo is het ook geweest, waar, nader aan de kust, nu *Messiediëh* wordt gevonden. — Alles verkondigt, dat men komt te *el Arish,* dat men de dadelbosschen der oude *Beek van Egypte* nadert.

De localiteit van *el Arish* bezit eene merkwaardigheid, die eeuwen lang in het Westen is voorbijgezien, niettegenstaande zij afdaalt van de oudste tijden tot op onze dagen; het is die, van met hare Wady grens van Kanaän te zijn. — Ik hoor MOZES, die in last heeft, den kinderen Israels te verkondigen, welke de grenzen zullen wezen van het land, dat hun ten erfdeel zal toekomen; hij beschrijft de zuidelijke limitenlijn. Zij, die

ten oosten begint aan de uiterste punt der Zoutzee, zal zich wenden naar de *Beek van Egypte*, alwaar zij in het westen eindigt (*a*). En telkens, waar die grenslijn later wordt vermeld, is er van geene andere localiteit sprake, dan van de *Beek van Egypte* (*b*). Zelfs kwam het eindelijk zoo ver, dat men, sprekende van de zuidelijke grenslijn, de bloote vermelding „*Beek*" toereikend achtte, om te kennen te geven wat men bedoelde, zoodat men de nadere bepaling „*van Egypte*" wegliet, als zijnde voor het regt verstand overbodig (*c*). En toch zijn de vertalers en uitleggers der oude oorkonden in de niet kleine misvatting gevallen, van aan den Nijl te denken, waar van die rivier volstrekt geene sprake is, — waar de *Beek van Egypte* en die alleen bedoeld wordt. Ik wil haar mededeelen; ik wil het doen, ten einde mijne lezers in de gelegenheid te stellen, eenige plaatsen in hunne Bijbelvertalingen te verbeteren.

Men verwarde tweë grensbepalingen met elkander. De eene, — die bestemde, hoe ver het *land van Kanaän* met zijne zuidelijke lijn ten westen zoude reiken, — vereenzelvigde men met de andere, die aanwees tot waarhenen ABRAHAMS kroost en *Israels* schepter zich eens zouden uitstrekken. In het laatste geval zweeft de blik verre in het oosten, geheel tot aan den *Eufraat* toe, — verre ook in het westen, geheel tot aan de *Rivier van Egypte*, den *Nijl* (*d*); — in het eerste geval gaat hij niet verder dan tot de *Beek van Egypte*. — Hier bij kwam, dat de *Wady el Arish* de oogen niet tot zich

---

(*a*) Num. XXXIV : 1, 5. (*b*) Joz. XV : 4, 47; 1 Kon. VIII : 65; 2 Kon. XXIV : 7; Jes. XXVII : 12. (*c*) Ezech. XLVII : 19; XLVIII : 28. (*d*) Genes. XV : 18; 1 Chr. XIII : 5.

trok van den westerling, die, van eene *beek* hoorende, eigenaardig dacht aan een altijd vloeijend water. Een zoodanig is die Wady geenszins. Zij vertoont zich als eene verdieping in den bodem, aan welke *el Arish* zelve gebouwd ligt en die van daar nog wat verder voortloopt tot de zee. Maar die insnijding neemt niet eerst kort voor dit haar einde een begin. Wie haar spoor volgt, die vindt, dat zij zich ver over het hoog plateau van het Rotsachtig Arabië uitstrekt, — dat zij de woestijn *et Tih* doorklieft. De afleidster zijnde van den regen, voert zij natuurlijk dan slechts water af, wanneer de dorstige woestijn over verzadigd wordt van den hemel; anders is de Wady eene drooge groeve. Als eene zoodanige vertoont zij zich dan ook meestal aan den reiziger, — en natuurlijk, hij vindt de benaming *Beek* niet van toepassing op deze waterlooze kil. — Doch ook in die tijden is de Wady niet geheel van de vloeistof ontbloot, die den mensch, het dier en den bodem zal drenken. Immers niet minder dan vijf putten vindt men in haar; zij staan geheel in de nabijheid van het stedeke; de bronnenputten *Kas, Shaduf, Zadul, Bigal* en *Abusagli* zijn het. — Intusschen heeft de oude oorkonde hoegenaamd geene aanleiding er toe gegeven, om aan meer, dan aan zulk eene regenbeek te denken. Waar zij de *Rivier van Egypte* bedoelt, bezigt zij zorgvuldig benamingen, die nimmer van eene beek worden gebruikt, — en waar zij de *Beek van Egypte* op het oog heeft, daar kiest zij een woord, dat nimmer benaming is van eenen stroom. — Waarom wilde men dan de nederige Wady tot eene rivier verheffen, — en wederkeerig de trotsche rivier wel eens tot eene Wady doen afdalen? (56)

De oudheid heeft het er steeds voor gehouden, dat deze bodeminsnijding de grenslijn was tusschen Egypte en Palestina. De naam bewijst dit, waaronder het stadje voorkomt, dat, nabij de kust, aan haar was gelegen. *Rhinokorura* of *Neuzenverminking* noemden het de Grieken. STRABO (57) zegt, dat die naam zijnen oorsprong ontleent van hetgeen een Egyptische Koning eens heeft gedaan. Hij was geen voorstander van de doodstraf. In plaats van zware misdadigers te berooven van het leven, achtte hij het beter, hen te berooven van den neus. Dit gedaan hebbende, wees hij hun deze plaats aan, als die hunner ballingschap, welke van nu aan genoemd werd naar hare bewoners. Hij geloofde, dat zij, een zoo kennelijk teeken van misdadiger te zijn, op hun aangezigt dragende, zich wel zouden schamen, terug te keeren in de maatschappij, — dat ook de vrees voor zwaarder straf hen er van moest terughouden. — Wat er ook zij van dit verhaal, zoo veel blijkt er uit, dat de plaats beschouwd werd als behoorende tot Egypte; dat de grens van dit land toen reeds, evenzeer als nu nog, zich tot hier uitstrekte.

En niet de willekeur, die met grenssteenen speelt, of het toeval, dat ze plaatst, stelden hier de scheiding tusschen Kanaän en Egypte, — de natuur zelve deed het. Hier in bergruggen hooge muren bouwende, daar in rivieren waterlijnen trekkende, — maakt zij elders de verandering van haar gelaat tot het kenteeken der scheiding van landen en landen. Immers de Wady op zich zelve moge weinig in het oog loopen, — opmerkelijk is het, dat juist hier het einde is aan de armoede der Beduïnen en de dorheid der woestijn. Van

nu aan is het niet meer eene vertooning van enkele vruchtbare plekjes, die eene uitzondering maken op het geheel; — het tegendeel, de streek wordt beter en de Beduïn welvarender. Daarom ook was *el Arish* te allen tijde eene der belangrijkste plaatsen aan de kust tusschen Kanaän en Egypte, een rustoord voor de reizigers, eene drenkplaats voor hunne kameelen.

Bewaart de tegenwoordige naam den alouden, dien deze plaats eens droeg, vóór haar die van *Rhinokorura* werd gegeven? Althans reeds in de eeuw der Kruisvaarders vind ik haar als *Laris* vermeld. Het komt mij hoogst waarschijnlijk voor, dat deze de eigenlijke naam was. Het verschijnsel heb ik dus weder voor mij, dat het Oosten bij herhaling oplevert. De nieuwe naamgeving kan er wel den ouden naam voor een' tijd lang verdonkeren, maar in staat is zij niet, hem te doen vergeten; hij leeft voort op de tong der nageslachten, en zijn geschonden regt herneemt hij ten laatste weder. — *Laris* was denkelijk reeds in de eeuwen, toen de Feniciërs hunnen handel dreven en de Filistijnen deze streken beheerschten, eene plaats van gewigt. Althans in den bloeitijd van het Rijk der Nabateërs liep een karavanenweg, die de *Oostelijke Golf der Roode Zee* met de *Middellandsche* verbond, op *Rhinokorura*. De Indische waren, aan de kust van gene golf ontladen, werden, voor het vervoer naar het Westen, hier weder gescheept ([58]). Thans beteekent *el Arish* weinig. Het hoofdgebouw is het kasteel, dat een vierkant vormt, en op elken hoek eenen toren heeft. Eene bezetting van omtrent honderd Egyptische soldaten ligt hier, om deze grensvest van hun land te bewaken. Zij is er ook ter bescherming der quarantaine, die de ziekte

zal keeren, welke, van Syrië komende, langs dezen weg, in het Nijlland zoude willen dringen. Een paar duizend bewoners leven er in slechte huizen, doch onder hen vindt men er omtrent drie honderd, die kameelen houden; zij gebruiken deze dieren ten behoeve van den handel tusschen Syrië en Egypte. — De haven is echter geheel vervallen; zij is bijna niet te genaken. — En toch zoude nog eens weder de heilstar voor *el Arish* kunnen opgaan. Immers niet grooter dan de afstand van *Suez* tot *Kaïro* is die van *el Arish* tot aan de noordspits der *Golf van Akaba.* Legt het Engelsche Gouvernement hier in eene regte lijn eenen spoorweg, — dan heeft het de *Indische zee* met de *Middellandsche* verbonden; en langs den weg der oude Nabateërs ontving dan weder het westen de voortbrengsels van het oosten (59).

Van *el Arish* tot *Gaza* telt men zestien uren. De weg loopt over de vlakte. Aan de linkerhand heeft men op eenigen afstand de zee; haar bruisen hoort men, doch hare golven ziet men niet. Eene heuvelrij, die tusschen den weg en de kust zich voortschakelt, belet het gezigt op den grooten waterspiegel. — Ook aan de regterhand verheft zich de bodem. Vier uren van de kust vlak blijvende, begint hij allengskens te rijzen, tot dat hij de hoogte van het uitgestrekt woestijn-plateau van Arabië bereikt heeft. Zoo ver die vlakte strekt, strekt ook de vruchtbaarheid; zij neemt, bij het klimmen van den bodem allengskens af, tot ten laatste alles woestijn is, de kalksteen en het zand van de *et Tih.* Intusschen, eene onafgebroken vruchtbare streek is deze Beduïnenvlakte niet. De bron *Sibil Ain* voorbij, die een uur

van *el Arish* ligt, blijft het land nog bedekt met kudden; boomen verheffen er zich, graanvelden ziet men er. Doch als men drie uren den togt heeft voortgezet, verliest zich deze bekoorlijkheid. Hier en daar vertoonen zich woestijnverschijnsels; meestal echter is de bodem, tot aan *Wady Rafah* toe, met heidekruid bedekt en draagt hij struiken. — Opmerking verdient eene plek van een uur lang en het vierde van een uur breed, want zij is geheel met *nitrum* bedekt; eene korst van natuurlijke soda of mineraalloogzout ligt er over den bodem. — Men moet betreuren, dat de naam, dien deze streek eeuwen lang heeft gedragen, meer en meer in onbruik is geraakt en nu bijna geheel schijnt vergeten te zijn. Het is die van *Sabehah* BARDUIL of *Woestijn van* BALDUIN. Hij, de tweede Koning der Kruisvaarders, wilde eens een echt ridderlijk avontuur beproeven. Twee honderd zestien ridders en vier honderd knapen nemende, toog hij de woestijn in, en het gelukte hem inderdaad, na eenen togt van elf dagen, den oostelijken Nijlarm te bereiken. Hij verschijnt eensklaps voor *Farama*, eene groote en welversterkte stad aan den mond van den Nijlarm, in de streek van het oude *Pelusium* gelegen. De inwoners vlieden op de aannadering van de kruisbanier; geheel Egypte wordt door dit onverwacht verschijnsel met eenen panieken schrik bevangen. De Koning denkt er zelfs aan, met zijne uitgelezene schaar door te dringen tot *Kaïro* en den zetel der Kalifen te verrassen.

Doch terwijl de zijnen *Farama* verwoesten, overkomt hem een ongeval. Eene oude wond breekt eensklaps open, — en hij weet, die openbarsting moet zijnen dood ten gevolge hebben. Dadelijk wordt nu de te-

rugtogt aanvaard. Den lijdenden Vorst op eene draagbaar vervoerende, bereikt men *Laris* of *el Arish.* Hunnen vereerden en beminden Vorst levend te rug te brengen naar de Heilige stad, mag aan de Ridders en knapen niet gelukken. Hij sterft in de woestijn, die er is aan de oostzijde der oude *Beek van Egypte*, — maar kalm en beraden is zijn uitgang. De voornaamsten uit zijne Ridderschaar voor zich ontboden hebbende, deelde de Koning hun niet alleen zijnen wensch mede met betrekking tot opvolging der regering, maar maakte ook beschikking omtrent zijn stoffelijk overschot. Men zal het volstrekt niet achterlaten in dit Heidensche land; medevoeren zal men het naar *Jeruzalem* en daar het eene plaats geven naast het lijk van zijnen grooten Broeder, GOTFRIED *van Bouillon.* — Dan roept hij den trouwen kok ADDO. Hij verzoekt hem, de laatste dienst zijnen Koning te bewijzen. Is het ligchaam nu weldra ontzield, dan zal ADDO de ingewanden er uit nemen, die het lijk konden doen bederven, maar het ligchaam zelf zal hij door middel van zout en kruiden zoo goed mogelijk balsemen. — En het geschiedde geheel overeenkomstig dezen laatsten wil. De ingewanden van den Koning liet men in de woestijn; men begroef ze en bedekte de plaats met steenen (60). Intusschen die eerst kleine steenhoop werd allengskens grooter. Immers geen Muhammedaan ging hem voorbij, zonder er eenen steen bij te werpen, wanende, dat hij aldus wrake uitoefende tegen den man, die, steeds een bittere vijand van den Islam geweest zijnde, er mede geëindigd had, *Farama* te verwoesten. Die steenhoop was eeuwen lang bekend onder den naam *Heds-*

harath BARDUIL, d. i. *steen van* BALDUIN; hij werd ook wel *Sheikh Yehud* geheeten. Door misverstand vindt men den naam bij de reisbeschrijvers verbasterd; zoo herkent men de plaats niet meer, waar de ingewanden van het ontzielde ligchaam werden toevertrouwd aan de aarde (61). Helaas! dat ik later ook te *Jeruzalem* te vergeefs moest zoeken naar het graf, waarin, onder eenen vloed van tranen, op Palmzondag van het jaar 1118 het lijk van den dapperen en regtvaardigen Koning werd bijgezet.

Met den tweeden dag bereikt men, van *el Arish* komende, de *Wady Rafah.* Aan hare boorden de overblijfsels vertoonende van de stad, die hier eens stond, bewaart zij haren naam. Het is die van *Raphia*, eene plaats, beroemd geworden in de geschiedenis door de nederlaag van ANTIOCHUS *den Grooten*, dien PTOLEMEUS *de Vierde*, aan dien Syrischen Vorst hier toebragt (62). — De stad, zwaar geteisterd in de Joodsche onlusten, werd door GABINIUS hersteld (63). Maar te vergeefs wacht zij sedert eeuwen op eenen anderen herbouwer. Hij zal er echter niet meer vinden, dan wat overblijfsels van eenen tempel, brokstukken van kolommen, derzelver kapiteelen en pedestallen, die er liggen bij den put, en dan, drie honderd passen van daar, twee zuilen van zwart graniet, die nog opgerigt staan. — De Arabier ziet in deze zuilen de grenssteenen van twee werelddeelen; de overlevering leerde hem, ze als zoodanige te beschouwen. Inderdaad was *Raphia* eens de eerste stad van het Aziatisch Syrië, gelijk *Rhinokorura* de eerste plaats van het Afrikaansch Egypte. Tot de *Beek van Egypte* liep Azië.

Doch terwijl *Raphia* bijna is verdwenen, heeft de

gunst der eeuwen over *Jenyssus* gezweefd, dat een uur verder was gelegen, want deze stad, die reeds HERODOTUS vermeldt, bestaat nog (64). *Khan Yunes* is nu haar naam, denkelijk door verbastering van *Jenyssus* in *Yunes*, geworden. Zij telt ruim 2000 inwoners. Haar omsluiten tuinen en velden, die bekleed zijn met gras. Boomen, waaronder ook sycomoren, verheffen de bladerkroon. Het land van melk en honig lacht met al de vriendelijkheid van zijn gelaat hem toe, die er komt opdagen uit de woestijn. Van de *Beek van Egypte* af was de reiziger nog slechts in de streek van overgang tot het land Kanaän, — hier is hij eindelijk in Kanaän zelf getreden.

Er zijn nog vijf uren tot *Gaza*. De gewone weg is eene lijn, die bijna evenwijdig met de kust, doch op een uur afstands van haar voortloopt, en de *Wady es Sunny* snijdt; doch er is ook een andere, die de rigting neemt naar de kust. Hij gaat voorbij *Kefr Hatteh* en het gastvrije dorp *Deir Belah*. Eerst later, bij *Wady Sheriat*, vereenigen zich beide paden. — Den laatstgenoemden weg wilde ik kiezen. Ik wilde hem de voorkeur geven, omdat hij mij zoude brengen aan het einde van de zelfde wady, welker begin is in de streek van *Berseba*, van waar JAKOB kwam, de Aartsvader met zijn gezin, trekkende naar Gosen (*a*). Die Wady was althans grootendeels zijn weg. Zij is de meest zuidelijke van het Heilige land tegen de woestijn, de *Besor* van het Oude Testament (*b*). — Daar, nabij den mond van de *Besor*, wilde ik gezocht en opgenomen hebben de overblijfsels van *Darum*, het kasteel, dat de kruisvaarders, wanende

(*a*) Genes. XLVI: 5—7. (*b*) 1 Sam. XXX: 9, 10, 21.

te bouwen aan de *Beek van Egypte*, bouwden aan de boorden van de *Besor*. En schoon en sterk was ALMARIKS veste; de sleutel van zijn koningrijk aan de zuidwestzijde zijnde, werd zij ook zijn tolhuis, waar de karavanenhandelaar eene billijke schatting bragt, wanneer hij toog naar Egypte of kwam van daar. Met *Darum's* torenspitsen heeft zich de roem van Koning RICHARD verheven van de laagte, waartoe hij afgedaald was in de vlakke velden der Sefala en Sarona van het Heilige Land (65).

Bij de *Wady Sheriat* vereenigt zich de kustenweg weder met den landweg. Die Wady is de *Beek Sorek* des Bijbels. Vervolgt men omtrent acht uren verre haren loop naar het oosten, men zal de plaats vinden, waar het oude *Gerar* lag (66), waar ook het *Dal van Gerar* was, in hetwelk IZAÄK vertoefde (*a*). Aan *Soreks* boorden woonde DELILA, de vrouw, aan wie SIMSON liefde toedroeg, doch die hem zijne vrijheid, het licht zijner oogen en zijnen God deed verliezen (*b*). — In deze Beek valt de *Wady Ghuzzeh,* komende van de stad, welker naam zij draagt. Langs deze kil, over welke eens eene schoone steenen brug leidde, loopt de weg. Van de hoogte, waarop het oude *Gaza* lag, blinkt *Ghuzzeh* in de oogen des komenden; hij ziet ook de afhelling van dien heuvel bedekt met gebouwen, die zich beneden verder over de vlakte, vooral aan de noord- en oostzijde, uitstrekken. Tuinen omgeven de stad; zij zouden haar geheel omsluiten, wanneer de een uur breede streep tusschen haar en de kust niet dorre duingrond ware. De palm-

---

(*a*) Genes. X: 19; XX: 2; XXVI: 1; 2 Chr. XIV: 13. (*b*) Rigt. XVI: 4—21.

boom steekt hoog zijnen top uit boven ander geboomte, maar haar sieraad is het olijvenbosch aan de noordzijde der stad, — haar rijkdom is de koophandel, die nog over *Gaza* haren weg neemt, die er ook in de Bazars zich heeft gevestigd. Zoo bloeit weder de oude stad der Filistijnen met eene bevolking, die men op 15,000 zielen mag schatten. Doch sterk is *Gaza* niet meer; geene veste, die Farao NECHO zoude kunnen bekoren (*a*), waarin CAMBYSES zijne schatten veilig rekende en die zelfs, het hoofd biedende aan ALEXANDER *den Grooten*, vijf maanden lang den voortgang der Macedoniërs op de baan zijner zegepraal kon stuiten (67). — Van *Gaza's* vestingwerken, meermalen in den loop der eeuwen gesloopt en weder opgerigt (68), vindt men thans bijna geene sporen meer; het heeft niet eens de poorten hersteld, zoodat de stad thans geheel open ligt. Wordt de hand er van teruggehouden door de herinnering aan den man, die, zich in bitteren spot er over wrekende, dat men, door de poorten der stad te sluiten, de stad tot zijne gevangenis waande te maken, — niet de poort openbrak en dan vlood, — maar de deuren der poort zelve medenam, ze torschende op zijne schouders? Althans den berg, dien hij er mede opgestapt en op wiens kruin hij ze nedergelegd zal hebben, toont men nog. Een weinig ten oosten der stad staat hij; een gedenkteeken voor SIMSON, draagt hij SIMSON'S naam. — In de onverbrokene trouw aan zijnen God was SIMSON meer dan de HERKULES der Grieken; maar zijn verbond met Jehova verbroken hebbende, was hem de grond ontzonken, op welken hij vast en

(*a*) Jerem. XLVII: 1.

moedig stond, betoonende zijne reuzenkrachten. *Gaza's* wraak was nog wreeder, dan SIMSONS spot, — maar beider einde was een ondergang vol verschrikking (*a*).

Intusschen niet alleen, om de poorten van *Gaza* weg te dragen, is krachtgevoel eene onmisbare behoefte, — die behoefte bestaat er ook nog, om de plaats te bereiken, waar de poorten van *Gaza* eens gestaan hebben. De ondervinding heeft geleerd, dat de woestijn haar en hem, die haar willen intreden, met eenen panieken schrik kan vervullen, zoodat zij terugdeinzen en beven. Ligt het vermogen harer verschrikking in de eenzaamheid dier zandvlakten, — of is het te zoeken in de gevaren, waaraan men zich te midden van haar blootstelt, en zich zelven niet alleen, ook hen, die men heeft in zijn gevolg? — Ik weet het niet, want de vrees heeft zich nooit van mijn hart kunnen vermeesteren. En toch eerbiedig ik haar vermogen, waar zij een anders moedig hart eensklaps doet beven. Hare stem kan eene waarschuwende zijn, in welke eene hoogere spreekt.

Althans de voortzetting der woestijnreis werd gestaakt. De Sheikh keerde terug met zijne kameelen en koetsen naar zijne Beduïnen. Eene sombere stemming vervulde de streken tot *Gaza* toe, die niet weinige verlevendiging zich hadden voorgesteld van onzen togt. Ik deelde in haar; maar mijn geloof stond vast: *de mensch overdenkt zijnen weg, maar de Heer bestuurt zijnen gang.*

(*a*) Rigt. XVI: 21—31.

III.

DE PELGRIM VOOR DE KUST VAN HET H. LAND.

De nacht van den twaalfden op den dertienden Januarij van het jaar 1850 was een der meest zorgwekkende, dien ik op de geheele reis aan boord heb beleefd. Des avonds te voren had ik mij reeds tijdig op mijne matras nedergelegd, maar vruchteloos waren alle hulpmiddelen gebleven, om den slaap te vinden. Zelfs de vrij sterke beweging van het schip scheen het vermogen verloren te hebben, waarmede zij anders op mij, — gelijk het schommelen van de wieg op het kind, — gewoonlijk werkt. — Inderdaad het was geenszins te verwonderen. Immers mij ontbraken thans die kalmte der ziel en die rust des gemoeds, welke als tooverkrachten den slaap lokken, ten einde hij toesnelle, om den vermoeiden mensch te sluiten in de koestering zijner armen. Integendeel mijn binnenste was sterk bewogen. Het was zulks door de voorstel-

ling, dat ik de kust van het Heilige Land naderde, om of aan haar te landen, of op haar de kiel te verbrijzelen.

Toen het plan der woestijnreis gevallen was, moest natuurlijk dat der zeereis weder opgenomen worden. Andermaal wendden wij ons dan tot het Egyptische Gouvernement. Wij deden het, te kennen gevende ons vertrouwen op deszelfs betoonde welwillendheid; wij openbaarden onze verwachting, dat eene der beide stoombooten nu weldra zoude teruggekeerd zijn, en wij verklaarden ons voornemen, om ons naar *Alexandrië* te begeven, ten einde zoodra mogelijk den togt naar *Jaffa* te aanvaarden. — De regering gaf het meest voldoende antwoord. Zij verklaarde, dat de *Nijl* dagelijks verwacht werd en die boot, dadelijk na hare aankomst, voor ons beschikbaar was gesteld. — Zoo daalden wij welgemoed den grooten stroom af, en andermaal zag ons de stad, waarin ALEXANDER zijnen naam gebouwd heeft, binnen hare muren. Wij kwamen er op een' der laatste dagen van het jaar 1849, — en reeds op een' der eerste dagen van den nieuwen tijdkring kondigde de wachter op den Pharus het heugelijk nieuws aan, dat de stoomboot, *de Nijl*, in het gezigt was.

Zij kwam, — maar om eene nieuwe teleurstelling bij de vroegere te voegen. — Immers, toen wij ons naar die boot lieten roeijen, om de localiteit er op te nemen en met haren Kapitein te spreken, — vonden wij, dat anderen reeds van dien bodem bezit hadden genomen. Het geheele dek lag vervuld met eene bende mannen en vrouwen van het meest afzigtelijke en morsige voorkomen. Op de vraag: „wie deze waren en wat zij hier te doen hadden?" —

ontvingen wij een antwoord, dat ons reeds gedeeltelijk de oogen opende. Men deed ons opmerken, dat het eene afdeeling van heilige menschen was, Hadshi's, die teruggekeerd waren van de pelgrimage naar het graf des Profeten; zij bevonden zich hier aan boord, om kosteloos naar hunne woonstreken, in en bij *Stambul*, met de boot te worden vervoerd. Weldra bleek het dan ook ten volle, dat het schip inderdaad eene andere bestemming had. Het was, om den beruchten KAMIL *Pacha*, den schoonzoon van MEHEMED ALI, over te brengen naar *Konstantinopel.* Des mans langer verblijf in Egypte was eensklaps gebleken zoo gevaarlijk te zijn voor de bestaande orde der zaken, dat de *Nijl* last had ontvangen, om onmiddellijk al de paardenkrachten, die hij had, in te spannen en dat aan de schatkist was geboden, dadelijk 700,000 Dollars, die zij niet had, hem als reispenning mede te geven. Zeer betreurde het Gouvernement den drang der omstandigheden; het was ten gevolge hiervan, dat men het Vorstelijk woord, aan eene Vorstin gegeven, nu niet oogenblikkelijk kon vervullen.

Intusschen, men wees ons op de tweede boot; men prees haar daarenboven, als meer doelmatig zijnde dan de eerste. „De noodige orders waren reeds gegeven, ten gevolge waarvan de *Reshid*, dadelijk bij hare aankomst, werd gesteld onder de orders der Nederlandsche Prinses. De eerste Minister was van *Kaïro* naar *Alexandrië* gekomen, om dat bevel over te brengen. Zoo had ABBAS *Pacha*, de Onderkoning zelf, het oogenblikkelijk bij zijne terugkomst te *Kaïro* gewild." — Weder ontving nu de wachter op den Pharus van ons last, om toch zoo ver mogelijk in

zee te zien, — en reeds na eenige dagen bragt hij de blijde tijding, dat de *Reshid* in het gezigt was. — Maar toen het vaartuig de haven was binnengeloopen, opperde men allerlei zwarigheden en bleef die opperen. Aldus werd volkomen duidelijk wat men eigenlijk bedoelde. Men wilde ons met fraaije woorden zoo lang om den tuin leiden, tot dat wij eindelijk, moede er van wordende, voor de Boot bedankten.

Nu was de tijd gekomen, om de strikken der sluwheid door krachtbetoon te breken. Er werd besloten, om het Egyptisch Gouvernement in het midden te brengen van *twee* alternativen. Het zoude slechts er tusschen te kiezen hebben, om *of* door zijn Ministerieel en Vorstelijk woord terug te nemen, zich openlijk aan de kaak te stellen, — *of* aan zijn woord gestand te doen en ons ten spoedigste te vervoeren naar de plaats onzer begeerte. Het middel lag voor de hand, — en dadelijk werd het aangewend. — Des middags van den 10 Januarij voer de Prinses met haar gevolg naar boord van het Haar toegezegde schip; al de bagage volgde en werd overgebragt op dien bodem. — De officieren hadden geen' moed, om de Vorstin te weren of de overbrenging der goederen te beletten. De bewindvoerder was zonder orders, en stond niet weinig versteld, ziende, dat wij op het schip ons huishouden inrigtten, als of de *Reshid* ons toebehoorde. — Toen kwam er groote opschudding in *Alexandrië*. De Consuls van al de natiën, die er hunne vlaggen laten waaijen, liepen zamen en gaven consulten, ten opzigte van hetgeen men eigenlijk *had* moeten doen. De Afrikaansche diplomatie geraakte in nog grootere beweging, om te bepalen, wat er nu te doen

stond. — Die beweging was weldra doorgedrongen tot in het binnenste der Harems. De Bey's en Pacha's toch werden aldaar eensklaps uit hunnen middagslaap gewekt, door de tijding van de ongeloofelijke daad. Men zeide ons, dat de talrijke vrouwenschaar dier heeren verbaasd had gestaan, vernemende, dat eene Prinses uit het Westen door zulk een *coup de main* de oorlogsstoomboot bemagtigd, — dat eene vrouw den Onderkoning met al zijne mannen in zulk eene misselijke positie gebragt had. — Dadelijk deelde de Telegraaf het ongehoorde feit naar *Kaïro* mede, — doch ook de Telegraaf scheen mede bevangen te zijn door de algemeene ontsteltenis. Immers in de hoofdstad begreep men niets van den inhoud der mededeeling. Het ging dien Telegraaf thans weder, gelijk eenige jaren te voren. Toen had hij aan MEHEMED ALI het berigt gebragt, dat op een zijner oorlogschepen te *Alexandrië* een onheil was gebeurd, hierin bestaande, dat de Commandant over boord gevallen en verdronken was. De Onderkoning verhaalde het dadelijk aan de gasten, die bij hem aan tafel zaten, er bijvoegende, dat de goede Commandant denkelijk weder te veel gedronken en aldus het evenwigt verloren had. — Doch weldra bleek, dat de Telegraaf zich wat onduidelijk had uitgedrukt. Hij had eigenlijk in last, om te berigten, dat men met het licht in de kruidkamer van het oorlogsschip was afgedaald, en dat, ten gevolge daarvan, het vaartuig eensklaps in de lucht was gevlogen.

Thans echter herstelde zich de Telegraaf niet zoo spoedig van zijne ontsteltenis. Immers de geheele dag van den tienden Januarij verliep, — en nog waren er geene orders. Eerst tegen den middag van den elfden

kwamen zij ten langen laatste. De Gouverneur van *Alexandrië* zond zijnen Dragoman aan boord van de *Reshid.* Hij kwam, om den Kapitein de noodige bevelen te geven. Hij zeide in last te hebben, om in naam van zijnen meester honderd duizend excuses bij de Vorstin te maken. — Een ongehoorde zamenloop van misverstand had er plaats gehad, en daarbij was, als of het noodlot sprak, nog mistig weder gekomen, zoodat de eene Telegraaf den anderen volstrekt niet had kunnen begrijpen. — Zijne complimenten lokten eigenaardig geestige tegencomplimenten uit, die eindigden met de beste wenschen voor de ongelukkige Telegrafen tusschen *Alexandrië* en *Kaïro.* De man verkreeg aldus de volle overtuiging, dat het Nederlandsch gezelschap in geenen deele de dupe was geworden van de Afrikaansche intrigues. Toen hij henen ging, hoorden wij hem, onder de nederigste pligtplegingen, den wensch uitspreken: „mogt Uwe Koninklijke Hoogheid en Haar gevolg eene regt gelukkige reis hebben!" — Ik las echter, als mij niet alle gelaatkunde bedriegt, op 's mans aangezigt nog eenen tweeden wensch, die wel hoofdzakelijk hierop nederkwam: „mogt Allah ons er voor bewaren, dat Uwe Koninklijke Hoogheid en Haar gevolg immer weder in Egypte komen!"— En, in weerwil van dat al, bleef de Kapitein nog weigeren, stoom te maken, en beweerde niet te willen varen, voor hij nog nadere en schriftelijke orders had. Toen deden wij hem scherpe bedreiging, toen ook te *Alexandrië* taal van diepe verontwaardiging hooren. Het een en ander gaf den laatsten doorslag; stoom en bevelschrift werden verkregen, — en, zegevierend over zoo veel moeijelijkheden, snelden wij des namiddags te

drie uren, den elfden Januarij, de haven van *Alexandrië* uit.

Het was een heerlijke namiddag. De haven, op eenigen afstand van de noordzijde gezien, vertoonde zich in het rijke sieraad van hare schepen. De stad lag in al de pracht der gebouwen voor mijn oog, waarmede zij het oude *Heptastadion* en verder de bogt van de nieuwe haven bedekt heeft. Het vaartuig, ten naastebij de zelfde lijn met den kustenzoom houdende, maakte ons tot aanschouwers van de localiteiten, welke aan of bij die kust lagen, en die wij voor en na bezocht hadden. Wij groetten nog eens POMPEJUS' zuil, CLEOPATRA'S obelisk en herkenden CESARS kamp. Toen ik het kasteel van *Aboukir* zag rijzen, was het mij, als of de bodem van het oude *Canopus* toch niet zonder gedenkteeken had mogen blijven. Met de levendigste herinnering zag ik van verre de baai van *Aboukir*. Daar had, voor ruim eene halve eeuw, de stoutheid van NELSONS aanval en de dapperheid der Britten in weinige uren de vernietiging van de schoone vloot der Fransche Republiek voltooid. Hoe geheel anders de avond, die thans zoo stil en zacht nederdaalde op die golf, — hoe geheel anders hij, die met de ondergaande zon van den 1 Aug. 1798 nederzonk op deze baai, toen weldra de vlammen, welke het Fransche Admiraalschip verteerden, dat zelfde water schrikbarend verlichtten, op welks golfjes thans de stralen der ondergaande zon bevallig speelden! — En in die zon zagen wij nog de palmen van *Rosette* of *Reshid*, de stad, naar welke onze boot was genoemd. Toen echter dekte de hand van den nacht met zijnen sluijer de lage kust. — De gezigtseinder bepaalde zich tot eenen om-

kring, die lag op het watervlak. Terwijl onze boot het middelpunt van dat rond vormde, breidde zich boven hetzelve het gewelf des hemels uit, heerlijk in het donker van zijn blaauw, — schitterend in het licht zijner eeuwige lampen.

Gedurende den nacht echter werd de heldere hemel meermalen bewolkt en vielen er enkele malen regenbuijen. De morgen daarentegen was weder helder; hij groette met vriendelijk gelaat, en bood ons gunst. Het bleek toch, dat de wind, gedurende den nacht, allengskens was veranderd. Des avonds te voren uit de zelfde hemelstreek gewaaid hebbende, naar welke de rigting was van ons vaartuig, waaide hij nu uit de tegenovergestelde, die, van welke wij kwamen. Inderdaad het scheen, dat hij, — medelijden gevoelende met de pelgrims, die zoo lang reeds de Syrische kust zochten te bereiken, — hun nu, op de laatste afdeeling van den togt, de hulp van het Westen wilde bieden. En die hulp werd met opene armen ontvangen. Gelijk eene rosette de facetten van haar edelgesteente regelmatig van boven naar beneden uitbreidt, zoo nu ook onze *Rosette.* Het eene zeil boven het andere, het eene voor het andere, werd aangeslagen en ontrold. De wind, bespeurende, op hoe veel prijs men zijne medewerking stelde, scheen in wedijver ontstoken, beproevende of hij niet even veel, of hij niet meer vermogen dan de stoom kon betoonen. De vaart door het oppervlak van het water werd aldus gelijk aan eene vlugt over het water, — dat den zuidoostelijken hoek der groote zee uitmaakt. Het aanhoudend voortspoeden als voorspoed aanmerkende, boog zich de ziel er niet onder neder, dat deze zee zoo eenzaam en verlaten was,

en het oog, zelfs met den verrekijker gewapend, niet een enkel zeil mogt ontdekken.

Intusschen verhief zich, terwijl de avond daalde, de wind meer en meer. De lucht betrok; zij werd weldra geheel verdonkerd. Een onweder vormde zich; het pakte wolk op wolk; het bedekte, met ondoordringbaar zwart, de laatste star. — De regen, eerst bij druppels nedervallende, werd stortregen. Het komt eindelijk zoo ver, dat men, bij het roer staande, den voorsteven niet meer kan zien, of, op den voorsteven staande, eene halve scheepslengte vooruit, niets meer kan onderscheiden. En in die duisternis den koers steeds voortzettende naar het Oosten, was het zeer mogelijk, dat wij de kust eerst zouden ontwaren, door op haar te stooten. Immers aan de geheele kust van Syrië is nog geene vuurbaak; de Engel, die, met de vlam in de hand, zich op eenen toren plaatst, om den armen zwerveling op de wateren voor verderf en ondergang te waarschuwen, blijft er steeds nog balling. En toch zijn er aan de geheele Middellandsche zee weinig kusten, zoo gevaarlijk als die van Syrië. Zelve meestal een zacht oploopend zandvlak zijnde, ligt voor haar eene schakel van rotsen. Die rotsen zijn als scherpe tanden, welke het vaartuig verbrijzelen; die zandzoom is als de vratige mond, welke het verzwelgt.

En op zulke baan van gevaar bevonden wij ons te midden eener Egyptische duisternis overgegeven aan de Egyptische marine! Hare werf, haar arsenaal en dok zijn, als bij improvisatie, door MEHEMED ALI in het aanwezen geroepen; haar *etat major* heeft op geene andere wijze zijn aanzijn verkregen. Eene ijlings gevestigde navigatieschool leverde de kweekplaats op,

waar jonge Mammelukken in zeeofficieren werden herschapen. Zulks geschiedde met eenen verbazingwekkenden spoed, die mogelijk ter wereld alleen is geëvenaard geworden door de vlugheid der hansworsterij, waarmede men in ons lieve vaderland blikslagers, kleêrmakers en schoenlappers van hunne stoeltjes en tafels eensklaps tot op den kansel heeft zien verheffen. — En voortgegaan is men in Egypte op deze wijze. Het Egyptisch marineschip wordt toevertrouwd aan mannen, die de vereischte bekwaamheden missen. — Intusschen scheen het, dat men het gebrek in kwaliteit der zeeofficieren op de *Reshid*, door eene overgroote kwantiteit had willen aanvullen, want niet minder dan negen officieren waren er met het bestuur van dit schip belast. Maar onder die allen bevond er zich ook niet één, die ooit de reis had gedaan, op welke wij ons thans bevonden. Door eenen omgang van drie dagen met hen, had ik de noodlottige zekerheid van dit een en ander verkregen. En aan hen overgegeven, snelden wij de gevaarlijke kust te gemoet, en moesten, als mij niet alles bedroog, haar nog te midden der duisterheid naderen, haar bereiken!

Is het te verwonderen, dat de slaap week van mijne oogen; — dat ik gedurig, in den mantel gehuld, mij op het dek begaf, en, het kompas beschouwende, de rigting, waarin men stuurde, gadesloeg? — Ik drong er op, dat men van koers veranderen, dat men meer noordelijk den steven wenden moest. Immers ik kende de kustenlijn van het Heilige Land. Ik wist, dat zij, afdalende van het noorden naar het zuiden, zulks doet met eene sterke strekking naar het westen. Hoe meer noordelijk wij dus hielden, hoe meer wij de aanraking

met de kust ontweken; en mogt het dan bij het dagen van den morgen blijken, dat wij te hoog waren gekomen, het zoude niets meer zijn, dan eene afwijking, in allen gevalle gemakkelijker te herstellen dan eene schipbreuk. — De bewindhebbers van de *Reshid* deelden weldra in mijne meening, en ik overtuigde mij gedurig, dat zij haar bleven volgen. Toen het begon te lichten, bleek het dan ook, dat deze afwijking van den koers ons behoud geweest was.

Het licht in het ochtendkrieken van dien dertienden Januarij zal nimmer uit mijne voorstelling wijken. Zag ik naar het noorden, — daar lag alles bewolkt; wendde ik mijne blikken naar het westen, — zij rustten op een dik floers met neêrhangende franjes, welke de regenstrepen eigenaardig vormden; liet ik mijne oogen zweven over het zuiden, — ook daar was alles bedekt met donkere wolken, — in het oosten, en het oosten alleen, was licht; met den toover van een zacht in het groen spelend blaauw lonkte het oosten mij toe. Ik werd diep getroffen door dat verschijnsel, want het was, als of de hand van eenen Hoogere het mij gaf, thans juist gaf, te aanschouwen. „Ja," riep ik uit, „ik zie wat dit beteekent. Die tempel Gods staat daar voor mij, wiens gewelf is het hemelrond, wiens benedenruimte is het oppervlak der aarde; maar zijne oostelijke afdeeling wordt mij aangewezen als de plaats van het heilige, — waar de Godheid nederdaalt, terwijl licht haar kleed is; van waar de zegen komt, die op de lippen harer bezielde tolken is gelegd. Van daar is het, dat beide zich verspreiden door den ganschen tempel, opdat alomme wijken de nacht en de schaduwe des doods; tot

dat zij eindelijk al zijne ruimten vervullen met haar heil."

Waar de natuur, onder vertooning van een tafereel, zoo grootsch en waar, de ziel van den pelgrim opwindt, daar doet zij het verlangen ten toppunt rijzen. Daarom zocht ik en zocht ik weder, of het reeds mogelijk ware, iets van den bodem te ontdekken, die de onvergelijkelijk heerlijke bestemming had ontvangen, welke daar stond afgebeeld voor mijne oogen. — Ik zie inderdaad iets schemeren, geheel in de verte. Zouden het de zoomen zijn van wolken of de bovenlijnen van bergen? Ik twijfel, te vaak gedeeld hebbende in de misleiding, die het eene met het andere verwart. — Doch nu ik die voorwerpen nader, kan zulk een staat van angstvallige onzekerheid niet lang meer voortduren. — „Ja," zeg ik weldra, in volle overtuiging, „dat is land, — dat is het Heilige Land!" — Intusschen nog slechts in enkele afdeelingen is die kronkelende bovenlijn zigtbaar. — Met reikhalzend verlangen verbeid ik de zon. Elken straal vang ik op, die er uitschiet van het lichtend punt aan den morgenhemel. „Och! wat vertoeft gij toch, dagvorstin! nu nog langer in uwe tente, terwijl reeds de dageraad zijne karmozijnen vleugelen heeft aangeschoten, en er zweeft en zweeft, om u de gloriebaan te breken!" — En ziet daar vertoont zij, in de tinteling van het licht, het bovenste van haar gelaat, en, terwijl zij rijst, wordt hare zilverschijf tot grond, waarop ik de beelden van het Heilige Land zie, zoodat zij, zwevende over de hoogste glorie, treden voor mijn oogen. Onafgewend hing de ziel eenige oogenblikken aan deze vertooning. Toen werd het rijzende halfrond een rond; en nu laat de koningin des dags haren sluijer

vallen en vaart op met eenen spoed, die het voorteeken is van haren loop. — De stralen harer majesteit ter zijden en voor zich henen werpende, breekt zij het bergprofil; zij scheidt de hemelhooge gevaarten, en de kruinen dezer steenen reuzen doet zij blinken in heerlijkheid.

Een beter standpunt en meerdere gunst kon ik onmogelijk verkrijgen, dan die mij thans werden geboden, ten einde de luchtige bovenlijn van het Heilige Land waar te nemen. Immers de Boot bevond zich omtrent op de breedte van *Cesarea*, en dus ten naaste bij tegenover het midden der kust van het Heilige Land. En ver genoeg was ik van die kust, om eenen gezigtshoek te hebben, welke ver naar het zuiden, ver ook naar het noorden zich uitstrekte; eene lengte van meer dan dertig mijlen mat toen mijn oog. De morgenverlichting, welke was achter en over die bergen, schonk mij ruimschoots hare gunsten, zoodat al de nederbuigingen en verheffingen van de bovenlijn des lands volkomen duidelijk waren te onderscheiden. — Ik zag, geheel aan de regterzijde, den gezigteinder opblaauwen als eene bijna horizontale lijn; rijzende vertoonde zij eerst een, en vervolgens nog een ander eenigzins verheven punt. Doch beide rijzingen zijn zacht, beide afdalingen geleidelijk. Het karakter van eene gestrekte lijn bleef zich handhaven. — Als mij niet alles bedroog, dan had ik voor mij een gedeelte van den bovengrond, die het hoog plateau van Arabië vormt, dan zag ik Palestina's zuiden, hetwelk naar dat plateau afdaalt, en met hetzelve zich verbindt.

De tweede afdeeling onderscheidt zich op eene kenmerkende wijs van de beschouwde. Zij begint met bogten. Zij zijn op korten afstand van elkander. Het is

rijzing om te dalen, daling om weder te rijzen. Doch die verheffingen hebben geene punten, die uitsteken, — die nederbuigingen kenmerken zich niet door insnijdingen, welke regte of schuinsche wanden vertoonen. Intusschen in haren voortgaanden loop naar het noorden ziet men enkele verheffingen, die kennelijk uitsteken· Bepaaldelijk loopen er twee in het oog, die de gedaante hebben van omgekeerde kommen. — Als ik mij niet vergis, dan rust mijn oog thans op die afdeeling, welke, beginnende met het gebergte van *Hebron*, zich tot aan dat van *Sichem* voortschakelt; de bovenlijn is het van het *Gebergte van Juda*, de bovenlijn ook van het *Gebergte van Efraïm* (*a*).

De derde afdaling vertoont zich weder als eene spiraallijn, gelijk de tweede. Haar uiterst noordelijk punt is een hooge bergkoepel, wiens westelijke afdaling een punt oplevert, vooruitspringende in de zee. Met eene langgestrekte buiging daalt de profillijn van dien koepel af, om dan straks weder en hoog zich te verheffen. — Ik vergis mij niet, wanneer ik in dat vooruitstekend punt geheel in het noorden het *Witte voorgebergte* zie, en dan in de afdaling die tot de *Groote Vlakte*, voor welke echter de *Karmel* met zijnen rug zich schuift, en vervolgens de bergen treden, in welker kom *Samaria* rust.

Meer intusschen dan die schijnbare wolkenlijn kan ik nog niet onderscheiden. Wat er ligt tusschen haar en de zee loopt nog inéén tot eene groote massa. Maar die zee vangt de rijzende morgenzon op; geen straal gaat verloren, terwijl haar oppervlak tot eenen grooten

(*a*) Jozua XX : 7.

spiegel is geworden. Effen en glad is zij echter niet; neen, gebogen in de rijzing en daling der golven, die hier holspiegels vormen, welke de stralen vereenigen, daar bolle vlakten, die ze verdeelen, ginds ruggen met uitstekende punten, waarop in duizendvoudige breking het zonlicht speelt. Zoo is het ééne tinteling en flikkering over het water, die, beginnende van het schip en reikende tot aan het land, het eene hecht aan het andere. Over die breede tooverbrug had ik, in het ongeduld van mijn verlangen, naar de kust willen snellen. Maar slechts mijne ziel kan het, gedragen op de wieken van de Hoop, van haar, die, als zuster van het Geloof, steeds mijn beschermengel was op den geheelen pelgrimstogt. Nog eenige uren — en dan zet ik mijne voeten op het Heilige Land; dan val ik dankend neder op den bodem, dien het mij reeds gegeven is, met eigen oogen te aanschouwen.

Terwijl ik op het hoog gebouwd achtergedeelte van het schip ben nedergezeten, gevoel ik al het gewigt van dezen dag mijns levens. Hij is het toch, welke mij mede eene plaats geeft onder hen, die het Heilige Land gezocht, die het betreden hebben. Maar mede begrepen wordende onder die allen, word ik een deel van een verschijnsel, dat groot en eenig staat in de geschiedenis der menschheid. Immers eene vertooning is het niet, die zich bepaalt tot het eene of andere tijdvak; telkens, met elke wenteling der eeuwen, treedt het weder te voorschijn. — Het is niet te verklaren uit de gewone beginsels der wereld; hooger prikkel drijft de pelgrims, die van heinde en verre hunne schreden rigten naar het Heilige Land.

Ik treed terug in den voortijd, om dit verschijnsel, van zijne eerste vertooning af, nader te beschouwen. Zoo lang Israel, een zelfstandig volk zijnde, leeft op den beloofden en verkregenen grond, ligt het Heilige Land nog vergeten in de wereld. Klein zijnde van omvang, wordt het niet opgemerkt onder de woonstreken van groote natiën. De lijnen, die de koophandel tot zijne banen heeft gemaakt, loopen voorbij dit land; voor de zeewegen hebben de kusten van hetzelve geene havens. Israel zelf ziet zich omsloten door den kring van zijne Godsdienst, en de volken aanschouwen daarin eenen muur van afscheiding, die hen belemmert en onwillig maakt, met Israel verbindingen aan te knoopen, of naar het land van dat onherbergzaam volk togten te ondernemen. Zoo blijft, — eene enkele uitzondering er buiten gerekend, — het Heilige Land een stille in de wereld, naar welken niemand omziet, die met niemand zich bemoeit. Het scheen, dat het vergeten zoude blijven rusten te midden van zijne beide zeeën, de zandzee ten oosten, de waterzee ten westen. Maar dit zelfde land ging de groote bestemming te gemoet, om, meer dan een ander plekje van den ganschen aardbol, het middelpunt te worden, waarop de oogen, waarhenen de schreden van alomme zich zouden rigten. Niet in de heerlijkheid zijner natuur, niet in de schatten zijner mijngroeven, niet in de vertooningen zijner kunst, niet in den luister zijner wetenschap was het geheim van dat aantrekkingsvermogen weggelegd; de Godsdienst zoude door hare stichtingen en herinneringen dit verbazend krachtbetoon openbaren, en dat land, makende het tot een Heilig Land, verheffen tot blinkend voorwerp der pelgrimages.

Deze groote beweging neemt eenen aanvang met hen, die eerst door Assyrisch geweld van hun Kanaän en dan door Babylonische ruwheid van hunnen Jehova-tempel zijn weggerukt. Te midden der begunstiging, welke de weggevoerden onder de vreemden mogt te beurt vallen, verheft zich bij velen een onweêrstaanbaar verlangen naar het Heilige Land. De poëzij van Israel bewaart een lied, hetwelk in aandoenlijke en krachtige trekken dit heimwee schetst (*a*); het bevat ook een ander, dat het beeld schildert van de hartverrukking der terugkeerenden (*b*). Maar de harpklanken van deze beide Psalmen zijn aan te merken als de golvingen van een groot lied, dat als klaagzang daalde en als juichtoon rees alle eeuwen door van Israels volksbestaan; dat zelfs nu nog gehoord wordt, waar ook de zoon van JAKOB nederzit, verre zijnde van Zion, of waar nog een enkele begunstigde op weg zich bevindt, trekkende naar JOSAFATS dal, om daar eens te worden verzameld tot zijne vaderen. Want de geschiedenis kent geen volk, hetwelk zoo ver van zijne oorspronkelijke woonstede en zoo alomme over de wereld is verstrooid, als het volk der Joden; maar zij weet ook geene natie te noemen, dermate verhecht aan haar geloof en hare wet, dat het vermogen van tijd en lot tot dus ver te zwak is bevonden, om dien band te verbreken.

Hoe ver de Jood uit den voorchristelijken tijd ook van *Jeruzalem* zij, — hij kan den aandrang niet wederstaan, om den moeijelijken en gevaarlijken pelgrimstogt te ondernemen. Eens in zijn leven althans moet hij

(*a*) Psalm CXXXVII. (*b*) Psalm CXXVI.

het gebod vervullen, dat hem roept, om, waar al het volk vergaderd is, de feesten te vieren (*a*); eens in zijn leven moet hij het verheffend genot smaken, om Jehova zijn offer te brengen op de heilige plaats, waar en waar alleen vuur op het altaar mag worden ontstoken (*b*). — De tweede tempel werd ook in dezen meer, dan de eerste geweest was, — hij werd een heiligdom der wereld. De nadering van het paaschfeest deed het Heilige Land overvloeijen van bedevaartgangers, die toestroomden langs alle wegen, welke er liepen van het oosten en westen, van het zuiden en noorden. In hoog heilige stemming naderden zij de grenspalen der stammen en overschreden ze met gejuich. Zij droegen, althans wanneer zij tot het feest der Loofhutten gingen, palmtakken in de handen (*c*). Het liederboek der optrekkenden was eene kleine verzameling van vijftien korte zangstukken. De Psalmbundel heeft deze pelgrimsliederen opgenomen en elk van dezelve onder het opschrift „Lied der optogten" geplaatst (*d*). Spel vergezelde het gezang. Wilde men hooge blijdschap uitdrukken, men deed het door vergelijking met de pelgrimsvreugde. *Blijdschap des harten*, zeide men (*e*), *gelijk van eenen, die met fluiten wandelt, om te komen tot den berg des Heeren, tot Israels rotssteen.* — Zulk eene verzameling van pelgrims uit al de deelen en streken der oude wereld stelt het verhaal van het eerste Christenpinksterfeest ons voor oogen (*f*). Daar

(*a*) Exod. XXIII : 14, 16; Deut. XVI : 16; Ezech. XLVI : 9*a*.
(*b*) Levit. XVII : 2—9; Deut. XII : 13, 14; 1 Kon. XII : 27.
(*c*) Levit. XXIII : 40; Neh. VIII : 15. (*d*) Psalm. CXX—CXXXIV.
(*e*) Jes. XXX : 29*b*. (*f*) Hand. II : 9—11.

zijn in de heilige stad *Parthers en Meders en Elamiten;* ingezetenen van *Mesopotamië*, *Indië* en *Kappadocië*, — van *Pontus* en *Azië;* van *Frygië* en *Pamfilië*, — van *Egypte en de deelen van Lybië, hetwelk bij Cyrene ligt;* — *en uitlandsche Romeinen, beide Joden en Jodengenooten.* Daar zijn *Kretensen en Arabieren* (69). — Intusschen het is een der laatste veelkleurige pelgrimstafereelen, die de oude tempelstad den beschouwer kon bieden. Eenige jaren nog — en het vrolijke lied van Israels bedevaartganger zwijgt in het graf, dat zijne stad, zijnen tempel, zijne altaren bedelft!

Zal van nu aan eene doodsche stilte de plaats blijven omgeven, waar het oude *Jeruzalem* stond, of het nieuwe herbouwd wordt? Is aan het Heilige Land het lot beschoren, om terug te zinken tot den vergetenen staat van zijne vroegere eeuwen? — Maar reeds zie ik een ander vermogen getreden in de plaats van het verbrokene. Over nog uitgebreider kring zal het zijne werking uitstrekken; met nog hooger ingenomenheid voor het Heilige Land zal het de volken bezielen. — Het gaat niet uit van eenen tempel, die er aanspraak op maakt, de eenige plaats te zijn der offerande; het is niet gelegen in het verpligtende eener uitdrukkelijke wet, die als Goddelijk bevel gebiedt. Een inwendig beginsel openbaart hier zijne kracht; in het binnenste des menschen ontwikkelt het Christelijk geloof eigenaardig de drijfveêr tot pelgrimstogten, die als verschijnsel grooter zijn, dan de bedevaarten der Joden, en die gevolgen hadden, gewigtiger dan gene, daar zij de oorzaak er van werden, dat de gedaante der wereld in het westen veranderde. Ik moet tot op den grond van dat verschijnsel afdalen, —

ik moet het dan in zijne uitwendige vertooning beschouwen.

Aan den mensch is eigen, betrekking te gevoelen tot het plekje zijner geboorte. Wanneer ook verre van daar de hand van den Hemelschen leidsman hem de plaats van zijne woning en den kring van zijne werking aanwijzen mogt, — naar dien geboortegrond zweven toch gedurig zijne voorstellingen terug. In de zachte stralen van de morgenzon zijns aanwezens ziet hij zijne wieg en bakermat; zijne vroegste herinneringen verplaatsen hem te midden der eerste genietingen des levens; op de knie van den vader, op den schoot der moeder vindt hij zich, onledig met het onschuldig spel. Het is, als of een gulden anker ligt geworpen in dien geboortegrond, waaraan gehecht is de voortloopende draad van zijn leven, want meermalen gevoelt hij zich henengetrokken naar dat plekje. Aan dat geheimzinnig verlangen kan hij niet dan met moeite weêrstand bieden; het overmant hem veelal ten laatste. Van verre komt hij, zijn paradijs zoekt hij, — maar ach! het is verdwenen, en hen, die de leidslieden en weldoeners zijner kindsheid waren, vindt hij op de grafsteden weder!

Er is meer, dat den mensch doet reikhalzen naar de eene of andere plaats van dit benedenrond. Daarhenen, waar een man, die groot was onder zijne tijdgenooten, het levenslicht eens aanschouwd of zijne woning gevestigd had, wenden zich veler oogen. Verhief hij zich door het scheppend vermogen van zijnen geest, zoodat hij, uitvindende, iets voortbragt, dat vroeger niet bestond, — of had hij een oog, om te zien wat voor aller oog tot dus ver was verborgen gebleven,

zoodat hij, de sluijers wegrukkende, het bedekte ontdekte? — Heeft hij uitgeblonken in de kunst, — in haar, die over de natuur heerschappij voert, terwijl zij haar onderdanig is — zoodat het hem mogt gelukken, idealen van het schoone te verwezenlijken, die het oog verrukken als gewrocht van beitel of penseel, — die het oor betooveren in de harmonie der klanken, — die de ziel in welgevallen aan de taal doen hangen, waarin hij als dichter de scheppingen van zijnen geest en zijn hart in levende beelden voorstelt, in bezielde tafereelen voor oogen hangt, in welluidenden stroom van woorden doet vloeijen? — Is hij groot geweest, niet alleen in geleerdheid, die veel en dat grondig weet, maar ook in wetenschap, die of den kring van het menschelijk weten uitbreidt of het verstrooide gelukkig verbindt? — Heeft hij zich onderscheiden als staatsman en regent, of als held, die fieren moed met hoog beleid vereenigde? — het zelfde, — de plaats, die de zijne was, is met hem tot een hoog blinkend stip, dikwerf eensklaps uit laagte en duisternis, verheven. Het straalt in de oogen van allen, die het groote weten te onderscheiden, die voor het ware, goede en schoone gevoel hebben ontvangen. Vooral verwante zielen worden henen getrokken naar zulke plaatsen; mag het hun gelukken, te staan, waar de wieg van dien gevierden stond, waar hij zijne verhevene gedachten vormde, zijne onsterfelijke werken schreef, zijne groote daden volbragt, — dan is het hun, als waren zij op heiligen grond. Eerbiedig ontblooten zij het hoofd; zij onderzoeken alles, wat in betrekking kan hebben gestaan tot den man hunnes aandenkens; de kleinste bijzonderheid, hem betreffende, is hun niet onverschillig. En kunnen zij het

een of ander vinden, dat hem toebehoorde, dat van hem geweest is, — zij zullen het met zich voeren, het op prijs stellen, en meer dan eene merkwaardigheid, — een voorwerp van hooge ingenomenheid zal het ligtelijk voor hen worden.

Dit verschijnsel, dat onze natuur kenmerkt, blijft echter niet bepaald tot de plaatsen des verblijfs van enkele personen, die aan den hemel der menschheid als starren blinken of als zonnen eenen grooten invloed uitoefenden, — het wordt ook waargenomen met betrekking tot zulke plekjes op den aardbodem, welke tooneelen hebben opgeleverd van groote gebeurtenissen. — Hier was eens die vergadering gezeten, welke dat besluit nam, van zoo gunstigen invloed voor kerk of staat. — Daar streden legers; dat terrein is het slagveld, waar de kracht van het eene volk worstelde met die van het andere, — waar volken, verbonden met volken, als ééne rij strijders stonden tegenover een heirleger, dat ook uit vele natiën zich had vereenigd. Op de punt van het zwaard zweefde het regt eener verdrukte natie, het lot van beschaving of godsdienst, het heil van de wereld. — Ginds ontmoetten elkander vloten, opgetuigd en gewapend door magten, die het gebied over het rijk der zeeën elkander betwistten. De zoute golven hebben duizendmaal gespeeld met dat plekje op den oceaan, hetwelk rood werd geverwd van bloed, — het water zelfs is een ander, dan het was ten dage, toen de aanval, het gevecht en de verdediging er geschiedden, tot eindelijk die uitkomst werd verkregen, — maar met kaart en kompas is het vlak van den strijd nog weder te vinden. — Naar zulke plaatselijkheden wordt de mensch, die leeft in de be-

wustheid der betrekking tot zijn geslacht, getrokken. — Zij boeijen hem, die, een kweekeling der geschiedenis zijnde, een voedsterzoon is der eeuwen.

Die plaatsen zijn niet donkere en koude localiteiten, welke alleen licht en warmte ontvangen van hem, die haar betreedt; zij deelen ook het een en ander mede aan hem, die zich met eene vatbare ziel tot haar in betrekking stelt. — Immers zij behoorden inderdaad tot het gebeurde; zij leverden er de basis van op. Zij zijn dikwerf alleen in staat, om de donkere zijde van eene voorstelling te bestralen, die men zich uit berigten had gevormd. — Door eigene aanschouwing overtuigt zich de bezoeker, dat de uitkomst, die hier eens werd verkregen, dat de ontwikkeling, die elders rijpte, afhankelijk was van het plaatselijke. — Ook op het binnenste gaat er meermalen werking uit van deze plekjes der herinnering. De voorstellingen der ziel, de gewaarwordingen van het hart kunnen er eene levendigheid en innigheid ontvangen, zoo als nergens elders. Zij werkten wel eens met een weldadig vermogen. De geschiedenis getuigt er van, dat plaatsen, waaraan groote namen liggen gehecht, als zoodanig de kweekplaatsen van groote mannen zijn geworden; de ervaring van duizenden staat er ten bewijze voor, dat tooneelen van groote gebeurtenissen magt uitoefenen op het inwendige, het verheffen, het verruimen en met schoone aandoeningen vervullen.

In deze ontwikkeling mijner denkbeelden ten opzigte van eenen kenmerkenden trek onzer natuur, meen ik den oorspronkelijken sleutel gevonden te hebben tot het licht, dat de donkerheid der christelijke pelgrimage verheldert.

Het Christendom werd de kiem van het leven der menschheid, van haar hooger, haar hoogste leven. Door het geloof ging de bewustheid in haar over, dat zij door deze Godsdienst uit eenen staat, die eigenlijk geen leven mogt heeten, voor het licht des waren levens was geboren. Is het dan te verwonderen, dat een trek naar het wiegeland van dat hooger leven zich hier en daar begon te openbaren? Kan het bevreemden, dat deze gewekt, eensklaps zich vertoont met kracht, — dat er een verlangen, gelijk aan dat naar de dreven onzer kindsheid, ontstaat, om het Land te zien, hetwelk de eerste herinneringen bewaart van den zaligen levensmorgen der herborene menschheid?

Plaatsen, die gekenmerkt zijn geworden door groote mannen, acht de ziel begeerlijk. Ziet, daar gaat met de Christelijke Godsdienst in de voorstelling van millioenen over eene geheele reeks van mannen, die meer dan groot waren. Omstraald van heiligenschijn, blinken zij als verhevener wezens in de oogen van den geloovige. Bij hen neemt MOZES hooger standpunt in, dan alle wetgevers of staatslieden, want door hem sprak Jehova. Een sterkere dan alle helden vertoont zich aan hen JOZUA, want hij is een strijder Gods. Grooter, dan alle dichters en toonkunstenaars is DAVID, want zijn lied en snarenspel bezielde Gods geest. Van roemrijker werk, dan alle kunstenaars daarstelden, werd SALOMO de volbrenger, want hij bouwde een huis des Heeren. — De Aartsvaders ontvonken als vrienden van God, de Apostelen als vrienden van zijnen Zoon de zielen in heiligen eerbied. — En die, als de overste Leidsman en Voleinder des gelóofs, aan het hoofd staat van deze wolk der getuigen, Hij is hooger dan alle menschen, —

Hij is heiliger, dan alle Heiligen, — Hij heeft volbragt wat zij allen niet vermogten, de behoudenis van eene wereld, die verloren was! — En terwijl de plaatsen van de geboorte en het verblijf dezer gevierde en aangebeden mannen liggen in het Heilige Land, is dat ook het tooneel geweest van hun leven. Daar hadden zij die ontmoetingen, — daar troffen hen die lotgevallen, — daar spraken zij die woorden, — daar deden zij die daden, welke de gewijde geschiedenis vermeldt. Ja, daar stond de krib, daar ook het kruis van den Zaligmaker; daar lag het graf zijner rust en opstanding. — Daar heeft Hij met zijne voetstappen de aarde gedrukt, — daar zijne lippen, op welke genade en waarheid waren uitgestort, geopend, — daar verheerlijkte Hem de Vader, terwijl Hij zelf teekenen deed in goddelijke krachtbetooning, — daar heeft Hij zijn bloed gestort tot vergeving der zonden. — .En die geheel eenige plekjes zijn er nog; eene aaneenschakeling van zulke tooneelen, breidt zich het Heilige Land uit. — Welke bodem van den aardbol vereenigt zoo veel, om tot zich te trekken het geloovig hart, dat ontvonkt is in de vereering van het goddelijke? Daar moet de heilige vlam haar outer, daar haar voedsel vinden en aldus hoog opflikkeren tot den hemel. Wat aandrang en behoefte is, zal tot zegen van de ziel voor meer dan ééne wereld worden!

Ja, ik heb de tooverkracht gevonden, door welke het Christendom de groote beweging in het aanzijn riep, die hare strekking had naar het Heilige Land. — Het beginsel is rein; het is meer dan rein, het is verheven, het is goddelijk. Maar geen stroom, die er zoo zeer voor bloot staat, om verontreinigd te worden, als die

welke zijne bronwel heeft in het gevoel, — en nimmer bevindt zich de mensch op eenen weg, waarop hij door grooter afdwaling wordt bedreigd, dan wanneer hij zich begeeft op het pad van den hartstogt, dien de Godsdienst opwekte. Tot welke ontaarding kan dus de Christelijke pelgrimage vervallen!

Zullen echter die togten reeds dadelijk met de eerste invoering des Christendoms eenen aanvang nemen? — Zoo lang het Evangelie nog niet tot eenen gevestigden staat is gekomen onder de volken, kan men dit verschijnsel geenszins verwachten. — Daarenboven, zal het Heilige Land zoo veel gasten zien, dan moet het in eenen toestand zijn, geschikt om die allen gastvrij te ontvangen. Ook dient het vertoeven er zeker en de uitoefening der godsdienstige aandacht er onbelemmerd te wezen. Eindelijk veiligheid op den weg is een der eerste eischen, zal de pelgrim met blijmoedigheid in het hart den togt aanvaarden, en gaan met de verwachting van tot de zijnen weder te keeren. Maar eerst de voortgang van den tijd schonk allengskens die gunsten.

Van daar, dat pelgrimages in het groot vreemd waren aan de *eerste* eeuwen. Het Heilige Land met een godsdienstig oogmerk te bezoeken, bleef bepaald tot enkelen. Zulken, die bijzondere opgewektheid er toe gevoelden, — die ook moed hadden, om het gevaar te trotseren, en die begunstigd werden door de omstandigheden, namen den pelgrimsstaf. En zoodanigen op den pelgrimstogt te zien, was althans in de eerste helft der derde eeuw geen ongewoon verschijnsel. Immers, dat ALEXANDER, die Bisschop van Kappadocië was, kwam, om in *Jeruzalem* te bidden en aldaar de historische plaatsen te zien, wordt op eene wijze vermeld,

die kennelijk toont, dat zoo iets geenszins nieuw of buitengewoon was. Ter loops maakt EUSEBIUS er melding van, terwijl hij de benoeming des mans tot Bisschop van *Jeruzalem* wil verhalen (70). — Dat zelfs eene vrouw uit die zelfde ver afgelegene streken van Klein-Azië op reis zich bevond naar Judea en *Jeruzalem*, neemt FIRMILIANUS in eenen brief aan CYPRIANUS, zijnen vriend, op. Hij doet het echter niet, omdat eene zoodanige onderneming op zich zelve iets bijzonders was. Alleen aan het gewigt der bijkomende omstandigheden is die mededeeling toe te schrijven (71).

Intusschen rees met de *vierde* eeuw een groote heildag voor de pelgrimstogten. De magt van KONSTANTIJN had in het Westen van het Romeinsche rijk aan het Christendom bescherming verleend; de invloed van hem schonk nu ook in het Oosten aan JEZUS volgelingen verdraagzaamheid en weldra gunst (72). — Reeds toen, ten jare 313, verheft zich het verlangen naar het Heilige Land met al het eigenaardige der neêrgedrukte veerkracht. Maar in die zelfde mate, waarin het gunstbetoon overvloediger werd van den man, die het geluk zijner wapenen achtte verbonden te zijn aan den bijstand van den God der Christenen, namen de pelgrimstogten toe. Het is van dien tijd, dat EUSEBIUS vermeldt (73): „uit alle deelen der wereld komen thans zij, die het Christendom geloovig hebben aangenomen, hierhenen. Niet als eens, om de vreugde van het feest, dat in *Jeruzalem* gevierd werd; ook niet, om in het heiligdom te aanbidden, dat voortijds hier stond. Het is integendeel, om in de verwoesting en eenzaamheid van *Jeruzalem* de vervulling te zien der profetie, — het is ook, om op den berg, die tegenover *Jeruzalem*

ligt, te aanbidden, — daar, waar eene andere heerlijkheid is getreden in de plaats van die der stad, welke verwoest werd." Elders spreekt hij van hen, die gewoon zijn naar *Bethlehem* te reizen, om aldaar de plaatsen te zien, heilig door de historie (74).

Doch, onder die pelgrimstogten, had er ten jare 326 één plaats, welke de oogen van allen boeide en de harten van allen ontvonkte. HELENA, de moeder des Keizers zelve, de van haren zoon innig geliefde en hoog vereerde HELENA, ondernam dien. Den staf hares ouderdoms, waarop reeds tachtig jaren leunden, makende tot haren pelgrimsstaf, stond zij als verjongd. Geen bezwaar kwam bij haar in aanmerking tegen het genot, hetwelk zij zich voorstelde, — „het genot," gelijk EUSEBIUS zich eigenaardig uitdrukt, „om de voetstappen des Zaligmakers te kussen." — Haren weg door weldadigheid kenmerkende, werd haar verblijf in het Heilige Land geheel toegewijd aan de plaatsen der groote herinnering. Vooral boeiden haar de plekjes, waar de Heer de aardsche levensbaan betreden en weder verlaten had; op *Bethlehems* spelonk en de kruin des Olijfbergs bouwde zij tempels (75).

Een nieuw en blinkend verschijnsel rigtte ten zelfden tijde de blikken van allen naar het Heilige Land. Uit het hart van KONSTANTIJN zijnen oorsprong hebbende, wilde hij, dat het hoog rees aan den hemel en het dertigste jaar zijner regering verheerlijkte. Het was de wijding van de kapel over het Heilige graf, dat hij hersteld, en van de prachtige kerk, die hij er bij gebouwd had. Negen jaren waren er verloopen, sedert men dit werk had begonnen; nu het volbragt was, ten jare 335, zag men eene groote vergadering in *Jeru-*

zalem. De Keizer had haar daar vereenigd. Uit alle gewesten kwamen de meest aanzienlijke Bisschoppen er zamen. „De *Macedoniërs* zonden hunnen hoogsten geestelijke; de *Pannoniërs* en *Moesiërs* de bloem hunner kerk. Het sieraad uit de Bisschoppen van *Perzië* was er; de tegenwoordigheid van geestelijken uit *Bithynië* en *Thracië* luisterden de bijeenkomst op. Beroemde Bisschoppen uit *Cilicië* ontbraken er niet, en die in *Kappadocië* door geleerdheid en welsprekendheid uitblonken, vond men toen te *Jeruzalem*. Uit geheel *Syrië*, *Mesopotamië*, *Fenicië*, *Arabië* en *Palestina* zelve; — uit *Egypte* en *Libyë* en uit hen, die te *Thebe* woonden, zag men er opgekomen." — En niet alléén kwamen zij; eene ontelbare menigte van menschen uit de provinciën volgde hen. — Gebeden werden er uitgestort, redevoeringen gehouden, toespraken gedaan (76). De plegtigheid der wijding, aldus te *Jeruzalem* gevierd, kon worden aangemerkt als eene wijding, geschied door de geheele Christenheid, die, althans voor zoo ver de oostelijke gewesten betrof, tot dit heiligdom bijdragen had gegeven (77). Zij bezielde het gansche ligchaam van JEZUS gemeente van het Oosten tot het Westen, van het Zuiden tot het Noorden.

Uit al die hemelstreken zag men nu pelgrims toestroomen. Hun getal vermeerderde zich in die zelfde mate, waarin de gebouwen en versieringen der heilige plaatsen toenamen. Er waren, die er zich niet meer mede te vreden stelden, éénen togt naar het Heilige Land gedaan te hebben; zij hervatten een en andermaal de pelgrimsreis. Nog anderen werden als vastgeboeid door den gewijden bodem; zij wilden er altijd wonen. Zoo, onder meer, twee vrouwen, uit het edele

geslacht der Grachen ontsproten, PAULA en hare dochter EUSTOCHIUM. Hare paleizen te *Rome* verlatende, vestigden zij zich te *Bethlehem* en bleven er tot aan haren dood. Zelve hoog ingenomen met haar verblijf in het Heilige Land, zochten zij anderen er voor te ontvonken. De Letterkunde der christelijke oudheid heeft eenen brief bewaard, dien PAULA en EUSTOCHIUM aan eene vriendin te *Rome* schreven, aan MARCELLA (78). Zij wilden deze edele Matrone bewegen, om ook naar het Heilige Land te komen. Zij doen het door de stem der Schrift; zij gelooven niet vermetel te handelen, wanneer zij MARCELLA nu opwekken, om die stem te hooren, terwijl gene haar vroeger dikwerf vermaand heeft, er het oor aan te leenen. — De schrijfsters beginnen met de roeping van ABRAHAM; zij was, om te gaan naar *dit* land. Zij merken op, dat het zich zelf aanprijst. „Bergachtig is het en hooggelegen. Ontbreken er in hetzelve wereldsche vermaken, — het mag geacht worden over te vloeijen aan genietingen des geestes." Zij wijzen op *Jeruzalem*, groot door de gebeurtenissen, die er, in den loop der tijden, hebben plaats gehad. „Hoe veel Profeten bragt deze stad voort; hoe veel heilige mannen gingen van haar uit!" In *Jeruzalem* heeft DAVID, heeft zijn geheel geslacht geregeerd. „Gelijk Judea alle andere gewesten, — zoo gaat *Jeruzalem* alle steden te boven." — De briefstelsters zijn ook gevat op tegenwerpingen. „JEZUS had van *Jeruzalem* gezegd: *uw huis zal woest gelaten worden.*" Maar de Heer weende over de stad, — en Hij weende nooit, dan om hetgeen hij lief had. Billijk is het ook niet aan het land zelf te wijten, wat de inwoners des lands kwaads

hebben bedreven. — „De verbondsark is er niet meer." Maar het graf des Heilands is er, waarvan reeds JESAJA profeteerde. — „*Jeruzalem* heeft het bloed van JEZUS en de zijnen vergoten." Maar door die martelingen is *Jeruzalem* verheerlijkt geworden. — Naar *Jeruzalem* reikhalsde PAULUS met een verlangen, zoo sterk, dat zijne vrienden hem niet konden weerhouden. „En zullen wij spreken," varen zij voort, „van de heilige en uitmuntende mannen, die, na de verkondiging van CHRISTUS, er gekomen zijn, om hunne geloften te betalen? Zullen wij van de hemelvaart des Heeren af tot aan den tegenwoordigen tijd toe, de jaren doorloopen, om aan te wijzen wie al van Bisschoppen, Martelaars en welsprekende Godgeleerden hier henen zich begeven hebben? Zij geloofden, dat zij minder godsvrucht, minder wetenschap bezitten, dat zij de hoogste christelijke deugd niet zouden bereikt hebben, indien zij CHRISTUS niet hadden aangebeden in de plaatsen, waar het eerste Evangelie van het kruis heeft geblonken." — De schrijfsters rigten nu de oogen van MARCELLA op de stad van CHRISTUS, de herberg van MARIA. Zij verklaren zich buiten staat, woorden te vinden, om de spelonk des Heilands te beschrijven. „En daar de krib, waarin het kind sluimerde, hooger te eeren in dat zwijgen, dan in de verhevenheid der rede." Haar landelijk verblijf aldaar roemen zij met de meeste ingenomenheid. „Men hoort er geene toonen, dan Psalmklanken. Die zijn hier onze liederen, die onze liefdezangen. Den grond, naar welken onze ziel zich uitstrekte, aanschouwen wij." — En dan sluiten zij met deze bewegelijke taal: „Och, wanneer zal het zijn, dat een renbode de tijding brengt:

„„„MARCELLA is aan de kust van Palestina geland!"" Dat wij, op het voertuig niet kunnende wachten, te voet haar te gemoet snellen. Reeds heffen wij de handen op, met de oogen zien wij haar, de armen breiden wij uit tot de omhelzing. — Dan zal de dag komen, waarop het ons vergund is, zamen te treden in de spelonk des Zaligmakers; zamen te weenen in het graf des Heeren, er te weenen met de zuster, er te weenen met de moeder. Het hout van het kruis kussen wij en met den Heer klimmen wij den berg der olijven op. LAZARUS aanschouwen wij, zoo als hij uitgaat nog met windsels gebonden. Tot de reine wateren der Jordaan dalen wij af, tot het bad des Heeren. — Van daar gaan wij naar de stal der herders en bij het grafteeken van DAVID aanbidden wij. Dan zien wij AMOS, den Profeet, die nog van zijne herdersfluit de rots doet weerklinken. — Wij aanschouwen de herdershutten, de gedenkplaatsen van ABRAHAM, ISAÄK en JAKOB, en van de beroemde vrouwen dier Aartsvaders. Naar de waterbron, waarin FILIPPUS den Kamerling doopte, begeven wij ons; — voort zetten wij den togt door Samarië, om het stof er te vereeren van JOHANNES *den Dooper*, van ELIA en van OBADJA. Wij treden in de spelonk, waar, ten tijde van den hongersnood en de vervolging, de Profeten waren verborgen. Wij gaan om *Nazareth*, — of, naar de vertaling van dien naam, — de bloem van Galilea te zien. — Niet ver van daar wordt *Kana* gevonden, waar het water in wijn werd veranderd. En voort snellen wij naar den *Tabor;* de tabernakelen aanschouwen wij, niet die, welke PETRUS eens voor MOZES en ELIAS bouwde, maar wij zien er den Vader en den

Heiligen Geest. Wij komen dan aan het *Meer van Gen nezareth* en zien in de woestijn van zeven brooden vijf- en vier duizend menschen verzadigd. Het stedeke *Naïn* zal staan voor onze oogen, aan welks poort de zoon der weduwe werd opgewekt. En den kleinen *Hermon* zullen wij aanschouwen en de *Beek van Endor*, waarbij SISERA is overwonnen, *Kapernaüm* ook, waar de Heer vele teekenen deed, en al de deelen van Galilea. — En dan, terwijl CHRISTUS onze leidsman is, willen wij terugkeeren naar onze spelonk, over *Silo* en *Bethel*, en over al die plaatsen, waar de Heer de banier der zegepraal van zijne kerk heeft verheven. — En zamen zullen wij zingen, — zamen weenen, — zamen onophoudelijk bidden. Als door den pijl des Zaligmakers getroffen, zullen wij zeggen: *Hem vond ik, dien mijne ziel lief heeft; ik houd Hem vast en laat Hem niet los.*"

Terwijl vrouwen door zulke hitte van taal *Rome's* matronenschaar in begeerte naar het Heilige Land ontgloeiden, ontvonkte het licht van eenen man de harten van anderen. Het was dat, in welks stralen deze vrouwen zich koesterden, het licht der wetenschap, uitgaande thans van de grot der geboorte bij *Bethlehem*, die HIERONYMUS, — de vriend van PAULA en EUSTOCHIUM, de grootste onder de Kerkvaders van zijnen tijd, — tot zijn verblijf en studeervertrek had gekozen. En inderdaad de gunst der *omstandigheden* en het vermogen der *meeningen* werkten, als om strijd, mede, ten einde het Heilige Land met nieuwe bewoners, ten einde het althans met pelgrims te vervullen.

Werp ik een oog op de eerste jaren der *vijfde* eeuw, ik zie, gelijk zwermen van sprinkhanen, ruwe volken opdagen; neen, gelijk donkere wolken zweven zij daar

henen naar het Westen. Hare opeenhooping aan *Rome's* grenzen is die tot een voorbeeldeloos onweder. Bliksemen naar alle zijden uitgeworpen hebbende, ontlast het alles vernielende stroomen over de provinciën van het Westen. Toen sloeg de ure, waarop aan *Rome* moest worden vergolden, wat het gedaan had aan de volken. Als een barbaar woedt ALARIK met zijne Westgothen; zijn voetstap vergruist de heerlijkheid der stad, en gaat door het bloed harer burgers. Alanen, Sueven en Vandalen stroopen Gallië af; over de Pyreneën is de weg der ongetemden naar Spanje, — over de engte der Middellandsche Zee naar Afrika's noordkust! — Maar, terwijl het Westen niets, dan zulke verschrikking oplevert, beschijnt het Oosten de zon des vredes. In de gulden stralen van haar koesterde zich vooral het Heilige Land. Teruggebragt zijnde onder den schepter van CHRISTUS, kenmerkte het zich als gebied van dien grooten Vredevorst. — Was het niet als of eene stem Gods en niet die der menschen riep over de aarde: „daarhenen, daarhenen al gij beroofden, verdrukten en vervolgden, al gij vermoeiden en belasten! Daar alleen vindt gij rust voor uwe zielen!"

Ook het vermogen der *meeningen* mag ik niet onopgemerkt laten. Het was toen, dat velen met groote voorliefde boven het leven in de maatschappij, zich hechtten aan het leven in de eenzaamheid, zoo als het geleid werd naar ascetische voorschriften. — Het was toen, dat eene blijkbare overhelling zich openbaarde, om de vereering uit de ziel en het hart over te brengen tot het uitwendige, om haar te hechten aan zekere plaatsen. Hooger dan die, welke gewijd waren, achtte men zulke, waar Heiligen geleefd of Martelaren gele-

den hadden. De aanbidding, aldaar toegebragt, rekende men bovenal welgevallig aan God te zijn. — Men overdreef de ingenomenheid met de overblijfsels. Het overschot van het ligchaam, dat eens verblijf was geweest van eene groote en nu verheerlijkte ziel, hield men er voor, steeds het voertuig te blijven van hemelsche gunstbetooning. God bleef er zich van bedienen, om wonderen te doen aan ziel of ligchaam; door ze te zien of aan te raken, werd men het voorwerp van die hoogere werking.

Naar mate met ruimer hand de zaden van zulke meeningen over den akker des Christendoms verspreid werden, zij er dieper wortel in schoten, en meer vrucht voortbragten, moest ook de oogst van pelgrims voor Palestina overvloediger worden. Waar toch ter wereld vond de Eremiet eene kluis, als daar? — Waar zag men heilige plaatsen in die menigvuldigheid, — waar ze, zoo onvergelijkelijk in heiligheid, als waar het gansche land één Heilig Land uitmaakt? — Waar kan eene werking van reliquien zijn, als daar? Want de uitnemendste juist, de meest vermogende worden er bewaard. En wil men van deze geestelijke kleinodiën er voor zich zelven verzamelen, wil men er van medebrengen naar het vaderland, waar zij hoog staan in prijs, — die bodem is eene schatkamer, welke zijnen bezoeker rijk maakt.

Helaas! zoo wordt het wezen van de pelgrimage veranderd. Men ziet nu ook hen den pelgrimsstaf opvatten, voor wie het rein beginsel geenen toereikenden prikkel had opgeleverd. Men aanschouwt er nu, die als vrucht *van* den heiligen bodem verwachten, wat slechts het geloof in zijne groote herinneringen en in

zijn rein gevoelen *op* den bodem der gedachtenis kon voortbrengen. Het middel verwarrende met het doel, houdt men den togt reeds op zich zelven voor hoogst verdienstelijk; eene boetedoening, die niet faalt, is de vrijwillig opgenomene, is de van wege zware schuld opgelegde pelgrimage. Op eene werktuigelijke wijze ontzondigt en heiligt zij. De pelgrimsweg is de baan, die leidt tot hooge gunst bij God, tot geestelijken roem bij menschen, en ligtelijk tot vereering na den dood. Bijna geen Heilige uit de vijfde of zesde eeuw is er bekend, onder wier verdienste niet ook een pelgrimstogt naar *Jeruzalem* vermeld staat. — Het is waar, er verheffen zich enkele stemmen tegen deze afdwaling. Een GREGORIUS *van Nyssa* (79), een CHRYSOSTOMUS (80), een HIERONYMUS zelfs (81); — maar niet den pelgrimstogt veroordeelen zij. De eerste deed zelf eenen zoodanigen, — en de laatste is een voorstander van de reizen naar het Heilige Land. De tweede verklaart, dat hij zelf naar het Heilige Land zoude trekken, bijaldien hij een sterker gestel had, ten einde de boeijen te zien, waarin, en de plaats, waar PAULUS er mede gekluisterd was geweest. Elders zegt hij getroffen te staan op het verschijnsel, dat van alle deelen der aarde menschen henenstroomen, om de plaats te zien van JEZUS geboorte, lijden en begrafenis. Het is iets groots in zijne oogen, dat, terwijl de gedenkteekenen van aardsche heerlijkheid vergeten liggen, daarentegen door de algemeene aandacht die worden opgewekt, welke, op zich zelven onaanzienlijk zijnde, alleen door het aandenken der Godsdienst geheiligd werden. Hij verklaart te regt, dat men door het zien van die plaatsen, door de herinneringen, die zij opwekken, en de gedachten, die

zij te voorschijn roepen, groote nuttigheid kan ontvangen; terwijl daarentegen de vertooning van keizerlijke pracht niet meer vermogt, dan slechts voorbijgaanden indruk te weeg te brengen (82).

De gunst ten behoeve der pelgrimage bleef niet bepaald tot deze omstandigheden. — In het Heilige Land zelf beproefde men alles wat mogelijk was, ten einde de oogen des pelgrims te boeijen, zijn hart te verruimen en zijne behoeften te vervullen. Men legde zich er op toe, hem aanwijzing te geven van alle plaatsen des lands, die als merkwaardig in den Bijbel vermeld staan (83). De uitstekende onder deze kenmerkte men door gedenkteekenen of door er kapellen te stichten. — Vele kloosters werden er gebouwd. Zij zouden ook zijn voor den pelgrim, ten einde zijne Godsdienst er uit te oefenen en een verblijf er te vinden. Bovenal maakte de Keizer JUSTINIANUS zich in dezen zeer verdienstelijk. Hij bouwde gaarne, en wat hij bouwde, was goed. Kloosters sterk en ruim rigtte hij er vele op in het Heilige Land, en vooral bij de Jordaan en om *Jeruzalem*. Daar ook stichtte hij eene nieuwe kerk, voegende dus bij haar van het Heilige graf eenen tweeden tempel. De muren van *Bethlehem* en van andere ontmantelde steden herstelde hij. Voor den pelgrim, die de kracht van het heilig water der Jordaan wilde beproeven, stichtte hij een hospitaal te *Jericho* (84). — Ook te *Jeruzalem* werd de behoefte aan een zoodanig gevoeld: hij voorzag er in, opdat elke vreemdeling er een dak mogte vinden, dat hem opnam, en eene hand, spreidende voor hem dischkleed en legerdeken (85). En toch bleek weldra, dat er in dezen nog niet genoeg was gedaan. Althans tegen het einde der *zesde* en het

begin der *zevende* eeuw schoten alle inrigtingen der herbergzaamheid weder te kort. Van daar, dat Paus GREGORIUS *de Groote* geldelijke middelen naar *Jeruzalem* overmaakte. Zij zouden vooral strekken, ten einde een hospitaal te bouwen, waarin de vreemdeling, na de moeite en het gevaar der reis, kon verademen (86). Immers de pelgrimsscharen vormden van jaar tot jaar zich als grooter menschenmassa's; talrijker ook waren de optogten. *Jeruzalem* mogt de vleugelen harer zorg zoo ver uitstrekken als slechts mogelijk was, het kon niet allen er onder bevatten. Vooral was men er toen op gezet, te *Jeruzalem* te zijn, wanneer het jaarfeest der wijding van de heilige grafkerk gevierd werd. Zeven dagen duurde het, zegt een Kerkvader (87), en dan zag men er komen uit alle deelen der wereld; dan vloeiden er zamen, die de heilige plaatsen wilden bezoeken.

Als in wedijver met het Heilige Land zelf, was men, buiten hetzelve, ten behoeve van den pelgrim ontstoken. — Kwam hij uit het verre Westen van Europa of de noordelijke streken van dit werelddeel, hij nam dan gewoonlijk den weg over *Rome*. Maar op dien weg vond hij herbergzaamheid. Hij had niet meer noodig, dan de welwillendheid in te roepen van den bewoner der landen, door welke hij trok. Men achtte het toen nog eene schoone en edele taak te zijn, den vermoeiden en hongerigen wandelaar vriendelijk te ontvangen, en men verblijdde zich, wanneer men hem verkwikken mogt, of hem bescherming bieden kon. De stem der menschelijkheid sprak uit hen, — die van de Godsdienst gebood het, — en mogt het dan nu niet meer aan de herbergzaamheid vergund zijn, Engelen te ont-

vangen (*a*), — eenen pelgrim op te nemen en te koesteren was een goed werk en van niet geringe verdienste. Maar afzonderlijke gebouwen werden er ook in de westersche landen gesticht, om den man, die was op de bedevaart, op te nemen en hem te doen vernachten. Rijken zonderden daartoe bij hun leven een gedeelte af van hunne schatten of maakten te dien einde bepalingen in hunne uiterste wilsbeschikking. De Vorsten van de landen rekenden het te zijn van hunnen pligt, gasthuizen te bouwen of de oprigting er van te ondersteunen. Men geloofde daardoor de zaligheid der eigene ziel te bevorderen (88). Daar waren zelfs, die, zich er aan wijdende, om den pelgrim te dienen, geloofden een der uitnemendste liefdewerken te volbrengen. — En bij die gasthuizen voegden de eeuwen kloosters. Klopte een pelgrim aan de kloosterpoort, — de deur opende zich dadelijk. Het beste uit keuken en kelder werd hem voorgezet, die ter bedevaart ging naar het Heilige Land, of die terugkeerde van dien verdienstelijken togt. — Was de pelgrim te *Rome*, hij zette met den zegen van den Paus zijne reis voort, die nu was te water en te land. In eene der havens van Italië scheepte hij zich in. De pelgrimstogten toch hadden de betrekking doen toenemen tusschen het Oosten en het Westen; voor den handel de wegen gebaand hebbende, baanden zij die voor zich zelven. Meest altijd vond men er schepen, gereed om voortbrengselen van het Westen naar Syrië te brengen en de produkten van daar te halen, wijn en olie, zijde en spece-

(*a*) Hebr. XIII : 2; Rom. XII : 13; Matth. XXV : 38; 1 Tim. III : 2; Tit. I : 8; 1 Petr. IV : 9.

rijën. Waren er niet, die zulke bestemming hadden, men voer dan mede naar *Konstantinopel*, en zette veelal de reis door *Klein-Azië* voort. Ook daar was de hut bereid, want geheel tot aan het Heilige Land liep de weg over Christelijken bodem.

En als de pelgrim, henengaande van zijne woning, op dien weg de eerste schreden zette, of, terugkeerende, zijne laatste voetstappen er op drukte, welke tooneelen hadden er plaats? — Openlijk bij de Godsdienst werden hem de onderscheidingsteekenen van den bedevaartganger gegeven. De Priester heiligt ze door gebeden en wijwater. Eerst doet hij hem het pelgrimskleed of pelgrimshemd aan, — dan geeft hij het pelgrimskruis hem over; vervolgens hangt hij de pelgrimstasch hem om; eindelijk stelt hij hem den pelgrimsstok ter hand. Bij die plegtige handeling ziet men eene groote schaar tegenwoordig. Is zij geëindigd, dan begint de optogt. Die allen doen hem uitgeleide tot aan de naaste gemeente — en onder zegenbede, die hem sterkt, gaat hij henen. Wordt die bede verhoord, keert hij weder, — de plaats, van waar hij uitging, geraakt in beweging op de tijding van zijn naderen. Men haalt hem in, die daar komt, den palmtak, het teeken der volbragte bedevaart, in handen. Het heiligdom binnentredende, betaalt hij zijne geloften, en geeft dan den palmtak den Priester over, opdat die hem, ten eeuwigen teeken, zette op het altaar der kerk. — Maar geëerd, als die palmtak van gewijden grond, is hij zelf. Eenen Heilige gelijk beschouwt men hem, die een werk van zoo hooge verdienstelijkheid volbragt heeft. Onbezorgd kon hij wezen voor de toekomst; want met de achting, volgt hem de on-

dersteuning der milddadigheid; zij wijken niet van hem al de dagen zijns levens (89).

Zoo was dan de pelgrimage naar het Heilige Land in den loop der eeuwen allengskens een verschijnsel geworden, zorgwekkend voor het Godsrijk. Het tastte dit aan in zijn albezielend beginsel, hetwelk JEZUS zelf als levenskiem van hetzelve voorstelde, toen Hij verklaarde: dat niet op den *Gerizim*, niet te *Jeruzalem* de Vader bij uitsluiting zal worden vereerd, — dat de aanbidding zal wezen in geest en waarheid, — en dat zij, die zóó aanbidden, het zijn, die de Vader zocht (*a*). Immers het was nu zoo ver gekomen, dat men terug bragt tot het beloofde Land de hoogste begunstiging van God; — dat men het deed voorkomen, als of de Heiland tot dit tooneel zijner voormalige omwandeling was wedergekeerd, om daar, als bijna bij uitsluiting, woning onder de menschen te maken; — dat men de hoogste gaven des Geestes verbonden achtte aan den grond, op welken zij eens, in rijken overvloed, waren uitgestort. Ging het zoo voort met onbelemmerden gang, — men zoude er toe zijn gekomen, de zaligheid der zielen afhankelijk te maken van eene pelgrimage, gelijk men nu reeds de uitnemendheid der Godsvrucht aan haar verbond. Nog eenige eeuwen, — en ééne stem hoort men over de geheele aarde: „hier is het huis Gods, hier is de poort des hemels!"

Zal het Godsrijk als wereldrijk, zal deszelfs begunstiging als wereldbegunstiging worden gehandhaafd, dan moet er uit den hoogen gesproken worden: „tot hiertoe en niet verder!" — En inderdaad zag men weldra

(*a*) Joh. IV : 21, 23.

MUHAMMEDS eerste opvolgers verschijnen, hun zwaard tot het snoeimes makende, hetwelk den boom der pelgrimage van de weelderige takken ontdeed, die den akker der wereld lieten kwijnen. Immers toen, ten jare 636, *Jeruzalem* zich aan den Khalif OMAR moest overgeven, werd uitdrukkelijk door den Muhammedaan vastgesteld: „dat er geen kruis langer mogt blijven op de kerken, — dat er geene klok meer mogt worden geluid, — dat er geene processie buiten de kerk weder zou plaats hebben. Geoorloofd werd het den Christen niet, kleed of naam te dragen, overeenkomende met die, waarvan de volgeling des Profeten gewoon was zich te bedienen. Overal behoorde gene voor dezen den diepsten eerbied te betoonen, en nimmer er aan te denken, eenen Christen te weêrhouden, die zich tot den Islam wilde wenden." — Het eenige, dat de Patriarch, tegenover deze vernederende voorwaarden, had kunnen bedingen, was veiligheid van het leven en den eigendom des stedelings, het bezit der kerken en de onbelemmerde uitoefening der eeredienst.

Daar rees nu, terwijl het kruis zonk van *Jeruzalems* dak en torenspits, de maan van den Islam hoog boven de daken der moskeeën. In haar rees het hemelteeken van den nacht, welke zich over de Heilige Stad en het Heilige Land der Christenen uitbreidde. En in de schemering van dien nacht zweefden schrikgestalten, — magten der duisternis, — Muhammedanen; zij, Heidenen in het oog der Christenen, hadden nu den gruwel der verwoesting gebragt over de heilige plaats. — Geen wonder, dat met den schoonen dag ook waren verdwenen de vrolijke pelgrimsrijën, — dat met den

ondergang dier zon ook waren verstomd de luide gezangen. — Daarenboven ook de toegangen tot het Heilige Land waren belemmerd; zelfs van den grond, die geheele scharen ter bedevaart opleverde, werd al meer en meer aan het Christendom ontrukt. Trouwens, terwijl het gebied van MUHAMMED zich verre in het Oosten tot aan den *Indus* zelfs uitbreidde, scheen het, dat er in het Westen geene palen voor hetzelve zouden wezen. Van de *Nijlboorden* af tot aan den kustenzoom der *Atlantische zee* toe, werd alles aan den Islam onderworpen; Spanje, Sardinië, Sicilië zelfs werd hem onderdanig. Slechts de wapenen van KAREL MARTEL, die ten jare 732 bij *Tours* zegevierden, konden eenen voortgang stuiten, die zoude zijn geweest over geheel het westen van Europa, die zich zoude hebben uitgestrekt tot diep in het noorden van dit wereldeel. — Was het te verwonderen, dat slechts een enkele pelgrim gedurende die eeuw uit het Westen opdaagde?

Intusschen ontving het Heilige Land voor dat gemis van eene andere zijde vergoeding. Menig Jood verscheen weder in hetzelve, meerdere verdraagzaamheid zoekende bij ISMAELS zonen, dan hij bij den Christen had gevonden. — De Islam zelf riep pelgrimstogten in het leven. *Jeruzalem* houdende voor een *Beit el Kuds, een Huis der Heiligheid*, wendt nu ook de Muzelman zijne schreden naar deze stad, om er te aanbidden. — Bij de Oostersche Christenen herstelde zich echter de pelgrimage weldra weder. Althans wij weten van eenen ooggetuige, — die tegen het einde der zevende eeuw zich te *Jeruzalem* bevond, — dat aldaar op den gedenkdag der kruisverheffing eene groote menigte van

pelgrims was zamengevloeid. Hij merkt echter niet op, dat dit verschijnsel ongewoon was. Maar die er zijn opgekomen, om de stad en hare heiligdommen te bezoeken, waren Oosterlingen, Christenen, die onder den schepter van het Khalifaat leefden, of in het rijksgebied der Grieksche Keizers hunne woningen hadden (90).

Is het te denken, dat het Westen bij voortduring zal terug blijven, terwijl het Oosten weder ter pelgrimage gaat? Immers het zelfde beginsel, dat hier werkt, ligt ook daar verspreid in het binnenste. — Ja, er is nu heldenmoed en zelfverloochening noodig, zal men door het land der Heidenen den togt doen, — zal men te midden der ongeloovigen bij de heiligdommen des geloofs aanbidden. Doch juist de baan van moeite en gevaar maakt de verdienstelijkheid grooter; de kroon aan het einde van haar blinkt in hooger glorie! — Daarenboven de prikkel eener behoefte, die dagelijks in het Westen toeneemt, die dringend vervulling eischt, spoort er toe aan, de pelgrimage te hervatten. Het is de behoefte aan reliquien. Want terwijl kerk en klooster zonder deze zich achten den hoogsten roem van het heiligdom nog te missen, — gelooft een legerhoofd onbeschermd te wezen in den strijd, en een Vorst zich verstoken van het dierbaarste kleinood, wanneer hij is zonder heilig overblijfsel. En zonderling, — naar mate de geldelijke waarde van die dingen rijst, wordt ook de voorraad grooter, dien de Oosterling den pelgrim aanbiedt; gelukkiger dan ooit is hij in het vinden; vindingrijk ook, om ze te vermenigvuldigen, opdat er toch niemand ledig wederkeere! — De pelgrim, die, arm zijnde, ging naar het Oosten,

wordt een rijk man, wanneer hij gelukkig wederkeert, eene verzameling van reliquien met zich voerende. De rijke, die met heilig overblijfsel van de pelgrimage komt, wordt door hetzelve nu ook rijk in God.

Daarom hervat zich omtrent het begin der *achtste* eeuw de pelgrimage in het Westen. De geschiedenis, reeds den togt vermeld hebbende van den Franschen Bisschop ARCULPHUS, laat er weldra een reisverhaal op volgen van eenen Edele uit de Angelsaksen. WILLIBALD, de zoon der zuster van BONIFACIUS, den Apostel der Duitschers, en gelijk hij vol van heiligen ijver voor alles wat hooge godsvrucht werd gerekend, besloot ten jare 721 tot eenen pelgrimstogt. En schoon hij denzelven ver uitstrekte en lang rekte, — hij mogt wederkeeren met de reisgezellen, en zijn leven, als eerste Bisschop van *Eichstädt*, eervol eindigen (9.). Inderdaad zoo lang bij het huis der *Ommijaden* het Khalifaat was, werd er gestand gedaan aan OMAR'S woord. Men bleef althans verdraagzaam en wilde niet, dat den pelgrim leed zoude gedaan worden. Eerst hij, met wien dit huis viel, MERWAN *de tweede*, bezoedelde dien roem. Maar, gelijk de laatste heerscher uit de *Ommijaden*, was, helaas! ook de eerste uit de *Abassiden*. EL MANSUR, die den zetel van het Khalifaat van *Damaskus* naar *Bagdad* overbragt, stelde de Christenen tot voorwerpen van de opbruising zijner luimen en van de onverdraagzaamheid zijner ijverhitte. En toen er bij tirannengeesel nog aardbevingen kwamen, die het Heilige Land teisderden, werd het er, in het midden der achtste eeuw, bang voor den bewoner en afschrikkend voor den pelgrim. — Doch ook die onweders hielden op, en MALDEVEUS, Bisschop te *Verdun*,

biedt weder het voorbeeld van den pelgrimstogt eens aanzienlijken; hij vervult *Jeruzalem* met den roem zijner Godsvrucht (92). Op nieuw echter verheffen zich tegen het einde dier eeuw stormen. Oorlogen, die de Saraceensche stammen, welke in het land wonen, tegen elkander voeren, brengen verwoesting, niet alleen over vele overblijfsels, zij brengen haar ook over de Christenen.

Intusschen die eeuw zal niet in de donkerheid der wolken eindigen; een schitterend verschijnsel moet ze doen verdwijnen. Het is dat, hetwelk twee Vorsten bieden, die beide de grootsten waren van hunnen tijd. De eene, die heerschappij voert van den *Indus* tot aan de *Atlantische Zee* en van den *Kaukasus* tot aan de bronnen van den *Nijl*, heeft het Oosten met zijnen roem vervuld. Het is de Khalif HARUN (AÄRON), die den toenaam *er Rashid* (de Regtvaardige) draagt. De andere, die zijnen schepter van de *Ebro* tot de *Raab* en van de *Eider* tot aan de *Middellandsche Zee* zwaaide,— was in het Westen, als regent en legerhoofd, uitstekend boven allen. Het is KAREL *de Groote*. Zijn zwaard duizendmaal in het belang der Westersche Christenen ontbloot hebbende, wil hij bij HARUN beproeven wat zijn woord voor de Oostersche geloofsgenooten vermag. En het vermogt veel; want HARUN is een bewonderaar van KAREL. Hij belooft niet alleen aan KARELS afgevaardigden alles, wat zij ten behoeve der geloofsgenooten vragen, hij doet meer. De oppermagt over het Heilige Graf en deszelfs toebehooren biedt hij KAREL aan, en laat hem de sleutels er van overgeven. Die gift was groot in de oogen van dezen, die nu ook toonde haar volkomen waardig te zijn. Immers KAREL ging voort, de Christenen in het Heilige Land te on-

dersteunen; middelen ook deed hij hun toekomen, om de kerken weder op te bouwen. En de *Regtvaardige* en de *Groote* hielden de trouw van den druk der hand, dien zij, ver over land en zee, elkander hadden geboden (93).

Zoo rees de morgenzon van de *negende* eeuw onder al de voorteekenen van eenen schoonen dag; helaas! dat weldra, ten jare 809, het rouwfloers over HARUN'S dood haar vriendelijk gelaat bedekte. De heiligdommen der Christenen, de Christenen zelven zagen zich mishandeld door de partijën, die, over de erfopvolging, het Khalifaat beroerden. — Intusschen niet lang, — en weder scheen de zon zonder wolken op het pad van den pelgrim naar het Oosten. De milddadigheid der Frankische Vorsten herstelde de kerken, en de gunst van HARUN'S tweeden opvolger, EL MAMUN, was groot over de Christenen. Maar tegen het midden van dien eeuwdag werd de hemel donker en droeviger steeds zijn voorkomen. Men zag het reusachtig rijk der Abassiden ter prooi worden van Landvoogden, die zich onafhankelijk wilden maken, en van dweepers, die met het zwaard zich volgelingen wierven; want in weelde verzonk al meer en meer de eer en vrees voor HARUN'S opvolgers. — Wel scheen er van eene andere zijde eene groote uitkomst te naderen. Onder NICEPHORUS PHOCAS, den Christen-Keizer te *Konstantinopel*, drong een leger door tot Syrisch *Antiochië*. Verder nog kwamen de heirscharen van JOHANNES TZIMISKES, want bij den *Tabor* sloegen zij hunne tenten op. — Doch ook dezen mogt het niet gelukken, *Jeruzalem* te herwinnen; anderen werden er gebieders (94).

Het waren de *Fatimiden*. Hun huis beweerde af te

stammen van FATIME, MUHAMMEDS eigene dochter, en van ISMAEL, den kleinzoon van ALI. Zoo werd het eigenaardig een middelpunt der vereeniging van vele schismatieke Muselmanen, en onderwierp aan zich Afrika's noordkust en Egypte. Ook het Heilige Land werd ten jare 969 aan de Fatimiden onderworpen; MOëZ veroverde het, die nu *Kaïro* tot den zetel van een Khalifaat verhief, hetwelk zich twee eeuwen mogt staande houden. De nieuwe overheerschers rekenden zich niet gebonden door het woord, van OMAR en HARUN gegeven; zij lieten echter den pelgrim toe, en verbonden deze gunst aan de voorwaarde, dat hij een goudstuk betaalde. Van daar, dat de Fransche monnik BERNARD, die met twee anderen ten jare 870 te *Jeruzalem* was, slechts over moeijelijkheden, welke hem in Egypte werden aangedaan, klaagt, doch in de stad en het land ongestoord bleef, terwijl hij er de kerken herbouwd en de verblijven der pelgrims hersteld vond (95). Van daar dat FROTMUNDE, de boeteling, door niets op zijnen togt en zijn verblijf te *Jeruzalem* werd belemmerd, dan door zijne eigene boeijen (96), dat ook de Vlaming POPPO en zijne reisgezellen in het Heilige Land geenen hinderpaal vonden (97). Integendeel werd de toestand des pelgrims tegen het einde dier eeuw boven mate gunstig (98). „De Egyptische heerscher," zoo verhaalt een geschiedschrijver uit die tijden, „liet aan de Christenen, die inboorlingen waren, het vierde gedeelte der stad over, dat namelijk, hetwelk den omtrek van het Heilige Graf uitmaakte; hij deed het onder voorwaarde van eene jaarlijksche belasting. De overige drie kwartieren werden bewoond door de Saracenen. Van daar, dat er uit de streken van het

Westen velen, onder groot gevaar, naar het Beloofde Land kwamen. Het was om des handels wille of ter oorzaak van pelgrimage en devotie. Tegen betaling eener schatting bezochten zij de heilige plaatsen. Onder hen waren er uit de Longobarden en vooral uit *Amalfi*. Zij voerden vreemde waren aan. Door geschenken en belastingen verwierven zij gunst bij den Egyptischen Vorst, en konden op goede voorwaarden met hem handelen. Zoo verkregen zij van hem gemakkelijk de vergunning, om eene kerk op te rigten ter eere van de Heilige MARIA, nabij het Heilige Graf, omtrent een' steenworp van daar. Het was, omdat de Syrische Christenen bij de godsdienstoefening de gewoonte en vaststellingen der Grieken in alles volgen. Die kerk wordt daarom tot op den huidigen dag genoemd *Sancta* MARIA *de Latina*. Zij stelden er (in een klooster) eenen Abt en Monniken bij aan, om naar de wijze der Latijnen aldaar Godsdienst te houden. Omdat het onwelvoegelijk was, dat de vreemde vrouwen in dit verblijf van Monniken werden opgenomen, bouwden zij, buiten den ringmuur van het klooster, een ander, ter eere der Heilige MARIA MAGDALENA; zij plaatsten er godsdienstige vrouwen in, die de Latijnsche pelgrims van haar geslacht opnamen en dienden. Maar toen ook de toevloed der pelgrims te groot werd, dan dat het klooster al de ongelukkige armen en zwakken kon bevatten, stichtten de Abt en de Monniken van hetzelve, naast hunne kerk, een hospitaal met eene kapel er bij, ter eere van JOHANNES *den Eleëmoesenier*. Het gesticht had aanvankelijk geene inkomsten of bezittingen; daarom deed de Abt van *de Latina* in de behoeften der armen en zwakken voorzien door de overblijfsels van de

tafels der beide kloosters en door aalmoezen, die gaven waren der geloovigen" (99).

Zulke begunstiging, als waarmede de *elfde* eeuw in de rij der tijdkringen trad, had de pelgrim uit het Westen nog niet gezien. Het scheen zelfs, dat er nog toevoeging zoude komen, hetwelk dat heil vermeerderde. HAKEM toch, de derde der Fatimiden, had den rijkszetel beklommen. Hij wist, dat hij uit eene Christin was geboren, en hij zag zelfs den broeder van haar, onder wier hart hij had gelegen, verheven tot de waardigheid eens Patriarchs van *Jeruzalem.* Inderdaad schonk hij ook aanvankelijk den Christenen eer en gunst. — Maar eensklaps verandert de man. Zich zelven diets makende, dat hij een Profeet en geroepen is, om eene nieuwe Godsdienst te stichten, wilde hij wel alle andere Godsdiensten uitroeijen, ten einde het wandrogtelijk stelsel zijner waanzinnigheid de eenige belijdenis worde. De Christenen vooral vervolgt hij, want zóó moet hij toonen, dat geene banden hem weerhouden. Nu, ten jare 1010, begonnen er tooneelen van afpersing en plundering, van verwoesting en heiligschennis, van moord en marteling, zoo schrikbarend, als die ooit een gekroonde roover en menschenslagter der wereld deed aanschouwen. Onder de vermoorden was ook zijn eigen oom, de Patriarch, — onder de verwoestingen ook die van het Heilige Graf en deszelfs tempel (100)!

De periode van HAKEM's koortswoede was afgeloopen. Eerlang verleende hij zelf aan Christenen, die uit vrees voor den dood geveinsd hadden, zijne Godsdienst te omhelzen, op nieuw hunne overtuiging te belijden, en hij gaf vrijheid om weder te keeren aan

allen, wien het gelukt was, geloof en leven door de vlugt te redden. Natuurlijk hadden de verwoeste kerk en het ontwijde graf geenen pelgrim kunnen lokken; het begin der herstelling van beide was het begin van de herstelling der pelgrimage. HAKEM stierf ten jare 1021, en onder zijnen opvolger EDH DHAHER werd, ook door tusschenkomst des Griekschen Keizers, de herbouw der kerk, ten jare 1048, geheel voltooid. Toen schonk voor de mindere pracht de meerdere toevloed van pelgrims rijke vergoeding.

Gelijk een stroom, die, door de zomerhitte bijna uitgedroogd zijnde, van de smelting der sneeuw en de storting der regens rijst en rijst, — zoo van nu aan de pelgrimage uit het Westen. Het scheen zelfs, dat zij den luister van hare vijfde of zesde eeuw wilde vernieuwen. De gelegenheid werd gunstiger; want de Hongaren, voorgegaan en gedwongen door hunnen Koning STEFANUS, hadden omtrent het begin der elfde eeuw den doop ontvangen. Hun land, zoo lang een tusschenvak geweest zijnde op den weg des pelgrims, werd thans tot eene gereede baan; gelijk in de vroegere eeuwen kon men nu, in het Westen den pelgrimsstaf opvattende, geheel tot voor *Jeruzalem's* poorten wandelen (101). En bij den nieuwen weg was een nieuwe spoorslag gekomen, om hem te betreden. Met het begin van het jaar *duizend* meende men de eeuw zwanger te zien van het *duizendjarige rijk*, waarvan het laatste Bijbelboek sprak en dat in het eerste reeds was vóórgebeeld. Immers wie zag het niet, dat de scheppingsdagen eigenlijk beteekenen zoo veel tijdperken van moeite en arbeid, die er zouden zijn op aarde, en dat de rustdag het tijdperk aanwijst der heerlijkheid en za-

ligheid, dat met de wederkomst van JEZUS zal beginnen; *duizend jaren* toch zijn bij God als *één dag* (*a*)*!* En mogt het onzeker zijn, in welk jaar der eeuw de CHRISTUS zoude komen, zeker was men er van, — zijne tweede verschijning zoude plaats hebben in het land, dat door de eerste was begunstigd. Daarhenen wilden dan zij, die zulke verwachting koesterden, ten einde den Heer er te ontvangen; daarhenen, ten einde de eersten te zijn, die deelden in de nieuwe orde der dingen! — Anderen echter geloofden, de kenteekenen van des Heeren aannadering te zien in den rampzaligen toestand der dingen; zij merkten daarin de werking van den Antichrist op; met de overwinning van diens laatste stuiptrekkingen zoude het begin zijn der hemelsche heerlijkheid (102)!

Een schrijver van die eeuwen, willende eene voorstelling geven van de talrijkheid en zamenstelling eener pelgrimsgroep, doet het aldus: „In de eerste plaats bestond zij uit de mindere klasse des volks, dan uit den middelstand en eindelijk uit de hoogste rangen, Koningen, Graven en Grooten. Hetgeen nog niet was geschied, werd vertoond, — vrouwen van edele geboorte zag men er te gelijk met de armen. En van die allen koesterde het grootste deel de begeerte, om te sterven, eer zij terugkeerden naar hun vaderland (103)." Dit zijn de hoofdtrekken van het pelgrimstafereel der *elfde* eeuw. Mijn oog rust bij de beschouwing op enkele uitstekende partijën.

De meeste kleinere of grootere afdeelingen behooren kennelijk tot de behoeftigen. Er zijn velen onder,

(*a*) Genes. I : 3—31; II : 1, 2. — Openb. XX, XXI; Ps. XC : 4.

die, geen' lust gevoelende om te werken, in den pelgrimsstaf den meest doelmatigen bedelstaf hebben opgevat. Maar ook vrome zielen vind ik onder hen; het werken om de spijze, welke vergaat, rekenen zij ondergeschikt aan de inspanning, om de spijs te verkrijgen, die blijft in het eeuwig leven. Gelukt het hun, — terwijl zij den zegen der bedevaartgangers voor teerkost en verblijf bieden, — *Jeruzalem* te bereiken, zij zullen nog moeten blijven voor de poorten. Immers alleen tegen betaling ieder van een goudstuk laat de Muhammedaan hen binnen, — en zoo veel hebben die armen niet! Bragten de Christenen uit de stad hun geen voedsel, zij zouden daar omkomen van gebrek. Gelukkig, zoo er weldra een rijke pelgrim opdaagt; hij zal barmhartig zijn en de intrede voor hen voldoen.

Ik zie er anderen, die niet verstoken bleven van begunstiging der fortuin. Daar zijn er, voor wie het huiselijk leven veel te eentoonig is; de kring, welken de gezigteinder rondom de plaats hunner woning vormt, is hun te beperkt. Daarom lacht de pelgrimstogt hun toe; want op hem heeft men afwisseling, elken dag iets anders; — landen en volken ziet men, en tot avonturen biedt hij ruimschoots gelegenheid! — Daar is er een, die wordt bijna niet opgemerkt, en toch prikkelt hem de begeerte, om zich te onderscheiden. — Hij trekt het pelgrimskleed aan, — en nu is hij eensklaps een persoon van gewigt geworden. En als hij terug komt, hoe zullen allen hem aanstaren, wanneer hij daar henen treedt, den pelgrimshoed op het hoofd, de pelgrimsflesch en pelgrimstasch op de zijde en den pelgrimsstaf in de hand. „Ziet," zal men elkander

toeroepen, „dien man, — hij is geweest aan het graf des Heeren!" En dwingen zullen hem zelfs de Grooten, om bij hen in te keeren, — en, luisterend, zullen allen hangen aan zijne lippen, als hij daar verhaalt van de daden, die hij volbrengen mogt; van de ontmoetingen, die hij gehad heeft, — van de gevaren, waarin hij geweest is; — en dan zoo veel weet te vertellen van *Jeruzalem* en al de heilige dingen! — Maar ook weetgierigen zie ik onder hen. Terwijl zij voldoen aan de inspraak van hun godsdienstig gevoel, willen zij kennis vermeerderen; om schatten des geestes te vergaderen, gaan zij.

Ik bespeur er, die zich op weg hebben begeven uit hoofde van geloften. Hier is er een, die werd, reeds als kind in de wieg, door de ouders tot pelgrim gewijd; daar is een ander, die zag van den rand des grafs zich eenen dierbare terug gegeven; ginds een derde, die werd uit groot gevaar gered of onverwacht met zegen overladen. Zij hebben voorwaardelijk eene toezegging aan God gedaan of hun woord aan eenen Heilige gegeven, om eene bedevaart te doen naar *Jeruzalem.* Zij willen nu niet achterlijk blijven van hunne zijde; terwijl de andere reeds heeft voldaan aan de gemaakte overeenkomst, moeten ook zij de voorwaarde vervullen.

Inzonderheid trekken de boetelingen mijne oplettendheid tot zich. Daar zijn er uit alle standen en rangen der menschelijke zamenleving, boeters en boetsters. De kerk heeft hun de pelgrimage naar het Helige graf opgelegd; dat is het middel, om absolutie te verkrijgen. Zij heeft er soms nog zware penitenties bijgevoegd, vasten en geeselingen. Er zijn groote zondaars

onder en de grootsten zijn uit de Grooten. — Ik zie er eenen Stadhouder van *Rome*, CENTIUS; hij heeft zich vergrepen aan den Paus en hem mishandeld, daarom bevindt hij zich op den weg naar het Heilige Land (104).— Ik bespeur onder hen den Graaf FULKO *van Anjou*. De schimmen van ontelbare slagtoffers zijner driften lieten hem geene rust. Een' strop om den hals en den blooten rug biedende aan de geeselslagen zijner bedienden, treedt hij de Heilige stad binnen, biddende om mededoogen bij den Heer (105). — Ik merk onder hen op ROBERT, die een *Graaf* is *van Vlaanderen*. Hij heeft de bezitting der Kerk aangetast en de Geestelijkheid beroofd (106). — Eenen anderen Graaf vind ik onder die schare; het is BERENGARIUS *de tweede*, *Graaf van Barcelona*. Onder de penitentiën, hem voor al zijne zonden opgelegd, gaat hij gebogen; hij bezwijkt er onder, eer hij *Jeruzalem* gezien heeft (107).— Maar die bovenal de oogen tot zich trekt, is ROBERT, *Graaf van Normandië*. Van hem kwam het vergif, waardoor zijn broeder stierf; en nu drijft het geweten hem weg van den rijkszetel. Hij is niet alleen. Zijne Grooten zijn de medepelgrims van hem geworden. Doch hoe talrijk zijne volgelingen ook zijn en hoe onuitputtelijk zijne hulpmiddelen, — hij versmaadt alle gemak en is wars van allen luister. Te voet doet hij den togt; het gewaad des pelgrims is zijn kleed. Komt hij met de zijnen bij eene stad, — zijn stoet moet vooruitgaan; later volgt hij geheel alleen. Hij verheugt zich, als men hem daar smaadheid aandoet. Eens wordt hij zelfs geslagen; maar hij verklaart, dat hij zulk eenen slag houdt van meer waarde te zijn, dan de beste stad uit zijn hertogdom (108).

Intusschen zijn niet alle Grooten, die den pelgrimsweg verlevendigen, misdadigers. Ik vind er ook onder eenen DIRK *den derden*, den eersten van Hollands Graven, die het graf des Heeren bezocht. Hij werd gedreven door het beginsel der bedevaart. — Gelijk hij, zoo ook FREDERIK, *Graaf van Verdun*, uit wiens geslacht GOTTFRIED *van Bouillon* is ontsproten (109). Tot hen kan ik ook WILLEM *van Angouleme* brengen, die ten jare 1062 optoog met grooten stoet, die ook Edelen en Grooten, ook Raden en Abten had in zijn gevolg.

En die ik in de eerste plaats wel had mogen opmerken, zijn de Geestelijken. Zelven de bedevaart predikende, gaan zij den volke voor of trekken mede op. De schare van de mindere rangen der kerkelijken kan ik niet tellen; op de Bisschoppen en Aartsbisschoppen slechts zal het oog zijn. — Gaat zulk een hooge Geestelijke ter pelgrimage, zijn gang is aan een' optogt gelijk. Ziet daar hem, die ten jare 1054 den Bisschoppelijken zetel van *Cambrai* bekleedt, LITBERG. Toen het bekend is geworden, dat de Bisschop zal gaan naar het Heilige Graf, zijn er dadelijk meer dan drie duizend gereed, om zich aan te sluiten. Zij volgen hem uit de Picardië en Vlaanderen. Het was eene menigte, die zich den naam gaf: *heirleger des Heeren.* Maar geen van allen is zoo gelukkig, de heilige stad te zien, en weinigen mag het gebeuren, met den Bisschop van de niet volbragte reis terug te keeren (110). — Rijker in luister en gelukkiger in gevolg is echter de bedevaart van vijf andere gemijterde mannen, die ten jare 1065 wordt ondernomen. Aan het hoofd zie ik SIEGFRIED, den Aartsbisschop van *Menz.* GÜNTHER, die te *Bamberg*

en OTTO, die te *Regensburg* Bisschop was, sluiten zich bij hem aan. Ook een Nederlandsche Bisschop doet den togt mede, WILLEM, Bisschop van *Utrecht.* Het verwondert mij niet, want WILLEM is een rustig en kloekmoedig man, in wien een dapper oorlogshart en een heldenmoed steekt; die zelfs den vreeselijken Paus GREGORIUS *den Zevenden* niet naar de oogen ziet, en den doodvijand van dezen, Keizer HENDRIK *den Vierden*, tegen GREGORIUS krachtdadig durft beschermen (111). Met hen zijn vele aanzienlijken. De Secretaris van WILLEM *den Veroveraar* voegt zich met andere Normandiërs tot hen; ook ALTMANN, die later Bisschop werd van *Passau*, bevind zich er bij. Geestelijken en Leeken, rijken en armen — eene schare van meer dan zeven duizend uitmakende, zoo trekken zij op. En niet als arme en ongewapende pelgrims gaan zij. De Kerkhoofden, hunne waardigheid ten toon spreidende, doen ook, waar zij zich legeren, hun goud en zilver blinken, — eene onbedachtzaamheid, die bijna hun aller ondergang geweest was. Een gedeelte van hen slechts bereikt *Jeruzalem*, een ander gedeelte sterft er op de terugreis. Een heir van zeven duizend pelgrims was uitgetogen, — een overschot van twee duizend keert weder (112)!

Intusschen weder te keeren naar huis en erve kan ook geenszins de wensch van den echten pelgrim zijn. Doet hij het gewone pelgrimsgebed, staande aan het Heilige Graf, uit het binnenste van zijn hart, dan begeert hij zulks niet. Het is: „Gij, die voor ons gestorven zijt en begraven op deze plaats, heb medelijden met onze ellende, en neem ons heden weg uit dit tranendal!" De geschiedenis vermeldt van meer, dan

éénen pelgrim, dat hij, zijnen dood te *Jeruzalem* vindende, daarin de blijkbare verhooring opmerkte van deze zijne smeeking.

Ik sta getroffen, terwijl ik staar op de uitstekende trekken van het beeld, dat er aldus rijst voor mijne ziel. Ik zie er in een verschijnsel, in staat, om eerlang de wereld te beroeren. Immers waagt de Muhammedaan het thans weder, den weg naar het Heilige Graf te bemoeijelijken of dat Graf te schennen, — dan komt, buiten twijfel, geheel het Westen in beweging. En geene verzwakte Byzantijnen zullen het wezen, die dan de wapenen opvatten: krachtige volksstammen, Galliërs en Germanen staan dan op. Neen, hun magtige arm laat zich het heiligdom hunner Godsdienst niet ontrukken!

En men heeft de roekeloosheid hen te tergen, — te tergen tot het uiterste toe. — Het onheil heeft zijnen oorsprong in den verzwakten staat van het huis der Abassiden. De Khalif van hetzelve bestond slechts als schaduwbeeld; de eerste Vizier regeerde sedert lang in zijne plaats; het Viziraat was er zelfs erfelijk geworden. Die betrekking kon TOGRUL BEG bekoren, het moedig hoofd der Turkomanen; hij verkreeg haar met de wapenen, en vestigde zoo de dynastie der Seldjukken. Zij breidde zich onder zijnen zoon MELEK SHAH over geheel Klein-Azië uit; ook de Syrische gewesten bragt hij aan zich, ze aan de Fatimiden ontrukkende. Hadde MELEK ze zelf bestuurd, hadde zijn broeder TUTUSH ze aan zich gehouden, toen zij hem gegeven werden, — het lot van het Heilige Land zoude niet zoo beklagenswaardig zijn geworden. Maar TUTUSH beleent met dat gedeelte, waarin *Jeruzalem* lag, eenen zijner Veldhee-

ren, ORTOK. In hem heeft nu de Heilige Stad den ruwen aanvoerder eener horde tot haar opperhoofd. En was de verschrikking reeds groot onder hem, zij werd nog grooter onder zijne zonen ILGHAZY en SUKMAN. Zij, de teugels vierende aan de vuilste hebzucht, geven zich tevens toe aan de uitspatting der meest wilde onverdraagzaamheid. De Christen van *Jeruzalem* en zijn gastvriend, de pelgrim, worden de speelballen van eenen euvelmoed der Turken, die niets ontziet. Met het getal der bedevaartgangers, dat juist toen tot eene ongekende hoogte rijst, klimt het getal der gehoonden en te leur gestelden. De kreet van zoo velen, die om redding en wraak roepen, wordt zoo sterk, dat zij de zielen in het Westen doorsnijdt. Het lot der kruistogten is, onder de leiding van Hem, die groote bedoelingen bereiken wilde, geworpen!

De verbazende volksmassa's, welke nu in beweging komen, zich wentelende van het Westen naar het Oosten, moge men *Kruisvaarders* noemen, — zij zijn, wel beschouwd, niet anders, dan *gewapende pelgrims.* In plaats van den vreedzamen staf, dragen zij lans en zwaard, armborst en dolk, — maar de andere kenteekenen des pelgrims blijven hen onderscheiden. Naar het voorwerp van des pelgrims verlangen strekt zich hunne ziel uit, naar het Heilige Land, naar het Heilige Graf inzonderheid; — maar het is niet alleen, om er voor zich zelven te aanbidden, het is ook, om die aanbidding zeker te stellen voor anderen. — Den loon des pelgrims willen zij door de verdienstelijkheid der bedevaart behalen, — maar bij dezen nog den grooteren, dien de moed, gevoegd bij den ootmoed, verwerft. De pelgrim verkrijgt volle vergeving en zaligheid

in den hemel, — doch den strijder Gods is daarenboven nog de kroon en palmtak des martelaars weggelegd, wanneer hij valt in den oorlog des Heeren. Gelijk des pelgrims bedevaart, zoo is de kruisvaart geheel vrijwillig; men *neemt* het kruis. Althans onder de eerste scharen zie ik er geene anderen, dan die door eigene keus zijn bepaald. Later vind ik er ook soudeniers, die, door loon of pligt gebonden, de banieren hunner Vorsten volgen. En sla ik hen gade, zoo als zij zich doen kennen bij de Heilige plaatsen, — ik zie, die leeuwen, welke straks verscheurd, die tijgers, welke in bloed gezwelgd hebben, treden nu als ootmoedige bedevaartgangers de kerk van *Jeruzalem* binnen. Het hoofd ontdekt, de voeten bloot, — zoo kussen zij de zerk, het deksel der rustplaats, in welke de Zaligmaker heeft gelegen. Zij belijden daar hunne zonden, zij heffen er dan lofzangen aan, — en, hunne geloften betaald hebbende, keeren zij, als pelgrims, weder naar haardsteden en altaren.

Indien het mij mogelijk ware, die millioenen te tellen, welke uit alle volken van het Westen in het verloop van bijna twee eeuwen, voor en na ter kruisvaart gingen, — ik zoude nog niet het cijfer der pelgrims hebben gevonden. Behalve den gewapenden man, die het kruis heeft gehecht op zijn gewaad, zie ik er ook den ongewapenden bedevaartganger; gelijk voorheen, is hij op de reis naar het Oosten. — Maar hoe geheel anders was het nu daar geworden! Kanaän is weder, wat het eens was, een beloofd, een verkregen land, een land des Heeren! Ontrukt aan de afschuwelijke heerschappij der ongeloovigen, heeft de *Heer Zebaoth* het ten erfdeel gegeven aan zijn volk, dat de *Bethels* her-

bouwt, en in welks midden Hij, bij het kruishout, waaraan zijn Zoon was gehecht geweest, wil wonen! — En wat den naijver der Grieksche en Armenische Christenen wekt, dat is de roem der Latijnen. Hun sterke arm heeft, onder verwonderlijke heldendaden, dat groote werk volbragt. Een Vorst uit hun midden houdt er den schepter, — een Patriarch uit hunne kerk weidt met den herdersstaf er de kudde. Neen, het bevreemdt mij niet, dat ik reeds tegen het einde van het zelfde jaar, hetwelk *Jeruzalems* herwinning kenmerkt, het jaar 1099, eene schaar van 20,000 pelgrims zie opdagen, die geleid worden door Italiaansche Bisschoppen. Het heilig verlangen had hen over alle moeijelijkheden doen zegevieren; de vervulling van hetzelve deed hen alle bezwaren vergeten (113)!

Voor zulke toestrooming van pelgrims is er geene herberg in de stad, die toen nog half verwoest lag; geene veiligheid ook op hunne baan. Intusschen er wordt spoedig in het een en ander voorzien. Ruimer maakt men de zalen van het gasthuis en schier onuitputtelijke middelen verstrekt men aan hetzelve, opdat het toch den armen en zieken bij het graf zijns Heeren aan niets mogte ontbreken. — Aan de kust van het Heilige Land bedreigen hem en haar, die de zeereis reeds gelukkig volbragt hebben, nog nieuwe gevaren. Immers de kustensteden bevinden zich nog in de magt der Saracenen; verslaat de storm den pelgrim daarhenen, dan valt hij in de handen der ongeloovigen! Alleen op de torens van *Joppe* verheft zich het kruis, maar die haven maken de vijanden en roovers nog te vaak onveilig. Daarom ook wordt allengskens de geheele kustenzoom aan de heerschappij der Christenen

onderworpen (114). — Eindelijk ook op den weg is er gevaar voor den pelgrim. De Saraceen loert op hem, die daar trekt naar de Heilige Stad of die het Land doorwandelt, om de gewijde plaatsen te bezoeken. Maar zonder vrees moet de bedevaartganger zijn pad, althans in het beloofde Land, kunnen bewandelen. De Tempelridder wordt in het aanzijn geroepen. Gids zijnde van de pelgrims, zal hij ook hun beschermer wezen, en eerlang deelt de Johanniter met hem in die eer. Torens doet *Jeruzalem's* Koning rijzen op de bergtoppen, van waar des wachters oogen kunnen zijn over de dalen; want daar woont nog steeds de Arabier, die niet is te vertrouwen, — daar zwerven vaak Saraceensche benden, tuk op roof en moord. Ook de gebrokene burgten herstelt men en nieuwe worden er aan den weg naar *Joppe* gesticht, opdat de weg veilig zij (115).

Van nu aan wordt al meer en meer de groote zee bedekt met schepen; bij de banier van het kruis, laten zij de vlaggen van *Venetië*, *Genua*, *Pisa* of *Amalfi* waaijen. Ik zie ze met pelgrims beladen; mannen zijn het, die geenen lust, — vrouwen, die geene kracht gevoelen, om te strijden; zij willen slechts ter bedevaart gaan. Meestal wendt het vaartuig zijnen steven naar *Joppe;* vooral bij de aannadering van het Pascha ziet men het eene vaartuig na het andere daar op de reede aankomen. Tegen dien tijd spoeden zich gaarne zulken daarhenen, die in het Heilige Land reeds gevestigd zijn. Het is niet alleen, om de geloofsgenooten welkom te heeten, het is ook, om den eenen of anderen onder hen te vinden, die komt en berigt geeft uit het dierbare land der geboorte. Gezamenlijk trekken dan de pelgrims op naar *Jeruzalem.* Kan het zijn, zij schikken het zoo, dat zij

er juist met Palmzondag aankomen. Onder levendige herinneringen van des Heilands intogt, trekken zij de stad, over welke Hij weende, binnen. Zij danken en aanbidden er. De ontsteking van het heilig vuur houdt hen allen opgetogen. Aan den paaschdisch verruimt zich het hart, en verheven is dat van hem, die de eer geniet, van er met den Koning en zijne Ridders aan te zitten. Dan gaat het naar de plaatsen der gedachtenis. Gewasschen in de *Jordaan*, keert de bedevaartganger eindelijk terug naar het graf des Heeren, den palmtak medebrengende, dien hij te *Jericho* geplukt heeft. Eerst tegen den herfst aanvaardt hij de terugreis. Met een schip, dat van *Joppe* naar het Westen stevent, zoekt hij de kusten van Europa weder.

Maar hoe menig een er ook bezwijkt op de heenreis, — hoe velen er ook in de golven den dood en in de diepte der wateren hun graf vinden, — er dagen telkens weder nieuwe bedevaartgangers op, gelijk er telkens ook weder nieuwe kruisvaarders verrijzen. Intusschen de bloeitijd van de heerschappij der Latijnen is kortstondig; in hare kwijning deelt al meer en meer de pelgrimage. De val van *Jeruzalem*, ten jare 1187, geeft den gevoeligsten schok, daar hij den voortgang der bedevaart stuit. Wel is waar, de Muhammedaansche veroveraar, SALADIN, schendt de kerk met het graf des Heeren niet, doch hij verwijdert de Latijnen van de altaren; uitsluitend door Syrische Priesters laat hij de dienst vervullen. Eerst ten jare 1192 wordt, ten gevolge der wapenschorsing tusschen SALADIN en Koning RICHARD, de bedevaart weder open en veilig gesteld. Toen ook ziet men de Latijnsche Geestelijken toegelaten, om te *Jeruzalem*, *Bethlehem* en *Nazareth* bij de

Godsdienst voor te gaan (116). Nu snelt men weder van alom naar de geopende deuren der heiligdommen; men treedt ze juichend binnen. — Op nieuw moge er menige hinderpaal op het pad der bedevaartgangers zich vertoonen, bange bezorgdheid voor het Heilige Graf zelf zijne ziel verontrusten (117), — het wordt eerlang anders. Het schijnt zelfs, als of de eeuw der eerste Koningen van het Heilige Land zal wederkeeren, toen Duitschlands Keizer, FREDERIK *de Tweede*, ten jare 1229 een tienjarig bestand met de heerschers van *Kaïro* en *Damascus* sluit. Trouwens *Jeruzalem* wordt aan de Christenen teruggegeven, zoodat zij en zij uitsluitend er in zullen wonen; aan den Moslim blijft niets anders over, dan zijne voornaamste heiligdommen en het regt, ze te bezoeken (118). Toen ging het hart der pelgrims wijd open. Het waren voor hen zonnige dagen, en op den weg naar *Jeruzalem* speelden de schaduwbeelden van zoo veel duizenden, die wandelen mogten in de stralen der helder schijnende dagtoorts. Doch ook donkerheid en schaduwen des doods vertoonden zich op het pad des bedevaartgangers; zij vervolgden hem tot in de Heilige Stad. Het waren de voorboden van den opgang der maan van den Islam, die eerlang het gestarnte van *Jeruzalem* zoude worden (119).

Ten jare 1244 vestigde zich dan ook weder de Muhammedaan op de bergen van den *Kedron;* hij hervatte de heerschappij, die hij er tot heden toe blijft uitoefenen. Intusschen bragt het beginsel van SALADIN'S huis met zich, de heiligdommen der Christenen ongeschonden en het pad er henen vrij te laten. Toen, ten jare 1254, de Mamluksche dynastie der *Behariden* begon, werd deze verdraagzaamheid gehandhaafd. — En

nog kon de pelgrimage zich verheugen in de laatste vruchten, die de boom der kruistogten haar zoo ruimschoots had geboden. Immers de Syrische kust bleef in handen der Latijnen. Zoo ligt er een band van betrekking met de havens in het Westen, die den pelgrim van groote dienst moet zijn, zoo wel bij de heenreis als op den terugtogt. — Zijnen voet aan wal zettende te *Ptolemaïs* of elders, zet hij dien op eenen bodem, waar het kruis is verheven. Van uit het midden zijner geloofsgenooten is zijn uitgang naar *Jeruzalem*, tot in het midden van hen is zijn wederkeeren. Doch in deze meer en meer wegkwijnende gunst, kwijnt ook de pelgrimage weg. Er dagen langer geene vloten op met bedevaartgangers. Het getal van hen, die er komen, gedreven door heilig gevoel, vermindert van jaar tot jaar. Ten laatste is er voor de bedevaart nog weinig meer, dan het onreine schuim, dat het Westen opwierp en dat zich nu overstort op het Heilige land, om dat met zijn vuil te bezoedelen (120). En toen eindelijk, ten jare 1291, met den val van *Ptolemaïs*, de laatste bloedig bewaarde bezitting der Christenen in het Heilige Land, viel, — wat bleef er toen over voor de pelgrimage?

De geschiedenis van alle eeuwen kent aan wereldgebeurtenissen niet meer toe, dan het vermogen, om de overdrijving van een beginsel te fnuiken; zij leert ook, dat ze bestemd zijn, om de uitspatting te beteugelen van den hartstogt, waaraan het beginsel ter prooi was gevallen; intusschen doet zij het beginsel zelf aanschouwen, als verre verheven boven het bereik der ondermaansche wisselingen. Het verwondert mij dan niet, dat de pelgrimage uit den volkenstroom, dien zij had doen ontspringen, weldra weder te voorschijn treedt, —

maar bekoeld van hare hitte en gereinigd van hare vlekken.

Van nu aan zie ik toch de menigte van gelukzoekers en lediggangers niet meer, welke vroeger zich tot de bedevaart voegde; ik ontdek er ook niet langer hen, die in de laatste jaren de pelgrimage hadden bezoedeld. Immers de gelegenheid tot de overvaart, welke de schepen der Kruisvaarders boden, heeft opgehouden. Langs den landweg kan men niet meer bedelende *Jeruzalem* bereiken, want geheel Klein-Azië en Syrië zijn in de magt der Turken. De milddadigheid heeft hare hand gesloten, die zij vroeger wel eens ruim opende ten behoeve van den arme, die wilde gaan naar het Heilige Land. — En, of er al menig begaafd prediker der veertiende eeuw tot de bede- en kruisvaart roept, — het Westen blijft doof. Het zelfde woord, dat geweest was als hemelvuur, hetwelk de harten in fellen gloed ontvlamde, is nu als de matte vonk, vallende op gemoederen, die zijn als rotsen. Nadat het Westen twee eeuwen lang te vergeefs, zoo het scheen, verbazende offers voor de pelgrimage gebragt had, is niet alleen alle sympathie voor haar geweken, is men ook tot het tegenovergesteld uiterste gekomen. Zelfs hoort men van nu aan, althans in Nederland, een spreekwoord: „*hij is naar Jaffa;*" men bezigt het voor iemand, die roekeloos zich op eene gevaarlijke reis heeft begeven (121).

Natuurlijk heb ik, onder zulke omstandigheden, weinig bedevaartgangers te verwachten. Eenzaam moeten de wegen zijn, die vroeger zoo vol volk waren. Maar die weinigen zullen eigenaardig zulke pelgrims wezen, op wie de heilige bodem werkt met een aantrekkings-

vermogen, hetwelk den tijdgeest trotseert, — zulken, die onder den invloed van het geloof ten opzigte van de verdienste der pelgrimage zich voordeelen en genietingen beloven, opwegende tegen de bezwaren, welke er van nu af weder aan den pelgrimstogt zijn verbonden.

Inderdaad ik zie, zoo ver mijn oog in de nevelen van dien tijd kan dringen, bijna geene pelgrims in het laatste vierde gedeelte der dertiende eeuw; ik ontdek er weinigen in de groote ruimte van den *veertienden* eeuwkring. Een BROCARDUS treedt voor mij; maar met het licht der wetenschap zie ik hem wandelen over den heiligen bodem. Een' MANDEVILLE zie ik zwerven, die, gaande met het oogmerk, om het land te zien, dat geheiligd is door het bloed des Heeren, — zelfs tot Perzië en de grenzen van Indië kwam (122). Eenen WILLEM VAN BALDENSEL merk ik op. Hij begeeft zich op reis, omdat zijne ziel verlangt naar het Heilige Land. Hij komt er, — en aan zijn oog kan bijna geen kenteeken der oudheid ontglippen (123). Ik bespeur bij herhaling onder de pelgrims den Kerkheer van *Suchem*, LUDOLPHUS. Eenvoud van ziel, geloof, met kundigheden verbonden, kenmerken zijne pelgrimages (124). Zij allen behooren, met uitzondering van BROCARDUS, tot de eerste helft der veertiende eeuw. Die eeuw niet alleen moet nog geheel voorbijgaan, ook een vijftigtal jaren van de *vijftiende* eeuw moet op haar volgen, eer het aan den tijd mag gelukken, de wonden geheel te genezen en de grieven te herstellen, die het Oosten heeft toegebragt aan het Westen.

Intusschen is niet alleen het Westen toen hersteld, het is ook krachtiger geworden. Een geest van onderzoek is er ontwaakt, die ook tot het ver afgelegen land

zich uitstrekt, — die werelddeelen ontdekt! Het Oosten trekt op nieuw de belangstelling als land der Turken, — van hen, die, met den zetel van het Byzantijnsche rijk, dat rijk zelf ten jare 1453 doen vallen. Terwijl men eene pelgrimage volbrengt, kan men ook voldoen aan de weetgierigheid. Ik zie van nu aan patriciërs en burgers uit de steden van Duitschland, welke bloeijend waren geworden, zich vereenigen. Zij vormen gezelschappen, verbonden om te gaan naar het Heilige Land (125). — De Grooten komen in beweging. De Hertog BALTHAZAR *van Meklenburg* gaat hen voor (126); de Graaf JOHAN *van Solms*, zijnen Kameraar BERNARD VAN BREYTENBACH aan zijne zijde, volgt (127). EDZARD *de Groote*, Graaf van Oostfriesland, drukte het voetspoor van zijnen broeder ENNO, en ging als deze ter bedevaart (128). De Paltsgraaf aan den Rijn, Hertog ALEXANDER onderneemt den togt, en LODEWIJK, Graaf van Nassau, is met hem (129). De dappere BUGISLAUS *de Tiende*, Hertog van Pommeren, verlaat voor eenen tijd gade en volk, om eene pelgrimage te doen naar de gewesten, van waar het geloof was gekomen, dat zijne Wendische voorvaders omhelsd hadden (130). Aan mijne oplettendheid ontsnapt JOOST VAN GHISTELE niet, een Edele uit het Vlaamsche, die op zijne bedevaart zijnen Kapellaan AMBROSIUS ZEEBOUT met zich voert, en in hem den beschrijver van den togt (131). Is het te verwonderen, dat er aldus weder groote beweging ontstaat, die zich allengskens mededeelt aan het volk? dat de gemoederen ontvonkt worden van het vuur, hetwelk zoo vaak de harten had doen branden?

Aan de Adriatische zee was toen ter tijd *Venetië* gezeten, niet, gelijk thans haar zwart als floers der rouw-

hebbende weduwe dragende, maar als vrouw in den vollen bloei der ontwikkelde schoonheid en hoogste kracht. Haar scherpziend oog wist het belang van haar huis met juistheid te onderscheiden, en haar beleid was werkzaam, om, in overeenstemming met den geest des tijds, te beramen en te handelen. De ontluikende pelgrimage lokte zij naar hare muren; zij verbond haar aan de instellingen, die zij er voor schiep. Kwam de pelgrim in *Venetië*, hij vond er de galei gereed, die hem henen bragt naar *Joppe*, die hem terugvoerde van daar. Gelegenheid was hem er open gezet, om alles te verkrijgen, hetwelk hij behoefde op dien togt. — Er boden zich mannen aan, bereisd in het Oosten, die gidsen opleverden niet alleen door geheel het Heilige Land, maar ook tot aan den *Sinaï* toe. En, gelijk uitgebreid waren de betrekkingen van die koopstad over geheel het Oosten, zoo was ook veel vermogend hare bescherming. Onder de vleugelen harer gunst neemt *Venetië* den pelgrim op, die zich aan haar toevertrouwt. — Daarom is het te vergeefs, dat andere vrijstaten van Italië in wedijver zijn ontstoken tegen haar, die met de zee het huwelijk heeft gesloten en jaarlijks het trouwverbond hernieuwt. — In het laatste vierde gedeelte der *vijftiende* eeuw bevond er zich in *Venetië* een pelgrim, die van haar en de bedevaart het volgende getuigt (132): „Er kwamen veel pelgrims, adelijk en niet adelijk van alle Duitsche stammen, om de heilige bedevaart te volbrengen. Van onze edellieden uit Zwaben spoedden er zich naar *Venetië*, Graven en Vrijheeren, Ridders en Knapen, en vele waren er onder van goeden en ouden adel. Wereldlijken zag men er komen en Geestelijken, eerzame lie-

den ook uit den burgerstand. Aan hen hadden zich handwerkers verbonden. Wereldlijke Priesters zag men er, met devote en godsdienstige Monniken en broeders uit de kloosters. Ook oude eerbare vrouwen vond men er. — En niet allen uit de gewesten van Duitschland daagden zij op, uit Engeland ook, Schotland en Ierland; uit Frankrijk en Spanje, — Calabrië en Arragonië, Sicilië en Bohemen, Rusland en Pruissen. Uit Hongarijën ook zag men achtbare geleerden, Heeren en Wereldlijke Priesters. Onder hen bevond zich de Kapellaan des Konings van Hongarijën. Er waren pelgrims van alle Duitsche streken, veel uit Zwaben en Beijeren, nog veel meer uit Franken. Uit Oostenrijk en Saksen waren er; uit Brabant en Vlaanderen en Westphalen, van den Rijn, uit den Elzas en Zwitserland."

Terwijl de pelgrimage zich alzoo op nieuw ontwikkelde, trad zij de *zestiende* eeuw in met kracht. De belangstelling voor haar werd verhoogd door boekwerken, welke pelgrims schreven, door plaatwerken ook, welke zij uitgaven. Onder de eerstgenoemde munt dat uit van MARTINI A BAUMGARTEN. Ook eenige onzer landgenooten, die wedergekeerd waren van het Heilige Graf, stelden toen geschriften op, beschrijvingen zijnde van hunne bedevaarten (133). Een plaatwerk van het Heilige Land gaf de Vicarius van het Heilige Graf uit, BERNARDO AMICO, en een gezigt op *Jeruzalem*, genomen van den Olijfberg, teekende de Utrechtsche Kanunnik JOHANNES SCHOREL, die met een gezelschap uit *Delft* ten jare 1522 ter bedevaart was (134).

Intusschen was het zeventiende jaar van die eeuw gekomen. Het is gewigtig voor de bedevaart geworden

door twee gebeurtenissen, die, op hoe verren afstand dan ook van elkander plaats hebbende, toch in betrekking tot haar stonden; de eene de inneming van *Jeruzalem* door SELIM *den Eersten*, — de andere de hervorming der kerk door LUTHER. — Door de eerstgenoemde veranderde het terrein der pelgrimage van landsheer. Het Heilige Land, een gewest van het kleinere gebied der *Borgitische* Mamlukken geweest zijnde, werd nu een gedeelte van het rijk der *Osmanen*, dat, te *Konstantinopel* zijnen zetel hebbende, van den *Tigris* tot aan en over den *Nijl* zich uitstrekte. — Het lot des pelgrims was onder de Mamlukken niet gunstig geweest. Zoodra hij te *Joppe* voet aan wal zette, werd hij dadelijk in een akelig hok opgesloten. Hij mogt het niet verlaten, ten zij hij de som had voldaan, die de Mamluk eischte; dikwerf liet men hem dagen en nachten in dien ellendigen toestand, ten einde hem te noodzaken, om ook aan den overdrevenen eisch te voldoen. — Was dan de vergunning en met haar de bescherming eindelijk verkregen, de pelgrim stond op den weg nog bloot aan mishandelingen, waarvoor het Mamluksche geleide hem niet altijd vrijwaarde. De kinderen niet alleen, de mannen ook van de dorpen, die men doortrok, stelden den armen bedevaartganger tot het voorwerp van hunne steenworpen, zoodat er menigeen gekwetst en zelfs gedood werd. — Kwam de pelgrim voor *Ramleh*, hij mogt niet op zijn rijdier blijven zitten. Afstappen moest hij, en, te voet gaande, zijnen reisbundel zelf dragen. De zelfde vernederende voorwaarde had de Mamluk gesteld ten opzigte van het binnenkomen des pelgrims in *Jeruzalem*. — Het is waar, de regering zelve liet de heiligdommen

der Christenen ongeschonden; zij beschermde ook den bedevaartganger, — maar aan den moedwil van boosdoeners en fanatieken zag hij zich gedurig blootgesteld, en ongestraft liet men zelfs hen, die, te midden van de dienst, in de kerken drongen en ze ontheiligden. — Ook was de pelgrim, van wege den verwarden toestand des lands, niet altijd in de gelegenheid, om de *Jordaan* te bezoeken of op afgelegene plaatsen te aanbidden (135). — Zal van nu aan het lot des pelgrims veranderen? Men zoude het verwachten, want het eerste artikel der overeenkomst, die er gemaakt is tusschen den Sultan en het Convent te *Jeruzalem*, bepaalt, dat de gang des pelgrims vrij en onbelemmerd zijn zal. Maar men kan zich ook te leur stellen in dezen. Het is mogelijk, dat het land der bedevaartgangers, nu veranderd zijnde van heerscher, slechts veranderd is van verdrukker!

Van grooteren invloed moet in allen gevalle de *hervorming* wezen. Zij, de kerk willende ontdoen van de verbastering, tast ook den grondslag aan, waarop de bedevaarten in het algemeen rustten, welke men toen deed naar veldkerken en wilde kapellen, — welke men ondernam naar veel andere gewijde plaatsen, — welke men het best volbragt, gaande naar *Rome* of *Sint Compostella* (136). Zij bestreed toch, met het Evangelie in de hand, het gevoelen, dat eene bedevaart op zich zelve verdienstelijk en dat het gebed op de plaats der pelgrimage Gode bovenal welbehagelijk zoude wezen. Zij loochende, dat de werking, van daar uitgaande, bovennatuurlijke mededeeling, — dat de vergeving van zonden, aldaar te behalen, oneindig zoude zijn. Zij verwierp de vereering der reliquien. — Zoo trof zij

natuurlijk ook de pelgrimage naar het Heilige Land. Deze toch, van hoe veel natuurlijke misvormingen ook reeds ontdaan, bleef nog bij voortduring lijden aan de genoemde gebreken. Intusschen juist van wege de hooge verdienstelijkheid, die men haar toekende, van wege den schat van aflaten ook, die men aan haar verbond, bekoorde zij de harten van velen. Een gedeelte van die velen onttrok de hervorming aan de bedevaart, terwijl zij zulke drijfveêren verlamde of verbrak. — Doch ook het verschijnsel mag mij niet ontglippen, hetwelk de hervorming, bij wijze van tegenwerking, thans in het aanzijn roept. Ik zie er toch toekomen, die anders niet zouden gegaan zijn. Het zijn ijveraars voor het geloof. Zij zoeken de gunst van het Opperwezen, die van de kerk schijnt geweken, ten behoeve van haar door de verdienste der bedevaart te doen wederkeeren. De kracht van het gebed aan het graf des Heeren willen zij beproeven, opdat er hulp en redding uit bangen nood moge komen voor *Rome*. — Onder hen merk ik ook Nederlanders op (137).

Intusschen zulke opgewondenheid is slechts een tijdelijk verschijnsel. Aan het vermogen van het beginsel, dat den bedevaartganger bezielt, of aan dat, hetwelk den reislust gaande maakt, blijft weder alles overgelaten. Reislust was dan ook de voorname prikkel, die, omtrent het midden dier eeuw, eenen BELON DU MONS dreef, — die later eenen VILLAMONT naar het Heilige Land bragt (138). Maar geheel bedevaartgangers zijn twee mannen, die tegen het einde dier eeuw zich op weg bevinden, JOHANNES ZUALLART en JOHANNES KOOTWIJK. Hun wilde ik de broederhand reiken, want beide zijn zij Nederlanders, de eerste een Ridder uit de zuide-

lijke (139), de andere een Regtsgeleerde uit de noordelijke gewesten. Beide vestigen vooral de oplettendheid op de eeredienst der Latijnen in het Heilige Land; alles, wat daartoe betrekking heeft, deelen zij zeer volledig mede. Daarbij ontgaan hun echter de verschijnselen niet, welke land en volk kenmerken. ZUALLART geeft zelfs afbeeldingen van de voorwerpen, die vervolgens door anderen worden overgenomen. Maar vooral roem ik KOOTWIJK; ik doe het van wege de juistheid zijner opmerking en de volledigheid zijner beschrijving (140).

Desniettemin worden de bedevaartgangers, die *Rome* aanhangen, steeds minder in getal, terwijl uit de Oostersche kerken de toevloed bij voortduring groot blijft. Het verschijnsel is te meer opmerkelijk, omdat mannen, die in het Heilige Land jaren lang hun verblijf hadden, — bekleedende er kerkelijke bedieningen, — zich inspanden, om den bedevaartganger voor te lichten op zijn pad en zijn geloof te schragen. FRANCISCUS QUARESMIUS ijvert voor de juistheid der overlevering ten opzigte van de heilige plaatsen, en hij beschrijft ze met groote naauwkeurigheid (141), terwijl BERNARDIN SURIUS eene handleiding geeft voor den pelgrim (142). Wat later biedt MARIANO MORONE eene beschrijving van het Heilige Land (143) en ELECTUS ZWINNER eenen leiddraad voor hem, die er de gewijde plaatsen wil bezoeken (144). — Aan hunne zijde scharen zich bedevaartgangers, onder welke er zijn, niet ontbloot van geest des onderzoeks, de Kanunniken DOUBDAN (145) en MORISON (146). Zij maken den overgang tot zulken, die meer als reizigers, die minder als bedevaartgangers in het Heilige Land komen en daar meer of min als pelgrims optreden. Onder hen blinkt PIETRO DELLA VALLA uit, want hij is het,

die de Samaritanen èn hunne vijf boeken van MOZES het eerst aan Europa doet kennen (147). Onder hen is DE MONCONY (148), THEVENOT (149), LAURENTIUS D'ARVIEUX (150) en LA ROQUE (151). — In weerwil echter van dit al neemt, met den voortgang der eeuw, het getal der Latijnsche pelgrims af. Ik weet, dat de bestuurders van het Jeruzalemsche Convent toen meermalen in verlegenheid zijn gekomen, terwijl zij op Woensdag voor Paschen de voetwassching zouden doen. Het gebeurde wel eens, dat er geene twaalf pelgrims voorhanden waren; zoo ontbrak het aan de vereischte voorwerpen en men was genoodzaakt, dit getal met monniken aan te vullen (152).

De *achttiende* eeuw biedt geene vergoeding voor hetgeen de zeventiende van Roomsch-Katholijke pelgrims aan het Heilige Land onthouden had. Wel zie ik bedevaartgangers, die komen en gaan, — maar de meesten behooren tot den geestelijken stand. Het zijn Franciscanen, die zich op reis bevinden uit hoofde van hunne betrekking tot de kloosters in de *terra santa*, — het zijn ook monniken van andere ordes. Zij komen vooral uit Portugal, Italië en Duitschland (153). Gedurende die geheele eeuw werden er geene twee honderd Latijnsche pelgrims in *Jeruzalem* gezien. En onder die schaar doen er zich weinige, althans door geschriften, als geleerden kennen. De eenige, van wiens pelgrimstogt het geloof en de wetenschap nog eenige winst trekken, is GIOVANNO MARITI, een Geestelijke uit *Florence* (154). Daarentegen levert het verblijf van VOLNEY in het Oosten ook voor het Heilige Land vruchten op. Bedevaartganger is hij niet, pelgrim niet eens, maar als scherpziende opmerker van de zeden en gewoonten, van

de luchtstreek en den regeringsvorm der Oostersche landen doet hij zich kennen (155).

Terwijl aldus de bedevaartsweg, die er van *Rome* leidt naar het Heilige Land, bijna geheel van wandelaars ontbloot wordt, zie ik er anderen, die ook komen uit het Westen; het zijn *Protestanten.* De Hervormers der zestiende eeuw toch, hoezeer ook ijverende tegen alle andere bedevaart, hebben die naar het Heilige Land steeds ontzien. Toen LUTHER in een zijner meer gewone *bons mots* zeide: „om het graf, waarin de Heer gelegen heeft en dat de Saracenen nu in bezit hebben, geeft de Heer even min als om al de koeijen van Schwyts," wilde hij de pelgrimage niet aanvallen. Die uitval was gerigt tegen de herovering van het Heilige Graf, welke het volk, op grond eener voorzegging, door eenen Keizer FREDERIK verwachtte en welke het zich voorstelde als de uitnemendste daad, die er in de Christenheid kon worden volbragt. Uitnemender acht LUTHER de verlossing van de Heilige Schrift uit *dat* graf, waarbij onwetende ijveraars de wacht hielden, ten einde de discipelen te verhinderen, om haar weg te nemen (156).

Zal niet juist die verlossing der Heilige Schrift, ten gevolge waarvan zij weder in een nieuw en heerlijk leven optreedt, aan het Heilige Land pelgrims toevoeren? Hij toch, die de Heilige Schrift als zijn Godsdienstboek aanneemt, boven hetwelk er geen gezag, nevens hetwelk er geen regel is, — zal alles beproeven, om die Schrift juist en volkomen te verstaan. Maar wil hij dit, dan moet hij het Oosten kennen, dan is hij genoodzaakt het Heilige Land te onderzoeken. De Heilige Schrift toch is van hetzelve eene dochter. Haar gewaad en tooi niet alleen zijn geheel Oostersch, ook hare gelaatstrek-

ken en kleur dragen de kenmerken van haren geboortegrond. Daarom mag ik verwachten, dat er zullen toekomen, die naauwkeurig onderzoek willen doen naar den bodem en zijne voortbrengsels, — naar het water en zijne beddingen, — naar de lucht en hare veranderingen. De plant, die er groeit, — het dier, dat er leeft, — de mensch vooral zal het voorwerp wezen hunner oplettende beschouwing. De leefwijs en gewoonten, — de zeden en gebruiken zullen zij nagaan. Gadeslaan zullen zij den bewoner des lands, die leeft in het vaste huis of in de beweegbare tent, — en hem bij elk beroep, dat hij uitoefent, in elke betrekking, waarin hij geplaatst is. Stilstaan zullen zij vooral bij elk overblijfsel der oudheid. Niets zal voortaan hun ontsnappen, dat strekken kan, om licht te werpen op het heiligste blad der menschheid. — Bovendien mag ik er te gemoet zien, die alleen komen, om versterking te zoeken voor hun geloof en reine genieting te smaken voor hun hart.

Maar ik zie reeds vooruit, zij allen moeten in veel van den bedevaartganger zich onderscheiden, die er gaat uit de Oostersche kerk, die er opdaagt uit de aanhangers van *Rome*. De Evangelische Christen sluit toch veel buiten het gebied van het heilige, dat die anderen er in opnemen; ook heeft de overlevering voor hem geen ander gezag, dan hetgeen zij ontleent van zich zelve. Daarom zullen vele als heilig gevierde plaatsen voor hem geene heilige plaatsen zijn; hij gaat voorbij, waar de andere aanbiddend staan blijft of neêrzinkt op de knieën. — Daarenboven in de wijze der aanbidding van deze bedevaartgangers zal hij niet deelen, die eene vereering van God in geest en waarheid volgt, die de aanroeping der Heiligen, ook der Heiligen des Nieu-

wen Testaments, sluit buiten zijne gebeden. — Eindelijk de Protestantsche pelgrim komt niet, om andere godsdienstige voordeelen van zijnen togt naar het Heilige Land te verkrijgen, dan die hetzelve eigenaardig als schouwtooneel van Goddelijke dingen aan het vatbaar gemoed kan schenken. Inderdaad zulken zijn het, die het voorbeeld der eerste eeuwen vernieuwen, die het ideaal van den echt christelijken pelgrim verwezenlijken kunnen.

Eerst na het midden der *zestiende* eeuw zie ik onder de bedevaartgangers uit het Westen ook Protestanten. Een twaalftal van hen staat er ten jare 1561 bij de kerk in *Jeruzalem*. Zij verklaren, dat zij liever weder willen henengaan, zonder het Heilige Graf gezien te hebben, wanneer men de biecht tot voorwaarde stelt en de communie onder ééne gedaante. Ik bespeur er, die wel ridders van het Heilige Graf wenschen te worden, — maar zonder de mis te hooren en de Heiligen te vereeren. Overigens bezoeken zij eerbiedig eǹ geloovig de heilige plaatsen (157). — Vier jaren later ontdek ik weder een aantal Protestantsche pelgrims. Bij hen echter openbaart zich reeds twijfeling ten opzigte van veel, dat men, op grond der traditie, als heilige plaats of als wonderteeken aanwijst (158). Zij ondervinden van wege hunne afwijking in het geloof moeijelijkheden bij de Jeruzalemsche Geestelijken van *Rome's* kerk. Het is dus niet te denken, dat ik er voortaan geheele gezelschappen van Protestantsche pelgrims zal aantreffen (159). Weldadig werkt op mijn gemoed het gezigt van LEONHARD RAUWOLF, dien ik ten jare 1575 op den heiligen bodem zie. Op zijne reizen door het Oosten nabij het Heilige Land gekomen zijnde, kan hij de

begeerte van zijn hart niet weêrstaan, om het te bezoeken. „Het was niet," zegt hij „omdat ik aan het graf met de twee discipelen, PETRUS en JOHANNES, en met de drie MARIA'S nog den CHRISTUS des Heeren wilde vinden. Het was, om bij de beschouwing der plaatsen door de uitwendige zinnen, mij op te wekken, ten einde ik met het inwendige en geheel het gemoed regt mogt bedenken en beter gevoelen zijn bitter lijden en sterven, zijne blijde opstanding en luisterrijke hemelvaart. Het was, om aldaar den Heer CHRISTUS zelven met zijne hemelsche schatten en goederen in het waar geloof en het regt vertrouwen aan te grijpen en Hem mij toe te eigenen, zoo als Hij zich in zijn heilig woord heeft te kennen gegeven." En sla ik RAUWOLF gade, zoo als hij staat op de heilige plaatsen, — ik zie het gevoel van zijn binnenste bewogen door het vermogen der herinnering. Maar die zelfde gemoedelijke pelgrim is ook de scherpziende opmerker; de baan voor de plantenkunde des Heiligen Lands breekt hij (160). — Zulk een pelgrim is ook SALOMON SCHWEIGGER, de eerste Protestantsche Godgeleerde, dien ik onder de pelgrims naar het Heilige Land aantref (161).

Engelschen volgen in de *zeventiende* eeuw het voorbeeld, dat Duitschers en Nederlanders hun in de zestiende gegeven hadden. Onder hen zijn WILLIAM LITHGOW, GEORGE SANDY en HENRY TIMBERLAKE (162). Bovenal echter trekt HENRY MAUNDRELL mijne oplettendheid tot zich. Hij is Godgeleerde, — hij is door jaren lang verblijf in Syrië geheel voorbereid voor den togt, en hij kenmerkt zich niet alleen door juistheid, ook door scherpzinnigheid van opmerking (163). — Nederlanders beginnen eene roemrijke plaats onder de

pelgrims te bekleeden. GOLIUS gaat als reiziger voor. Het is hem er vooral om te doen, de studie van de taal der Oosterlingen in hun land verder te beoefenen (164). — CORNELIS DE BRUYN verschijnt er; de teekenpen in handen, die in schoon en naauwkeurig beeld de voorwerpen op het papier brengt, bezoekt hij de heilige plaatsen (165). HENDRIK MYRIKE is er als Nederlandsch Godgeleerde; mijne ziel begroet hem, terwijl ik hem den voet zie zetten op Kanaäns bodem. Hij komt, zijnde reeds bekend met de taal en den weg, want aan het gezantschap, dat de Republiek te *Konstantinopel* had, is hij als Kapellaan verbonden (166).

De *achttiende* eeuw openen weder Nederlanders, — zij doen het met eene glorie, welke veel voor dien tijdkring belooft. Het zijn twee mannen, die wel in het oog van het publiek door de slotsommen hunner reis zijn verbonden, doch die zelven tot elkander nooit in eenige betrekking waren geplaatst. De eene is de Leidsche Hoogleeraar JOHANNES HEYMAN, — de andere de Heer VAN EGMOND VAN DER NIJENBURG. Deze, Nederlandsch Ambassadeur in *Napels*, komt tien jaren later dan gene in het Heilige Land. Zulke pelgrims had, tot op dien stond toe, het Protestantisme uit zijnen boezem nog niet aan den gewijden bodem geschonken (167). Zij moesten echter ook ons volk voor die geheele eeuw vertegenwoordigen; althans ik zie er in dien tijdkring onder de pelgrims geenen Nederlander weder.

Die nu optreden, wandelende met de fakkel der wetenschap over het Heilige Land, zijn Engelschen. Een THOMPSON bezoekt al de heilige plaatsen op eenen togt, welken hij naauwkeurig beschrijft, lettende daarbij op vele merkwaardigheden van het land (168). Maar THOMAS

SHAW overschaduwt hem verre; want SHAW is kenner der oudheid, hij is natuurkundige tevens, en *Algiers* heeft hij jaren lang tot zijne leerschool voor het Oosten kunnen maken (169). RICHARD POCOCKE werd als hij klassiek gevormd. Van drie moeitevolle jaren verzamelt hij schoone vruchten, welke in meer dan één land met graagte van allen werden ontvangen, die de opheldering der oudheid, vooral die des Bijbels, op prijs stellen (170). Slechts ter loops zie ik tegen het einde der eeuw den reiziger BROWN in Palestina vertoeven. Zijn vlugtig oog hecht zich niet aan de verschijnsels, die deze grond hem aanbood (171).

Daarentegen zijn op dien bodem de blikken steeds geslagen van FREDERIK HASSELQUIST, den leerling van den grootsten kruidkundige der achttiende eeuw, van LINNëUS. Als henengetrokken gevoelt hij zich naar het Heilige Land, om de natuur van hetzelve te onderzoeken, om ook van dat onderzoek te schrijven. En ofschoon hij naar Zweden, zijn vaderland, niet mogt wederkeeren, hij heeft toch de vervulling gevonden van het verlangen, dat hij koesterde ten behoeve van zich zelven en van anderen (172). — Ook de Duitscher verschijnt bij herhaling op het pelgrimstooneel, doch hij is er wetenschappelijk slecht vertegenwoordigd. Ik zie er JONAS KORTE. Den eenvoud van zijn gemoed prijs ik, maar de overdrijving der piëtisterij ontsiert den pelgrim uit de Protestanten evenzeer, als het bijgeloof de anderen onteert. Waar echter zijn natuurlijk verstand en godsdienstig gevoel niet misleid worden, deelt hij veel goeds mede; men krijgt hem lief en schat hem hoog (173). — Evenzoo als hij is STEFAN SCHULZ bezield, maar met het gevoel des pelgrims zie ik hem

grooten ijver verbinden voor de bekeering der Joden, welke het hoofddoel was van zijnen togt (174). Te betreuren is het, dat CARSTEN NIEBUHR het Heilige Land niet gesteld heeft tot het voorwerp van die oplettende en grondige beschouwing, met welke hij andere streken van het Oosten heeft opgenomen. Ik zie hem kort slechts en als een vlugtig verschijnsel onder de pelgrims van den Heiligen bodem (175).

Gedurende deze eeuwen had de schepter der Osmanen op den pelgrim veelal gerust als staf des verdrukkers. In SELIM en SOLIMAN vond de Porte hare laatste moedige en krachtvolle heerschers. Hunne opvolgers bleven verstoken van hunnen geest. In plaats van het beleid en de energie, uitgaande van éénen, — trad nu het despotisme van velen. In de gewesten handelden met willekeur Pacha's, die nu eens een onverdraagzaam fanatisme, dan weder eene vuile schraapzucht het meest deden uitkomen; die veelal in beiden de sprekende trekken van hun karakter lieten zien. — Vooral in streken, afgelegen van het hart des rijks, streefden zij naar vermeerdering van magt en uitbreiding van gebied; zij maakten zich niet zelden onafhankelijk. Ongelukkig deelde het Heilige Land rijkelijk in de noodlottige verschijnselen van zulk eenen wanstaat; de Christenen hadden er dikwerf bange dagen, en de pelgrim leed dan mede. — De reisbeurs van dezen bleef echter bij voortduring een voorwerp opleveren van de speculatie der Turksche ambtenaren. Ook wanneer hij hunne meest overdrevene eischen bevredigde, moest hij doorgaans nog in nacht en nevel naar *Jeruzalem* sluipen op eenen weg, onveilig zijnde door roovers. Hij vond althans voor zijne vrijheid en zijn

leven geenen toereikenden waarborg. — Doch met het einde der achttiende eeuw kwam ook het einde van de vernedering en het gevaar, waaraan Aziatische wildheid en Muhammedaansche laatdunkendheid den Westerling blootstelden, die het geboorteland zijner Godsdienst bezocht. Toen deden Christenen eensklaps weder hunne wapenen blinken in den breeden spiegel van den *Nijl*, in den voortscheurenden vloed van de *Jordaan*. Gelijk eens door GOTFRIED en zijne ijzeren Ridders de keur der Muhammedanen was verplet geworden, zoo werd nu de Osmanische magt neêrgeworpen en vertrapt door de taktiek van BUONAPARTE. — De vernederde Porte moest haar heil zoeken, zich werpende in de armen van andere Christenmogendheden; van hunne gunst ontving zij Egypte en Syrië weder. En schoon de diplomatie van Europa's Kabinetten toen vergat, het Heilige Land te begunstigen en het lot van den pelgrim veilig te stellen, — het gebeurde bleef toch niet zonder invloed. Die wapenen hadden ontzag ingeboezemd; die ervaring van zwakheid had den overmoed doen wijken!

Zoo begon de *negentiende* eeuw; maar meer verwachtingen, dan er op haar geheel konden gevestigd zijn, mogt zij reeds in hare eerste helft vervullen. — Ik zie de rij der mannen, die het Heilige Land bezoeken, op eene niet onwaardige wijs geopend door den Engelschen Geleerde EDWARD DANIEL CLARKE. Reiziger geweest zijnde in meest alle landen van het Westen, bekoort hem ook het Oosten. Het Heilige Land vervult met heilige gewaarwordingen zijne ziel; doch kort slechts mag hij er vertoeven (176). — Dien Duitscher echter, die er, niet lang na hem, komt, begroet ik als den vorst der reizigers. Het is ULRICH JACOB

SEETZEN. Onweêrstaanbaar verlangen bezielt zijn binnenste; hij moet voort naar de landen, die daar liggen in het verre Oosten en Zuiden, want die liggen nog bedekt met nevevelen. Hij wil die nevelen verscheuren. En het gelukt hem ten opzigte van het Heilige Land. SEETZEN is de eerste, die aan het verbaasd Europa weder de Overjordaansche streken doet kennen. De fakkel der wetenschap in handen, haar licht voor zich en om zich henen doende stralen, zag men weder, wat eeuwen lang verborgen geweest was (177). — In zijn spoor treedt JOHANN LUDWIG BURCKHARDT. Ook hem is het niet genoeg, het Heilige Land te doorkruisen; in de streken ten noorden en zuiden van hetzelve is hij reiziger; ver ten oosten van de *Jordaan* en *Doode Zee* zwerft hij rond, om sporen der oudheid te zoeken. En ofschoon hij het kritisch oog van SEETZEN niet bezit, hij streeft hem toch als onverschrokkene en onvermoeide op zijde (178). — Beide deze groote mannen waren genoodzaakt onder het masker van den Islam hun geloof te bedekken, wilden zij niet roekeloos hun leven blootstellen aan gevaar. Dat middel beproefde ook, met gelukkiger gevolg, de Spanjaard DOMINGO BADIA, die ten tijde van SEETZEN onder den naam ALI BEY in het Heilige Land was. Zijn togt echter bleef zonder noemenswaardige resultaten voor de wetenschap (179). Rijk daarentegen was de naoogst, dien een jonge Duitscher, OTTO VON RICHTER, op de baan verzamelde, waar zijne beide beroemde landgenooten hem waren voorgegaan. Ik kan niet nalaten, hem te beminnen, want eene ziel heeft hij, vatbaar er voor, om door groote en heilige voorwerpen verheven te worden (180). Ook andere Duitschers zie ik er met welgevallen, omdat zij

toonen te gevoelen, dat zij pelgrims zijn op den heiligen grond, MAYER, HENNICKER en den eenvoudigen, maar trouwhartigen DÖBEL (181). — Doch er zijn, na CLARKE, weder Engelsche reizigers verschenen, JOLIFFE, die de Bijbelsche geschiedenis steeds voor oogen heeft, — LIGHT, TURNER en THOMAS LIGH, die voor de wetenschap meer willen beteekenen (182). De naam van BUCKINGHAM zoekt zich aan dien van SEETZEN en BURCKHARDT te hechten (183); maar roemrijker plaats wijs ik, naast hen, voor IRBY en MANGLES aan, mannen, die het *Jordaangebied* onderzoeken, die trekken rondom de *Doode Zee* (184).

Ook Franschen ontdek ik weder op de baan naar het Heilige Land. Reeds hun krijgstogt is niet zonder gevolg gebleven. Dat gedeelte van Palestina, hetwelk zij veroverden, deden zij nader kennen, die toen aan de wapenen de wetenschap wisten te verbinden. Groote lof komt toe aan JACOTIN, die als Officier van de *Ingenieurs-Geographes* aan den generaalstaf van BUONAPARTE was verbonden. Hij is genoodzaakt zijne topographische observatiën te doen, zijnde bij een leger, dat met de wapenen in de hand zich den weg baant, — dat lijdt aan hongersnood of geteisterd wordt door den geesel der pest, en rondom hetwelk Arabische ruiters zwerven, loerende op een ieder, die zich van de groote afdeeling verwijdert. Terwijl zijne werkzaamheden hierdoor niet weinig worden bemoeijelijkt, moet hij ze voortzetten onder de verschrikkingen der oorlogsvelden. Bij de belegering van *Jaffa* en *Akka* heeft hij geene plaats voor zijne meettafel of zijn kompas, dan te midden van de lijken zijner wapenbroeders. En toch hij gaat voort, onderdrukkende het gevoel hetwelk wordt op-

gewekt door zulke huiveringwekkende tooneelen; hij biedt het hoofd aan de gevaren; zijn ijver blijft onverkoeld, om het terrein op te nemen, ten einde er goede kaarten van te ontwerpen (185). Doch terwijl er geen pelgrim was onder de zonen eener republiek, welke de Godsdienst als balling buiten had geworpen, treft mij te meer het verschijnsel, dat, een paar jaren later, Frankrijk in eenen bedevaartganger biedt. Het is de man, die zijn dichterlijk godsdienstig leven onder de Indianen van *Kentucki* ontwikkeld hebbende, daar over Griekenlands klassieken grond treedt op den Heiligen bodem; het is FRANÇOIS AUGUSTE DE CHATEAUBRIAND. Had hij van de warmte der oppervlakte, waarop zoo vele lichtstralen van zijnen geest flikkeren, kunnen afdalen tot in de diepte der wetenschap, — ware de ziel ook geheel vrij geweest van boeijen, — het resultaat van zijne reis zoude meer het voorbeeld van den bezielden pelgrimstogt naderen (186). — En toch vermogt hij niet, Frankrijk weder te ontvonken voor de bedevaart, ten behoeve van welke het eens de eeuwig roemwaardige strijders had opgeleverd. — Immers den eersten Franschman, dien ik weder ontmoet, uitblinkende onder de pelgrims, is de Graaf DE FORBIN, maar hij reist meer als oudheidkundige, minder als bedevaartganger. — Gelijk hij door heerlijke platen zijn reiswerk ophelderde (187), — zoo bragt de Graaf LION DE LABORDE in levendige schetsen de natuur en oudheid van het Oosten, dat hij met zijnen vader bezocht had, den Westerling voor oogen (188). — Maar meer dan zoodanig werk wilde MICHAUD geven, toen hij, na zijne *Geschiedenis der Kruistogten* te hebben geschreven, zelf het tooneel bezocht van den heiligen oorlog, en POUJOULAT had tot

zijnen reisgenoot. Een gevoel, dat, bepaaldelijk door de herinneringen aan de kruisvaarders, hoog is verheven, kenmerkt de briefwisseling van hem en zijnen vriend over het Oosten (189). — Onder de Italiaansche pelgrims trekt slechts een enkele de opmerkzaamheid tot zich. Het is DALDINI, die ten jare 1829 bedevaartganger was en zijne reis naar het Heilige Land ter dienste van zijn volk beschreef (190). — Van de Duitsche pelgrims uit de Roomsche kerk is de Hoogleeraar SCHOLZ het sieraad (191).

Het eerste *dertigtal* jaren van de negentiende eeuw had den pelgrim op zijn pad en in zijn verblijf reeds gunsten bewezen, die hij, bij het terugzien op vroegeren tijd, hoog moest waarderen. Toen echter, ten jare 1831, het Heilige Land eene bezitting werd van MEHEMED ALI, kwam het onder eenen schepter, welke de beschermstaf was van den weetgierigen Europeër. De gebrekkige organisatie maakte plaats voor eene betere, en de zwakheid van het Turksch bestuur werd vervangen door eene magt, welke verdraagzaam was in het Godsdienstige en het onderzoek begunstigde. Eene ongekende veiligheid was er op de straten, was er ook langs de wegen. Geen wonder, dat nu het aantrekkingsvermogen, hetwelk het geboorteland van het Christendom uitoefent op deszelfs kinderen, zich weder in verjongde kracht begint te openbaren. — Engelsche, Fransche en Duitsche reizigers verbinden met eenen togt naar Egypte eene pelgrimage naar het Heilige Land. Ik zie ze komen, wandelen en weder gaan; alleen voor zich zelven ondernemen zij den togt. Doch er zijn ook, die mededeelen kunnen en willen. Onder hen merk ik HOGG op, die Geneesheer is, HARDY, VERE MONRO

en ELLIOT, die Geestelijken zijn, — PAXTON en den levendigen Lord LINSAY, — ADDISON en G. ROBINSON, Lord NUGENT en GEORGE FISK (192). Maar terwijl zij allen verdienste bezitten, die van het standpunt der wetenschap of der Godsdienst aanspraak heeft op waardering, is die van JOHN WILSON voor het Heilige Land in het algemeen (193) en die van GEORGE WILLIAMS voor de Heilige Stad in het bijzonder hoog te roemen (194).

In dat gelukkig tijdperk vind ik ook eenen man, die als natuurkundige in Duitschland naam heeft, reizende naar het Heilige Land. De Hoogleeraar VON SCHUBERT trekt er henen, een klein gezelschap bij zich hebbende. Hij komt er met eene ziel, vatbaar voor diepen indruk van het heilige; hij wordt er dus eigenaardig pelgrim. De natuur houdt den geest des onderzoekers, de heilige oudheid de ziel des Christens geboeid (195). Het schijnt, dat FRIEDRICH ADOLPH STRAUSS zijne voetstappen wilde drukken. Gemoedelijk althans is de beschrijving van zijnen togt (196). Maar als geleerd pelgrim, die bondig schrijft, begroet ik W. KRAFFT, waar hij van zijn verblijf in *Jeruzalem* rekenschap geeft (197). Als wetenschappelijke reizigers zie ik er TISSCHENDORFF, die handschriften des Nieuwen Testaments zoekt, en RUSSEGGER, die gekomen is, om de verschijnselen van Palestina's bergwereld op te nemen en te doorgronden (198).

Gelijk de staatkundige verandering in het Oosten, ten jare 1831, de deur van het Heilige Land ruimschoots voor den reiziger opende, zoo werd de Julijrevolutie van het jaar 1830 de drijfveer, om meer dan eenen Franschman op weg te brengen, ten einde die

deur binnen te treden. Een drietal mannen trekt bovenal mijne oplettendheid. De eene is een monnik, pater DE GERAMB. De revolutie heeft hem buiten zijn Trappistenklooster geworpen — en nu zal eene pelgrimage naar het Heilige Land zijn troost, zijne hulp zijn. In hem zie ik den echten bedevaartganger der middeleeuwen weder (199). — De andere is een dichter, ALPHONSE DE LAMARTINE. Met de verwijdering van den oudsten tak der Bourbons, verwijdert hij zich van het staatkundig tooneel. In het Heilige Land, naar hetwelk hij van de vroege jeugd af begeerte had gevoeld, wil hij rust zoeken. Hij komt er, die geboren dichter was, — die de lier had aangegrepen, om door het vermogen van zijn lied de materiële, de frivole rigting van zijn volk te bestrijden, — die, in eene hoogere wereld zich verheffende, vóór haar de zielen kon ontvonken. Ik weet het reeds, eene reisbeschrijving kan hij niet geven, de koude opmerker kan hij niet zijn. Maar ik betreur, dat hij het Oosten niet kent, dan uit den prentenbijbel zijner moeder, en in plaats van zich aan den vasten grondslag van het Evangelie te houden, rondzwerft in den onbepaalden kring des gevoels. Wat hij geven kan, geeft hij, — heerlijke natuurtooneelen en warme ontboezemingen. — De derde Fransche pelgrim is een krijgsman, MARMONT, *Hertog van Ragusa.* Met KAREL *den Tienden* verlaat hij zijn vaderland; hij wordt reiziger door de wereld. Ik zie hem ten jare 1834 onder de pelgrims in het Heilige Land. Doch het oog, waarmede hij ziet, is steeds dat des krijgsmans, is ook dat des staatkundigen. Eenen rijkdom van opmerkingen mogt hij verzamelen en mededeelen (200).

Intusschen zoude de pelgrimage naar het Heilige Land het verschijnsel bieden eener treffende terugkaatsing van het licht. Over *Jeruzalems* bergen was eens de zon opgegaan, welke, tot over den oceaan, Amerika's noorden verhelderde en koesterde. Van daar komen er nu, na zoo veel eeuwen, mannen, die hun licht weder op het Heilige Land laten vallen en dat op hunne beurt verhelderen. — Reeds was er onder de pelgrims een enkele Amerikaan geweest, en STEFENS had over zijnen togt een werk geschreven, dat met de gewone werken van dien aard gelijk staat (201). Intusschen het Protestantsch Amerika houdt zijne zendelingen in het Oosten. Onder deze is de geleerde ELI SMITH. Jaren lang heeft hij de baan toebereid tot eenen geographischen togt door het Heilige Land. Deze wordt uitgevoerd ten jare 1838, toen EDUARD ROBINSON, Hoogleeraar van *New-York*, overkomt, die ook op zijn studeervertrek de aardrijkskunde van Palestina sedert lang tot zijne hoofdstudie heeft gemaakt. Het beginsel van geheel vrij onderzoek met zulke wetenschap en kennis des lands verbindende, moesten de resultaten belangrijk zijn. De uitvoering van het reiswerk werd ondernomen met nog grooter zorg, dan die aan de reis zelve was besteed (202). Te verwonderen is het dus geenszins, dat ik in deze pelgrimage zie het begin van een nieuw tijdperk voor de aardrijkskunde van het Heilige Land. — En ginds naar het verre Westen breng ik de hulde toe den teruggekeerden, die zijn vaderland voor de bedevaart naar den gewijden grond ontvonkt, die eene wetenschappelijke inrigting er vestigt, welke het onderzoek van het Heilige Land zich tot doel stelt, — die het bezielt, ten einde er een vaartuig henen te zenden,

waarop een man was als LYNCH, met last om de *Jordaan* te bevaren, en de *Doode Zee* te peilen. Het schip had, niet lang voor ik op *Malta* kwam, dat eiland verlaten, terugstevenende, om met de slotsom van een welgelukt onderzoek zijne zenders te verheugen.

Terwijl er aldus weder in deze eeuw gekomen zijn van het Oosten en Westen, van het Zuiden en Noorden, heeft ook Nederland eindelijk weder eenige weinige pelgrims gevoegd bij die scharen. VAN 'S GRAVENWEERT, kenner en beoefenaar der klassieke letterkunde, daalt op eene reis van het Noorden onzes werelddeels af naar het Zuiden. Hij bezoekt ten jare 1837 het Heilige Land. Hij verheelt het niet, hoe zeer hij is getroffen door de eigenaardige majesteit der gewijde plaatsen, — hoe diep hij is bewogen door de herinnering van het goddelijke (203). Na hem waren er nog andere Nederlanders. SCHERER strekt wel zijne reis door Egypte uit naar *Jeruzalem*, maar het verhaal van zijnen togt bepaalt zich tot het Nijlland (204), en D. W. L. HOOGLANDT wordt nog steeds door zijne zedigheid teruggehouden, om eenige mededeeling van zijne pelgrimage te geven, die hij moedig ondernomen en gelukkig volbragt heeft (205).

Is het in vergoeding van dit klein getal Nederlandsche pelgrims, dat thans een geheel gezelschap uit ons vaderland den togt heeft ondernomen? Het is dat, hetwelk, gewekt door de mare: „de kust is in het gezigt!" voor en na verschijnt op het dek van de *Reshid*, en getroffen wordt door de berggevaarten, die echter mijne ziel reeds van voor den opgang der zon met zich verheven hadden. — Geen wonder! Stil verlangen naar het Heilige Land vervulde reeds mijn hart, toen ik als knaap

de ontluiking mijner Godsdienstige voorstellingen en gewaarwordingen gekoesterd zag aan de zon der gewijde historie. Eene mijner schoonste uitspanningen was, wanneer ik, met landkaart en reisboek voor mij, de moedigen volgde, die verre togten ondernomen en de wijde wereld gezien hadden. En terwijl groote lust voor de aardrijkskunde mij steeds bijbleef, werd de wetenschap van het Heilige Land aan mijne taak als Godgeleerde verbonden. In de gewijde geographie zag ik eindelijk het middelpunt mijner studien, toen de Hoogleeraar VAN DER PALM wenschte, dat ik voor zijn Bijbelwerk eenen *Atlas* zoude ontwerpen. Zijne wenschen te vervullen, was het zelfde als te voldoen aan de inspraken van mijn hart, dat in bewondering en dankgevoel voor den grooten man werd bewogen. En toen ik bij het voltooide kaartwerk een groot *Bijbelsch-Geographisch Woordenboek* begon te voegen, leefde ik al meer en meer in het Heilige Land (206). Weldra was er in dat land bijna geen berg meer en dal, — geene rivier en beek, — geen meer en zee, — geene stad en dorp, — geen puinheuvel en ruïnengroep, — of ik had er bij vertoefd met mijne voorstellingen, ik had er bij stil gestaan met wetenschappelijk onderzoek, — ik had gezocht, er mij een bepaald denkbeeld van te vormen.

Maar het bleef er verre van, dat mij dit ten opzigte van alle voorwerpen mogt gelukken. De middelen, waarover de beoefenaar der gewijde aardrijkskunde kan beschikken, laten hem ten opzigte van vele localiteiten geheel zonder hulp; de hulp, die zij bieden, is dikwerf zeer gebrekkig. Ook aan de meest levendige verbeelding valt het moeijelijk, van het gelaat dier afgelegene landen in het algemeen, van de trekken, die hen kenmerken in

het bijzonder, zich voorstellingen te vormen, welke juist en volledig zijn. Hoe vaak had ik den vogel benijd, die, bij het naderen van het barre saizoen, henen zweeft, waar geen winter is, en daar dan rondvliegt over streken der oudheid, — maar welke het hem niet baat te zien; en daar dan nederzit op bouwvallen, — maar welker belang hij niet kent. Terwijl ik echter geene vleugelen kon aanschieten, om de ruimte te doorsnellen, welke er lag tusschen het vertrek en het voorwerp mijner studiën, was eene reis naar het Oosten toch geene onmogelijke zaak. Naar mate zij meer het voorwerp werd der ingenomenheid van mijn hart, werden ook eigenaardig de bezwaren minder in mijne oogen. Allengskens rijpte er dan een plan in mijne ziel. Wanneer ik gelukkig zou ten einde gebragt hebben mijn groot *Aardrijkskundig Woordenboek*, dan moest ik den herdersstaf nederleggen en den pelgrimsstaf opvatten. Hem in handen, wilde ik doortrekken Griekenland en Klein-Azië, Syrië en het Heilige Land. Kon het zijn, dan wilde ik zien de wateren van den *Eufraat*, den snellen stroom ook van den *Tigris*, en nederzitten in de schaduw van de piramiden aan Egypte's breeden Nijl. — Met die voorstelling dweepte ik; voor mij zweefde in de toekomst dat beeld mijner ziel vol licht en leven. Het ontvonkte mij, om het Italiaansch te leeren, de taal, welke de meest gemeenzame is in de kustlanden van de Middellandsche Zee. — Het Oosten stond voor mij als het land, dat ik toch eens zoude betreden; wat beteekenden nu alle teleurstellingen of moeijelijkheden der tegenwoordigheid bij een verschiet, zoo rijk in vergoeding, zoo schoon in de reinste genietingen des geestes?

Terwijl ik zoodanig verschiet verre waande, werd het eensklaps, op eene treffende wijze, nabij gebragt. Hare Koninklijke Hoogheid, de Prinses MARIANNE *der Nederlanden* schrijft mij, dat zij het plan heeft, eene reis naar het Heilige Land te ondernemen. Ik was reeds omtrent twintig jaren te voren bij H. K. H. persoonlijk bekend geworden. Toen zij, de eenige en zoo algemeen geliefde dochter van den *Eersten* WILLEM, zich in het huwelijk verbond, had ik van mijn gevoel doen blijken door eenige dichtregelen in het Hoogduitsch, welke met veel welgevallen door H. K. H. en Prins ALBERT werden opgenomen. Innig had ik meermalen gedeeld in de treurige wending van haar lot, dat de schoonste verwachting, die het leven Haar spelde, in de grievendste teleurstelling deed eindigen. Toen zij in het jaar 1847 zich te *Voorburg* vestigde en daar in stille afzondering leefde, was ik met de Vorstin in briefwisseling gekomen; het was vooral de Godsdienstige rigting van Haren geest, welke die correspondentie onderhield. Meermalen mogt ik de eer hebben, van H. K. H. op Haar buitenverblijf te bezoeken. Bij elke ontmoeting met Haar wist zij mij in het onzekere te laten, of ik meer moest bewonderen de grootheid van hare talenten, of de zielskracht, waarmede zij het vermogen der tegenspoeden trotseerde. Zoude het te verwonderen geweest zijn, wanneer ik, bij zoo veel vertrouwen, als ik geloofde, dat mij geschonken werd, er toe gekomen ware, om mijn antwoord op Hare mededeeling van het groote reisplan hoofdzakelijk te doen bestaan in een verzoek van deel te mogen hebben aan dien togt? En toch, ik deed het niet; met geen woord zelfs gaf ik mijn hartverlangen te kennen. Het was, als of eene stem tot mij sprak: „laat alles over aan

de hand, die u leidt!" Een zoodanige stap zoude mij op eenen stand hebben gebragt, geheel verschillend van dien, waarop waardiglijk, tegenover mijne hooge reisgenoote ook, mijne plaats moest wezen. — Eerst nadat er weken waren voorbij gegaan, vernam ik weder van de reis. — Het was nu bij monde der Prinses zelve. Zij zegt mij, dat zij mij mede heeft begrepen in haar plan; dat zij binnen zes weken de reis wil aanvaarden; zij verzoekt mij, Haar als Geestelijke en Aardrijkskundige te vergezellen.

In het eerste oogenblik beef ik terug voor de onverwachte gelegenheid ter vervulling van den hoogsten wensch mijnes levens, die mij daar eensklaps en van mijne zijde geheel ongezocht wordt aangeboden. Weldra echter mij herstellende, maak ik mijn besluit afhankelijk van de wegneming der bezwaren, die er gelegen zijn in mijne betrekking tot huisgezin en gemeente. Raadplegende en overleggende met beide vindt men geene vrijheid, mij terug te houden. Tot eene goede voorziening in mijn predik- en herderlijk werk komen mij broederlijke welwillendheid en vriendschap te gemoet. Verlof om te gaan, had ik aan niemand te vragen. Ik zie, de Voorzienigheid, welker kind ik ben, heeft dezen schakel in mijne levensketen gelegd. Zoo gaf ik mij geheel over aan den Goddelijken Leidsman; zijn dienaar wilde ik wezen ook daar, waar Hij mij, ten behoeve van eene ongelukkige Vorstin, er toe mogt bestemd hebben, die te zijn. Zoo was ik gegaan, afscheid nemende. Ik deed het van de dierbare gemeente met de bemoedigende Godspraak: *ben ik een God van nabij, spreekt de Heer, en niet een God van verre? Zoude zich iemand in verborgene plaatsen kunnen verbergen, dat ik hem niet zoude zien? spreekt de Heer; vervul ik niet den*

hemel en de aarde? spreekt de Heer (*a*); — ik deed het van mijne geliefde kinderen, die ik bij mijn vertrek van het *IJ* nog mogt omhelzen; maar ik deed het blijmoedig, moedig. Het was die moed, welke niet kan wankelen, omdat hij zijnen grondslag heeft in God. Zoo zeker, als ik door bewustheid was van mijn henengaan, — zoo zeker was ik ook door het vertrouwen, dat ik wederkeeren, dat ik het Heilige Land zien zoude.

Ik zie, dat ik niet beschaamd ben geworden in het laatstgenoemde van mijne verwachting. Immers reeds sedert meer dan vier uren heb ik het Heilige Land voor oogen. — Gedurende dien tijd, — in het gezigt van het Land der bedevaartgangers, — heeft de geschiedenis mij de groote verschijning der bedevaart geboden. Ik heb hen allen, die mijne voorgangers waren, gewekt uit het graf der eeuwen; — zij zijn inderdaad opgekomen, zij zijn getreden voor mijnen geest. Dat eerbiedwekkend gezigt heeft mijnen eerbied nog verhoogd voor het Heilige Land; het staat nu ook voor mij als het groote outer der Christenheid, dat zij gezocht heeft, ten einde het offer des danks en der aanbidding van de wereld er op neder te leggen en het den Vader in CHRISTUS toe te brengen. Het is, als of die allen tot mij spreken met ééne stem: „Wees nu ook gij, aankomeling uit het Westen! pelgrim op dezen heiligen bodem, gelijk wij dit geweest zijn; dan zult gij het hoogste doel van uwen togt bereiken." — „Ja," roep ik uit, „die wil ik wezen. Is het mij onmogelijk, zoo veel vrucht voor de wetenschap te ver-

(*a*) Jerem. XXIII : 23, 24.

zamelen, als wanneer ik alleen en ongebonden het Heilige Land had betreden; — het hart zal er toch voedsel volop vinden en de ziel in de reinste genietingen zich verlustigen."

Inmiddels is *Jaffa* in het gezigt gekomen, terwijl de boot den koers naar het zuiden voortgezet en naar het oosten gewend heeft. Op de stad aanhoudende, spoeden wij haar te gemoet. — Doch, eer ik zulks verwacht heb, hoor ik daar eensklaps het mij welbekende snorrend geraas van de keten, waaraan het anker hangt. Het zinkt af in de zee, — eenige oogenblikken — en het hecht zich vast in den diepen rotsgrond. — Wij liggen op de reede, welke steeds die des pelgrims uit het Westen was, voor anker.

IV.

JOPPE OF JAFFA.

Geboren en opgevoed aan de stranden van eene golf der *Noordzee*, had ik een oog ontvangen, geopend voor de kusten. De kustenlijnen leerde ik kennen als de merkwaardigste grenslijnen, die er zijn op dit benedenrond, omdat zij de limiten vormen tusschen de twee groote afdeelingen, waaruit het oppervlak van onze planeet is zamengesteld. Juist op den kustenzoom had ik beide magten gezien in het eerbiedwekkende van haren aard en het geduchte van haar vermogen. — Ik aanschouwde ze in eenen staat van vrede. Inderdaad een hartverheffend, een hartverteederend gezigt is het dan, dat de kust oplevert. De zee schijnt er mede voldaan, dat zij een gebied heeft verkregen, veel grooter dan dat, hetwelk aan het land is verleend. Rustig ligt zij er; hare stille majesteit strekt zij uit, schijnbaar tot in het oneindige. Vriendelijk komt zij aanrollen met hare golfjes; het is, als of zij, terwijl deze kabbelen tegen het

strand, in de haar eigendommelijke taal, groet op groet aan het land wil bieden, — als of zij, niet kunnende verzadigd worden van liefdebetoon, kus op kus haar wil geven. — Maar juist aan de kust had ik ook de zee gezien in hare trouweloosheid en wispelturigheid. Eene plotselinge opbruising van hevige driften is eigen aan haar karakter. Schuimbekkend valt zij aan op het land, terwijl zij zich verheft; zij wil het teisteren, het verscheuren, het verzwelgen! Kan het zijn, dan moet zij over geheel het benedenrond haren schepter uitstrekken en de gansche aarde het gebied wezen, waarover zij, en zij alleen regeert.

Als ik, met zulke aanvallen der woedende zee voor oogen, nederzat aan de voeten der grijsaards, die wisten te verhalen van watervloeden, welke zij beleefd hadden, — of ik, de kronijken in handen, las van nog grooter nood en ellende, welke de voorgeslachten moesten verduren, dan was het, als of de kust steeds belangrijker werd in mijne oogen. Ik leerde haar beschouwen als de fortificatielijn tegen den grootsten vijand, dien de aarde en al wat op haar leeft, kan hebben. Ik roemde hoog het beleid der aardbewoners en prees het vermogen hunner handen, waardoor het hun gelukte, dijken te bouwen en te versterken, en aldus met lange en welgevestigde zeeweringen het land te beveiligen. En eenen verdediger niet alleen zag ik den mensch tegen het groote water, aanvallenderwijze ook zag ik hem handelen. Het gebied der golven tast hij aan, de kusten uitzettende. Hij ontneemt aan de zee van den bodem; hij verjaagt haar van denzelven en maakt tot bezitting der aarde wat eigendom was van gene. Zoo vaak ik juist op zulk aan de zee ontwoekerde gebied

het graan op hooger' halm en met rijker aar zie golven, verblijd ik mij, als of ik de tropheën zag der zegepraal van den kustenbewoner, die hij in den schoonsten strijd mogt behalen. — Intusschen alleen de vlakke landen aan de *Noord-* en *Oostzee* hebben noodig, met eigene hand, aan het groote water paal en perk te stellen. — Kusten zag ik, waar een ander zulks reeds, ten behoeve van den mensch, had gedaan. Die zeeweringen trokken mijne oplettendheid, terwijl zij in treffend onderscheid zich kenmerkten. Ik zag het land tegen de zee eindigen met rotsmassa's. Breed en hoog staan zij er, als zoo vele bastions van de veste des vasten lands; zij verheffen zich er ook als torens, sterk en onbewegelijk; of muren zijn het, niet opgestapeld, niet verbonden; één steenmuur tegen den oceaan! — Soms zag ik rotsblokken, op eenigen afstand van de kust, het hoofd uit de golven verheffen; zij schijnen er gesteld als zoo vele wachters. Ik ontmoette ze vooral, waar duinen de beschermers moeten zijn tegen de watermagt. Zij, zacht van aard en gevoelig voor de slagen der golven, hebben wel zulke geharnaste beschermers noodig, die de borst aan de baren bieden en haren aanval gerust trotseren kunnen.

Maar welke kust ook in het eigendommelijke van hare vertooning mijne oplettendheid tot zich mogt trekken, geene konde mij zoo zeer boeijen als de kust van het Heilige Land. Ik had gedurende de uren der vaart, welke, op eenigen afstand van haar, naar het zuiden voortliep, meermalen een oogenblik afgezonderd, om haar te beschouwen. Een uitnemende kijker, op het verheven achtergedeelte van de boot geplaatst, trok haar nader aan mijn oog; het scheepskompas bood zich

aan voor raadpleging. Inderdaad ik moet PTOLEMEUS beschuldigen, schoon hij over kijker noch kompas kon beschikken. Hoe was het mogelijk, dat hij, de graden der lengte van de voornaamste punten aan den kustenzoom van Syrië bepalende, zoo ver kon afwijken? De plaatsing van *Askalon* en *Joppe* is bijna geheel juist. Maar van *Joppe* verder zie ik hem dwalen, want hij wendt zich van daar in eene zuiver noordoostelijke rigting. Zoo wijst hij aan het *Voorgebergte van den Karmel* eene plaats aan, wel dertig uren meer oostelijk, dan de lijn der lengte, waarop hij *Joppe* gelegd heeft. En toch, slechts eene kleine afwijking kan het wezen, niet meer te schatten, dan vijf of zes uren. Voorzeker de groote Egyptische Geograaph heeft nooit bij het schijnsel der noordstar dat kustengezigt gehad, hetwelk zich voor mij thans uitbreidt. Zelfs aan goede voorlichting moet het hem hier te eenenmale ontbroken hebben, — anders zoude hij zulke bepalingen niet geven, welke eene willekeurige schets stellen in de plaats van de wezenlijkheid (207).

Intusschen de kaartteekening der volgende eeuwen heeft de bepalingen van PTOLEMEUS even zoo overgenomen, als de astronomie zijn systeem. Langer dan dit heeft men gene aangehouden. — Die de kustenlijn van Syrië op wetenschappelijke gronden het eerst herstelde, was D'ANVILLE, nog meer door zijn geheel eenig geographisch talent geleid wordende, dan door de waarnemingen, die CHANZELLES en SIMON gedaan hadden (208). Verder dan hij kon JACOTIN het brengen, die in dezen vooral door PAULTRE werd bijgestaan. De waarnemingen van deze Fransche Ingenieurs strekken zich uit over de geheele kustenstreek, noordelijk tot aan

Sur toe. Intusschen zij zijn niet alle gedaan op de zelfde wijze. Gedeeltelijk slechts konden zij geschieden met behulp van astrolabium en meettafel, waarbij men dan bouwde op gemeten grondlijnen, — gedeeltelijk echter heeft men ze moeten doen ter gelegenheid van recognosceringen. De rigting werd dan bepaald naar het kompas, en de afstand door het tellen der passen. Doch gelukkig is de kustenlijn het meest juist gedeelte dier waarnemingen. Te betreuren valt het, dat die Fransche Ingenieurs toen niet over werktuigen hadden te beschikken tot het doen van astronomische observatiën. Zoo konden zij slechts de betrekkelijke rigting der kust met zelfstandigheid bepalen; de volstrekte aan te wijzen was hun onmogelijk. Ten opzigte van den graad der lengte bouwden zij dus op vroegere waarnemingen; doch ofschoon zij het gebrek van D'ANVILLE'S kustenlijn ook daarin verhielpen, dat zij haar eene meer westelijke rigting gaven, zij deden in dezen nog niet genoeg. Ook hunne kustenlijn is nog te ver oostelijk getrokken. Vooral loopt die fout in het oog met betrekking der kust van *Gaza* tot *Akko.* Deze is inderdaad een derde graad meer westelijk gelegen, dan de Fransche kaarten aanwijzen (209).

Dit gebrek ten opzigte van de ligging der Syrische kustensteden op den lengtegraad is intusschen weldra verholpen geworden. Gedeeltelijk geschiedde zulks door den Spaanschen Zeekapitein *Don* DIONISIO GALIANO (210), gedeeltelijk door Officiers der Fransche marine. Zij was het, die ten jare 1816 en 1817 de kusten der Middellandsche Zee liet opnemen. GAUTTIER, die zijne observatiën aan boord van zijn fregat deed, bepaalde de geographische breedte van zestien punten der Syrische

kust (211); HELL stelde er vijf vast, doende zijne waarnemingen aan wal (212). Zij legden den meridiaan, over *Alexandrië* getrokken, tot grondslag. Door den eenen met den anderen te vergelijken, door het werk ook hunner voorgangers te raadplegen, kan men niet alleen de breedte, kan men ook de lengte van de hoofdpunten aan de kust van het Heilige Land aanwijzen. De ligging althans van *Joppe* en *Cesarea's* ruïnen, van *Karmels Voorgebergte* en *Akka's* minaret is boven allen twijfel verheven (213).

Intusschen het is nog iets anders, juiste bepalingen te hebben ten opzigte van enkele punten aan de kust, en iets anders de geheele kustenlijn naar eisch te kennen. Zal men dit, dan moet men de betrekkelijke hoogte weten van de kust boven het watervlak, — dan moet men ook al de hoedanigheden van de kustenlijn kennen, — dan ook den waterstand aan de kust en in de baaijen kunnen opgeven. Op een zoodanig onderzoek maakte de kust van het Heilige Land bovenal aanspraak; zij maakte die in het belang niet alleen van de scheepvaart, zij eischte dit ook in het belang van de wetenschap. De Engelsche Admiraliteit heeft de eer willen hebben, hierin andere natiën voor te gaan. Hare Zeeofficieren, SCOTT en SYMONDS, zijn met die waarnemingen belast geweest. Maar, ofschoon deze reeds in de jaren 1840 en 1841 hunne taak mogten volbrengen, men wacht nog te vergeefs op de mededeeling der uitkomsten van hun onderzoek.

Wanneer ik het hier waag, eene schets van deze kust te geven, dan doe ik het, naar hetgeen ik van haar op den onvergetelijken morgen van den dertienden Januarij zag. Ik mag er mede verbinden de opmerkingen, welke

ik later deed, wanneer ik of langs het strand wandelde, of het van de hoogten der bergen aanschouwde. Alleen ten opzigte van het meest zuidelijke deel moet ik mij tot de mededeelingen van anderen bepalen.

Men mag het er voor houden, dat bij de *Beek van Egypte*, de tegenwoordige *Wady el Arish*, de kust van het Heilige Land begint. Van daar tot aan *Wady Rafia* toe heeft zij omtrent dertien uren lengte. Zij strekt zich hier van het westen naar het oosten, hebbende eene kleine rigting naar het noorden. Deze loopt vooral in de laatste helft van die afdeeling in het oog; het is ten gevolge daarvan, dat de mond van *Wady Rafia* reeds dertien minuten, of bijna het vierde van eenen graad, meer noordelijk ligt, dan die van de vermelde beek. Aan deze geheele kustenlijn is geene golf; zij heeft zelfs bijna geheel geene bogten. Alleen de breede uitvloeijing van de *Wady Rafia* vormt eigenaardig eene kleine inbuiging. — Van daar echter verandert de rigting. De kust neemt nu eenen loop aan, die is van het zuidwesten naar het noordoosten; zij houdt dien loop tot aan *Gaza* toe. Haar doorsnijden twee Wady's; de eerste, wier mond drie en een half uur is van de voorgaande, de *Wady Sunneh;* de andere, ruim twee uren verder en wel meer dan een uur van *Gaza*, de *Wady Sheriah.* Deze afdeeling der kust vertoont reeds enkele bogten. — Tegenover *Gaza* is nu haar eerste inham. De kust wendt zich naar de stad en nadert haar tot op drie vierde gedeelten van een uur; doch, stuitende tegen zandheuvels, buigt zij zich weder naar buiten en slingert zich, met eene in zee uitspringende bogt, vervolgens naar het noorden. Die inham, van de noordzijde door den voorsprong der

kust gedekt, strekte eens tot haven voor *Gaza.* — Sterk kronkelende wordt van nu aan de loop der kust zes uren lang, tot aan *Wady Simsim* of *Askulan* toe. Hier buigt zij zich geheel landwaarts in en springt dan weder uit. Het is, om die Wady te ontvangen. Zoo ontstaat hier eene kleine baai, die bijna een halfrond vormt. Eens was zij de haven van *Askalon!*

Terwijl de kustenlijn steeds hare rigting, die eene bijna zuivere noordoostelijke is, nog acht uren vervolgt, vindt zij het einde van haar in de nadering tot de ruïnen van het oude *Jabne.* Hier begint zij echter eensklaps eene andere wending te nemen, en die bewaart zij van nu aan met eene bijna niet noemenswaardige wijziging; zij rigt zich naar het noorden. Zoo loopt zij voort met eene kleine buiging naar het westen, ontvangt de *Nahr Rubin*, en bereikt, na vijf uren, eene rots, die een voorgebergte vormt, hetwelk ten zuiden en ten noorden door de zee wordt bespoeld. Het is dat, waarop *Joppe* gebouwd werd. — Dadelijk hervat echter de kustenlijn haren loop naar het noorden, eene kleine helling hebbende ten oosten. Over haar zand stort zich, een uur boven *Joppe*, de *Nahr Aujeh.* Aan gene zijde van dat water springt weder eenigzins eene rotshoogte vooruit; sterker echter is de voorsprong bij het twee uren van daar gelegen *el Haram.* Drie uren verder doorsnijdt de *Nahr Arsuf* den kustenrand, en, na weder vier uren, ziet men de *Nahr Abu Zabura* over denzelven in zee vloeijen. Van daar, tot aan het vier uren verwijderde *Kaisariyeh*, blijft de rigting der kust, die zij was tot dus ver; zij levert geene opmerkenswaardige veranderingen op; alleen ziet men er de insnijding van de *Nahr el Akhdar*

niet ver van *Kaisariyeh.* — Bij *Kaisariyeh* echter merkt men eene vooruitstekende punt op, welke ten noorden en zuiden van de zee wordt bespoeld. Hier liggen de ruïnen van *Cesarea.* — Tot aan *Athlit* is de kustenzoom vijf uren. Zij heeft verscheidene vooruitstekende punten en meer dan eene insnijding, waaronder de killen van *Nahr Zerka* en *Nahr Belka.* Eene kleine baai is opmerkelijk; naast haar ziet men de puinhoopen van *Tantura.* — Bij *Athlit* springt de kust eensklaps in; zij vormt eenen vrij scherpen hoek en steekt dan boven denzelven met eene rotstong in zee. Hier vindt men de overblijfsels van het *Castellum Peregrinorum.* Nog drie uren strekt de kustenlijn, steeds bijna noordelijk gaande, zich voort; dan eindigt zij in *Kaap Karmel.* Het is van die punt af, dat zij zich eerst naar het oosten wendt, dan naar het zuiden buigt en vervolgens de rigting met eene bogt, die is ten oosten, naar het noorden hervat. Zoo vormt de kustenlijn hier eigenaardig de regterlijn van een ovaal, welks punt bij *Akka* en welks benedendeel aan de noordwestelijke spits van het *Voorgebergte Karmel* ligt. Het is de Baai van *Akka;* haren kustenzoom kan men op zes uren rekenen; de *Nahr Kishon* en, wat beneden *Akka*, de *Nahr Naman* spoelen over zijn zand. Eene bijna regte lijn van vijf uren volgt op deze bogtige, die, welke de kust van *Akka* tot *Ras en Nakura* beschrijft. Daar waar de Libanon zijnen uitersten westelijken voet zet in de zee, kan men het einde stellen der grenzen van het Heilige Land, zoo als die bepaald worden door de *Groote Zee,* de *Zee ten Westen* (*a*).

(*a*) Num. XXXIV : 6.

Ik heb de rigting van den merkwaardigen kustenzoom gevolgd; — mij blijft over, hem in het kenmerkende van zijnen aard te beschouwen. Die geheele kustenzoom is een zandzoom. Hij vertoont zich als een effen, doch zacht hellend vlak. Men kan het onzeker achten, of dat vlak tot het gebied van het land of tot dat van de zee moet gerekend worden. Immers terwijl hij, bij eenen lagen stand en rustigen staat der zee, voor het grootst gedeelte droog ligt, verstrekt hij, wanneer het anders is, tot eene baan der golven. De golf rolt tegen dit hellend vlak op; intusschen hoe meer zij klimt, hoe meer zij zich vermoeit, die trouwens gewend is, op effen vlak zich te bewegen. Eene tweede golf volgt de eerste; zij wil haar steunen tegen het terugwijken, zij wil haar voortstuwen. Doch de zusterlijke hulp is geenszins toereikend, waar het ligchaam niet alleen verzwakt is, waar het ook aan massa verliest. De baren, welke gekomen waren met groot gebruis en verbazend geweld, lossen zich op; zachtkens afdruipende, vallen zij weder terug in de zee. — Somtijds echter bereiken zij inderdaad het einde van het hellend vlak. Zij zouden zich nu over de landen, die er binnenwaarts liggen, uitstorten, ware het niet, dat zij hier onoverkomelijke hinderpalen vonden. Het zijn nagenoeg de zelfde, welke er gesteld werden aan Hollands westelijke kusten; het zijn zandheuvels. En eene smalle duinenrij is het niet, waar enkele naast elkander staan. Neen, groepen vormen zij, die van *Gaza* af tot *Joppe* toe de breedte van een uur, en zelfs meer, beslaan. Zij wisselen af in hoogte van twintig tot vijftig voet; onvruchtbaar is die zandgrond geenszins; drenkt hem water, dan is hij bekleed.

Ook van de andere zijde zie ik het hellend vlak van den kustenzoom gedekt; maar hier is het door rotsen. Deze vertoonen zich echter niet als uitstekende spitsen; geknotte zuilen zijn het niet, ook geene opstaande vierkanten met gebrokene zijden; integendeel als platten liggen zij onmiddellijk voor den kustenzoom. Eens moeten zij een zamenhangend geheel, éénen grooten rotsvloer hebben uitgemaakt; maar de magt, die bergen splijt, — de magt der schudding en beving van de aarde, — heeft dat oppervlak gescheurd. Terwijl het daar zoo verbroken lag, is het water toegekomen, ten einde de verwoesting voort te zetten. Het deed dit met langzamen, maar zekeren gang. De golven, tegen den gebrokenen vloer slaande, er op neêrvallende, er over rollende, drongen in de eerst nog naauwe spleten. Zij spoelden het gruis weg van tusschen de breuken; zij maakten de scheuren wijder. Zoo vindt men wat eens verbonden was, nu verdeeld; eene ontelbare menigte van grootere of kleinere afzonderlijke stukken ziet men de rotsen liggen aan den voet van den kustenzoom. — Men kan zich bijna geenen vorm denken, dien de natuur aan de buitenlijnen van een vlak in staat is te geven, welken men hier niet zoude aantreffen. Desniettemin is het oorspronkelijk horizontale het doorgaande kenmerk gebleven van dezen verbrokenen steenvloer. Alleen vindt men het waterpas hier wat ingebogen, daar wat gerond, elders wat hellend. Kuilen ook zijn er in die steenbrokken, — oogenhollen, die diep afdalen, — groeven, die ze doorsnijden. — De kleur dezer kleinere en grootere gevaarten is zwart; kalksteen en conglomeraat maken er de bestanddeelen van uit. Maar niet zelden ziet men op deze sombere gevaarten het frissche groen van

het wier, dat dezen steengrond heeft willen maken tot den bodem zijner wortelen. Schelpen, door de baren opgeheven uit de diepte, en er op geslingerd, leenen hare kleuren, om ze te tooijen. De natuur laat het ook daar aan versierselen van haar werk niet ontbreken. — Is de waterstand laag, men ziet dan deze steengevaarten bij menigte uitsteken boven het vlak der zee. Andere aanschouwt men door het heldere glas van het water. — Maar verheft zich de stand van de oppervlakte, buigt zij zich neêr en rijst zij straks weder in de rolling der golven, — dan duikelen die rotsen; — dan ook geven zij, die anders niet worden gezien, blijken van haar aanwezen. Zij worden dan de oorzaak van een heerlijk schouwspel. Waar zulke rotsen zijn, daar ziet men het water beroerd. Dat de voet der golven verpletterd wordt door deze steengevaarten, daarvan geeft het vlak kenmerken; het schuimt en bruist ter plaatse, waar onder het water de rotsstukken liggen. En wat zich van die steenen punten er boven verheft, het heeft eenen harden strijd. Een donderend en brullend geraas is het aan den kustenzoom. Het hemelsblaauw van het water wordt overtogen met zilverschuim, en terwijl men in het eene oogenblik ziet het zwart der rotsen, ziet men op het andere het sneeuwwit van de verbrokene baren.

Dat verheven verschijnsel zou ik echter weldra leeren kennen als noodlottig voor onze ontscheping. Voor *Jaffa* ten anker liggende, lagen wij tegenover eene rots in de duinen van omtrent honderd vijftig voeten hoog, welke althans gedeeltelijk de kleur van die heuvels draagt. Deze toch, zich bruin vertoonende, waar zij begroeid zijn, vertoonen ook vele witte en

geelachtige plekken; het zijn die, waar het zand naakt en onbekleed ligt voor het oog. Eene zoodanige kleur kenmerkt ook die vooruitspringende verheffing in de duinenrij. Op den afstand, waarop ons schip was, kort voor het zijn anker liet vallen, zoude ik die rots waarlijk niet voor het terrein eener stad hebben gehouden, waren er niet in het oog loopende regelmatige lijnen geweest, die haar als zoodanig deden kennen. De eene boven de andere nam ik ze waar aan den berg, van den waterspiegel af tot geheel naar boven toe. Het zijn de bovenlijnen der gebouwen, de platte daken der rijën van huizen, die naast elkander staan, — die terrasgewijze zich boven elkander verheffen; die aldus, de eene straat boven de andere, aan de zeezijde afdalen geheel tot de diepte toe. — Maar tusschen ons schip en de stad zag ik het reeds welbekende verschijnsel van het aanwezen der rotsen. Had ik dit waargenomen, als zijnde onmiddellijk voor het strand, het zoude mij minder zorg hebben verwekt. Maar tusschen de stad en de stoomboot vertoonde het zich. Ik kon de rigting van hetzelve zeer wel volgen. Door het schuim en de uitstekende punten deed zich een rotsrif kennen, liggende in zee en loopende bijna evenwijdig met de buitenzijde der stad. Ik zie, het is één geheel; waar de eene rotsbrok ophoudt, daar begint de andere, want het is eene onafgebrokene verbolgenheid der baren; als een steenen koralensnoer moet het zijn, geworpen in den oceaan! — Bijaldien deze rotslijn zich van ter zijden tot aan het strand voortschakelde, zoude zij eene volstrekte afsluiting opleveren tegen de zee. Geen schip kon dan *Jaffa* genaken. Doch ik bespeur, dat deze klippenrij, evenmin aan de noord- als aan de

zuidzijde, den vasten wal bereikt. Daar is eene kleine ruimte zoo wel aan de uiterst noordelijke als aan de uiterst zuidelijke punt; die ten noorden echter heeft meerdere ruimte, dan de andere. Stevent een vaartuig door deze opening, het ligt dan tusschen de klippenrij en de stad; het is er nu beveiligd tegen den golfslag van den westewind. Verheft zich echter de wind uit het noorden, — de toevlugtsplaats zal voor het vaartuig ten verderve worden. Immers de golven, door de noorder opening aanrollende, zullen het ten speelbal stellen van haar vermogen.

De wind, die thans waaide, was geen noordewind, een westewind was het. Maar wanneer dus de ingang, om te komen achter de klippenrij, niet uit dien hoofde moest worden ontraden, hij was voor de stoomboot ontoegankelijk. Immers de noordelijke ingang is een ondiepe; slechts kleinere vaartuigen kunnen er over; en dan nog slechts bij kalmen waterstand. Thans echter strekt die ingang tot een tooneel van de branding der golven; hij lag, zelfs voor eene sloep, ten eenenmale gesloten. De lucht toch had de helderheid van den morgenstond veranderd in donkerheid; de wind, waaijende vlak aan op de kust, had zich wild verheven. Alles teekende, dat er weder storm en regenvlagen te wachten stonden. — Nu begrijp ik volkomen, van waar het geweest is, dat zoo vele schepen, stevenende naar het westen, des morgens van mij zijn gezien. De kust ontvliedende, wilden zij de verbrijzeling ontwijken, waaraan zij zouden zijn blootgesteld, liggende op de reede van *Jaffa* voor anker. — Ik laat mijne oogen zweven over dit tooneel, en ik overtuig mij, dat wij of ons ontschepen, of vlieden moeten, gelijk die anderen gedaan

hadden. Den kijker neem ik te hulp. Beneden in de stad aan den waterkant wemelt het van menschen. De menigte groeit aan, — maar zij schijnt zich er toe te willen bepalen, om werkelooze aanschouwers te zijn en den afloop der dingen te zien. — Ook op het schip maakt men hoegenaamd geene toebereidselen. Men ziet naar den wal, als of van daar hulp moest opdagen. Eindelijk ontdek ik eene boot, het is de loodsboot. Ik denk, dat zij afsteekt met oogmerk, om tot ons te komen, maar ik begrijp niet, hoe dit mogelijk kan zijn. Het vaartuig blijft dan ook achter de klippenrij en roeit daar henen en weder. — Op het gezigt daarvan wordt nu de groote sloep van de *Reshid* neêrgelaten. De trap valt, — wij dalen in de sloep af. Men wil ons doen landen, — maar het is eene hoogst gewaagde onderneming; ik zie er zelfs de mogelijkheid niet van in.

Eensklaps rijst het tooneel, dat JOSEFUS schetst (214), voor mijnen geest. Het is uit de dagen van den ijzingwekkenden oorlog der Joden tegen de Romeinen. VESPASIANUS heeft het noorden des lands grootendeels veroverd. Daar hoort hij, dat in *Joppe*, hetwelk kort te voren verwoest was geworden, zich menschen gevestigd hebben, die met hunne vaartuigen de kusten, zelfs van Egypte, onveilig maken. Zijne ruiterbenden overrompelen bij nacht de ontmantelde en zorgelooze stad. De inwoners, niet in staat, om gewapender hand den Romein het hoofd te bieden, nemen overhaast de vlugt op hunne vaartuigen. Zij steken van wal af, — en op den afstand, waar pijl en werpspies des vijands hen niet kunnen bereiken, achten zij zich veilig in hunne ranke vaartuigen. Zij zijn het inderdaad, liggende tusschen de stad en de klippenrij. Maar met het

aanbreken van den dag verheft zich de wind; als storm steekt hij op uit het noorden. Indringende door de opening, die er is tusschen het strand en het uiterst noordelijk punt der klippenrij, teistert hij het havenvlak, waarop de vlugtelingen met hunne kinderen en grijsaards liggen. Naar de kust kunnen de armen niet terugkeeren; zij durven haar niet eens naderen, want daar staat de Romein met gespannen' boog. Digt inéén gedrongen moeten de schepen zich houden, en zoo veel mogelijk nabij de klippenrij. Maar nu wordt het eene schip geslingerd tegen het andere. Het eene doet het andere omslaan, het doorboort het, het doet het zinken. — Er zijn, die, dit lot willende ontwijken, de klippen naderen; zij zien zich op deze met eene kracht geworpen, ten gevolge waarvan de vaartuigen worden verpletterd. Intusschen er zijn ook, die, het een en ander willende ontwijken, beproeven, in zee te komen. Het gelukt hun, schoon zij onder de hooggaande golven weldra hun graf vinden.

Dit laatst vermelde opent mij de oogen. „Dus moet er toch nog een uitweg zijn voor een vaartuig, dat ligt achter de klippenrij, en die niet door de kleine ruimte ten zuiden of door de ondiepte ten noorden, — want deze beide sloten toen de branding niet alleen, maar ook de pijlen der Romeinen, — maar door de klippenrij zelve henen. Die zeelieden kenden deze passage, — zij kwamen inderdaad buiten, — en op den zelfden weg, langs welken zij toen buiten kwamen, moeten wij nu ook kunnen binnen komen." Dit is als een lichtstraal voor mij, terwijl de sloep daar op het midden van het rif aanhoudt. Aan de binnenzijde roeit de loodsboot van *Jaffa*, maar steeds tegenover een zeker punt vaart zij heen en

weder. Men roept uit haar ons toe, — wij naderen de klippenrij. Ik zie vooruit, — doch kan geene opening zien, geen kalm plekje op de schuimende waterlijn, dat van zoodanige eenig bewijs geeft. Intusschen de matrozen spannen hunne uiterste krachten in; de riemstokken buigen zich. Zij weten, alleen door de snelle vaart, die zij aan de sloep bijzetten, is het mogelijk haar juist te besturen. Één voet te ver regts of links, — en onze sloep vliegt in spaanders. En verbrijzelt zij niet aan de klippen, de woeling der zee is als de koking van het water. Hoog spat het op; hoe ligt kan het de diep geladene sloep overstelpen! — Het draait en dwarrelt daar tusschen de rotsen, — zal het mogelijk wezen, terwijl wij zijn in die opening, de sloep in hare rigting te houden? Daar is het mij, als of ik JOSEFUS hoor, die zijn verhaal ten opzigte der arme vlugtelingen aldus besluit: „Zoo weergalmde de lucht van het gekerm dergenen, die in de gebrokene vaartuigen zich bevonden. Van alle kanten zag men sommigen verdrinken, anderen zich zelven dooden en nog anderen door de golven tegen de klippen van het strand aanspoelen, waar zij door de Romeinen gedood werden. De zee werd niet alleen door de schipbreukelingen bedekt, zij werd ook geverwd van bloed. Men telde wel vier duizend twee honderd lijken, die aan de kust geworpen werden." — Doch mijn geloof aan God zegt mij, dat het lot van die schipbreukelingen voor achttien eeuwen niet mijn lot zijn zal. Neen, de hand van mijnen Hemelschen Vader heeft mij niet weggeleid uit het midden der geliefde betrekkingen, ten einde ik voor de kust van het Heilige Land in de diepte der golven zoude verzinken; Hij heeft mij er gebragt,

om die kust te betreden. — Één oogenblik en de sloep vliegt tusschen de rotsen, — maar zij raakt haar niet. Één oogenblik nog en zij snelt tusschen de rotsen door, — maar zij stoot zich niet. De branding stuift en dwarrelt, — maar slechts het waterstof valt op ons neêr, het water zelf overstelpt ons niet. God dank! wij zijn binnen de klippenrij. — De roeijers rusten een paar oogenblikken. Van de loodsboot wenkt men ons geluk toe met den behouden' doortogt. Maar terwijl die boot op de plaats blijft, om de sloepen, die nog volgen zullen, het eenige punt van doorkomst aan te wijzen, spoeden wij voort over kalmer water.

Hoe nader wij aan de stad komen, hoe meer ik mij overtuig, dat de zijde der rots, aan welke *Jaffa* met hare gebouwen uit de zee opklimt, niet geheel is wat zij van verre schijnt; geene bijna loodlijnige afdaling, neen, slechts eene vrij scherpe afhelling, en dat de stad aan haar amphitheatersgewijze zich verheft. — De huizen kenmerken zich door een echt Oostersch voorkomen. Zij hebben allen platte daken, maar het dak is geenszins een geheel effene vloer. Op het plat van elk huis ziet men een of meer halfronden uitsteken, de gedaante hebbende van omgekeerde kommen. De huismuren zijn veelal wat boven het vlak der daken opgetrokken; het is, om eene scheiding daar te stellen tegenover de daken der naburen. Boven die van vele huizen zag ik vlaggen wapperen, welke gehecht waren aan hooge en sterke stengen. Ik vond daarin de aanwijzing der woningen van de Consuls der Westersche volken. Zij hebben het regt, om des Zondags hunne vlaggen uit te steken, en zij doen het telkens, zoo vaak het Zondag is. Aldus wordt de dag, dien de

aanbidding der Christenen heiligt, gekenmerkt door eene onderscheiding, welke de eenige is, die denzelven in het openbaar, te midden der Muhammedanen, kan worden bewezen. — Maar terwijl het goed deed aan mijn hart, de teekenen van bijna al de magten der Christenheid hier reeds, aan de kust van het land harer Godsdienst, te zien, trof het mij diep, dat Nederland er niet werd vertegenwoordigd. Te vergeefs zocht ik onder de kleuren van al deze dundoeken die van ons vaderland! — *Jaffa's* bewoners, niet wetende, dat er nog andere natiën in het Westen bestaan, dan die, welke Consuls hebben in hunne stad, stonden niet weinig verbaasd, toen zij eensklaps van *Nederlanders* hoorden. Zij werden geheel versteld, vernemende, dat er eene Koninklijke Prinses uit dat volk kon komen. De toestand, waarin zij door de verschijning van ons werden gebragt, was niet ongelijk aan dien van den mensch, die eensklaps eene nieuwe natie ontdekt heeft. Geen wonder, dat men overal elkander verdrong, — dat de openingen der vensters te klein waren voor al de hoofden der mannen, dat de ruimte achter het traliewerk te beperkt was voor al de vrouwen. Ieder was om het zeerst begeerig, met eigene oogen te zien, van welke kleur de huid van dat onbekende volk was; ieder wilde opnemen de gedaante der menschen, die in dat Nederland woonden en de kleeding, die zij droegen. — Het meest trok een Arabier mijne attentie, die voor een raam zat, dat omtrent vijftig voet hoog was boven het water. Eenen vervaarlijk langen stok van suikerriet stak hij regt vooruit, van wiens uiterst einde een snoer tot op het watervlak afdaalde. Deze hooggeplaatste hengelaar bragt voor eene poos al het genot van

zijnen hartstogt en al het fortuin van zijne vischvangst ons ten offer. Zijnen hengelstok latende zinken, schonk hij zijne oplettendheid aan onze sloep; — zijne oogen, nederziende op haar, zagen haar alleen.

Jaffa heeft aan de zee eenen lagen buitenkant. Zij ligt beneden onder den muur, en door een poortje, dat gesloten kan worden, daalt men langs trappen tot haar af. Die buitenkant was digt bezet met menschen. Onder den volkshoop merkte ik er ook op, die het kleed van den Europeër droegen. — Zoodra de menschelijke stem van daar ons kon bereiken, verhief er zich die van eenen, welke in het Engelsch ons toesprak. Het is een Heer, die zich tot ons wendt met de vraag: „of de Nederlandsche Prinses zich in de sloep bevindt?" Op het toestemmend antwoord maakt hij zich bekend als Engelsch Consul van *Jaffa*. Hij deelt mede „dat de Firman, door de Porte ten behoeve van Hare Koninklijke Hoogheid afgegeven, is gesteld in zijne handen. Omdat er geen Consul van de Nederlanden in *Jaffa* is, heeft de Nederlandsche Consul van *Beyruth* hem dat stuk gezonden. — Hij stelt er eene bijzondere eer in, de Prinses van dienst te zijn. — Van de quarantaine kan men ons niet ontheffen; op haar is geene exceptie, — maar een buitenverblijf, dat hij heeft nabij de stad, biedt hij aan. Het zal hem veel eer zijn, wanneer wij daar, gedurende den tijd onzer afzondering, willen vertoeven. Hij snelt vooruit naar het quarantainegebouw; daar zal hij ons opwachten." — Hierhenen gaat dan nu de vaart. Wij roeijen den zuidwestelijken hoek van den muur der stad om; wij varen het einde der zuidelijke voortzetting van denzelven voorbij. De omsluiting van de quarantaineinrigting ver-

heft zich; door eene deur en langs vele trappen heeft zij eene gemeenschap met het laag gelegen strand. Het water is hier kalm; de rotsen liggen diep; het strand is er vlak; — men laat de sloep op het zand loopen. De matrozen springen over boord, zij dragen ons door het water. — Hier is het, waar ik het eerst mijnen voet zet op Kanaäns grond. Mijne ziel verheft zich naar boven, en de gevoelens van het getroffen hart rijzen omhoog tot den Goddelijken Leidsman en Beschermer van mijn leven.

Nadat wij de afsluiting der quarantaine waren binnen getreden, mogten wij ons weldra verheugen over de gelukkige aankomst der tweede sloep. Ook haar, die onze bagage en het overige deel van ons gezelschap had geladen, was het gelukt, de klippenrij door te komen. — Nu werd het stille binnenplein weldra in een woelig en bont tooneel herschapen. De Egyptische matrozen bedekten een groot gedeelte van den grond met onze goederen. Ieder der onzen zocht het zijne, en wilde het gebragt hebben op zijne plaats. Het draafde door elkander en schreeuwde tegen elkander. — Vooral was het levendig bij de gemetselde badkuipen, welke er stonden midden op het plein. Aan de ééne zijde zag men die van *Jaffa*. Daar was de Engelsche Consul, de Heer CAJAT, de Doktor der quarantaine en haar Directeur. De Gouverneur van het distrikt *Jaffa*, een deftige Turk, kwam er, om zijne opwachting te maken. Hij bragt een zoontje van twaalf jaren met zich, en hij werd gevolgd door eenen slaaf, die zijne lange pijp droeg. Een Grieksche Priester vermeerderde het gezelschap. — Aan de andere zijde van de badkuipen bevonden wij ons, niet weinig

verlustiging vindende in het opnemen van dezen zonderling zamengestelden groep. Intusschen werden er door de zorg van den Directeur stoelen gebragt; men bood ons koffij aan, en er begon eene drukke conversatie. Het gold namelijk, een besluit te nemen ten opzigte van ons verblijf. Gelijk reeds de Consul zijn buiten had aangeboden, zoo stelde nu ook de Priester het landhuis van het Grieksche klooster te onzer beschikking.

Zouden wij met kennis van zaken eene keus doen, het was dan noodig, het nabijgelegen goed van den Consul in oogenschouw te nemen. Wij gaven ons voornemen te kennen, er henen te wandelen; maar toen bragt men ons onder het oog, dat wij eerst tot de quarantaine moesten overgaan, en dan, slechts onder het geleide van haar, dien uitstap mogten ondernemen. — Tot dus ver namelijk waren wij beschouwd als Egyptiërs. De bedienden der quarantaine ontweken ons; aan hen, die met ons gekomen waren, lieten zij het over, ons te helpen en te beschermen. En, behalve de matrozen, waren er te dien einde bij ons mannen der Saniteit van *Alexandrië.* Deze had aan boord van de *Reshid* eenen van hare geneesheeren ingescheept en twee van hare officianten er geplaatst. De laatstgenoemden kenmerkten zich op eene in het oogloopende wijs; met gele bandeliers waren zij omhangen, en lange stokken droegen zij. Hun was opgedragen, er voor te zorgen, dat vooral toch niemand van de boot in aanraking kwame met de Syriërs; want, geschiedde zulks, dan moest de *Reshid* bij de terugkomst in zijn eigen land quarantaine houden. Inderdaad hadden zich deze menschen uitnemend van hunne taak gekweten.

Zoo lang wij als tot hen behoorende werden aangemerkt, weerden zij met hunne stokken alles van ons af, wat Syrisch was; en eerbiedig hielden zij ons zelven terug, waar wij ons konden vergeten, om in aanraking te komen met de geëmploijeerden der Jaffasche quarantaine.

Eensklaps echter ontwijken zij ons. Met eene soort van huivering worden zij op het gezigt van ons bevangen. Zij wenken ons toe, hen toch vooral niet te naderen. Zij willen zelfs onze brieven voor *Alexandrië* niet van de tafel opnemen, waar wij ze voor hen neêrleggen. Door middel van eene lange tang vatten zij ze aan, en nemen ze niet in handen, vóór de schriftuur jammerlijk doorstoken en zwaar berookt is. — Maar toen de goudstukken voor den dag kwamen, die tot geschenk zouden strekken voor de Officieren en manschappen van de stoomboot, schenen zij dadelijk termen te vinden, om af te wijken van hunne naauwgezetheid, en het was, als of zij van alle gemoedelijkheid werden verlaten. Immers zij berookten ze niet, zij doorpriemden ze niet; zij namen de piasters aan uit onze handen! — Nu zagen wij duidelijk, dat wij van Egyptisch-gezonden tot Syrisch-zieken waren geworden, — dat wij in één oogenblik, zonder er iets van te gevoelen, deze belangrijke verandering hadden ondergaan!

Eene wederkeerige quarantaine tusschen Syrië en Egypte moet als een verschijnsel worden aangemerkt, bevreemdend op het gebied der afsluiting. Egypte maakt toch evenzeer een gewest uit van het Turksche rijk als Syrië, — en ziet, daar houdt het éene gedeelte van het zelfde keizerrijk quarantaine tegen het

andere! — Intusschen het is een maatregel, dien MEHEMED ALI invoerde, minder door teederheid van zorg voor de gezondheid vàn Egypte, meer door wijsheid van staatkunde voor de instandhouding van zijn bewind gedreven wordende. — Het was in den tijd, toen er gedurig afgevaardigden van den Grooten Heer tot MEHEMED ALI kwamen; zij verrasten meestal den Onderkoning met hunne verschijning, en niet altijd was hij voorbereid op den inhoud van hunne zending. Er waren zelfs onder hen, die, behalve eenen firman, ook nog eene koord medebragten, welke tot strop zoude strekken voor MEHEMED ALI's hals. — Dit had den Onderkoning reeds lang verdroten. Toen hoorde hij, dat bij alle beschaafde rijken in het Westen lijnen van afsluiting gevormd, dat er quarantainehuizen werden opgerigt; dat zulks geschiedde, ten einde de Aziatische cholera te beletten, om over de grenzen van het eene land in het andere te sluipen. In geen ding was het hem meer gewenscht geweest, het voorbeeld van de Europesche Vorsten te volgen, dan in dezen. — Kwam er nu een afgezant van den Grooten Turk, zijnen meester, — de man moest dadelijk ondervinden, dat hij de grenzen bereikt had van een land, dat op zijn Europeesch beschaafd was. Hoe onwillig hij zich mogt toonen, — hoe veel haast hij ook van wege het dringende zijner boodschap zeide te hebben, — hij werd genoodzaakt quarantaine te houden. Men bragt hem onder het oog: „dat de civilisatie volstrekt niet toeliet, eenige uitzondering in dezen te maken en dat ook allen, die den eisch der quarantaine en haren grooten zegen kenden, zich in dezen volgaarne onderwierpen. Intusschen wilde de Onderkoning den hoogen

afgevaardigde zoo veel mogelijk te gemoet komen, hem vertrekken aanwijzende in eenen vleugel van zijn eigen paleis, dat onmiddellijk aan de haven van *Alexandrië* was gelegen." Zoo liet men den zendeling dadelijk in den val loopen, die achter hem toeviel. Vijftien dagen waren er vastgesteld voor de quarantaine. Dien tijd maakte de Onderkoning zich dan uitnemend te nutte. Hij deed zijnen Turkschen gast met arendsoogen gadeslaan; — onder den schijn van hem gezelschap te geven, beproefde hij hem uit te vorschen. Terwijl hij zelf zoo te *Alexandrië* werkzaam was, bleef men van zijnentwege in *Konstantinopel* niet onledig. Door verbindingen, die het goud van MEHEMED ALI in den divan aangeknoopt had en steeds zorgvuldig aanhield, ontving hij altijd voor de expiratie van den quarantainetijd inlichtingen; zoo wist hij wat men ten opzigte van hem in het schild voerde.

Toen Egypte de quarantaine tegen de andere landen der Porte invoerde, was de Porte wel genoodzaakt geweest, bij wijze van repressaille, hare quarantaine er tegenover te stellen. — Aan dat een en ander hadden wij het dan nu te danken, dat wij, dadelijk bij onze komst van Egypte, in Syrië, als cholerazieken beschouwd en als gevangenen behandeld werden. Daar men echter na den dood van MEHEMED ALI zich weldra overtuigde, dat de cholera van een meer goedaardig karakter was geworden, vond men daarin termen, den quarantainetijd met tien dagen te verminderen. Gelukkig voor ons, dat de Porte weldra het Egyptisch voorbeeld weder volgde. Zoo hadden wij toch slechts vijf dagen van opsluiting te wachten, terwijl dan nog de geheele eigendommelijke tijdrekening van de quaran-

taine ons zeer te stade kwam. Volgens haar wordt toch de dag, ook wanneer men eerst des avonds aankomt, als een volle dag aangemerkt, ja houdt men het er zelfs voor, dat het begin van den vijfden dag reeds het einde van dien dag is!

Natuurlijk, wij moesten ons onderwerpen, en weldra werd, onder het geleide van de quarantaine, het buiten van den Engelschen Consul opgenomen. Hoe bevallig het ook mogt gelegen zijn, wij achtten het min verkieslijk. Immers de vertrekken waren geheel op Oostersche wijze; de vensters werden slechts met traliewerk gesloten, zoodat de lucht geheel onbelemmerd in het vertrek kon stroomen. Ook was er slechts voor de hoofdpersonen ruimte; niet alleen onze bedienden, ook de bagage zoude in de quarantaine moeten blijven. — Daarom werd besloten, de vijf dagen in het gebouw te blijven doorbrengen, bij hetwelk wij aangeland waren. Op die keus had vooral invloed het aanbod van den Directeur der quarantaine, den Heer JABA. Van zijne eigene beperkte woning stond hij edelmoedig twee vertrekken voor de hoofdpersonen van het gezelschap af. Wij vonden er goed gemeubileerde kamers, en vensters, die met glazen ramen gesloten waren.

Deze welwillendheid van den Directeur was op hooger prijs te schatten, naar mate, bij eene nadere beschouwing, het quarantainegebouw zonk in onze oogen. Het ligt nabij de zuidoostzijde van de stad. Een open vierkant van vijftig passen breed en vijf en vijftig lang is het, en van alle zijden omsloten. Aan de westzijde verheft er zich een hooge muur. — De noordkant wordt gedekt door een gebouw, dat twee verdiepingen heeft; de bovenétage bestaat uit eene gaanderij, de beneden-

verdieping uit twee vertrekken. — Aan den oostkant zijn stallen voor de lastdieren, die mede quarantaine moeten houden. Eene pallisadering staat op eenigen afstand er tegenover. — Ook aan de zuidzijde is er zulk pallisadenwerk. Achter dit vindt men, op eenigen afstand, de woningen voor de menschen, die genoodzaakt zijn hier te vertoeven. — Maar welke logementen zijn het! Men verbeelde zich twee groote afdeelingen, gescheiden door een' open' gang, aan wiens einde de deur is, waardoor men gaat naar het strand. Elke dezer afdeelingen bestaat uit drie zoogenoemde vertrekken. Zij hebben den vorm van langwerpige vierkanten, meer diep zijnde dan breed. De eenige toegang, die aan het licht werd gelaten, is door de opening, waar de menschen uit- en ingaan; de deur dient ook voor venster! Geen enkel stuk huisraad treft men er aan; zelfs de kleine verhevenheid voor de slaapstede, die men anders in elk Oostersch huis vinden kan, zoekt men er te vergeefs. Het zijn vier naakte muren, — het is een koude kale vloer. Men moet er alles — en vooral eene groote mate geheel vol opgeruimdheid medebrengen, zal men het er eenige dagen uithouden. Inderdaad de quarantaineinrigting te *Jaffa* staat op eenen zeer lagen trap in de schatting van hem, die zijn oog laat zweven over etablissementen van dien aard, welke er zijn in de beschaafde landen. Het is te meer te betreuren, omdat de Europesche pelgrim, landende te *Jaffa*, genoodzaakt is, zoo vele dagen in deze hokken te vertoeven. En toch moet men het gebouw te *Jaffa* nog eene vorstenwoning noemen in vergelijking van de quarantaine te *Beyruth*. — Het eenige, dat er te roemen valt, is de put, op het midden van het plein. Tot

dezen afdalende langs veertig breede trappen, vindt men eene volheid van heerlijk water. Boven den put zijn de reeds vermelde badkuipen, tot welke men het water door pompen optrekt. Een breed en verheven dakwerk is er boven geplaatst; het zal den badende tegen de zon beveiligen. De woning van den Directeur vormt den noordwestelijken hoek van dit etablissement; bij haar is de ingang. Denkelijk was het van ouds, eer men te *Jaffa* iets van quarantaine wist, een Khan. Ten behoeve der pelgrims had men die ruimte gegeven, dien heerlijken waterput gemaakt. Daarvoor pleitten ook eenige grafzerken met Armenisch schrift. Zij schenen mij gestrekt te hebben ter gedachtenis van pelgrims uit Klein-Azië en Egypte, die op hunne bedevaart naar de Heilige Stad te *Jaffa* waren bezweken.

Het verblijf in de quarantaine was zeer dragelijk. De onzen, ook keus van woning willende hebben, ontrolden het tentelinnen en vervrolijkten het binnenplein met hunne tabernakelen. De aanzienlijke voorraad, ten behoeve van de woestijnreis, te *Kaïro* aangekocht, was nog grootendeels voorhanden, en de keukentent werd voor het eerst aan hare bestemming dienstbaar gemaakt. Zoo verliep de eerste dag. — Intusschen gevoelden wij reeds op den tweeden dag al het onaangename van onzen toestand. Den bodem van het Heilige Land betredende, in hem dien van eene gevangenis te betreden, — opgesloten te zijn, terwijl het oude *Joppe* zich verhief voor onze oogen, terwijl daar ook rondom het land zich in de heerlijkheid der *Sefala* en *Sarona* uitstrekte, — waarlijk dat was hard. — Wat konden daartegen opwegen al die bezoeken aan het raam, — al die Oostersche begroetingen, op gemeten

quarantaineafstand ons geboden? — Het is waar, de hevige wind en de zware regenvlagen, die den maandagmorgen kenmerkten, verzoenden ons, zoo lang zij duurden, met ons lot. — Toen echter de lucht weldra tot kalmte wederkeerde en de zon met vriendelijk gelaat de wolken brak, werd de begeerte sterk, om de muren te ontwijken, en adem te scheppen in de vrijë natuur.

Of het bestuur der quarantaine ten opzigte van ons eene uitzondering maakte, dan of het op meer gewone wijze handelde, weet ik niet; althans het veroorloofde ons, te paard uitstappen te doen, die wij dan ook dagelijks ondernamen. Natuurlijk, dat wij daarbij waren onder de zeer naauwlettende escorte van de ambtenaren der saniteit. Zij leidden ons dan gaarne naar minder bewoonde streken, en zij gaven overeenkomstig onzen wensch aan die, ten zuiden der stad, de voorkeur. Zagen zij echter eenen mensch, die ons te gemoet kwam, dan werd die reeds op verren afstand gewaarschuwd. Men riep hem het schrikbarend woord: „quarantaine!" toe. Op het hooren daarvan maakten allen, zoo spoedig en zoo goed zij konden, ruimte. Moeijelijk was dit echter voor den armen landbewoner, wanneer hij het ongeluk had, met ezel of kameel onzen optogt in eenen hollen weg te ontmoeten. Dan regende het stokslagen, die gevoelig neêrzonken op den rug der arme lastdieren. Deze schenen volstrekt niets van zulke ontmoetingen te begrijpen. Althans zij toonden zich meestal hoogst weêrspannig, om uit te wijken en zoo ver uit te wijken; het pad was hun, als eigendommelijke weg, onbetwist gebleven en door allen ontzien. Maar terwijl dan de kemels op

eene hartroerende wijs gromden en de graauwtjes jammerlijk jankten, zag ik meermalen de geleiders dier beesten meesmuilen. De Arabieren konden de lachspieren niet in bedwang houden, ziende de groote deftigheid der vertooning, waaronder men vreemdelingen, die kennelijk blaakten van gezondheid, met eene zorgvuldigheid bewaakte, als of zij de besmetting van doodelijke krankheid konden brengen in het land. — Met één woord, dieren noch menschen, die wij ontmoetten, schenen er welgevallen in te vinden, dat men maatregelen ten opzigte van zieken ook toepaste op hen, die niet ziek zijn. Het was, als of zij allen wilden zeggen: „gij ziet immers, dat die vreemdelingen zoo welvarend zijn als gij en wij; laat hen toch gaan hunnen weg en plaagt hen niet met tooneelvertooningen. Gij zelven weet het immers beter!" — Maar als de arme Arabier zoo van zijn menschelijk hart en zijn gezond verstand te kennen gaf, had ik telkens er een genoegen in, het gelaat en de houding onzer quarantainelieden te observeren. Zij namen dan te meer het voorkomen aan van zeer hoogen ernst. En wanneer ik dan niet kon nalaten, aan te merken, dat men in den omtrek van *Jaffa* nog niet diep genoeg overtuigd scheen van de hooge doelmatigheid en den grooten zegen der in de stad gevestigde quarantaine, antwoordde men, dat de Arabier een onbeschaafd mensch was, een vijand van alle nieuwigheden, veel te bekrompen ook van geest, dan dat hij het denkbeeld van eene quarantaine kon bevatten. Nadat ik eens daarop had gerepliceerd: „dat de verborgenheden zich eigenaardig aanprezen van wege hare onbereikbare verhevenheid," bespeurde ik, dat men meer en meer ongenegen

werd, om met mij verder over dat onderwerp te spreken. De ambtenaren der quarantaine schenen te denken, dat ik hunne wijze van zien en handelen in dezen van een tamelijk materiëel standpunt beschouwde, en volstrekt niet vatbaar was voor overtuiging.

Aldus was het verblijf in de quarantaine niet zonder gevolg gebleven met betrekking tot de kennis van het gebied der stad; tot de streken noordelijk van *Jaffa* gelegen, hadden zich onze togten niet uitgestrekt. Daarom maakte ik mij de eerste zonnestralen van den dag der bevrijding te nutte, om de *Nahr Aujeh* en het land aan gene zijde van dat water te zien. Ik deed het onder geleide van eenen gids, die zeer naauwkeurig het terrein kende. Toen ik tegen den middag wederkeerde, waren de onzen reeds in *Jaffa*. Ook ik, brandend van begeerte de plaats van binnen op te nemen, die ik zoo lang slechts van buiten had gezien, spoedde vol verwachting de poort binnen. Maar hoe geheel anders, dan zij schijnt te wezen, is de stad! Ja, van buiten handhaaft zij nog de beteekenis van haren ouden naam *Jafo*, „schoonheid.” Hoe schoon rijst zij daar van de zeezijde met al de bevalligheid van een amphitheater, dat in trapsgewijze orde zijne banken vertoont! Hoe welgevallig ook voor het oog is haar voorkomen, wanneer men haar ziet van den landkant, haren hoog opgetrokken' en vasten muur boven de boomtoppen, — hare gebouwen, die zelfs het hoofd van haren berg kroonen, boven dien muur verheffende! Hoe prachtig ook is die poort, de eenige, die de stad heeft. Zij schijnt wel gebouwd te wezen, om tot den ingang uit te lokken.

Ik ging haar dan ook vol verwachting binnen; ik wandelde de geheele stad door, — en wat vond ik? De straten zijn er krom of hoekig, eng en niet geplaveid. De zware regen, die gevallen was, had ze nu gemaakt tot zoo vele modderriolen. — De huizen vergoeden niet wat men aan de straten verliest. Het is waar, er zijn vele; zij staan inéén gedrongen, naast, vóor en boven elkander; maar geene de minste bevalligheid is er in de bouworde, geene de minste symmetrie in de aaneenschakeling; het zijn vierkanten, groot en klein door elkander. — De platte daken zag ik nu van nabij. Zij bestaan uit eene massa van zand en kalk, die in de lucht tot eene harde zelfstandigheid wordt. Openbaren er zich lekken gedurende den regentijd, men digt dan de scheuren door middel van een zwaar steenen wentelblok, dat men er over henen en weder rolt. — Al de daken hebben borstweringen. De wet van MOZES schreef voor: *Wanneer gij een nieuw huis bouwt, zoo zult gij aan uw dak eene borstwering maken, opdat gij geen bloedschuld brengt op uw huis, wanneer iemand daarvan afviel en neêrstortte* (*a*). En nog gedraagt men zich naar dat voorschrift, schoon het, als wet, reeds lang zijne kracht heeft verloren, onwetend hulde brengende aan de wijsheid der oude instelling. — Ik had die borstweringen, op verren afstand zijnde, voor muren gehouden; nader komende bespeurde ik, dat zij veel geleken op het zoogenaamde werk in den bijënkorf, als vertoonende het beeld der aaneengeschakelde celletjes, waarin de bijën den honig neêrleggen. Nu van nabij ontdek ik, dat die afschut-

(*a*) Deut. XXII : 8.

sels zijn opgetrokken uit buizen van gebakken' steen, niet ongelijk aan onze mineraalwaterkruiken, wanneer van derzelver bovendeel de breedte van drie vingers is afgeslagen. Deze buizen heeft men op elkander gelegd, ze verbindende met metselkalk. Natuurlijk, dat men aldus eene eigenaardige omheining van het platte dak verkrijgt. Zij is ligt, zoodat het gebouw niet bezwaard wordt door het gewigt; zij is luchtig, zoodat de frissche wind, die de zee hier aanvoert, er onbelemmerd doorspeelt; — zij is doorzigtig tevens. De vrouwen van *Jaffa* vertoeven dan ook gaarne op die daken, ontvliedende de vertrekken. Zij zitten of liggen achter deze buizen, makende die tot zoo vele kijkers, door middel van welke zij alles waarnemen, wat er in den omtrek en op de straat voorvalt, terwijl zij zelven niet kunnen waargenomen worden. — Ook zag ik nu wat die verheffingen boven het plat der daken zijn, welke als omgekeerde kommen uitsteken. Zij vormen van binnen zoo veel koepels in de vertrekken, over welke het platte dak als zoldering ligt. Aldus verkrijgt men toevoeging tot de hoogte der verdieping, en de kamers worden bevallig door gewelven.

Intusschen niet over alle huizen van *Jaffa* liggen daken met zulke bolle verhevenheden; vele zijn geheel plat. — De intrede zelfs in de beste huizen is terugstootend. Het benedengedeelte ligt vol morsigheid, doch is men eens boven op de eerste verdieping, waar eigenlijk de woningen zijn, dan verzoent men zich met het verblijf. — Aan den waterkant vindt men de magazijnen en pakhuizen der kooplieden; daar ook de huizen der Consuls. Een heerlijk gezigt heeft men daar

uit de vertrekken, welke uitzien op de zee en vooral van de terrassen, welke voor of boven die vertrekken zijn. — Daarentegen is het somber in de huizen en kamers, die dezen schoonen stand missen. — De meeste levendigheid vindt men in de bazars. Zij zijn welgebouwd, en, onder hetgeen er te koop wordt aangeboden, treft men ook nog andere voorwerpen aan, dan die behoefte zijn voor de stad en haren omtrek. Hier heeft men ook de koffijhuizen. — Door de straten van *Jaffa* gaan, is het zelfde als gedurig opklimmen en afdalen; trappen leveren de middelen daartoe op, maar trappen meestal kwalijk gelegd, die ook tamelijk slecht onderhouden zijn.

Ik was zeer verlangende, aanwijzing te ontvangen ten opzigte van ééne localiteit, welke de Christen-pelgrim uit het Westen de belangrijkste moet achten aan de geheele kust van het Heilige Land; het is die, waar eens SIMON, de lederbereider, zijnen grooten naamgenoot ontvangen en vele dagen gastvrij geherbergd heeft (*a*). Intusschen bestaat omtrent haar verschil van gevoelen. De Latijnen beweren, dat PETRUS juist daar ter plaatse, waar nu hun convent staat, zijn verblijf heeft gehad. Zij noemen het daarom ook *Sint* PETER. — De Grieken ontkennen dit; maar wat opmerkelijk is, ook de Muhammedanen verschijnen op dit tooneel van strijd, ten opzigte der woning van den Christen-Apostel. Ik ging eerst naar het genoemde convent, en liet mij toen door de Muhammedanen leiden. Men bragt mij op het platte dak van een huis, dat ligt in het zuidelijk gedeelte der stad, waar

(*a*) Hand. IX : 43; X : 6, 32.

dat in de zee vooruitspringt. Het dak zelf bestaat uit twee afdeelingen. De kleinere is aan de noordzijde; zij wordt door de bewoners voor het verrigten van allerlei huiselijk werk gebezigd; de grootere afdeeling onderscheidt zich hiervan. Zij draagt alle kenteekenen van eene nu verlatene Muhammedaansche kapel, welker achtergedeelte overdekt, maar welker voorgedeelte onder de opene lucht was. Ik vond er de nis, die op de plaats der godsdienstoefening van MUHAMMEDS volgelingen nimmer ontbreekt, gevende zij hem aanwijzing van de hemelstreek, waarhenen hij, biddend, zijn aangezigt moet wenden. Ik zag er ook den mond van eenen diepen waterput, en een groote langwerpig vierkante bak stond er, die sierlijk uit één stuk steen was gebeiteld. Het een en ander had moeten strekken ter dienste van hen, die wasschingen met hunne gebeden vereenigen. Men zeide mij, dat dit steenen gevaarte uit *Askalun* was; dat men het in oude tijden hierhenen had vervoerd. — Het huis, waartoe dit terras behoort, kenmerkt zich als een oud gebouw. Het heeft dikke muren, en, achter het terras, eene groote ruimte, die vroeger met het platte dak schijnt verbonden te zijn geweest.

Zoo was ik op den weg, om mij te overtuigen, dat ik mij hier bevond op de plaats, welke de oude overlevering heeft aangewezen, als zijnde die, waar het huis van SIMON stond. Hier oefenden de Christenen hunne Godsdienstige aandacht uit, denkende vooral aan den Heiligen PETRUS en inroepende zijne hooge bemiddeling. Dit hield op met het einde der kruistogten. De stad was toen niets dan een puinhoop, waaruit zich het kasteel verhief als Muhammedaansche

sterkte; geen Christen had er langer eene woning en zelfs de Franciscaner monnik vond er geen verblijf. Toen wilden de Moslemim de gedenkplaats van PETRUS, die daar woest lag, niet laten zonder onderscheiding. De Koran toch doet de Apostelen van JEZUS hoogschatten; MUHAMMED verklaart zelfs, dat zij de rijën der zaligen eens zullen voorgaan. De Muhammedaan, die gaarne op de plekjes bidt, waaraan namen van heilige mannen zijn gehecht, rigtte deze verlatene plaats tot eene kleine moskee in. Uit den rijken schat van het verwoeste *Askalon* bragt hij den uitgehouwen' steen hierhenen over. Toen voor een paar eeuwen de Latijnen zich weder te *Jaffa* vestigden, was het hun onmogelijk, het eens en zoo lang door de anderen bezetene terug te verkrijgen. Zoo moesten zij er zich mede tevreden stellen, in de nabijheid van hetzelve te bouwen; natuurlijk, dat zij beweerden zulks te doen juist op de plaats, waar eens het huis van SIMON had gestaan.

Terwijl ik intusschen door de aanwijzing der Muhammedanen het plekje heb gevonden van de oude traditie, ben ik er geenszins volkomen zeker van, dat ik ook het plekje heb gevonden der historie. Doch dit weet ik, hier, aan deze zelfde berghelling, die onder mij afdaalt tot in de zee, stond het huis; mogelijk was het een paar schreden hooger of lager, meer aan gene of aan deze zijde, — maar het hindert mij niet. Het zelfde gezigt, mij thans geboden, had de Apostel; van dat geheel eenig standpunt der beschouwing werd het hem gegeven. Ja, hier heb ik de lang gezochte opheldering met betrekking tot één gedeelte van de verschijning, die den Apostel in zijne zin-

verrukking te beurt viel, gevonden. Immers die verschijning (*a*) staat blijkbaar in verband met de voorstellingen van PETRUS; zij is eene voortzetting van de denkbeelden, welke er reeds zijn in zijne ziel. De eisch des ligchaams had zich doen gelden. Van den vroegen ochtend af was de Apostel ten behoeve der Christenen werkzaam geweest. Het is middag geworden. Terwijl hij verwacht, dat men hem tot het maal zal roepen, hetwelk men intusschen gereed maakt, is hij op het dak gegaan, om te bidden (*b*). Zoo hecht zich het laken vol voedsel, het „*sta op, slagt en eet!*" eigenaardig aan dezen inwendigen toestand. — Maar het andere, dat zoo opmerkelijk is in het zinnebeeld, moet ook van iets uitgaan, dat er reeds bij hem was in dit oogenblik, — het naar de wet onreine dier namelijk, hetwelk zich te midden van het reine bevindt en hem gelijkelijk tot spijs wordt aangeboden. Neen, hier staande, waar eens de Apostel stond, behoef ik niet langer daarnaar te gissen. Welke oneindigheid van watervlak, — welk helderblaauw, dat zich met hetzelve in het onmetelijke uitstrekt, — welke statigheid van de rolling der golven bij het luchtige van hare spelingen, welke prachtige lijn van zilverschuim, die de breking der baren toovert langs het strand, verre ten zuiden, verre ten noorden! Ja, dat gezigt maakt op PETRUS te dieper indruk, omdat hij gewoon was aan het beperkte tooneel van eene landzee. — Vooral treft hem het eigendommelijke van deze zee zelve. De grootste golf zijnde onder de wateren van onzen aardbol, is zij de eenige, die drie

(*a*) Hand. X : 11—16. (*b*) Hand. X : 9, 10.

werelddeelen maakt tot hare kusten. Naar de voorstelling der ouden grensde al het land aan haar, die te midden der aarde zich uitbreidde, die daarom de *Middellandsche Zee* was. En haar zag de Apostel bedekt met schepen, komende en gaande, — de waterbaan der wereld breidt zich voor hem uit. Een wereldgezigt voor oogen en een Evangelie op de lippen, welks verkondiging zoude zijn aan de geheele wereld, — zoo staat hij er. Ja, de Meester heeft gewild, dat al die verre volken zullen worden toegebragt, — maar hoe bezwaarlijk zal het zijn, ze te bewegen, om door de deur van het Jodendom in te gaan tot het Christendom, om tot CHRISTUS hen te leiden aan de hand van MOZES. Er is echter, met voorbijgang van dezen onmiddellijk tot genen, ook een weg, en die welligt de éénige. Maar zijn gevoel stuit er tegen, om in de begunstiging van het Evangelie den onreinen en onheiligen gelijk te stellen met het heilig volk, met de huisgenooten Gods. Daar werpt hij zich neder; om de komst van Gods koningrijk bidt hij, ten behoeve van welks uitbreiding hij zich thans op reis bevindt (*a*). Ja, ik heb het aansluitingspunt gevonden, waaraan de Goddelijke werking zich hecht, terwijl zij den Apostel doet overgaan in eenen staat van zinverrukking, en hem onderwijst door verschijningen. Zoo dringt onder de zinnelijke vertooning, die tot drie keeren toe herhaald wordt, de Godspraak te dieper in zijne ziel: „*hetgeen God geheiligd heeft, moogt gij niet voor onrein houden!*" En, alle vooroordeelen van nationale begunstiging ten offer brengende, daalde

(*a*) Hand. IX : 32.

hij af van het dak, een geheel andere zijnde, dan die het had beklommen. Hij volgt de uitnoodiging van een Heidensch gezin, dat hem naar *Cesarea* roept (*a*), en zijne leus is voortaan: „*dat God geen aannemer is des persoons, maar dat in allen volke diegene, welke Hem vreest en geregtigheid werkt, Hem aangenaam is* (*b*). De plaats, waar, onder hemelsche verschijning, welke met haar in verband stonden, de bron werd geopend, die de Heiland der wereld voor de wereld had geschapen, wekt eerbied en dankgevoel op in mijn hart. Van hier begon die bron het eerst te vloeijen — en werd een stroom, — en werd eene zee; zoo rijk, zoo schoon, zoo magtig als dat groote water, hetwelk zich voor mij uitstrekt in zijne heerlijkheid.

Reeds uit dien hoofde is het betamelijk, dat *Jaffa* voor Christenen, die hunnen oorsprong hebben uit Heidensche voorvaderen, de pelgrimshaven blijft, — dat zij er hunnen voet het eerst zetten op den bodem van het Heilige Land. — Daar is men dan ook weder gereed, hen te ontvangen. Te dien einde vindt men er kloosters. De Armeniërs hebben er een, dat vrij wel is ingerigt. Bij al de achting, die men voor de goede en gastvrijë vaders opvat, doet echter de groote voorliefde voor het blaauw den bezoeker meesmuilen, want alle meubelen dragen de blaauwe kleur en de monniken dragen haar ook. — Een Grieksch klooster staat er, dat veel ruimte heeft, en voldoet aan den eisch van den billijken pelgrim. Het Latijnsche convent is een vrij uitgestrekt gebouw; het bevat een groot getal donkere en meestal kleine, sombere vertrekken; maar

(*a*) Hand. X : 17—33. (*b*) Hand. X : 34, 35.

zij zien er zindelijk uit en zijn voorzien met allerlei gerijfelijkheden. Ik vond er drie Franciscaner monniken en sprak met den *Superiore* in zijne kamer, het schoonste en levendigste onder al de vertrekken van het convent. — Wil men deze gastvrijë huizen zien, zoo als zij dienstbaar zijn aan hunne menschlievende bestemming, men moet dan te *Jaffa* wezen omtrent een paar maanden voor Paschen. Dan komen er bij duizenden bedevaartgangers aan wal. De Latijnen en de met hen vereenigde Grieken gaan naar het Roomsche convent. — De Grieken, die gebleven zijn bij hunne kerk, worden in hun eigen klooster opgenomen. — De Armeniërs vervoegen zich naar het gesticht hunner Godsdienst. — De Christen uit de Kopten heeft er, helaas! geene zoodanige herberg, doch hij vindt er een vijftal geloofsgenooten. — De Joden zoeken onder dak te komen bij hunne mede-Israeliten, die er wonen, — en de Muhammedaansche Hadji klopt bij de zijnen niet te vergeefs aan. — De Christen-conventen belasten zich ook met de zorg voor den bedevaartganger. De cafars en wat er verder voor hem te betalen valt, voldoen zij uit eene som, welke hij aan den opziener van het convent ter hand stelt; de monniken geleiden hem naar de Heilige Stad, waar hij in het klooster van zijn kerkgenootschap wordt ontvangen. — Intusschen kan de reiziger zich ook bij den Consul zijner natie vervoegen, die dan de zorg voor hem op zich neemt. Is hij voorzien met eenen firman van de Porte, hij heeft dan in denzelven eenen vrijbrief, die hem van alle tollen en hoofdgelden ontheft. — Kort na Paschen wordt *Jaffa* andermaal verlevendigd. De bedevaartgangers hebben hunne geloften volbragt; zij

verlaten het Heilige Land, om de kusten te zoeken van Noord-Afrika, van Klein-Azië, van Griekenland of van de Eilanden der Middellandsche Zee.

Hoe geheel anders was het in de eeuwen, die op de kruistogten volgden! De berg, eens zoo heerlijk en schoon, lag bedekt met neêrgevallen dikke muren; geknotte torens staken er uit, en puin bedekte de afhellingen. Eerst omtrent het midden der zeventiende eeuw vind ik gewag gemaakt van een huis, dat de Latijnen er hadden ten behoeve der pelgrims. Tot dien tijd toe waren die armen genoodzaakt, in spelonken te vertoeven, en terwijl de monnik eens in zijne barmhartigheid houten hutten voor die holen optrok, rukte de Muhammedaan in zijne onmenschelijkheid dit beschutsel weder weg (215). Maar van toen af vestigden er zich aan de afhelling van de hoogte, waarop het kasteel stond, en beneden aan den waterkant weder menschen. Het waren niet alleen Arabieren, die zich nestelden in het puin, het waren ook welvarende Armeniërs, die er zeepziederijën hadden en handel dreven in katoen (216). De stad en haar omtrek werd een landgoed van de Sultane moeder en van harentwege door eenen Aga bestuurd (217). Beneden aan den voet des heuvels werd toen een muur opgetrokken, die, dien heuvel omsluitende, de gordel is en de sterkte zal wezen van de stad; zij telde toen reeds meer dan twee duizend inwoners. Zij kan zich, schoon die muur weinig meer dan een tuinmuur is, toch tegen DAHER van *Akka* en ALI BEK van Egypte acht maanden verdedigen. Doch het jaar 1776 wordt voor haar noodlottig. De wreede MUHAMMED BEK vermeestert met zijne Mamlukken *Jaffa*, verwoest de stad, en sabelt

alles, wat er nog in leeft, ter neder. Toen laat hij de hoofden der vermoorden bijeenbrengen, opstapelen en, — hij kwam uit het land der piramiden, — er eene piramide van maken. Meer dan twaalf honderd hoofden van mannen en vrouwen, grijsaards en kinderen had hij er voor tot bouwstof (218). En toen de ongelukkige stad weder wat hersteld was, kwamen de Franschen en namen haar, ten jare 1798, stormenderhand in. Waarom bevlekten zij er de eer van hunne wapenen, en de hoogere van den Christennaam, dien zij toch nog voerden, door afschuwwekkende moordtooneelen (219)? — Zij verlieten *Jaffa*, zijnde het weinig meer, dan een arm vlek. Maar de Turken, bijgestaan door de Engelschen, versterkten het hoogste gedeelte van den heuvel, dat nu bij herhaling door Pacha's van *Akka* werd belegerd en genomen (220).

Eerst met ABU NABUT verheft zich de steeds onderdrukte stad weder. De man, zoo berucht door zijne gruweldaden, werd haar weldoener, terwijl hij haar Gouverneur was. Hij heeft den hoogen muur gebouwd, die de stad omringt; hij haren zeekant watervrij gemaakt, — hij hare fonteinen hersteld (221). — Onder het Egyptisch bestuur ontwikkelde zich de koophandel van *Jaffa*, en IBRAHIM koesterde groote plannen ten opzigte van haar, die zijne sterkte was. — Zij zijn niet verwezenlijkt, — en desniettemin is de bevolking sedert het jaar 1841 van 6000 zielen op het dubbele geklommen. Een toevloed van menschen is er gekomen uit het gebergte van *Nablus*. Ontvlugtende hunne geboortestreken, die uit hoofde der beroerten tooneelen waren geworden van roof en moord, zochten zij zich hier eene wijkplaats, en bleven er, die gevonden hebbende. —

Ook de handel, — veiligheid genietende onder de banieren der Europesche magten, — ontwikkelt er zich met jeugdige kracht. *Jaffa* is niet meer slechts de haven, waar de rijst voor *Jeruzalem* uit *Damiate* wordt aangevoerd, — naar *Jaffa* brengt men ook meer en meer den overvloed van den oogst, dien het Heilige Land oplevert; graan en olie verzendt men van daar, en vooral zeep, die in de stad zelve wordt bereid. Er heerscht verdraagzaamheid, niettegenstaande de volgers van den Profeet er twee derde van de bevolking uitmaken. De Muhammedaan heeft er zijne moskeën, onderscheidene afdeelingen der Christenen hebben er hare kerken, en het veertigtal Joden, dat er is, vergadert in eene kleine synagoge (222).

Intusschen moge *Jaffa* zich op nieuw verheffen, er zal veel gunst noodig zijn, wanneer het weder zal worden wat het eens was. Tot in de oudste tijden klimt het bestaan óp van deze stad. Immers reeds in het weefsel van de mythologie der Grieken is zij vervlochten. Toen de dochter van den Ethiopischen Koning CEPHEUS, door het uitstekende harer schoonheid, die de roem was van CASSIOPEJA, hare moeder, den naijver der Nereïden had gaande gemaakt, en NEPTUNUS groot verderf bragt over het land der ouders, wees het orakel in ANDROMEDA's opoffering het eenige middel aan, om de vertoornde watergoden te verzoenen. Aan de rots van *Joppe* zag men weldra de arme maagd gekluisterd; zij lag er ter prooi van een afzigtelijk zeemonster, dat haar dagelijks kwelde. Maar PERSEUS, getroffen door de onschuld, verrukt ook door de schoonheid van het weerloos schepsel, werd haar bevrijder. — Te vergeefs was het, dat

ik zocht en vroeg naar de noodlottige boeijen, die zelfs een Kerkvader er nog meende te zien ([223]). Slechts aan den starrenhemel mogt ik ANDROMEDA wedervinden. Maar de zonnengroep, die den naam van dit onschuldig slagtoffer in onverdoofbare glorie doet blinken, — die ook eigenaardig haar beeld vertoont, zoo als zij aangekluisterd ligt met wijd uitgestrekte armen, heeft nooit schooner in mijne oogen geflikkerd, dan te *Joppe*, de plaats, waar de fabel haar zoo bitter doet lijden. — Hooger nog dan tot den mythischen tijd, tot voor den watervloed zelfs, waarvan OVIDIUS zong, — brengen de Romeinen de oudheid van *Joppe* terug; de Rabbijnen leiden den naam der stad *Jafo* af van JAFET, NOACHS zoon, zeggende, dat die haar gesticht heeft ([224]). — In zulke overleveringen hoor ik het volksgevoelen spreken; ik merk op, dat het, in de nevelen van den voortijd terugziende, *Joppe's* berggevaarte onderscheidt, als eene der punten aan de kust, welke, uit hoofde van hare ligging, reeds zeer vroeg bebouwd en bewoond is geweest.

De geschiedenis is zeer schuldig geworden aan verzuim ten opzigte van deze stad. Terwijl zij voor de dagen van JOZUA haar niet eens vermeldt, noemt zij haar slechts ter loops, waar zij de grenspalen van *Dan* opgeeft ([225]), die zouden zijn „*tegen Jafo* (*a*)." Zij blijft voortgaan haar te verwaarloozen, want eerst in de eeuw van SALOMO maakt zij weder van *Jafo* gewag. Zij doet het echter, vermeldende eene bijzonderheid, die *Jafo* in zijn gewigt als haven, — als haven van *Jeruzalem*, — doet kennen. Het hout voor den tempel-

(*a*) Jozua XIX : 46.

bouw, op den Libanon gevallen, en aan de kust van dat gebergte tot vlotten verbonden, werd door Fenicische vaartuigen over zee gesleept naar *Jafo;* van daar voerde men het op naar *Jeruzalem* (*a*). Zoo geschiedde het ook vele eeuwen later; weder brengen de Zidoniërs en Tyriërs cederen-hout aan van den Libanon over zee naar *Jafo* (*b*). — *Jafo* is de haven, waarhenen de Profeet JONA afdaalt, zoekende een schip, om er mede naar *Tharsis* te vlugten. Het is opmerkelijk, ook hier wordt, door den draad van het hem gebeurde, een zeegedrocht met *Jafo* verbonden (*c*).

Intusschen de soberheid der historie maakt plaats voor rijkdom van mededeeling. *Jafo*, dat zijnen naam in het meer Grieksch klinkende *Joppe* heeft veranderd, treedt te voorschijn als eene vaste stad, waar slechts twee honderd Joden te midden der afgodendienaars wonen. De regering van *Joppe*, neemt een geheim besluit, om die allen om het leven te brengen. Men noodigt deze armen uit, om met vrouwen en kinderen in daartoe gereed gemaakte schuiten zich te begeven; men doet hen gelooven, dat het is, om hun het vermaak te verschaffen van een lusttogtje op zee. Zij, die geenerlei kwaad vermoeden, worden op de diepte gebragt, — en nu zinken eensklaps de vaartuigen, — en allen vinden den dood in de wateren. Maar toen snelt ook JUDAS de Makkabeër toe, fakkel en zwaard in handen; in naam van den regtvaardigen God wil hij de moordenaars straffen. Het gelukte hem, de verwoesting van het vuur te brengen in de haven. De vlam

(*a*) 2 Chron. II : 16; 1 Kon. V : 9. (*b*) Ezra III : 7.
(*c*) Jona I : 3, 17.

der vaartuigen, hoog opstijgende uit het water, wordt aldus tot gedenkzuil, die de held deed rijzen op het graf zijner broederen (*a*)! — Eerst voor het sterke leger van den tweeden Makkabeër, van JONATHAN, bukt het welbevestigde *Joppe* (*b*); maar vaste bezitting werd het eindelijk onder den derden van MATTATHIAS heldenzonen. Tot den roem van SIMON behoort, dat hij *Joppe* tot eene haven maakte, waar men van alle zeekusten kon binnenloopen, dat hij de stad nog meer versterkte (*c*). Het gewigt van deze bezitting kennende, liet hij ze zich niet ontnemen, maar bewaarde haar voor zijn volk (*d*).

Joppe ging toen weder een schoon tijdperk te gemoet. De haven van het Heilige Land zijnde, was de bloei van hetzelve haar bloei. Intusschen werd zij eerlang bedreigd door eene gevaarlijke mededingster. HERODES *de Groote*, het onmogelijk achtende, de hinderpalen te boven te komen, die de natuur had in den weg gelegd, om van *Joppe* eene goede zeehaven te maken, deed de kunsthaven van *Cesarea* uit de golven rijzen (226). Doch benadeelen mogt de nieuw aangelegde stad de oudere zuster, — deze was te lang en goed gevestigd, dan dat haar bestaan kon gekrenkt worden. — Ik heb mij door onderzoek van het terrein volkomen overtuigd, dat *Joppe* toen niet is bepaald geweest tot de heuvelverheffing, die thans haar grond is; dat zij hare gebouwen heeft uitgestrekt verder naar het oosten; grondmuren en puingrond wijzen dit aan.

Ook de overlevering pleit er voor. Volgens haar is

(*a*) 2 Makk. XII : 3—7. (*b*) 1 Makk. X : 74—76. (*c*) 1 Makk. XII : 33; XIV : 5, 34. (*d*) 1 Makk. XV : 28, 35.

de plaats, waar het huis stond van TABITHA, omtrent het vierde van een uur ten oosten van den tegenwoordigen muur der stad, een weinig ter linkerzijde van den weg, dien men gaat naar *Ramleh*, — en toch was TABITHA of DORKAS eene burgeres van het oude *Joppe*. Juist dat in den eersten opslag schijnbaar ongerijmde strekt tot inwendige getuigenis voor de waarheid der traditie. — Ik zag die plaats. Een gewelfde kelder, op eene kleine hoogte gelegen, die voor zijnen ingang eenig metselwerk heeft, — is alles, dat het plekje van TABITHA'S woning nog kenmerkt. Niets meer dan dit mogt er overblijven van de kerk en de priesterwoning, die in den tijd der Grieksche Keizers hier gesticht werden, maar over welke reeds in de eerste eeuwen van den Islam de verwoesting is gekomen! En toch, hoe vaak mijne ziel ook is neêrgebogen geweest, wanneer ik op den bodem van het Heilige Land stond bij ruïnen, — bij ruïnen ook van ruïnen, — hier werd ik niet aangedaan door gevoel van smart. Ja, ware het de woonstede geweest van hem of haar, die aalmoezen geven en goede daden volbrengen, ten einde van menschen gezien en geprezen te worden, — — maar op de plaats, waar het huis stond van eene stille in den lande, miste ik een trotsch bouwgevaarte niet. De weldadigheid van TABITHA was een telg van haar geloof; door de Christelijke Godsdienst in het leven geroepen, werd die bezield met den Geest van JEZUS. Zij merkte ook daar wezenlijke behoefte op, waar het betamelijk kleed ontbreekt, want de Heer had gesproken: *ik was naakt en gij hebt mij gekleed* (*a*). Met hare

---

(*a*) Matth. XXV : 36*a*.

eigene handen werkende, ten einde de arme zuster een gewaad mogt hebben, dat dekte en verwarmde, — toonde zij, dat de weldadigheid evenmin bij de discipelinnen des Heilands afhankelijk is van de gaven der fortuin, als zij zulks was geweest bij Hem, die, schoon verstoken van schatten, het land doorging, goed doende. Naar zijn voorbeeld en bevel (*a*) oefende zij haar liefdewerk zoo veel mogelijk in het verborgene; geenen loon zoekende, dan dien zij had in hetzelve.— Het mogt haar inderdaad gelukken, het grootendeels bedekt te houden, — toen werd eensklaps de dood haar verrader. Hij werd het door den tranenvloed van eene geheele schare beweldadigden, die, op het gerucht van TABITHA's dood, toesnelden, en nu haar lijk omringden; hij werd het ook, door de tong dier arme weduwen te ontslaan van het geheim, waaronder zij gebonden lag; want deze vrouwen, hare kleederen en mantels toonende, openbaarden nu, dat TABITHA haar die gegeven, dat zij die voor haar gemaakt had. — PETRUS, die toen juist in het niet ver verwijderd *Lydda* was, wordt geroepen; men zond *twee mannen tot hem, om hem te bidden, dat hij niet vertoeven zoude, om tot hen over te komen, en* PETRUS *opstaande ging met hen.* Eenen blik werpt hij op dat zielverheffende en hartverscheurende tooneel, en het is, als of hem gezegd wordt: „doe gij thans, wat uw Meester zoude gedaan hebben, wanneer die hier was op deze plaats." Hij geeft bevel, dat allen zich uit het vertrek verwijderen; alleen wil hij zijn met het lijk. En bij hetzelve valt hij neder en bidt, — en toen, zijn aangezigt verheffende van

(*a*) Matth. VI : 1—4.

diepe neêrbuiging, keert hij het tot het lijk en spreekt: TABITHA, *sta op! — Zij deed hare oogen open, en* PETRUS *ziende, zat zij overeinde. En hij, haar de hand gevende, rigtte haar op; en, de heiligen en weduwen geroepen hebbende, stelde hij haar levend voor* (*a*). — Aldus werd de ziel ontrukt aan de armen der Engelen, welke zich reeds naar haar uitstrekten, — en werd TABITHA wedergegeven aan de omhelzing van stervelingen, voor welke zij, reeds een Engel geweest zijnde, nu stond in hooger licht. De vrouw, die in haar leven het Christendom heeft verheerlijkt door een toonbeeld te zijn van zijne liefde, zal nu in haar herleven gesteld worden tot een toonbeeld der kracht Gods, die is over het geloof, hetwelk deze liefde kweekt, die is over de Apostelen, welke het prediken. Geen wonder, het gebeurde werd *bekend door geheel Joppe en velen geloofden er in den Heer* (*b*). — Dat er op het plekje, waar deze liefde woonde, geene hoog verhevene kerkdaken meer rijzen, betreur ik niet; zulk gedenkteeken zoude niet zijn in den geest, die deze vrome discipelinne bezielde. Maar het is mij aangenaam te vernemen, dat de Grieksche Priester van *Jaffa* nog telken jare met de zijnen uitgaat naar deze plaats; dat hij op den dag, dien zijn kerkgenootschap aan TABITHA wijdde, hier eene godsdienstoefening houdt. Op zulken grond der gedachtenis wordt de groene zode als van zelve tot een outer. — Maar konde ik hier bouwen, ik zoude er een gesticht vestigen, gewijd aan de taak en bezield met den geest van TABITHA.

Hoe veel jaren met het wedergegeven leven aan

(*a*) Hand. IX : 36—41. (*b*) Hand. IX : 42.

TABITHA nog werden toegevoegd, is onbekend. Ik geloof echter, dat zij is weggenomen geworden, eer de verwoesting kwam over de stad harer woning, of, zoo zij toen nog leefde in hoogen ouderdom, dat zij met de Christenen die verwoesting is ontvloden. De Romeinen bragten die over *Joppe*. CESTIUS GALLUS, de Landvoogd van Syrië, komende om het oproer te bedwingen, dat zich over het geheele Joodsche land had verspreid, daalt over *Cesarea* naar *Joppe* af. Hij heeft, behalve een geducht leger, ook scheepsmagt te zijner beschikking. *Joppe* ziet zich ter zee en te lande te gelijk aangetast; de stad wordt eerst geplunderd, dan uitgemoord en eindelijk verbrand (227). Niet lang daarna vestigde zich in de uitgebrande huizen weder eene bevolking: zij vond, gelijk ik reeds mededeelde, haren dood in de golven. Wat vroeger van het vuur nog gespaard of herbouwd was geworden, dat werd nu gesloopt. Slechts één gebouw zag men er toen; het was de schrikbarende sterkte, die de Romeinen op de hoogte van de rots vestigden; het kasteel, dat nu het eenzaam puin en de verlatene haven beheerschte.

Doch eene ruïne, belend door streken, van de natuur gezegend, — gelegen aan eene zee, die vischrijk is en daar met eene haven, de naaste voor het weder ontluikend *Jeruzalem*, — neen, die kan op den duur niet blijven zonder bewoners. Eerlang ziet men dan ook het neêrgeworpene weder opgerigt en het verbrokene verbonden. Vooral op de belijders van het Christendom oefent *Joppe* een bijzonder aantrekkingsvermogen uit; natuurlijk, want eene der plaatsen is het, door de voetstappen en daden van PETRUS verheerlijkt. Althans, *Joppe* daagt uit de eeuwen, die er

waren voor KONSTANTIJN *den Groote*, op met eene gemeente, welke zoo aanzienlijk was, dat zij eenen Bisschop kon hebben aan haar hoofd (228). Van den toen al meer en meer vloeijenden stroom der pelgrimage liep een sterke arm over *Joppe;* hij bevochtigde met zegenend vermogen den dorren grond dezer rotsverheffing. — Maar de eerste overheersching van den Islam deed de Christenen er vlieden, bukken en weldra geheel verdwijnen. Eene plaats van doortogt bleef *Joppe* voor den pelgrim, doch zijnde allengskens eene geheel Muhammedaansche stad. Van daar, dat al de inwoners vloden, toen het sterke heir der Kruisvaarders naakte. Als gegeven werd aldus deze onwaardeerbare steen, om gehecht te worden in het kroonsieraad van het nieuwe *Koningrijk Jeruzalem.* En schitterend blonk die steen er in, zoo lang de kruisbanier zegevierend wapperde. *Joppe* wordt geheiligd als zetel van een Latijnsch bisdom, — wordt verheven tot hoofdplaats van een Graafschap, dat zijnen naam met dien van *Askalon* ziet verbonden (229). De overgangsplaats zijnde voor den Westerling, die pelgrim was geworden, werd het de marktplaats voor den bedevaartganger, die kwam en ging. — Maar het jaar 1187 was in de gevolgen voor *Joppe* noodlottig. SALADIN sloopt hare vestingwerken, die RICHARD weldra herbouwt. Wederom wordt zij van hare bemanteling ontdaan, om daarmede op nieuw bekleed te worden. Die het laatst veel voor *Joppe* doet, is LODEWIJK *de Negende.* De stad was met eenen getanden muur, die vijf honderd tinnen had, omsloten. LODEWIJK bouwt om den ouden burgt eene nieuwe sterkte, die vier en twintig torens heeft. Daar is het, waar hij, ten jare 1252, het be-

rigt ontvangt van het overlijden zijner teeder beminde moeder, — daar ook, waar hij haren naam, BLANCHE, aan het dochtertje geeft, dat zijne gemalin hem er schonk. Maar zestien jaren later slôopt de Turk weder alles, en *Joppe* wordt tot dien puinhoop der verwoesting, als hoedanigen het zich vertoonde aan mijne oogen, die het reeds van het tijdstip af, dat het einde der kruistogten was, beschouwd hebben.

Is er eene toekomst voor *Jaffa*, die de haven herstelt, door haar, welke verzand is, weder uit te diepen, zoodat ook groote schepen er eene ankerplaats vinden? die de ligplaats veilig maakt, ook wanneer de kracht van den noordewind zich verheft? — die eenen vuurtoren er doet rijzen, om te vervangen den man met zijnen horen, die er nu des nachts op de wacht staat en, bij tusschenpoozen, blaast, en blaast, wat zijne longen kunnen uithouden, ten einde het schip, dat nadert, te waarschuwen tegen de klippen? — Zal *Joppe* nog eens verbonden worden met *Jeruzalem* door eenen straatweg, — door eenen spoorweg? — Die vragen zijn niet uit de lucht gegrepen. *Joppe's* lot, met dat van de Heilige Stad verhecht, kan voor het oog, dat het beeld van het toekomende in het spiegelglas van het verledene weet te onderscheiden, niet onzeker zijn.

V.

DE SEFALA OF LAAGTE.

Wanneer de reiziger, komende uit de streken, die bespoeld worden van de Noord- of Oostzee, de kust van het Heilige Land voor zich heeft, en slechts gevlekte duinen ziet in de nabijheid en naakte rotsgevaarten in het verschiet, — dan rijzen eigenaardig bij hem sombere voorstellingen op omtrent de natuur, die hij, aan wal komende, zal aantreffen. Is in zijne ziel het beeld van het Heilige Land geprent, als van eenen bodem, die de kennelijke sporen draagt van den vloek des Allerhoogsten, — het schijnt dan, dat reeds het eerste gezigt de trekken van dat beeld verwezenlijkt. — Intusschen eenige palmboomen, welke ten noorden van *Jaffa* zich verheffen, trekken zijne oplettendheid tot zich. Denkt hij na, hierbij stilstaande met zijnen geest, het vermoeden zal dan bij hem opkomen, dat het Heilige Land nog iets anders oplevert, dan doornen en distelen. Maar wanneer dit verschijnsel zijn gevoelen

ook reeds eenigzins verandert, hij kan onmogelijk zich voorstellen, dat, aan gene zijde van die duinen, de oude vlakten der *Sarona* en *Sefala* hem eene natuur zullen vertoonen, hoedanig die is, met welker heerlijkheid en zegen zij den aankomeling reeds geheel in de nabijheid wachten.

Als men de poort van *Jaffa* uitgaat, heeft men aan de linkerhand tusschen zich en de kust de begraafplaats der Muhammedanen. Een groen en eenigzins heuvelig veld is het. De nablijvenden hebben elke rustplaats van eenen doode gekenmerkt door een witgepleisterd muurwerk, dat de geheele oppervlakte van het graf bedekt en ter hoogte van één' en een' halven voet is opgetrokken, doch zoo, dat het bovengedeelte smaller en korter is dan de benedenvloer en een opzetsel van hetzelve vormt. — Aan de regterhand ligt, bijna onder den oostelijken muur der stad, de buitenmarkt. Daar vond ik de landlieden uit den omtrek. Hunne kemelen en ezels waren er gelegerd; deze dieren namen ruste na den korteren of langeren togt, dien zij, beladen zijnde, hadden afgelegd. Er was groote toevloed en beweging van menschen. Daar waren bijna geheel naakte kinderen, gesluijerde vrouwen, boeren, die vaste woningen hebben, en Beduïnen, die zich in die landdeelen ophouden; stedelingen, die waren uitgekomen, Turken en Arabieren. — Ik vond er velen, bedrijvig met koopen en verkoopen; anderen zaten neder in groepen of beschouwden, onder het uitblazen van den rook der pijpen, zwijgend het tooneel. Maar hetgeen er te koop werd geboden, trok bovenal mijne aandacht. Ik zag er de menigte en verscheidenheid van de voortbrengsels des lands; ik zag ze in nog treffender vertoo-

ning, dan de bazars van de stad die reeds hadden gebragt voor mijne oogen. Geheele hoopen van de edelste vruchten bedekten den grond; zij maakten het schoonste sieraad uit van dezen schilderachtigen marktgroep.

Gedeeltelijk kende ik reeds de kweekplaatsen van de produkten, welke ik hier en op de bazars aanschouwde, want, rondzwervende gedurende de quarantainedagen in den omtrek van *Jaffa*, had ik de tuinen gezien, die op verren afstand van de stad zich uitbreiden. Ik bespeurde dadelijk, dat een Nederlandsche en een Oostersche tuin twee dingen zijn, geheel verschillende van vorm. Hier vindt men geene paden, die het tuinvlak doorsnijden; geen plantsoen en moesgrond, die elkander afwisselen; geene bloemperken en heesterplekjes, waar door middel van geverwde stokken de plant steun of sieraad wordt bijgezet. De tuinen van *Jaffa* zijn hoven; groen is de bodem en uit denzelven verheffen zich de stammen der boomen. Niet soort bij soort vindt men ze; maar alles door en naast elkander; een bosch is zulk een tuin, een veld met boomen. — Voor die boomen draagt men weinig zorg; aan de zon en de aarde laat men ze, als kinderen zijnde van beide, geheel over. Zoo deden de voorvaders, — zoo blijft men doen, volgende hun voorbeeld. Op het gebied der Pomologie is de Arabier een vreemdeling; hij en de Turk hebben niet eens een denkbeeld er van, dat er eene wetenschap bestaat, die het ooft leert onderscheiden in zijne soorten en ondersoorten, die ook regelen aan de hand geeft, om het op de beste wijs te kweeken en te veredelen. Gelukkig, dat de meeste boomen zich zelven redden. Zij kunnen het vooral in de streken van *Jaffa*, waar de bodem is van eenen vochtigen aard, zoodat

ook het gewas, welks wortelen elders kunstmatige drenking behoeven, die hier kan ontberen. Het water, dat hier uit den grond opwelt of door bezinking zich vereenigt, verzamelt men in putten en maakt het zich te nutte ten behoeve van die boomen of tuinvruchten, welke, gedurende eenen zekeren tijd des jaars, het noodig hebben. — Immers van de maand April af tot aan de maand September toe valt er geen druppel regen en houdt zelfs de dauw op. De eenige verkwikking, die het plantenrijk dan nog van de natuur ontvangt, is die, welke de nevelen bieden. Zij, die des morgens over de velden zweven, welke *Jaffa* omringen, zijn voor dezelve grootelijks tot zegen. — Zoo groeit er de boom, bijna niets meer verlangende, dan veiligheid. En tot het geven van deze bepaalt zich dan ook hoofdzakelijk de zorg van den eigenaar der hoven.

De wijze, waarop deze wordt geboden, is in de oogen van hem, die de zuidelijke streken van ons werelddeel niet heeft bezocht, zoo vreemd, dat zij hem schier ongeloofelijk moet voorkomen. Immers men bezigt voor de afsluiting der tuinen de *Indische vijg*, de *cactus opuntia*. — Die zelfde plant, welke in onze landen een kind is der kunstmatige warmte en een kweekeling der kamers, vindt men daar in de opene velden. — Bij ons een dwerg zijnde, is de *Cactus* daar een reus. Ik zag hem er opgeschoten tot eene hoogte, evenarende met de lengte van twee of drie menschelijke ligchamen. En nog krachtiger, dan de verheffing is de uitbreiding van de cactusplant. Haar stam verdeelt zich dadelijk boven den grond; naar alle zijden strekt hij zich uit, vervullende wel eens een oppervlak

van vijftig en meer voeten in den omtrek. Teeder is in ons land de hoofdstam van den cactus, fijn zijn de uitschietende takken; maar bij *Jaffa* vond ik den korten stam ter dikte van de lende eens mans, en de takken van de zwaarte als de welgevulde arm eener vrouw. In vorm komen de bladeren volmaakt overeen met die van den *cactus opuntia*, welken men bij ons kweekt; het zijn vleesachtige ovalen, met ontelbare stippels geteekend en stekels hebbende. Intusschen die ovalen vindt men daar als gevulde plakken van eenen duim dikte, van bijna eenen voet lengte; die stippels zijn in het oog loopende door eene regelmatigheid als die der knoopen in de mazen van een net, en die stekels zijn gelijk scherpe en sterke naalden. Van daar, dat eene rij cactus, op ééne lijn geplant, eene beschutting oplevert, welke alles wat haar nadert, met hare prikkels afschrikt, en mensch en dier, die haar wilden doordringen, op de gevoeligste wijs steekt en wondt. Het zouden volmaakte heggen zijn, indien zij niet door hare dikte een te breed oppervlak van den tuin- of akkergrond zich toeëigenden en aldus te veel bodem aan de bebouwing onttrokken.

De cactus biedt in zijne volledige ontwikkeling een gezigt aan, dat geheel eenig is. Welk een groei, waar het eene blad uit het andere voortspruit! welk eene bloesemvertooning, waar de bloei de randen der bladeren omzoomt, of midden op die bladeren zijne kelken opent! welk eene vruchtvoortbrenging, waar de vrucht staat op die bladeren, rijpt aan die bladeren! welk eene voortplanting, die is, niet door takken, niet door zaad, maar door het blad en het blad alleen! want steekt men dit in de aarde, men ziet weldra uit dit blad andere

bladeren rijzen en de plant verheft zich en breidt zich uit als voortschakeling van bladeren, als opklimming van bladeren. Inderdaad de cactus staat in de geheele plantenwereld als een verschijnsel zonder wederga; een avontuurlijk schilderstuk zoude ik hem noemen in de heerlijke galerij, die het groeijend rijk in zijne voortbrengselen ter beschouwing aanbiedt. En nog heb ik niet gesproken van het zachte geel der groote bloemen, van den geur dezer schoone bekers, ook van de vrucht nog niet, die de weldadige bestemming heeft ontvangen, eene verkwikking der armen te zijn.

De vrucht van den cactus is groen; haar vorm gelijkt volkomen op een hoenderei, dat van de kleinste soort en wat langwerpig is. Het zijn uitlokkende tooneelen, die de handel van de cactusvijg in het Zuiden oplevert. Daar staat de man, achter zich manden vol Indische vijgen; naast zich heeft hij een tobbetje met water, dat met deze vrucht is gevuld; hij wil ze koel houden en tevens de kracht der stekels verzwakken, waarmede de vijg gewapend is. Voor eene beuzelachtige kleinigheid biedt hij volle verzadiging aan. De schamele menigte treedt toe, watertandende. Met eene onbegrijpelijke vlugheid bereidt hij zijne vrucht voor het gebruik. Het boven en benedenpunt er af snijdende, doet hij eene insnede in de lengte over de vrucht, en buigt nu naar beide zijden het buitenbekleedsel open, zoodat het een vlak vormt, geschikt, om de vrucht er op aan te bieden. Den eter alzoo den toebereiden kost voor den mond houdende, slorpt deze dien binnen, en hij moet een vlugge eter zijn, wanneer hij telkens weder zoo spoedig gereed is in het ontvangen, als zijn gastheer in

het toebereiden en geven. — Waarlijk die vrucht is uitlokkend. Gelijk aan den afgeschilden komkommer, blank en ontelbare zaadkorreltjes hebbende als hij, — is de Indische vijg, — maar week, zacht, geurig, zoet en zeer verkwikkend. — Meermalen heb ik ook eene plaats gezocht aan het tafeltje van den noodigenden vijgenverkooper, om deel te hebben aan het genot, en wanneer men onzen disch, beladen met de keur van het ooft der Zuidlanden, te verheven achtte, om de cactusvijg er op toe te laten, vroeg ik, tot niet geringe verbazing van de bedienden, voor haar eene plaats, en voor mij haar gebruik.

Nog andere nuttigheid heeft deze plant. Op de bladeren van haar zag ik de *cochenille*. Dit insect bemint den cactus; het boort zich in het dikke vleesch der bladeren. Door het er op over te brengen, maakt men die bladeren tot zoo vele kweekplaatsen van de heerlijke verwstof, welke bestanddeelen bevat voor het scharlaken en karmozijn. Ik deed sommigen in het Heilige Land opmerken, welk voordeel het zoude wezen, de cochenille ook op hunne cactussen over te planten. — Immers van de cactusbladeren zag ik niemand gebruik maken; alleen de kameel deed er zijn nut mede. De cactussen, die de tuinen van *Jaffa* omheinen, had de landman gesnoeid, omdat zij hem wat te breed waren geworden; hij had het gedaan op zijne wijs, namelijk met de spade er afgehakt; de paden en wegen tusschen die tuinen lagen vol van cactusbladeren. De kameelen bleven er bij staan, en aten er van met graagte. De scherpe prikkels, welke boven en ter zijden van die plakken uitstaken en die een bloedbad in den mond van elk ander dier noodzakelijk moesten te weeg brengen, — leverden

volstrekt geen' hinderpaal op voor de lippen, de tong en het gehemelte van dit schepsel. Integendeel scheen het, dat deze bladeren, juist van wege hunne uitstekende eigenschappen, den kameel bijzonder welgevallig zijn; dat zij op zijne smaakorganen eene zachte aandoening te weeg brengen, streelend en opwekkend, gelijk die, welke het genot van fijn aromatische kruiderijën bij den mensch veroorzaken.

Doch ik moet de boomen, die achter deze cactusheggen zich verheffen, ik moet ook die, welke ik elders in dezen omtrek zag staan, van nabij beschouwen, om te zien wat hier groeit van edele vruchten. Het is waar, het saizoen begunstigt die opneming niet. Het grootste gedeelte van die boomen trouwens is thans zonder bloei en zonder vrucht; vele zelfs hebben de bladeren doen vallen. En toch, — ik zal mij niet bedriegen, of niet ligt misleid kunnen worden, waar ik bij anderen navraag. Immers maanden lang reeds heb ik in landen vertoefd, die deelen in soortgelijken zegen van boomgewas, en mijne verlustiging is het geweest, de edele telgen van Pomona gade te slaan bij den gang hunner geregelde ontwikkeling. Daarenboven ik zal ze nog zien, bij herhaling zien, want het Heilige Land ligt voor mij. En mogten, als ik teruggekeerd ben, mijne landgenooten wenschen, dat ik hun een aandenken gaf van den pelgrimstogt, — dan werk ik mijne aanteekeningen uit en vul die aan en wijzig ze naar later aanschouwing en onderzoek.

Ja, inderdaad zeide ik, dit moet het beloofde land zijn, waarvan MOZES sprak, toen hij zeide: *de Heer uw God brengt u in een goed land, een land.... van wijnstokken, vijgen en granaatboomen, een land van olie voort-*

brengende olijfboomen (*a*). Ja, dit moet het land Kanaän zijn, van ouds beroemd wegens zijne *pistaciënnoten* en *amandelen*, door zijne *moerbeziën* en *wilde vijgen*, door zijne *palmboomen* en *gouden appelen* (*b*). Want reeds in den omtrek van het oude *Jafo* vind ik die alle. — Maar dat ik bedachtzaam zij, en niet alle reeds in deze schets van boomteekening opneem. Ik moet bedenken, dat ik nog den *Olijfberg* zal beklimmen, — dat de vlakte, waaruit de *Palmstad* zich verhief, mij wacht, — dat ik wil doorwandelen het *dal Eskol*, het dal der druiventrossen, wanneer ik het oude *Hebron* bezoek.

Den *Vijgeboom* komt, naast den wijnstok, de eerste plaats toe onder de boomen van het Heilige Land. Bij *Jaffa* heeft hij meestal eene hoogte van tien voeten. Bestond bij dezen boom niet de bekende overhelling, om knobbels te maken, zijn stam zoude een der schoonste boomstammen zijn, want met het frisch zijner gezondheid bekoort hij het oog. Doch de natuurstrekking van de vijg is geenszins, om eenen hoogen en trotschen stam te vormen; — takken voort te brengen, zie daar zijn streven. De boom doet het daarom ook zoodra mogelijk. Heeft de stam eene lengte van drie of vier voeten bereikt, dan verdeelt hij zich in armen. En weelderige takken zijn het, die hij wijd en zijd doet uitschieten, twijgen vol kracht en leven; eenen heerlijken waaijer zet hij op zijnen stam. De takken en twijgen ziet men vervuld met groote bladeren. Op hunne bovenzijde donkergroen zijnde, vindt men ze aan de onderzijde wit en bekleed met fijne

(*a*) Deuter. VIII : 7, 8. (*b*) Genes. XLIII : 11; 1 Kon. X : 27; Deut. XXXIV : 3. Rigt. IV : 5; Spreuk. XXV : 11.

haartjes. Het is, als of de vijgeboom in elk zijner bladeren den vorm wil nabootsen van de menschelijke hand, zoo als die zich kenmerkt door palm en vijf vingeren. — Toen ik te *Jaffa* was, vond ik den boom te midden van zijnen rusttijd. Maar nog niet lang was het verleden, dat men aan hem vrucht had gezien. Het waren de laatste vijgen. Zij zouden niet rijp worden, wanneer de bladeren te gelijk met haar bleven aan den boom. Daarom vallen de bladeren af, latende nu aan de vrucht al de sappen van den boom over, van welke zij anders ook nog hun aandeel zouden genomen hebben. De vijgen maken zich dit te nutte en zuigen de laatste voedingstoffen uit de moederlijke twijgen, ten einde hare volkomenheid te bereiken. En die bereikt hebbende, biedt de spade vijg zich aan in volle rijpheid, klein maar donker blaauw, spelende in de kleur van het violet. In deze wintervijg gaf echter de boom reeds ten derden male de vrucht zijns jaars. — De zomervijg was reeds in de maand Augustus rijp geweest. Intusschen het voortbrengsel van eenen anderen boom, dan waaraan gene groeide, scheen zij te wezen. Immers in gedaante overeenkomende, verschilde zij van kleur, zijnde geelachtig van huid. — Doch de eerste vrucht had zij reeds in de maand Junij gegeven; het groen der hoop was het kenteeken van dezen eersteling der verwachting. — Ik zag later den vijgeboom in het ontspruiten zijner knoppen, als aankondiger der lente; ik zag het bladerig hulsel; waarin de bloesem der vijg verscholen ligt, zich openen. En toch, die bloei zoude bij het grootst gedeelte der boomen niet meer dan eene vergeefsche poging der natuur zijn, om vrucht voort te brengen, wanneer, door

den Heer der natuur, niet in een diertje de aandrift was gelegd, om dat hulsel te maken tot de kweekplaats zijner jongen. Uit de eitjes, die de *vijgewesp (Cynips Psenes)*, in de ontluikende bloesem legt, komen weldra geheele zwermen van wespjes voort. Hare geboortekamer verlatende, kleeft haar rijkelijk het fijne bloesemstof van dezelve aan; dit brengen zij over in de bloesems der naburige stammen, waarop zij azen; en zoo worden zij tot voertuigen van het vruchtbaarmakend beginsel, dat aan deze ontbrak.

Ik stond, voortgaande in het Heilige Land, verbaasd er over, dat de vijgeboom er zoo sterk verspreid is. Hij tiert niet alleen in de hoven bij *Jaffa*, hij wordt bij elk dorp in de *Sefala* gevonden. Op de bergen vond ik hem, aan de wanden der bergen, in de dalen. Uit de kloven van het steengevaarte spruit hij te voorschijn, op de kalkbeddingen en in voegen der bouwvallen slaat hij zijne wortelen, in de donkerheid van oude kelders en de diepte van drooge putten zag ik den vijgeboom. Geene menschelijke zorg waakt daar over hem, geene menschelijke hand plantte er hem. Het is, als of de bodem uit zich zelven de vijg daar voortbrengt en onuitputtelijke voorraadkamers in zich heeft van bestanddeelen, welke haar voeden. Die boom schijnt er dan ook verheven te zijn boven het vermogen des tijds. Ik zag hem er, zoo als hij de kenteekenen droeg van verscheidene eeuwen, verbazend dik van stam en ontzaggelijk wijd van vlugt, — en ik ben er zeker van, als men hem den eigendom van zijn plekje niet betwist, hij zal er voortdurend blijven, zich zelven telkens verjongende door eenen tak, die op de aarde steun zoekt en daar wortelen slaat. Met

één woord, het Heilige Land is het vaderland van den vijgeboom; — het Heilige Land is een groote vijgetuin.

Ik heb eerbied voor dezen boom, want, onvermoeid in het voortbrengen, is hij de groote weldoener der menschen. Zijne vruchten zijn smakelijk en gezond. De zomervijg, die men gemakkelijk droogt en ook tot digte massa's, vijgenkoeken genaamd, ineen perst, levert een' voedzamen kost op (*a*). Onder de mindere standen zijn er, die bijna alleen van eene vijg met wat brood leven; eene verkwikking is de vijg voor allen. Waar het land een vijgeboomgaard is, daar is het ook een bewoonbaar land. Onder den vijgeboom vindt de mensch zijn onderhoud, in de schaduw zijner bladeren ontwikkelt zich het maatschappelijk leven. Een land zonder vijgen beschouwt de Oosterling als een land van gebrek (230). De oude overlevering bragt daarom reeds tot *Eden* dezen boom terug; in het paradijs kon men vijgebladeren plukken (*b*). Het verwondert mij dan niet, dat ik den vijgeboom en zijne vrucht vervlochten vind in de Godspraak en volkstaal van het Heilig Land. De oudste fabel, die verhaalt, dat de boomen eenen uit hun midden tot Koning wilden maken, doet, na den olijfboom, de eerste keus op den vijgeboom en dan op den wijnstok vallen (*c*). — Geene schets van volksgeluk, of de vijgeboom staat er op den voorgrond, maar verbonden met den wijnstok, zoo als hij inderdaad er nog mede verbonden is. En als ik zag, hoe tot den sterken broeder zich de zwakke rank henen wendt, en klimt bij hem op, en slingert zich om diens takken en twij-

---

(*a*) 1 Sam. XXV : 18; hoofdst. XXX : 12; 1 Chron. XII : 40.
(*b*) Genes. III : 7. (*c*) Rigt. IX : 8—11.

gen, en speelt met zijne loover door het blad van den boom, en laat zijne lange trossen nederhangen tusschen de zwellende vijgen, en vormt zoo paradijspriëelen — dan begreep ik het beeld van het heil der bewoners dezer landen; ik overtuigde mij, boven het nederzitten van hem in veiligheid onder zijnen wijnstok en vijgeboom kon er geene verkwikking, geene bekoorlijkheid, geen zegen wezen (*a*). — Geene schets van volksramp was donkerder gekleurd, dan die, waarbij de vijgeboom voorkomt, als wordende de roof van vijand of ongedierte; waar de wijnstok verdroogd en de vijgeboom verwelkt is, daar moet het heiligdom zelfs weergalmen van rouwklagten (*b*). — Zal er een zinnebeeld gegeven worden van de diepste ontaarding der natie, die rijp is voor het verderf, het wordt ontleend van den vijgeboom, waaraan geene vijg is (*c*); maar het beeld van het welgevallen voor het oog van God is de vroege vrucht des vijgebooms in zijne eerste vaag (*d*). — Van het Oude Testament ging de beeldtaal, die zich aan den vijgeboom hecht, over op het Nieuwe Verbond; aan den zelfden boom, waaraan het woord der ouden het grootste heil van Juda's en Israels volkbestaan had gehecht, verbindt de beeldspraak van den Heiland de verschrikking van den ondergang der Joodsche natie (*e*). Maar het schaduwrijk plekje onder den vijgeboom, zoo vaak een heiligdom der aanbidding geweest zijnde van den God der Vaderen, wordt het nu ook van de

(*a*) 1 Kon. IV : 25; 2 Kon. XVIII : 31; Jez. XXXVI : 16; Micha IV : 4; Zach. III : 10. (*b*) Jerem. V : 17; Amos IV : 9; Joel I : 12, 13. (*c*) Jerem. VIII : 13. (*d*) Hosea IX : 10. (*e*) Matth. XXI : 18—19; Luk. XIII : 6—9.

Messiasgedachten der opregten (*a*). Met één woord, door de Heilige Schrift van het eerste Bijbelboek tot het laatste toe (*b*), speelt de vijgeboom en zijn blad, de vijgeboom en zijne vrucht, — omdat hij een boom is van het Heilige Land; gelijk Kanaän zelf, zoo kan Kanaäns taal niet zonder vijgeboom wezen!

Als een' broeder van dezen mag ik den *Granaatboom (Punica Granatum)* begroeten; want gelijk de wijnstok met den vijgeboom, zoo is hij met dezen verbonden. Als eene trits van edel geboomte treden op in de Heilige Schrift de *wijnstok*, *vijgeboom* en de *granaat*, maar het is opmerkelijk, dat, — terwijl in de rangregeling nu eens de wijnstok, dan weder de vijgeboom het eerst wordt genoemd, — aan den granaatboom steeds de laatste plaats wordt aangewezen (*c*). En toch ik verwonder er mij niet over; de granaatboom is toch niet, gelijk de vijg, een boom des levens; slechts eene vrucht van verkwikking is het, die hij voortbrengt. Intusschen die boom zoude niet in éénen adem met wijnstok en vijg zijn genoemd, indien hij niet een eigendommelijk gewas van het Heilige Land ware. Zoo echter doen hem reeds de verspieders kennen, die MOZES had uitgezonden, om Kanaän op te nemen. Van de hoofdvoortbrengselen met zich voerende, die konden getuigen wat er al uitnemends in Kanaän werd gevonden, was het hunnes inziens voldoende, bij de wijngaardrank met haren druiventros, en bij de vijgen, granaatappelen te voegen (*d*). De granaatboom tierde bijna overal op den bodem van het

(*a*) Joh. I : 49. (*b*) Genes. III : 7; Openb. VI : 13. (*c*) Deut. VIII : 8; Num. XX : 5; Joel I : 12; Haggai II : 20. (*d*) Num. XIII : 23.

Heilige Land. Waar het oude Bijbelblad steden vermeld, die den naam *Rimmon* dragen, daar doet het de oogen rusten op plaatsen, gekenmerkt door de veelheid harer granaatboomen (*a*); want *Rimmon* is het woord, dat de Hebreeuwsche taal bezigt, om dien boom, om ook zijnen appel aan te duiden. De Romeinen hebben dien naam verdrongen, terwijl zij, naar de veelheid der korrels of *granen*, de vrucht *granaat* hebben geheeten, maar de Arabier bewaart nog den naam, en zelfs in het Portugesche *Romaas* vindt men denzelven weder.

De granaat is niet alleen eene oude, zij is ook eene heilige vrucht des lands. De Godheid, die *Damascus* vereerde, is de *Rimmon;* in die stad had zij een huis of tempel, waar men zich voor haar nederboog (*b*). Het is zeer waarschijnlijk, dat de Syriër de voortbrengende kracht der natuur in den *Rimmon* hulde bragt. Een Damasceensch Vorst voegde dezen naam bij den zijnen, willende zich dus als een telg of Priester van den God doen voorkomen, — TAB-RIMMON (*c*). — En schoon de Israeliet de vereering van den afgod verfoeide, hij sloot toch den granaatappel niet buiten het Heilige. Aan het kleed van den eersten Dienaar van Jehova hechtte hij den granaatappel; in kunstig borduurwerk prijkte deze vrucht aan de zoomen van den Efod, van den zelfden mantel, waarop het werktuig van het heilige orakel rustte (*d*). De Israeliet verhief den granaatappel met de zuilen des tempels. In

---

(*a*) Joz. XV: 32; XIX: 13, vergelijk 1 Chr. VI: 77; Rigt. XX: 45; Joz. XIX: 45. (*b*) 1 Kon. V: 18. (*c*) 1 Kon. XV: 18. (*d*) Exod. XXVIII: 33, 34.

verheven werk, van koper geboetseerd, zag men granaten neêrhangen door het leliewerk, dat de kapiteelen versierde (*a*). Het was niet tot sieraad alleen; het was ook, om het voortbrengend vermogen te doen kennen als afhankelijk van Jehova, van wien is de rijkdom van zaad en het voortbrengsel der natuur. — De voorstelling, dat deze vrucht met de vereering in de heiligdommen was verbonden, draagt niet weinig bij, om mijne belangstelling voor haar te verhoogen.

De granaatboom bleef door zijn uitwendig voorkomen ten eenenmale verstoken van alles, waardoor een boom belang kan inboezemen. Hij is klein; bij *Jaffa*, in het Heilige Land, dat van hem vervuld is, zelfs te *Damascus*; vond ik er geenen, die meer dan twaalf voeten hoogte had bereikt. Hij is dun van stam; teeder en zelfs spichtig van takken en twijgen. Eene volle kroon vormt hij niet. De bast onderscheidt zich, als zijnde roodachtig. Zijn blad, uit knoppen voortkomende, die botten, wanneer de wijnstok bloeit (*b*), blinkt met heldergroen; het is smal, scherp getakt en lang. — Doch verrukkelijk schoon moet men den bloei noemen van dezen boom; een purperroode kelk zijnde, die zich uitspreidt naar alle zijden, — zagen de Ouden in hem het beeld des levens, dat is in het tijdperk der schoonste ontluiking; helaas! dat met de schoonheid van dien bloei geen geur werd verbonden. — Maar bovenal bekoort en boeit de vrucht. Een appel is het, verschillend van grootte. Men heeft er, die klein, die middelmatig, en ook die zeer zwaar

---

(*a*) 1 Kon. VII: 18, 20, 42; 2 Kon. XXV : 17; 2 Chr. III: 16; IV : 13. (*b*) Hoogl. VII : 12.

zijn. Hoe veel overeenkomst ook hebbende met den oranje, in stuk en vorm, verschilt zij toch ook van hem. De granaatappel is getooid met eene kroon, niet ongelijk aan die, welke er is op eenen papaverbol; zij is bruinachtig. Wanneer men hem lang bewaart, neemt hij de kleur van het donkerrood, van het bruingeel aan. Hij verliest dan ook zijnen bollen vorm, en men ziet het hem uitwendig aan, dat hij inwendig in acht kameren verdeeld is; zij wordt achtribbig. — Wie voor het eerst in zijn leven eene granaat opent, wordt aangenaam verrast. In kamers, door dunne vliesjes afgescheiden, liggen de korrels, waarvan elke kamer eene ontelbare menigte bevat; zij liggen er in volheid van sap. De kleur van dit sap wisselt af in de spelingen tusschen het donkerblaauw en het rood; het is bloed, robijn, scharlaken, purperkleur. Het borduurwerk, den Efod des Hoogepriesters tooijende, moest dit onderscheid uitdrukken, de geopende granaat nu eens hemelsblaauw, dan als van purper en karmozijn voorstellende (*a*). Gelijk wij het bloeijend rood der wang met dat van den schoongekleurden appel vergelijken, zoo dient den Oosterling de geopende granaat tot beeld voor de koonen der frissche maagd (*b*). — En uit dien appel, die het oog verrukt, stroomt een heerlijke geur; door alles biedt hij zich aan voor het genot. — Ik heb zelden de gelegenheid laten voorbijgaan, om die vrucht te gebruiken, althans waar ik haar vond, geheel rijp zijnde. De smaak is bijna niet te beschrijven. Zal ik zeggen: „de granaatappel is

(*a*) Exod. XXVIII : 33; XXXIX : 24—26. (*b*) Hoogl. IV : 3; VI : 7.

zoet, door zuur getemperd?" Maar hoe moet ik dat zoet, hoe dat zuur kenschetsen, — hoe die aangename mengeling van beide? Ik ken geene vrucht, die door hare bekende eigenschappen mij hier tot hulp voor het onbekende kan strekken. — Ook de verkwikking, die de granaatappel schenkt, dient men ondervonden te hebben, zal men den zegen van deze vrucht waarderen. Geeft den dorstigen, den vermoeiden, den door de hitte neêrgedrukten eenen granaatappel, — hij gevoelt zich straks door het genot verfrischt en versterkt. Wilt gij een' heerlijken drank, — breng dan de duizend korrels met het sap, waarin zij zwemmen, over in een glas met water, gij wordt dan gedrenkt met de lafenis, waarop SULLAMMITH haren geliefde wilde vergasten (*a*). — Neen, het verwondert mij niet, dat de liefde, haar paradijs schetsende, zegt, dat het een hof is van granaatappelen (*b*).

Tot het ooft van het Heilige Land, dat reeds in de oudste tijden zeer hoog geschat werd, moet men de *Pistacië* en den *Amandel* tellen. Als edele boomvrucht beschouwde ze de Aartsvader JAKOB. Toen hij zich eindelijk genoodzaakt zag, zijne tien zonen te laten gaan naar Egypte, waar de elfde door den toen nog onbekenden Heer was teruggehouden, wilde hij, dat zij zich van geschenken zouden voorzien, om, zoo mogelijk, de gunst van dien grooten man te winnen. Hij bestemde daartoe het meest uitgelezene, en, onder de vruchten des lands, *pistaciën* en *amandelen* (*c*).

Men heeft de *Pistacië* veelal met de Terebinthe verwisseld; men heeft het ook gedaan in onze Bijbel-

---

(*a*) Hoogl. VIII : 2*b*. (*b*) Hoogl. IV : 13. (*c*) Genes. XLIII : 11.

vertaling. Onze overzetters volgden de Latijnsche vertaling; kiezende in dezen haren voorgang boven dien van LUTHER, welke Kerkhervormer het oorspronkelijke woord door *dadels* had gegeven. De Latijnsche overzetting had haar „*Terebinthe*" overgenomen uit de Grieksche of die der Zeventig, welke te *Alexandrië* werd vervaardigd. Dat deze laatstgenoemde de pistacië met de terebinthe kon verwarren, baart minder bevreemding, althans wanneer het waar is, dat de pistacië in het oude Egypte, het vaderland van die vertaling, niet werd gevonden, en dat men, om die reden vooral, het geschenk der Aartsvaders aan den Heer van het Nijlland zoo wel gekozen moet achten. Maar meer bevreemdend is het, dat onder den invloed, dien HIERONYMUS op de Latijnsche vertaling uitoefende, de ongelukkige overzetting daar ter plaatse werd overgenomen en bleef. Trouwens deze Kerkvader kende, als bewoner van het Heilige Land, de pistacië zeer wel: hij spreekt van deze noot, als van eene lekkernij, die de Monniken snoepten, terwijl zij zeiden, dat zij vastten (231). Ook bestaat er in het Hebreeuwsch hoegenaamd geene overeenkomst tusschen de benaming van beide boomen, want terwijl de terebinthe *Elah* heet, wordt de andere *Botnim* genoemd. — Alleen hij, die oppervlakkig beschouwer is, kan den eenen met den anderen verwarren. Ja, beide zijn hooge en breede boomen; zij kunnen, bij klimmende jaren, twintig en meer voeten hoogte bereiken. Op het eerste aanzien is er ook eenige gelijkvormigheid tusschen de bladeren, mede daardoor, dat elk twijgje in een blad uitloopt. Maar vergelijkt men de bladeren, — die van de pistacië vormen een volmaakt ovaal, die

van de terebinthe zijn langwerpig en spits uitloopende, — die van pistacië bereiken op het meest eene lengte van twee en een' halven duim, die van de terebinthe zag ik, eene lengte van drie duimen hebbende, — die van pistacië zijn ligt groen en zonder glans, die van de terebinthe donker groen en blinkend van kleur op de bovenzijde. — De bloei verschilt, en terwijl de vrucht der terebinthe weinig waarde heeft, wordt die van den pistaciëboom gerekend, de uitnemendste te zijn van alles, wat noot heet. — Wat meer noordelijk aan den Libanon, dan eene dier plaatsen lag, welke van de pistacië haren naam ontvingen, dan *Beten* (*a*) zag ik den boom in bloei; het was, als of ik witte bloemtrossen van den gouden regen voor het oog kreeg. — Ik vond de vruchten der pistacië in de bazars van *Damascus.* Zij waren reeds ontbolsterd. Eene noot, van boven spits zijnde, doch wier zwelling eindigt in de ronding van het ovaal, was het bekleedsel geweest der pistaciëpitten. Ik bragt er van mede, — doch het roodachtig groen, dat die vrucht voor het oog zeer bekoorlijk maakte, en de liefelijke geur, haar eigen, de frissche, zacht olieachtige smaak ook, die aan den amandel doet denken, — zijn weldra verloren gegaan. — Onder de Ouden is er slechts ééne stem, die de pistacië verheft. De pistacië werd gerekend te zijn eene koninklijke vrucht; zij werd tevens hooggeschat als geneesmiddel, bepaaldelijk van kracht zijnde tegen het verderfelijke van den slangenbeet. Daarom verwondert het mij niet, dat de Aartsvader haar voegt bij de geschenken voor den grooten

(*a*) Joz. XIX : 25.

Heer, — dat hij, noemende haar en den amandel, dezen het laatst, gene het eerst vermeldt.

En toch is de *amandel* hoog welgevallig in de oogen des pelgrims, die, terwijl hij den geest vervuld heeft van voorstellingen der oudheid, gelijk ik, te midden van het wintersaizoen, treedt op den bodem van het Heilige Land. Immers, die kleine boom, welke zelden zich boven de hoogte van acht of tien voeten verheft, staat daar voor mij in vollen bloei. Andere boomen sluimeren nog, maar de amandel is reeds ontwaakt. Geen groen vind ik aan de takken; de twijgen vertoonen nog geen spoor van blad, — maar deze boom schittert met het wit van zoo vele duizenden bloemen, die, zonder stengel te hebben, als vastgehecht zijn aan het naakte hout. Ja, ik versta den Profeet, die het voortvarende en den spoed in de uitvoering, wanneer Jehova daden doet, willende schetsen, den amandelstok als beeld kiest (*a*). Ja, ik begrijp den Prediker, die, voor oogen stellende des grijsaards schedel, zoo als die naakt is en slechts nog enkele witte bosjes haar vertoont, spreekt van den amandelboom, die bloeit (*b*).— En den boom, dien ik vond in *Jaffa's* tuinen, ontmoette ik vervolgens overal in het Heilige Land; eenige weken later had hij zijne bloeijende pracht afgeschud en was bekleed met bladeren, niet ongelijk aan die der perzik. Ik zag zijne groene twijgen, die vader JAKOB met het mes gedeeltelijk van den bast ontdeed, — onze vertaling maakt ze tot hazelaars, — zoodat zij tot gevlekte werden, en die hij wierp in de drinkbakken der moederschapen, om op de verbeelding van die die-

(*a*) Jerem. I : 11, 12. (*b*) Préd. XII : 5.

ren te werken (*a*). Ik zag de vruchten van den amandelboom zwellen, de kern omsloten door een vleeschachtig omkleedsel, in hoedanig ook de walnoot groeit en rijpt; ik leerde het onderscheid kennen, dat er is tusschen de pit, welke, half uitgedroogd zijnde, wordt gepeld uit de hard gewordene schaal, en tusschen haar, die in de nog pas gerijpte schaal wordt gevonden, die wit is als melk, zacht als boter, zoet en etherisch olieachtig, — en het bevreemdde mij niet, dat JAKOB bij de pistaciën versche amandelen voegde, als niet onwaardig, om te liggen aan de zijde van die keurige noot.

Zeer trof het mij, juist in de *Sefala* nog den boom te vinden, die van ouds als kenmerkend gewas van dit gedeelte des Heiligen Lands vermeld wordt, den *wilden vijgeboom* of de *sycomore.* Het verhaal, dat berigt geeft ten opzigte van eenige ambten, die DAVID voor zijn Koninklijk huis instelde, zegt, dat er een opziener was *over de olijfgaarden en wilde vijgeboomen in het Lage Land (de Sefala)* (*b*). Het Bijbelboek maakt andermaal van dezen boom gewag. Het doet zulks, waar het, — eene schets gevende van SALOMO'S grootheid en van den rijkdom, waarmede deze Koning het land vervulde, — de weelde wil doen kennen, zoo als die tot de bouwstof der huizen zich uitstrekte. *De Koning,* zegt het, *maakte de cederen te zijn als de wilde vijgeboomen, die in de Laagte (Sefala) zijn* (*c*). En nu zag ik, na zoo veel eeuwen, nog in die zelfde streek die zelfde boomen! Onder deze waren er, uitstekend door hunne hoogte, en in het oog loopend door

(*a*) Genes. XXX : 37—39. (*b*) 1 Chron. XXVII : 28*a*.
(*c*) 1 Kon. X : 27; 2 Chron. I : 15; IX : 27.

hunne dikte. Een half uur van *Jaffa*, aan den weg naar *Jeruzalem*, staat eene sycomore, die wel eene telg kon wezen van den reusachtigen boom, dien ik te *Matariëh* in Egypte zag (*a*). Ook deze breidde aan gestrekte takken zijne bladeren verre uit. De bladeren van de sycomore zijn een weinig meer rond, dan het blad der moerbezie; anders gelijken zij volmaakt op hetzelve. Altijd groen is deze boom; valt er een blad af, men ziet dadelijk op de zelfde plaats een ander te voorschijn treden; meestal zelfs wordt de ledige plaats van het ééne door twee bladeren vervangen. Ook het geheel uitwendig voorkomen van dezen boom stemt met dat der witte moerbezie overeen. — Intusschen die zelfde boom geeft eene vrucht, hemelsbreed verschillende van de moerbei en gelijkende op de vijg. Zoo schijnt hij eene zamenstelling te wezen uit de eigendommelijkheden van beide. Zeer juist is dus de benaming, die de Grieken aan dezen boom gaven. Zij noemden hem *sykomoros* of *vijgenmoerbezie;* zoo drukten zij op eene eigenaardige wijs door den naam het kenmerkende uit van dit voortbrengsel der natuur.

De sycomore is eene zonderling met betrekking tot het voortbrengen harer vrucht. Immers deze boom geeft ze niet aan de takken en twijgen, hij geeft ze aan de zware armen, aan den dikken stam zelven. Takjes ter lengte van twee of drie duimen schiet hij uit den dikken bast, — de stam is er strobbig van, — en aan het einde van deze takjes maakt de boom zijne vrucht. — Die vrucht heeft de gedaante van de vijg, alleenlijk is zij een weinig meer langwerpig en iets kleiner; ook

(*a*) Bladzijde 67, 68.

den geur van de vijg heeft zij. Aschgeel is zij met vleeschkleurige strepen. Haar zoet is overzoet, en, eenen aangenamen smaak, gelijk de vijg, laat zij niet na. In de vrucht der sycomore is eene opening. Zij ontstaat daardoor, dat eene kleine wesp op den bloesem aast en hare eitjes er in legt. Aldus begint in het binnenste dezer vijg het aanwezen van een diertje, dat het zaadhuis uitvreet. Het vleeschhulsel zelf tast dit schepseltje doorgaans wel niet aan, maar zich weldra door eene opening verwijderende, laat het van zijn aanwezen zwarte vlekken in de vrucht na. Nadert de vijg echter den staat van rijpheid, dan moet de mensch, die haar gebruiken wil, hulp aan de natuur bieden; hij moet het doen, door haar te ontlasten van een wit vocht, dat haar rijp worden vertraagt en haar ongeschikt doet zijn voor het genot. De arme, die langs de wegen zwerft, — de herder, die zijn vee in den omtrek van eene sycomore weidt, beklimmen dan den boom, wiens vrucht hun niemand betwist. Zij kwetsen de vrucht, door haar te prikken met een ijzer of door haar te knijpen met de vingers. AMOS, de herder van *Thekoa*, verklaart, dat hij dit gedaan heeft: hij zegt het, door een woord te bezigen, dat eigenaardig deze bewerking uitdrukt, doch dat de onzen door *lezen* vertaald hebben (*a*). — En AMOS, verheven tot Profeet van Jehova, — AMOS krachtig door het woord, dat Israel en Juda en de naburige volken deed beven, — verlangt ook voortaan niets meer dan dit voedsel der armen, dan die verkwikking der veldelingen! Voor hen is inderdaad de sycomore een

---

(*a*) Amos VII : 14.

altijd volle levensboom. Heeft hij in de maand Junij zijne eerste vijgen gegeven, hij houdt niet op met bloeijen, en tot in den spaden najaarstijd wordt hij niet traag, om volheid van vruchten te schenken.

Om die vrucht kan het dus niet geweest zijn, dat DAVID opzieners aanstelde over de wilde vijgeboomen der *Sefala*, — om het hout was het, dat de wijze Vorst dezen boom wilde kweeken. Ik heb werk gezien, dat de oude Egyptenaars van de sycomore vervaardigd hebben; gereedschappen, beelden, kisten ook voor hunne mummiën. Ik ken bijna geen hout, zoo ligt, als dat der sycomore; maar, terwijl de duurzaamheid van alle hout wordt gerekend afhankelijk te zijn van deszelfs digtheid en zwaarte, sta ik verbaasd, dat een hout, zoo ligt en luchtig, twintig en dertig en veertig eeuwen trotseert, dat ik in het hout der sycomore een gewrocht uit het plantenrijk zie, hetwelk schijnt in onvergankelijkheid het voortbrengsel van het rijk der delfstoffen op zijde te willen streven. Daarom, en vooral om de schaduw, hebben de Ouden de sycomore hoog in waarde gehouden. De majesteit van dien boom hield zelfs den zanger der Odyssee opgetogen; hij ziet dien boom, de wortelen geslagen hebbende in de rotsen, die de *Charybdis* bespoelt en zijne takken als zoo vele armen des medelijdens uitstrekken, om den ongelukkigen ULYSSES te redden (232). — Doch de pelgrim gelooft, dat de sycomore hooger bestemming heeft bereikt, daardoor, dat zij tot ladder werd, bij welke ZACHEUS opklom, om JEZUS te zien, en zaligheid voor zijn huis te ontvangen (*a*).

(*a*) Luk. XIX : 1—10.

In grooter getal dan de sycomore, — die wel een bastaard schijnt, uit de vermenging van vijg en moerbezie ontsproten, — zag ik den *moerbezieboom* zelven. Het was de witte moerbezie, die bij *Jaffa* uitgestrekte en wel aangelegde plantsoenen vormde. Men zeide mij, dat eerst voor weinige jaren deze plantsoenen hier waren aangelegd ten behoeve van de teelt der zijdewormen; dat men zulks had gedaan in navolging van hetgeen aan den Libanon voorlang beproefd en onlangs ook in den omtrek van *Akka* met gunstig gevolg ondernomen was. Men kon het dien jeugdigen boomen aanzien, dat zij hier op eenen bodem stonden, geheel geschapen voor hunne wortelen; dat zij hier in eenen dampkring waren, juist getemperd naar den eisch van hunnen groei.

Ontveinzen wil ik geenszins, dat ik vroeger wel eens er aan getwijfeld heb, of de moerbezie beschouwd moest worden als eene eigendommelijke vrucht van het Heilige Land. Het is waar, zij wordt, als zoodanig, in onze Bijbelvertaling gevonden; ik geloof echter meestal bij gebrek aan het regt verstand der beteekenis van het oorspronkelijke op die plaatsen(*a*), — en het is zeer wel mogelijk, dat zij elders onder eene der vele benamingen van boomen schuilt, die in het Oude Testament voorkomen. Maar bijaldien ook deze boom in die boeken geheel onvermeld bleef, zoude zulks voor mij geenen toereikenden grond opleveren voor het gevoelen, dat hij ten tijde, toen die boeken geschreven werden, in het Heilige Land niet bestond. Immers het is er verre van, dat men in den Bijbel alle

(*a*) 2 Sam. V : 23, 24; 1 Chr. XIV : 14, 15; Ps. LXXXIV : 7.

voortbrengselen van Kanaän zoude genoemd vinden, dat men dus uit hem eene volledige *Flora* van het Heilige Land kon opmaken. Ik weet, vele gewassen bleven toevallig zonder vermelding, omdat er voor de vermelding geene aanleiding bestond. — Het komt mij voor, dat de moerbezie deelt in dit lot. Laat ik toch mijn oog zweven over de streken, waar, van de eerste geheugenis der historie af, de moerbezie groeit, ik vind dien boom, gevende aan den zuidelijken Isthmus van Griekenland den naam *Morea;* ik zie Klein-Azië met hem bedekt, ik tref hem overal aan in West-Azië; — en juist het Heilige Land zoude eene kloof hebben opgeleverd in deze aaneengeschakelde vegetatielijn der moerbezie? — Daarenboven de moerbezie-plantsoenen bij *Jaffa* mogen een nieuw verschijnsel zijn op dien bodem, de boom zelf is het niet. Bijna overal in het Heilige Land worden nog enkele moerbezieboomen gevonden; het zijn meestal hooge en oude stammen. Den moerbezieboom, dien ik later in het Kedron dal zag, staande volgens de overlevering ter plaatse, waar JESAIJA den marteldood onderging, — bezagen reeds de pelgrims uit de zestiende eeuw; zij beschrijven hem als zijnde een *overoude* boom. Daarom vind ik er geene aanleiding toe, om te denken, dat JEZUS eenen anderen boom dan dezen, dat Hij, gelijk velen willen, de sycomore voor oogen had, toen Hij zeide: *zoo gij een geloof hadt als een mostaardzaad, gij zoudt tot dezen moerbezieboom zeggen: wordt ontworteld en in de zee geworpen, — en hij zoude u gehoorzaam zijn* (*a*). Immers de schrijver gebruikt hier niet het woord *sy-*

(*a*) Luk. XVII : 6.

komoros, gelijk elders, waar hij de wilde vijg wil aanduiden, — hij bezigt integendeel het woord *sykaminos*. Van hen, die gewoon zijn zich juist uit te drukken, werd die benaming nooit anders gebruikt, dan van de moerbezie, en LUKAS staat bekend als schrijver, die met veel zorgvuldigheid zijne woorden kiest. — Zoo mag ik mij dan den Heiland voorstellen, als neêrgezeten met zijne discipelen onder den moerbezieboom. Ik mag het er voor houden, dat het een zeer zware stam was, die tot de hoogte van dertig of veertig voeten zijne kruin verhief, die ver in den omtrek zijne wortelen uitgebreid en ze in den rotsgrond vastgehecht had. Zulk een boomgevaarte los te rukken en geheel te ontwortelen, het op te nemen, het weg te dragen, het te werpen in zee, — inderdaad dat mogt geacht worden eene taak, gelijk te stellen met het verzetten van bergen, met het werpen van bergen in zee (*a*). Ja, die moerbezie kon over grooten omtrek zijne lommer uitstrekken en zoo een plekje bereiden, dat de Heer en de zijnen noodigde, om er zich neder te zetten. Waar stond gij, gezegende boom! die de stralen der heete zon wildet opvangen, ten einde ze niet mogten neêrzinken op den schedel van den Zoon van Gods welbehagen? — die uwe takken, als zoo vele vleugelen der gunst wildet uitbreiden, opdat de Heiland der wereld in de schaduw van dezelve mogt rusten? — Zeker niet ver van de Galilesche zee was uwe plaats.

Nog één boom is er, van wien het mij onmogelijk valt te zwijgen, omdat hij het sieraad en de kroon uitmaakt van *Jaffa's* tuinen; ik bedoel de *oranje*. Men

---

(*a*) Matth. XVII : 20; XXI : 21.

kan zich bijna geen denkbeeld maken van die menigte der eigenlijk zoogenoemde oranje- en citroenboomen en der verscheidene ondersoorten, onder welke vooral is de pompelmoes. Zij vormen er geheele bosschen. Bij ons brengt de oranje, in weerwil van de meest naauwlettende zorgen, gedurende het langste tijdsverloop van zijn bestaan, het nimmer verder dan tot eene hoogte van vijf of zes voeten, — te *Jaffa* zag ik hem als statigen boom, rijzig gelijk onze peer, breed gelijk onze appel. — Er kan geen boomgezigt wezen, meer verrukkelijk dan dat, hetwelk een oranjebosch aanbiedt. Welke stammen! krachtig door de digtheid van hun hout, sierlijk door de regtheid van hunne gestalte, bevallig zelfs door hunnen bast, die altijd zuiver blijft, en, als statig donker bruin bekleedsel, stam en armen omsluit. — Welke bladeren! zwaar zijn zij en glanzig; het is, als of de boom in elk zijner bladeren eenen spiegel doet blinken. — Welk een geur, dien ik inadem! Terwijl ik wandel onder dit geboomte, wandel ik in eene lucht, die er mede is vervuld; sterk prikkelend is hij en toch niet verdoovend, een etherische, een fijn welriekende balsemgeur. Die geur stroomt uit de bloesems van die boomen, en elke bloesem is eene schoone bloem. De grond onder dezen boom is bedekt met afval van die bloesems, en toch wat daar ligt, is slechts een klein gedeelte van de menigte; want hef ik mijne oogen op, — elke tak, elke twijg, elke jonge scheut schijnt een bloemruiker te zijn. — En terwijl ik tot dien boom opzie als tot eenen groenen hemel, die bezaaid is met starren, welke schitteren in het zilver wit, ontwaar ik een verschijnsel, dat geen andere boom oplevert. Aan dien bloeijenden boom zijn

ook vruchten, groene appeltjes; aan dien bloeijenden boom zijn ook gele vruchten, goudgele appels. Het is mij onmogelijk, ze te tellen. De kleine twijgjes zijn er mede overladen, zoodat zij gekromd en loodlijnig nederhangen; de takken zelfs buigen zich; er zijn, die steun zoeken op den grond. Alles is appel, groene en gouden appel, gelijk alles bloei, alles blad is; het verdringt zich daar van glanzen, van geuren! — Waarlijk in dien boom heeft de natuur het schoonste der voortbrengsels van haar plantenrijk opgeleverd. Ik versta de fabel, die mij GEA voor oogen brengt, terwijl zij aan de bruid van den oppersten der goden, van JUPITER, een geschenk biedt; zij kwam gouden appelen aan JUNO tot het echtfeest brengen. En GEA'S gebied was de aarde; in deze gouden appelen geloofde zij het uitnemendste te geven, dat geheel het benedenrond voortbragt. — Die appelen zie ik toevertrouwd aan HESPERUS' dochteren en gekweekt in hare tuinen. HESPERIE en hare zusters bewaarden ze aldaar met groote zorgvuldigheid en LADON, de draak met honderd hoofden, bood als wachter bij deze taak de zwakke vrouwen zijne veel vermogende hulp. Maar onder de werken, die HERKULES gegeven waren te doen, was ook, de gouden appelen te halen. Hij volbragt deze taak, terwijl ATLAS zijn gids was, en hij bragt de heerlijke vrucht, die hij verkregen had, aan MINERVA, haar tot een geschenk.

Die Grieksche mythe is opmerkelijk voor allen, die vragen naar de gouden appelen. Onder het kleed der fabel ligt hier de waarheid, dat deze vrucht van den oudsten tijd af als de edelste beschouwd werd, — dat aan de Grieken de kweekplaatsen van haar eerst on-

bekend zijn geweest, — en dat zij eindelijk deze appelen van de landen, die ten zuiden der Middellandsche Zee lagen, verkregen hebben, — de eigendommelijke streken van HESPERUS en ATLAS. — Verbind ik met de Grieksche sage de overleveringen bij de Joden, dan vind ik de gouden appelen reeds bij het volk Israel ten tijde van deszelfs wetgeving. Het voorschrift omtrent het loofhuttenfeest gebood, dat de feestvierders zouden nemen „takken" (beter) *vruchten van het schoonst geboomte,* „om die (vruchten) te hechten aan palmtakken en meijen van digte boomen en van wilgen der beken" (*a*) — en JOSEFUS weet door de overlevering, dat de daar bedoelde vruchten van het schoon geboomte zijn „*Perzische appelen.*" Hij herhaalt later deze verzekering, zeggende: „het is bij de Joden eene wet, dat een ieder op het feest der loofhutten gevlochtene takken van palmen en citroenen draagt." (233) En nog versiert de Jood in zijne ballingschap onder de volken telken jare de feestelijke loofhut met deze gouden appelen. — Zal ik deze overlevering gering achten, het er voor houdende, dat de Israeliten, in de landen hunner ballingschap aan gene zijde van den *Eufraat* en *Tigris,* voor het eerst de edele boomen gezien hebben, waaraan de gouden appelen zwellen? — dat zij ze van daar hebben medegebragt, om ze voor het eerst eene plaats te doen vinden in den voorvaderlijken bodem, en dat het niet veel meer slechts eene bijzondere soort was, die zij daar leerden kennen, en daarom *Perzische appelen* noemden? — Maar het is opmerkelijk, juist bij de viering van het eerste loofhuttenfeest

(*a*) Levit. XXIII : 40.

der teruggekeerden zie ik de vrucht van het schoon geboomte onvermeld gelaten (*a*). Werd dan niet dadelijk door hen die boom overgebragt? Of was hij, gedurende zoo vele jaren, als het land ontvolkt lag, allengskens geheel verdwenen? Dit weet ik, de boom der gouden appelen is, meer dan een ander gewas, een kweekeling der menschelijke zorg. Slechts naast de hut van den planter, die zijne wortelen blijft drenken, groeit en bloeit hij, — verdwijnt zijn hovenier, men kent dan ook weldra zijne standplaats niet meer.

Maar kon ik de overlevering van een volk gering achten, dat althans tot aan zijnen ondergang hoogst naauwgezet er op was, om de instellingen der vaderen te bewaren, — hoe zal ik dan licht vinden, dat die plaatsen des Ouden Testaments verheldert, welke met hoogen ophef van *appelen* des Heiligen Lands spreken, welke de *gouden appelen* zelven vermelden? — Voor mij leverden die Bijbelplaatsen vroeger volstrekt geene zwarigheid op. Terwijl ik geene duidelijke aanwijzing er van kon ontdekken, dat de eene of andere soort van oranje- of citroenboom voor de eeuw der ballingschap in het Heilige Land gevonden werd, dacht ik aan onzen appel. Van mijne studeerkamer het gezigt hebbende op appelboomen van de uitnemendste soort, was het mij volkomen duidelijk, wanneer ik daar las: *als een appelboom onder de boomen des wouds, zoo is mijn geliefde onder de zonen; ik heb grooten lust in zijne schaduw; ik zit er onder en zijne vrucht is mijn gehemelte zoet. — Versterk mij met appelen: de reuk van uwen neus is als appelen* (*b*). Intusschen ik heb *onzen*

(*a*) Nehem. VIII : 16. (*b*) Hoogl. II : 3, 5; VII : 8; VIII : 5.

appel noch in Egypte, noch in het Heilige Land, noch aan den Libanon wedergevonden. Die uitnemende hoedanigheden van kleur, geur en smaak, welke deze boomvrucht bij ons bezit, zijn haar daar niet eigen; de natuur heeft ze haar niet gegeven; — de naauwlettende en kunstmatige zorg, die niets onbeproefd liet, om den appelboom door kweeking, enting en vermenging te veredelen, heeft het bij ons gedaan; de bodem en het klimaat boden daarbij hunne gunsten. — Het Heilige Land bragt in oude tijden ook den appelboom voort; van zijn aanwezen zijn die plaatsen getuigen, welke, den naam *Tappuah* dragende, naar hem genoemd zijn (*a*), maar ik twijfel er aan, of de appel daar wel ooit meer dan voedsel, dan eetbare vrucht was. Althans met den Oosterschen appel voor oogen was het mij onmogelijk den Spreukschrijver te begrijpen, waar hij van eene sierlijk afgepaste rede zegt: *zij is als gouden appelen in zilveren schalen* (*b*). Zal ik, om die zwarigheid te ontwijken, eenen kunstig van goud nagemaakten appel hier stellen in de plaats van de boomvrucht der natuur? maar eenen *appel* in goud boetseren.....? ja, ware het nog een granaat. En dan zal ik eene metalen vrucht, die volstrekt geene spijs voor het ligchaam kan zijn, hier als beeld aannemen van zielevoedsel? — Aan den natuurappel te denken, ben ik genoodzaakt; op de zilveren schaal moet het goudgeel der vrucht schitteren. Ik zag de vrucht bij *Jaffa*, niet de half rijp afgeplukte, de dan in het schip maanden lang gedrukte, de verlepte, die ons wordt toegevoerd, — ik zag haar in het frissche waas. Die

(*a*) Joz. XV: 34, 53; XVII: 7, 8. (*b*) Spreuk. XXV: 11.

oranjes, die pompelmoesen, — hoe schitterden zij met een geel, dat het schoonste geel is, op den donkeren grond van de groene lommer of half verscholen onder de groene bladeren. Hoe blonk de grond, die bedekt lag met de rijpe vruchten, welke de boom had laten vallen. Ja, riep ik dan meermalen uit: „gouden appelen zijt gij toch; geene vrucht draagt, als gij, de kleur van het edelst metaal." En als ik die appelen plukte van de takken of ze opnam onder den boom, dan kwam het mij telkens voor, als of de geur van den bloei was overgegaan op de vrucht. — De verkwikking, die zij dan geeft in het land, waar men dorstig is, de lafenis, die zij schenkt, wanneer men haar uitdrukt en het sap mengt met het water, is moeijelijk te beschrijven. Zij wordt daarom ook dikwerf den reiziger en gast aangeboden. De landman reikt ze den voorbijganger toe met de hand, die haar plukte; de gegoede biedt haar aan in mandjes; maar in het huis der rijken, waar men onderzetsels voor kopjes en presenteerbladen van zilver heeft, ontvangt men deze gouden appelen nog wel eens op zilveren schalen. De rede der Wijzen, met al het schoon harer bevalligheid, is in dat land sedert lang uitgestorven, — maar zoude het beeld, dat de koninklijke spreukschrijver voor haar bezigde, niet nog voortleven in het Oosten?

Zoo heb ik dan de edele produkten der *Sefala* en *Sarona*, die ik in *Jaffa's* omtrek vond, vereenigd in mijne beschouwing. Bij den appel en de peer, de perzik en abrikoos wilde ik niet stil staan; die vruchten levert ook ons Nederland op; die zijn bij ons veel uitnemender van aard en soort, dan men ze hier aantreft. Ik bepaalde mij tot dat ooft, welks gezigt mij in het

bijzonder trof, of omdat het in ons vaderland ten eenenmale onbekend is, of althans er niet gevonden wordt in zulke majesteit. Maar met het oog des pelgrims heb ik die keurige voortbrengsels beschouwd, want als een zoodanige leef ik in de oudheid van het Heilige Land. In de schaduw der boomen van het voorgeslacht en te midden der geuren, die de Heiligen inademden, te wandelen, is verkwikking mijner ziel. Daarom scheid ik niet zonder weemoedig gevoel van deze boomgroepen, terwijl het voortgaat op den weg naar *Jeruzalem*. Ik verlaat ze bij de springbron, die ruim een half uur buiten *Jaffa* aan den pelgrimsweg welt. Een steenen waterbak vangt het kristallijnen vocht op, dat de lastdieren drenkt, de reizigers verkwikt en welig de boomen doet groeijen, terwijl men het langs de wortelen in kleine beekjes laat ruischen. Hier bood men ons oranjes en citroenen aan, grooter, dan ik ze ergens elders gezien heb.

De weg loopt nu over eene groene vlakte, door welke een heuvelenrug kronkelt. — Wij trokken die hoogte over, — en ziet, een heerlijk veld breidt zich uit, bedekt met koeijen, ezels en schapen. Lammetjes huppelen rondom de moederschapen; andere, die het eerst en hoogst genot van het jonge zoogdier reeds moeten ontberen, blaten onophoudelijk; het is, als of zij de ontferming wilden inroepen van den harden mensch, die het jonge schepsel berooft van zijn voedsel, dat de natuur voor hetzelve bereid heeft. De herder, ongevoelig voor dien jammerkreet, gaat er bij, hij heeft de gespeende diertjes verre verwijderd van de bronnen hunner lafenis en voeding. Zijnen langen staf in handen, draagt hij den schepter als Koning der

kudde. Het is een lentetooneel, hoedanig overal de dierenwereld, in hare onderwerping aan den mensch, oplevert. Ik ben op de groene weide van *Yazur*, een dorp, dat een uur van *Jaffa* is gelegen. Maar hoe bevallig zich *Yazur* ook vertoone, rustende onder het donker loof van olijfboomen, die zich krommen van hoogen ouderdom, — hoe bekoorlijk ook die tuinen schijnen, omgeven van cactusheggen, — de huizen zijn ellendig. Ik rijd het door, — maar te vergeefs zoek ik kenteekenen van de eeuw der kruistogten, in welker geschiedenis dit dorp mij is voorgekomen.

Niet ver buiten *Yazur* verheft zich aan den weg een gebouw, dat heiligdom en bedevaartplaats der Muhammedanen is. Het kenmerkt zich door het eigenaardige van zijn dak; dit bestaat geheel uit koepels; acht koepeltjes omringen eenen grooten koepel, die als een halve kogel boven hen uitsteekt. Voor het gebouw is een open vierkant; water wordt er gevonden en waterbakken staan er. — Een dorpje, dat wij aan de linkerhand laten, *Kubab*, ligt in het midden tusschen *Yazur* en *Beit Dejan*, zijnde van het eene en andere een half uur verwijderd. De weg loopt over een effen, groen veld. — *Beit Dejan* vertoont zich, liggende op eene hoogte. Ik hoor in die klanken eenen bijbelschen naam; ik rijd het in en door, een weinig ter linkerzijde van het pad afwijkende. Overblijfsels van oudheid zoek ik er te vergeefs. Daarom verheug ik mij te meer over het schoone olijvenbosch, dat zich tot aan en over den weg uitstrekt, en ik verblijd mij, dat de natuur het gemis van gedenkzuilen door eenige rijzige palmen heeft willen vergoeden.

Beit Adgel, *Gad Dalab* en *Bedisa* zijn gehuchten, die ten oosten van *Beit Dejan*, en zeer nabij hetzelve, zich op hoogten vertoonen.

De bodem verliest aan bevalligheid van voorkomen, naar mate men zich verder van die dorpen verwijdert; men komt in eene streek, waar het gras kwijnt, verdrukt wordende door eene kleine, stekelige plant, die veel op onze heide gelijkt. Doch te midden van eenen bebouwden omtrek verheffen zich weldra twee plaatsen, ter linkerzijde *Safiriyeh*, ter regterzijde *Sarafend*. De laatstgenoemde wekt mijne oplettendheid; zij doet het, omdat zij eenen naam draagt, die oud is. Doch tot den naam bepalen zich de kenteekenen van een eeuwen lang bestaan; de palmboomen en olijven van *Sarafend* kunnen de ellende der huizen, — de cactusheggen de armoede der tuinen niet bedekken. — Aan den weg vindt men eenen drinkbak; de overlevering houdt het er voor, dat het Heilig gezin op de vlugt naar Egypte hier gerust heeft; een aquadukt leidt het water. — Maar terwijl de bodem nog eens weder kwijnt, schijnt het te zijn, om te meer te verrassen door het schoon en weelderige der vruchtbaarheid, waarin hij zich weldra weder vertoont. Wij naderen toch *Ramleh*, dat reeds lang ons in de oogen had geblonken. *Ramleh* doet niet alleen de laagheid der dorpen, ook de schoonheid der vertooning van *Ludd* als in het niet wegzinken; het doet dit door de uitgestrektheid zijner gebouwen, door de koepels zijner daken, door de minaretten, welke er rijzen, en vooral door zijnen hoogen toren, die er staat als een geheel eenig verschijnsel van het Heilige Land.

Omtrent het vierde van een uur, eer men de stad

bereikt, bevindt men zich tegenover dien toren. Op kleinen afstand aan de regterzijde van den grooten weg is hij geplaatst; een olijvenbosch ligt tusschen dezen en dat bouwgevaarte. Ik sla het pad in, dat regt op den toren aanloopt. Dadelijk wordt mijne oplettendheid geboeid door een ruim en diep muurwerk, dat ligt ter regterzijde van dit pad. Het is van boven open; men ziet, dat het een vierkant vormt; ik schat elke zijde op negentig voeten. Men daalt er in af met trappen; het geheel draagt onbetwistbare kenmerken van zijne bestemming, welke geene andere was, dan eenen kolossalen waterbak op te leveren. — Ik vervolg het pad, en kom voor eene opene, vervallene poort, die leidt tot een uitgestrekt plein. Dat plein wordt omsloten door eenen ringmuur. Die muur was eens het achtergedeelte van arkaden, die het geheele plein met bogengangen omringden; aan de noord- en westzijde zijn ze verdwenen, doch aan de zuid- en oostzijde bestaan ze nog. Het plein is voor het grootste gedeelte de vaste soldering van onderaardsche ruimten; gewelfde kelders breiden zich onder het oppervlak uit. — Het sieraad echter van dit plein is de toren, die in de noordwestelijke zijde van den ringmuur werd geplaatst. De bouwmeester heeft steenen uit het gebergte tot zoo vele vierkanten gebeiteld en er dit gevaarte van opgerigt. Het is inderdaad een werk geworden, dat zijnen meester roemt. Het vierkant tot vasten vorm nemende, verheft zich de toren bij afdeelingen, die zoo vele opzetsels schijnen te zijn, geplaatst het eene boven het andere; het hoogere telkens van wat mindere dikte dan dat, waarop het rust. Zoo bootst de bouw in zijne verheffing den

boomstam na en het massive van het gevaarte wordt in het bevallige gekleed.

De beklimming van dien toren was de vervulling van eenen mijner langgekoesterde wenschen. Honderd zestien trappen bragten mij tot de galerij, een' omgang, die er is om den geheelen toren en die vroeger met eene *veranda* overdekt was; vier trappen verder vond ik de verlatene woning van hem, die hier eens hoog geplaatst was geweest; nog zeven trappen, — en ik bevind mij aan het boveneinde. Dit laatste gedeelte van elf trappen is ook een opzetsel, maar afwijkend van dat, waarop het staat; het is rond. Gelijk de toren uit drie op elkander liggende dobbelsteenen, zoo schijnt dit opzetsel uit even zoo vele op elkander gelegde afdeelingen van zuilenschachten te zijn zamengesteld, die waren van verschillende dikte. De bovenste had minderen omvang dan de tweede, en deze vormde kleiner cirkel dan de derde. Dat schoone opzetsel met zijn aanvallig koepeldak is intusschen deerlijk geschonden. Aan de westzijde ontbreken zeven, aan de zuidelijke vier lagen steen, die er nog zijn aan de andere zijden. Doch ook daar was de toren hooger. Zoo eindigt nu de verheffing van dit bouwwerk in eene ruïne, die open ligt voor den invloed van den hemel. De regen daalt er in neder, en de bliksem, — overal naijverig op de torens, — heeft bij herhaling zijn vermogen er op beproefd. Mogten de magten der lucht er toch nimmer in slagen, dit werk der aardbewoners te vernietigen!

Hoewel niet opgerigt met het doel, om een *Belvedère* te zijn, is het toch een *Schoonzigt*, zonder wederga. De *Sefala* in hare geheele breedte, verre naar het zuiden, — de *Sarona*, in groot verschiet naar

het noorden, breiden zich uit. Geen eigendommelijk verschijnsel van deze uitgestrektheid kan zich voor hem, die op den toren van *Ramleh* staat, verbergen; geene plaats, waar een dorp was of is, kan ontglippen aan het oog van den naauwlettenden waarnemer. Ik zag hier eene landkaart, — maar het was eene, ontworpen op de grootste schaal, juist zijnde tot in de kleinste afmetingen, en elk deel gekenmerkt met de natuurlijke kleur. Geen wonder, het land zelf was die landkaart. — Intusschen daalde de zon, om zich te baden in het groote water. Hare langgestrekte stralen uitschietende, die stuitten tegen het hoog gebergte, tooide zij de majesteit der rotsen met de bevalligheid van het karmozijn, en deed de golven der Middellandsche Zee flikkeren in heerlijkheid. En schooner en rijker steeds werd het toovergaas, dat zij wierp over de heuvelen en dalen, over de vlakten en valleijen; en langer steeds het schaduwbeeld van den toren, dat daar lag op den grond, zich strekkende als een reus over het leven der natuur en de graven der menschen. — Over deze, de grafplaats der Muhammedanen, is de weg naar de stad; wij moeten ons spoeden, om nog in de avondschemering *Ramleh* te bereiken.

In het convent der Latijnen is men ons wachtende. Men verzekerde, dat het ruimte genoeg bezat, om ons gezelschap te herbergen; ik vond, dat het eene uitgestrektheid had, waarin ons gezelschap zich kon verliezen. Het vormt eene aaneenschakeling van gebouwen. Het hoofdgebouw is van twee verdiepingen; het omsluit eene vierkante opene plaats. Van eenen gewelfden gang, die open is naar de zijde der plaats, gaat men in de vertrekken. Al de kamers,

de kleinere zoowel als de grootere, zijn zindelijk en voorzien met alles, wat in eene logeerkamer behoort. Slechts den spiegel zoekt men er te vergeefs; men acht hem een overbodig meubel in eene herberg van bedevaartgangers, die aan niets minder behooren te denken dan aan het maken van hun toilet; die zich ook niet moeten scheren, omdat allen in het Oosten den baard laat wassen. — De daken van het klooster zijn plat en effen; trappen verbinden het eene dak, dat meer verheven is, met het andere, dat lager ligt. Zoo biedt de bedekking van deze gebouwen eene ruime en schoone wandelplaats aan. Daar het convent hoog is, heeft men van hetzelve een heerlijk gezigt. Dit is te meer op prijs te stellen, omdat het gebouw geene ramen heeft, die op de straat uitzien, en geenen tuin binnen de muren. Slechts een paar tuintjes liggen er tusschen de kloostergebouwen; in eenen zag ik eenen palmboom, die tot omtrent veertig voeten zijne kruin heeft verheven. — Den hoofdingang tot het klooster moet men in eene enge straat zoeken; intusschen heeft het gebouw ook aan den singel, die de stad omgeeft, eene deur. Doch van die uitgangen maken de Monniken weinig gebruik, daar zij ook in het klooster zelf een kerkje vinden en er niet bijzonder op gezet zijn, met de stedelingen in aanraking te komen. — Ik vond in het convent drie broeders Franciscanen. Met den Superiore, een' Duitscher, zat ik tot diep in den nacht, sprekende over het land zijner geboorte en over dat, hetwelk zijn tweede vaderland was geworden.

Volgens hem wil de overlevering, dat, waar nu het convent gebouwd is, eens het huis stond van JOZEF

den Raadsheer en dat dit huis belend was door dat van NIKODEMUS, zoodat beide mannen, die het lijk van den Heiland bezorgden, Arimatheërs waren. In het begin dezer eeuw had men groote verbeteringen aan het convent gedaan, doch het gebouw zelf was oud en door FILIPS *den Goede*, *Hertog van Bourgondië* gesticht. Ook de Grieken en de Armeniërs hadden er conventen; maar, terwijl in het Latijnsche alle westerlingen, die er aanklopten, ontvangen werden, nam men in de beide andere alleen hen op, die aanbevelingsbrieven konden vertoonen, afgegeven door de superieuren te *Jeruzalem*, *Beyruth* of *Jaffa*. Het zielengetal van *Ramleh* schatte mijn gastheer op vier duizend; slechts een derde gedeelte van hen bestond uit Christenen, Roomschen, Armeniërs en vooral Grieken. De overigen waren Muhammedanen. Slechts twee Joodsche familiën hebben er zich gevestigd, vooral ten einde hunne geloofsgenooten, die ter bedevaart zijn, op den togt van *Jaffa* naar *Jeruzalem*, te herbergen. — In den vroegen morgen van den volgenden dag wandelde ik *Ramleh* door. De huizen zijn laag, vierkant en meest allen uit klei gemaakt; doch men vindt er ook, die uitwendig een beter voorkomen hebben en wier inwendige de verwachting overtreft. De ruimte tusschen de rijën huizen, de zoogenoemde straten, — doch straten zonder plaveisel, — zijn smal, doorgaans niet meer dan zes voeten breedte hebbende. Zij worden hier en daar nog vernaauwd door de kramen, welke voor de huizen staan en aldus de bazars vormen. De pelgrims, die door de stad reizen, en de karavanen, die tusschen *Damascus* en *Kaïro* henen en weder trekken, verlevendigen haar. Er is weinig handel; een

paar zeepziederijën worden er nog gevonden. Van de olijfgaarden, de tuinen en de graanakkers, die de stad omringen, vinden de inwoners van *Ramleh* voornamelijk hun bestaan.

Zoo kon de stad, die alle heerlijkheid van het oude *Arimathea* verloren had en geworden was tot hetgeen, wat het tegenwoordig *Ramleh* is, ons niet boeijen; naar het vrije strekte het hart zich uit. En toen eindelijk alles tot den optogt gereed was, — hoe vrolijk lachte daar buiten de morgen mij toe! De lucht had eene ongemeene helderheid; zonder beweging was de dampkring. De rook van de dorpen der Fellahs en van de legers der Beduïnen rees regtstandig omhoog, losse zuilenschachten vormende, met kapiteelen van de zonderlingste gedaante. — In treffend contrast tegenover deze luchtige vertooningen stond die massa van steengevaarten, welke daar vlak voor mij lag en naar het zuiden en noorden, zoo ver het oog reiken kon, zich uitstrekte, — Judea's en Samaria's eeuwige bergen. — Het scheen, dat de dampkring bereidwillig was geweest, om zich zoo uitermate te zuiveren, opdat deze majesteit geen beletsel mogt vinden, ten einde het oog te naderen; want het was, als of die bergen mij te gemoet wilden komen, als of zij den wezenlijken afstand van omtrent vijf uren tot dien van één uur wilden maken. En over die bergen lag de dauw, sluijers wevende over de hoofden dezer reuzen; maar verder omlaag was het kleed geschakeerd. De rijzende dagvorstin had een penseel in hare handen genomen, dat zij doopte nu in het groen of geel, dan in het bruin of graauw; dat zij ook bezigde, om aan al die kleuren de scherpe kanten te ontnemen en ze zacht

ineén te doen vloeijen. — Allengskens verzwolg de zon den dauw; zij nam hem, als haar eigendom terug, — en nu vertoonde zich het gebergte in deszelfs eigendommelijke trekken. Ik zag het, als eene trapsgewijze verheffing; het eene gebergte achter het andere, hooger steeds en hooger; maar ik zag geene scherpe kammen, geene uitstekende spitsen; slechts ruggen, die bogtig zijn, — afdalingen van het midden, gelijk de wieken van den ooijevaar, wanneer hij die wat doet zinken, — omgekeerde kommen soms, — langgestrekte daken. En frisch was de lucht, die ik ademde onder zulke natuurvertooning, terwijl de togt voortging naar *Ludd;* het *Lydda* der Heilige Schrift.

Omdat *Ludd* dit is, was door ons niet de naaste weg naar *el Kubab* gekozen, maar aan den omweg de voorkeur gegeven. — Ook had *Ludd* zich des avonds te voren steeds vertoont in dat schilderachtig schoon, hetwelk de begeerte opwekt; het was geweest, als of het, noodigend, ons toeriep: „gaat mij toch niet voorbij!" — En nog bij het naderen hield het dit misleidend voorkomen, dat begunstigd werd door den toover van den eenigen morgen. Stil en aanvallig lag *Ludd* daar met zijne koepels en zijnen toren; de uitstekende ruïnen schenen de aanminnigheid der vertooning te willen temperen door gepasten ernst. De palmen van *Ludd* verhieven hunne majesteit, de olijfbosschen verhoogden door het donker van hunne bladeren het wit der daken, der koepels en minaretten. — En als over een Geldersch landschap was de toenadering. De bodem rees en daalde; aardwallen, waarop de cactus tierde, omsloten de kampen; in bouwakkers, die zoo vele kleurige strepen vormden,

lag het land verdeeld. — Doch nog grooter teleurstelling, dan die *Ramleh* reeds had opgeleverd, moest *Ludd* geven. Toen wij het, na eenen rid van een uur bereikten, zonder dat ik op den geheelen weg een ander gebouw, dan eene kapel van eenen Santon gezien had, — bevonden wij ons te midden van armzalige woningen, welker terrein doorsneden is met stegen. Die stegen hebben iets eigendommelijks. Door het midden van dezelve loopt eene geul, welke anderhalven voet diep en ruim drie voeten breed is. Natuurlijk, dat gedurende den regentijd het water deze verdieping tot zijne verblijfplaats en baan kiest; den ongeplaveiden grond doorweekende, maakt het dien tot zwarte brij. Dit is de weg voor de lastdieren, ezels, paarden en kameelen; maar terwijl aan wederzijden van die geul zoo veel ruimte werd gelaten, dat twee menschen elkander kunnen voorbij komen, is zulks aan twee dieren onmogelijk. Bijna elke ontmoeting geeft dan aanleiding tot twist, niet wie uitwijken, maar wiens dier door op- en afklautering plaats maken, of den koninklijken weg onverhinderd vervolgen zal.

Door zulke passages bereikten wij het bouwgevaarte, hetwelk ligt in het oostelijk gedeelte van de plaats. Het was eens eene kerk, gewijd aan den Heilige GEORG of *Sint* JORIS, die hier, ten tijde van de Christenvervolging door DIOCLETIANUS, den marteldood heeft ondergaan. En eene groote en prachtige kerk moet het geweest zijn. Het gebouw eindigde ten oosten met drie halve koepels. De middelste, de dubbele ruimte van de beide andere hebbende, sprong het verst uit. Deze staat er nog, de vertooning opleverende van eene ko-

lossale nis, die eindigt in eenen spitsen boog, wiens voorzijden pilasters zijn en die van binnen met uitgehouwen beeldwerk is versierd. Hier bevond zich het altaar aan het einde van het middelste schip der kerk; hier was het koor. Het werd aan de beide zijden gedekt door muren, die zich aan de pilasters sloten; door heerlijke bogen was dadelijk voor de groote nis de verbinding met de twee kleinere. Die eene muur is grootendeels ongeschonden gebleven; die boog vertoont zich nog met zijne sieraden. Moet ik ze pilasters of zuilen noemen? — neen, eene kunstmatige verbinding is het van beide, met Corinthische kapiteelen en pedestallen. — Waar dit schoone muurwerk ophield, daar zetten zuilen den steun en het sieraad van het middelste schip voort, scheidende het van de beide zijschepen. Van die zuilen liggen er nog verstrooid, — van de buitenmuren der kerk bestaan er nog overblijfsels. De kerk had eene breedte van tachtig voeten. — Het westelijk gedeelte van haar is bijna niet meer te herkennen, want de Muhammedanen hebben het veranderd in eene moskee. Den ingang tot deze vindt men, gaande door onder den toren, welke thans dient voor minaret; hij staat aan de noordzijde der kerk. Voor den toren vindt men een ruim plein, van muren omsloten. Op dat plein is een groote waterbak met een gewelf overdekt; arkades, die den oostkant van dat plein innemen, hangen met dit gewelf zamen. Hier zag ik de volgelingen van MUHAMMED zitten, zich verpoozende van hunne gebeden door uit lange pijpen te rooken; blijkbaar trotsch er op, dat de kerk der Christenen door hen verwoest was; dat zij ook hetgeen hun er van dienen kon, tot een bedehuis

des Profeten gemaakt hadden. Ik merkte op, dat in de groote nis steenen, zwart van rook, tot een vierkant hok waren bijeengevoegd. Ik vernam, dat het de plaats was van de godsdienstoefening der Grieksche Christenen; dat zij in deze ruïne hunne gewijde lampen ontsteken! *Lydda* is voor hen eene bij uitstek heilige plaats; een der Vicarissen van den Patriarch van *Jeruzalem* draagt nog den titel: Bisschop van *Lydda.* Maar terwijl men den Heilige GEORG nog te midden van het puin viert, is de naam van den Heiligen PETRUS (*a*) daar bijna uit de geheugenis verdwenen. Alleen wijst men er nog eenen steen aan, dien de Apostel tot zijne zitplaats zal gemaakt hebben ([235]).

In deze opnemingen en overdenkingen geheel verdiept zijnde, had ik niet opgemerkt, dat het gezelschap reeds lang was vertrokken. Over den muur der ruïne klimmende, zag ik mijn paard, dat ik door eenen steen op den teugel te leggen had vastgemaakt, in de handen van de Arabieren. Doch den vasten moed tegenover die velen stellende, ontrukte ik aan hen mijn dier, sprong er op en zette het zoo sterk aan, dat alles week, en wijken moest. Met hetzelve door het modderriool vliegende, vond ik dit weldra versperd door een' kameel; gelukkig, dat het voetpad er naast juist zoo veel breedte had, als er noodig was voor mijn paard. Ik kende de rigting, in welke de onzen moesten gegaan zijn. — Na eenigen tijd in vollen galop deze rigting gevolgd te hebben, ontdekte ik dan ook de laatsten van den trein, die niet weinig verwonderd waren, mij van daar te zien komen, ter-

---

(*a*) Hand. IX : 32, 35.

wijl zij mij lang vooruit waanden. — Ik was dadelijk buiten *Ludd* door eene bodemverdieping gereden, waarin een stroompje vloeit, dat zich wendt naar het noorden. Over velden, bedekt met het frissche groen der graanplantjes, tusschen en onder olijven en andere boomen door, was vervolgens mijn weg. Nog meer, dan op gene zijde van *Ludd*, herinnerde mij dit landschap aan Gelderland, in den omtrek van *Dieren*.

Intusschen verandert dit weldra; de grond wordt steenachtig en meer heuvelig; naar het gebergte henen, dat wij zeer nabij komen, is alles hoogte en laagte. Voorttrekkende naar het zuidoosten, zie ik ter linkerhand *Beit-Nebala* en *Ono;* regt voor mij ligt, op twee uren afstand van *Ludd*, *Jimzu*. Ik had het als Bijbelsche plaats reeds op het eerste gezigt herkend; het blonk ook door zijne ligging in de oogen. Immers het is gebouwd op eene uitstekende hoogte, maar die hoogte vertoont zich als rots. Doch eene kale rots is het niet; als schichten en muren ziet men de rotsen hier en daar te voorschijn komen uit het groen. Het is het ligte groen der graanvelden, over welke het donkergroen der olijven hangt, zwarte schaduwen werpende op de akkers, die liggen over de zijden van deze hoogte. De cactusbladeren blinken als zoo vele ovale spiegels in den zonnestraal. — Wij trekken deze hoogte op; losse steenen bedekken dat pad; terwijl de paarden tusschen deze eene plaats zoeken voor hunne voeten, zetten zij die op steengrond. De weg loopt niet door het dorp; ik rijd het in, doch vind geene andere overblijfsels van het geslacht, dat eens deze plaats bouwde en bewoonde, dan eene zeer

oude olijfpers en een langwerpig, half onderaardsch gewelf, welks bovenbekleedsel open ligt.

Van hier gaat de reis naar *Annabeh*, dat een uur verder is gelegen. Op kleinen afstand aan de linkerhand zie ik *Berfilga* voor de opening van het gebergte; het wekte mijne begeerte op, — doch niet door dezen ingang zal onze weg naar de Heilige Stad zijn. Wij dalen af in de vallei, die de hoogte, van welke wij komen, scheidt van de andere, welke wij staan te beklimmen. Maar lager, dan *Jimzu's* ligging, is die van *Annabeh*, en kleiner is het dorp; overigens komen terrein en huizen volkomen overeen. Te vergeefs zoek ik, wat afslaande van den weg, in het dorp de eene of andere merkwaardigheid. — Weder is het afdaling en opklimming van eenen grond, die met losse steenen als bezaaid ligt; en opklimming en afdaling andermaal. Zoo zijn wij in een dal van omtrent tien minuten breed. Het komt als lage streek van de bergen ten oosten en kronkelt zich in eene westelijke rigting voort. De grond helt van beide zijden naar het midden af; daar is eene geul van omtrent twee voeten diep en vijf of zeven voeten breed. Het water heeft allengskens die groeve gemaakt; ik zie het er door henen vloeijen; ik kan dit stroompje met mijn oog volgen, want heesters, die ter zijde van hetzelve zijn opgeschoten en welig groeijen, dienen tot aanwijzing van deszelfs slingerenden loop. De oppervlakte is bedekt met gras en levert eene heerlijke weide op. Ik herkende in haar de Wady, welke sedert eenigen tijd op onze landkaarten met den naam *Merj Ibn Omeir* bestempeld is geworden; doch de Gouverneur van *Ludd* zeide mij, dat hij haar nooit

zoo had hooren noemen. — Uit de *Merj* verheft zich aan de zuidzijde de rug, waarop het dorp *el Kubab* ligt. Aan de oostzijde van dit dorp omsluiten steenen dammen en cactusheiningen een groot bosch; uitnemende olijven, vijgen en ander geboomte staan er op het groen. Hier werd, daar de zon de middaghoogte had bereikt, wat rust genomen. Te vergeefs wachtten wij er eenigen tijd op de aankomst onzer bagage; wij hoorden eindelijk, dat zij eenen anderen weg, die minder bezwaarlijk was voor de lastdieren, had ingeslagen, om te *Latrun* te komen. Daarom haastten wij ons, ten einde haar in te halen. Wij volgen den bergrug, waarop *el Kubab* ligt. *Amwas*, een klein dorp, maar eene oude plaats, zag ik aan den regter voet van den bergrug op eene hoogte. Maar met al de somberheid en majesteit der ruïne van een bergslot, ligt op eene rots, die omtrent twee honderd voeten hoog is en kale wanden vertoont, de verbroken sterkte van een oud kasteel; het is *Latrun*. Wij staan aan den ingang bij het gebergte, aan de opening van den rotsweg, die leidt naar *Jeruzalem*. Maar ik moet op de *Sefala* nog eenen blik terugwerpen, eer ik opga naar de Heilige Stad.

AANMERKINGEN.

AANMERKINGEN.

Bladzijde 5, aanmerking 1.

Het Arabisch woord *Jebel* beteekent *berg.* Opmerkelijk is het, dat het zeer in klank overeenkomt met het Nederduitsche *gevel,* het Hoogduitsche *Giebel* en het Engelsche *gable,* welke woorden echter thans uitsluitend gebezigd worden, om den hoogen voormuur van een huis aan te duiden.

Bladz. 5, aanm. 2.

Derb beteekent *weg; Haj* wil zoo veel zeggen als *karavane van pelgrims.* Het laatste woord heeft in het gelijkluidende Hebreeuwsch de beteekenis „*feest.*" *Derb el Haj* is dus eigenlijk *weg des feestes,* of weg langs welken men gaat, om, in vereeniging met velen, een Godsdienstig feest te houden. Men bezigt het woord overdragtelijk voor hen, die op dien weg ten feeste gaan. — De *Derb el Ankebiëh* of *Ankebiyeh* wordt ook wel *Derb el Hamarah* geheeten. — De lezer zij gewaarschuwd, het denkbeeld, dat hij als westerling met het woord „weg" verbindt, niet op de hier genoemde *Derbs* over te brengen. Deze zoogenoemde wegen zijn niets anders, dan rigtingen, die men in het algemeen volgt, trekkende over uitgestrekte vlakten, welker

bodem zand is, bedekt met ontelbare kleine steentjes, en op welken, hier en daar, een heester zich verheft. Ik zal later, wanneer ik over Egypte handel, op deze wegen en het terrein, waardoor zij loopen, terugkomen.

Bladz. 6, aanm. 3.

Migdol. Het *Migdol*, dat in de geschiedenis van den uittogt der Israeliten voorkomt, Exod. XIV: 2 en Num. XXXII: 7, moet men wel onderscheiden van het *Migdol*, dat Jer. XLIV: 1, XLVI: 14 en bij den Profeet EZECHIEL vermeld wordt. Men heeft het eene met het andere geïdentificeerd. Dit is niet alleen geschied door de Duitsche Geleerden GESENIUS, EWALD en WINER, het is onlangs ook geschied door den Engelschen reiziger JOHN WILSON, van wien ik op bl. 175 melding heb gemaakt; men zie zijn werk *Lands of the Bible*, I Deel, pag. 45.

Intusschen lag het *Migdol*, waarvan de Profeten spreken, geheel in het noorden des lands. Het wordt als zoodanig tegen de meest zuidelijke stad van Egypte, tegen *Syëne*, overgesteld, zie Ezechiel XXIX: 10; XXX: 6. In de Grieksche vertaling *der Zeventig* komt het onder den naam *Magdolon* voor. Uit het oude reisboek, dat onder den naam *Itinerarium Antoninum* bekend is, wordt de plaats naauwkeurig aangewezen; *Magdolon* lag XII Rom. mijlen, omtrent 4 uur, van *Pelusium;* men zie de uitgave van WESSELING, pag. 171. Inderdaad bestaat er nog in die streken eene plaats, die *Meshtul* heet; het is geene andere, dan het *Migdol* der Profeten. Ik zal in mijn *Bijbelsch Geographisch Woordenboek* meer in het breede hierover handelen.

Hier zij het genoeg op te merken, dat men, door het eene *Migdol* met het andere te identificeren, den schrijver van Exod. XIV: 2 eene volslagene ongerijmdheid doet zeggen. Men leest toch daar: dat de kinderen Israels zich zouden legeren ten oosten van *Pi-Hachiroth*, „*tusschen Migdol en tusschen de zee*.." Door „zee" moet of de Middellandsche of de Schelfzee verstaan worden. De eerste, die op kleinen afstand ten noorden van het *Migdol* der Profeten golfde,

kan geheel niet in aanmerking komen; aan de laatste wordt men dus genoodzaakt te denken. Maar de *Schelfzee* ligt van dit *Migdol* omtrent vier en twintig uren verwijderd. Wie kan denken, dat zulk eene ruimte en zulk een terrein, hetwelk bijna de geheele landengte van *Suez* beslaat, legerplaats zoude zijn? — Daarenboven zoude dan juist de groote landpassage, ten noorden der Schelfzee, den Israeliten zijn aangewezen, terwijl kennelijk de bedoeling is, dat zij zich zouden legeren, waar niet de landweg voor hen open lag, maar integendeel de zee zich voor hen uitbreidde en deze hunnen voortgang onmogelijk maakte.

Zulke onoplosselijke zwarigheden verdwijnen ten eenenmale, wanneer men het noordelijk *Migdol* van het andere onderscheidt, en dit laatste daar zoekt, waar ik het meen gevonden te hebben. Ik zie thans uit het straks aangehaalde werk van WILSON, hetgeen ik niet wist, dat reeds anderen voor mij op het zelfde denkbeeld zijn gekomen. Nog moet ik opmerken, dat de zelfde plaats, die veelal *el Muntula* heet, nog andere namen heeft. Zij draagt ook den naam *el Mukhafeh* en ook dien van *Maktal*. Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat *Maktal* eene verbastering is van *Meschtol*, het woord, dat de Koptische vertaler, Exod. XIV: 2 en Num. XXXIII: 7, voor *Migdol* bezigt.

Pi-Hachiroth is het Exod. XIV: 2 en 9; zoo ook Num. XXXIII: 7; doch in het onmiddellijk daarop volgende vs. 8 is het eenvoudig *Hachiroth*, of, zonder artikel, *Chiroth*. De klank *Chiroth* heeft overeenkomst met den naam van eene localiteit, die er is een weinig beneden den bergpas aan den pelgrimsweg. Ik bedoel het *Kulat Ajrud* of *Ajroud;* niet *Ajoud*, gelijk, door eene drukfout, in den tekst staat. Op deze kleine veste, bij welke men eenen put vindt, die veel, doch slecht water geeft, is waarschijnlijk de oude naam van het nabijgelegen *Chiroth* overgedragen.

Ik heb wel niet noodig te herinneren, dat de Bijbelsche namen dezer plaatsen geenszins de oorspronkelijk Egyptische zijn, of die, waarmede de inboorlingen ze bestempel-

den; dat het integendeel de Hebreeuwsche zijn, of die, welke de Israeliten op hunne omzwervingen door deze streken voor dezelve bezigden. Dit blijkt genoegzaam uit *Baal-Zefon*, dat zuiver Hebreeuwsch is. De Egyptische naam van deze plaats was *Ouari.*

Bladz. 8, aanm. 4.

Men zie het *Bijbelsch-Geographisch Woordenboek* bij mijnen *Bijbel-Atlas*, onder het woord *Baal-Zefon.*

Bladz. 12, aanm. 5.

Hij zal, toen hij het gevaar ontkomen was, gezegd hebben: „welk een heerlijk onderwerp zoude mijn verdrinken hier ter plaatse voor eene preek hebben opgeleverd!"

Bladz. 12, aanm. 6.

De ruïne, die den naam *Tell Kolzum* draagt, ligt niet meer dan omtrent 600 passen ten noorden van *Suez.* Zij vertoont zich als een puinheuvel en bestaat grootendeels uit scherven en gebroken stukken van gebakken steen. Intusschen treft men er ook benedengedeelten van muren aan. — *Kolzum* is het overblijfsel van *Klysma;* de naam ook is de zelfde, slechts (naar de wijze der Arabieren) wat vervormd. — *Klysma* was eens eene vermaarde zeehaven. Deze stad verving het oudere *Arsinoë*, dat PTOLEMEUS PHILADELPHUS bouwde en naar zijne zuster noemde. Intusschen *Klysma* lag niet, gelijk men meestal gelooft, op de plaats van *Arsinoë. Arsinoë* lag wat meer noordelijk, en dus wat nader bij *Heroöpolis.* Dit blijkt ten volle uit het *Itinerarium Antoninum*, zie pag. 170; volgens hetzelve ging men, komende van *Pelusium*, over *Hero* of *Heroöpolis*, naar *Klysma.* Omdat de schepen, van wege de ondiepte voor den mond van het kanaal, hetwelk de Roode Zee met den Nijl verbond, niet altijd geheel tot aan *Heroöpolis* konden komen, werd de haven van *Arsinoë* aangelegd. Toen het kanaal ophield bruikbaar te zijn, verdween niet alleen *Heroöpolis*, maar werd ook, wat zuidelijker, waar het water voor groote schepen meer diepte had, *Klysma* gebouwd. Dit verhief zich tot eene gewigtige zeestad, die belangrijke

werven had, waarop schepen voor de Roode Zee werden getimmerd.

Bladz. 13, aanm. 7.

Suez, dat zich na den ondergang van *Kolzum* verheven heeft, en met de herstelling van den weg voor Indische produkten eens kan worden, wat het oude *Kolzum* of *Klysma* was, komt reeds daarin met onze hoofdstad, *Amsterdam*, overeen, dat het gebrek heeft aan goed drinkbaar water. De *Bir Suez*, een weinig ten noorden der stad, kan hierin niet te gemoet komen; ook het water, dat men in dezen put vindt, is slecht. Zoo moet men er deze eerste behoefte des menschen van verre halen.

Bladz. 13, aanm. 8.

Men vindt in de Mozaïsche schriften twee stukken, die handelen over den togt der Israeliten van *Gosen* af tot aan den *Sinaï* toe. Het eene, een reisverhaal, begint Exod. XIII: 17—22 en loopt over de hoofddeelen XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX: 1. Het andere is gegeven onder den titel: *Dit zijn de reizen* (of legeringen) *der kinderen Israels, die uit Egypteland uitgetogen zijn, naar hunne heiren; door de hand van* MOZES en AÄRON. Men vindt het Num. XXXIII: 1—15. Het behelst weinig historische bijzonderheden, maar bepaalt zich bijna geheel tot de namen der legeringen. Van deze deelt het reeds in het genoemde eerste stuk drie mede, die in het reisverhaal niet genoemd zijn, als het leger aan de *Schelfzee*, te *Dofka* en *Aluz* vs. 10, 12, 13. — In het volgende is de stationsaanteekening nog rijker, hebbende zij in het geheel twee en veertig legerplaatsen, terwijl het reisverhaal in alles slechts vier en twintig vermeldt en dit zich geheel bepaalt tot plaatsen, waar iets belangrijks is voorgevallen. Daarentegen ontbreken er enkele namen in het stationsberigt, die men uit de verhalen Num. XI: 1—3 en XXI: 16, 19 kan invullen. — Het is opmerkelijk, dat dit stationsberigt geheel op zich zelf staat, en daar, waar men het inderdaad niet zoude verwachten. Zoo geeft het zich als een oud stuk te kennen; een fragment

is het, dat, als zoodanig, in den Pentateuch eene plaats heeft gevonden.

Bladz. 14, aanm. 9.

De Wady's tusschen *Ayun Musa* en *Wady el Amarah*, zijn: *W. Reiyaneh*, *W. Kurdhiyeh*, *W. el Ahtha*, *W. Sudr* en *W. Wardan*.

Bladz. 15, aanm. 10.

Volgens RUSSEGGER, men zie zijne *Reise* III Theil, S. 25, is de *Ras Hamman* of *Hummam* vol holen, die in de rigting der bergschichten van het westen naar het oosten loopen en dan steil afdalen. Zij staan met de diep verborgene heete bronnen in verband. Dit blijkt daaruit, dat zij geheel met dampen vervuld zijn. Het grootste gedeelte dezer holen heeft eenen ingang van vier voeten ruimte. De opening ligt eenige vademen boven de heete wellen. Daar binnen riekt het naar zwavelwaterstof en een' ligten zwavelaanslag ziet men aan de wanden. Ook in zee, nog op honderd passen van het strand, ziet men de opborreling van het heete water. Het heeft eenen smaak, die wat zoutachtig is; bij de ontleding blijkt het te behelzen natrum, kalk- en talkaarde, chloorwaterstof en zwavelzuur. De thermometer in de holen wijst op 31° Réaumur en in het water wijst hij tot 55° 7'. De Arabieren wenden het water met goed gevolg aan tegen verscheidene kwalen. Men zoude er eene uitnemende badinrigting kunnen maken.

Bladz. 15, aanm. 11.

Omtrent *Elim* is door mij in het *Bijbelsch-Geographisch Woordenboek* het een en ander opgemerkt. Sedert heb ik geene redenen gevonden, om van mijn gevoelen terug te komen, dat *Elim* is in Wady *Taiyibeh*. WILSON, a. w. zoekt *Elim* in *Wady Useit*. Doch die Wady is eene rotsachtige bodemverdieping, welke geen ander, dan slecht water en weinig vegetatie heeft. Aan het beeld, dat de oude oorkonden van *Elim* geven, beantwoorden alleen de Wady's *Ghurundel* en *Taiyibeh*. De eerstgenoemde ligt veel te nabij het vorige station, — en zoo kan alleen de laatstgezegde in aanmerking komen.

Bladz. 16, aanm. 12.

De vijver is een klein meer. Den slechten smaak van het water moet men niet alleen toeschrijven aan de morsigheid van de kom, maar ook aan de hoedanigheid van den bodem in den omtrek zelven; deze is zoutachtig. Intusschen ligt de vijver wat ter zijden van den weg; hij wordt door hen, die van *Wady Taiyibeh* komen, niet bezocht. Komt men echter van de andere zijde, dan drenkt men er de kameelen.

Bladz. 17, aanm. 13.

Het zal wel overbodig zijn, aan te toonen, dat tegenover de Baai *Birket Faroun* de doorgang niet kan hebben plaats gehad. De zee heeft er niet alleen eene vervaarlijke diepte, maar is er ook veel te breed, dan dat de togt van de eene kust naar de andere kon worden volbragt in de tijdruimte, welke de oorkonde er voor bepaalt. En toch houden de Arabieren van die streken vol, dat het wonder aldaar is geschied; zij hervatten op zulke bedenkingen, dat de Heer zijn volk op zijne vleugelen er door gedragen heeft.

Terwijl intusschen deze menschen wanen, dat het wonder grooter wordt, wanneer zij het minder Gode waardig maken, vinden zij navolgers in anderen, die beter behoorden te onderscheiden. De Engelsche Geleerde WILSON wil, dat de Israeliten den doortogt hebben gedaan ten zuiden van den *Jebel Atakah*, waar de zee reeds eene breedte heeft van zes uren en zeer diep is. Zie hier de redenering, die hem er toe brengt. Hij schrijft in het aangehaalde werk, I Deel, blz. 148 het volgende: „De uitdrukkingen in het gezang, Exod. XV : 8, 10, „*door het geblaas van uwen neus zijn de wateren opeengehoopt geworden, de stroomen hebben overeinde gestaan als een hoop; de afgronden zijn stijf geworden in het hart der zee. Gij hebt met uwen wind geblazen; de zee heeft hen gedekt, zij zonken onder als lood in de geweldige wateren*, of, gelijk er eigenlijk in het Engelsch staat *(into the abysses as a stone) in de diepte als een steen*," — doen vooronderstellen, dat de ondergang des legers van den Farao moet hebben

plaats gehad in een gedeelte der zee, waar een inhoud van water was, ruim toereikend, om overeengebragt te worden met de beschrijving, welke gegeven is van deszelfs verdeeling en opeenhooping en de daarop volgende verslinding van hen, tot wier overdekking het bestemd was. Ik was overtuigd, dat zulk eene plaats niet gevonden wordt te *Suez*, waar de zee doorwaadbaar is ten tijde der eb, of kort in de onmiddellijke nabijheid, waar geene groote diepte van water wordt gevonden."

Het is inderdaad vreemd, dat WILSON, — in plaats van uit het historisch berigt, dat MOZES zelf van die gebeurtenis geeft, zijne voorstelling van haar te ontleenen, — integendeel zich van het gebeurde een beeld maakt, waarvoor hij de trekken neemt uit het lied, hetwelk MOZES op het gebeurde vervaardigde. — Het is zonderling, dat de Engelsche Geleerde er toe komt, om de dichterlijke uitdrukkingen, die kennelijk in sterk gekleurde beelden gegeven zijn, eigenlijk op te vatten. — Het is te meer opmerkelijk, omdat het lied zelf (volgens de vertaling, die WILSON aanhaalt), tegen zulke eigenlijke opvatting waarschuwt, veranderende het de uitdrukking vs. 8 *het geblaas van uwen neus* vs. 10 in deze: *gij hebt met uwen wind geblazen.* — Daarenboven verliest hij uit het oog, dat, althans voor zoo ver mij bekend, is, geen der Geleerden, die beweren, dat de doortogt in de streek van *Suez* plaats had, van meening zoude zijn, dat de golf in dien ouden tijd zoo ondiep was, als zij nu is. De natuur niet alleen, ook de geschiedenis pleit voor het tegendeel. Waar *Arsinoë* en *Klysma* eens belangrijke zeehavens waren, daar is het thans bijna droog. — Ook vervalt de Heer WILSON in de zonderlingste hypothesen ten opzigte van het Land *Gosen* en van den weg, dien de Israeliten van *Raamses* genomen hebben; hij doet het, om het eene met het andere in verband te brengen. Ik zal daarop later terugkomen. Hier wil ik slechts herinneren, dat hij de henengaanden door de *Wady et Tawarik* laat trekken, als zijnde trouwens het

eenig middel, om hen te brengen aan de zuidzijde van *Jebel Atakah.*

Aan de oplettendheid van den Heer WILSON ontsnapten ten eenenmale de door mij nog opgemerkte en vermelde localiteiten, die historisch in verband staan met het terrein der gebeurtenis en die in hare namen en kenteekenen zich zelven als aanwijzen. Het komt mij voor, dat de anders geleerde WILSON zich hier geheel heeft laten besturen door zekere ingenomenheid tegen ROBINSON, van welke hij hier ter plaats, en in dit zijn werk bij herhaling, bewijzen geeft.

Bladz. 17, aanm. 14.

De *Jebel et Tih* is aldus genaamd naar de woestijn *et Tih*, die het hoog plateau van het steenachtig Arabië vormt. De *Jebel* scheidt dit plateau, dat in het Oude Testament *Woestijn Paran* heet, ten zuiden van het hoog gebergte, den Sinai. Hij stuit in zijnen voortgang naar het oosten aan de *Golf van Akabah* omtrent tegen het midden van hare oostelijke kustenlijn. In het laatste gedeelte van zijnen loop schiet hij een paar takken naar het noordoosten uit.

Bladz. 18, aanm. 15.

De *Wady Mukatteb* kan men als eenen uitlooper van *Wady Feiran* beschouwen, die deze, in haren westelijken voortgang, naar het noordwesten uitzendt. — De *Jebel Mukatteb*, in den zuidwestelijken hoek van beide gelegen, scheidt deze Wady's. SEETZEN was ten jare 1809 in *Wady Mukatteb* geweest; voor hem hadden reeds POCOCKE, NIEBUHR en anderen de oplettendheid op dit dal gevestigd. BURCKHARDT heeft het eerst deze Wady aan de Europeërs doen kennen; komende van den *Sinaï*, ten jare 1816, nam hij door dezelve zijnen weg, terwijl hij ging naar *Suez.* Sedert is dit merkwaardig dal door ontelbare reizigers bezocht. Een weinig ten noorden van den *Jebel* heeft het dal eene breedte van ruim een uur; het wordt vervolgens naauwer. Aan de regterzijde zijn hooge gebergten, aan de linkerzijde verheffen zich lage wanden van zandsteen, van twintig tot dertig voeten hoog. Deze wanden zijn met

eene oneindige menigte van inschriften bedekt; beschrevene rotsmuren mag men ze noemen, die men omtrent derdehalf uur vervolgen kan. Verder in het dal vindt men ook aan de andere zijde alles beschreven. — Deze inschriften zijn deels beelden van kameelen, paarden, steenbokken, geiten en struisvogels, deels woorden. Intusschen vindt men er ook hiëroglyphentafelen, die zeer sierlijk gemaakt en nog zoo ongeschonden zijn, als waren zij eerst sedert korten tijd vervaardigd. — Een groot gedeelte van deze inschriften is voor en na gekopieërd, en vele geleerden hebben gezocht, ze te verklaren. Te midden der achttiende eeuw geloofde men, dat het Israelitische inschriften waren; de Bisschop van *Glogher* in Ierland loofde eenen prijs van 500 pond uit voor eene kopij van dezelve. Uit de jongste onderzoekingen is gebleken, dat er inderdaad eenige onder zijn van Hebreeuwschen of Samaritaanschen oorsprong. Andere kenmerken zich als overoude Egyptische. Er zijn ook bij, die men welligt beschouwen mag als overblijfsels van het schrift der oude volken, welke deze dalen eens bewoonden, van de Amalekiten, de Midianiten en andere. Nog heeft men in andere Wady's soortgelijke gravures ontdekt, doch nergens zoo veel, als in de *Wady Mukatteb* of het *Beschreven Dal.* Denkelijk staan deze inschriften in verband met de pelgrimstogten dier oude volken naar den Berg *Serbal*, eene der heilige plaatsen van het rotsachtig Arabië. Intusschen zijn er ook bij van lateren oorsprong, welke Christelijke pelgrims op hunne bedevaart naar den *Sinaï* hier gemaakt of Christelijke volken, die in deze dalen woonden, vervaardigd hebben.

Bladz. 19, aanm. 16.

De oudere schrijvers zijn bijna eenparig van gevoelen, dat de Israeliten geheel tot naar *Tur* of *Tor* waren afgedaald; zij lieten zich hierbij leiden door de overlevering, welke het verblijf van MOZES aan die plaats hecht. Toen men later de nadere en meer gemakkelijke wegen naar den *Sinaï* leerde kennen, heeft men door eene dier Wady's, welke ten

noorden van den *Serbal* zijn, de Israeliten zien opgaan. Met volkomene zekerheid laat zich echter niets bepalen. De stationsaanteekening is de eenige leiddraad; de Israeliten geven dien zelven den nareiziger in de hand. Laat men dien varen, — dan geraakt men aan het dwalen. Ik heb dit oude stuk gevolgd, en, het volgende, kwam ik onvermijdelijk tot het medegedeelde resultaat, dat de opgang door *Wady Hebran* moet zijn geweest.

Bladz. 19, aanm. 17.

De reizigster, die ik bedoel, is Mevrouw VON SCHUBERT; zij, nevens eene vriendin van haar, was in het gezelschap, dat door *Wady Hebran* naar den *Sinaï* optrok. VON SCHUBERT, die op zijne geheele reis zich door het werk van VON RAUMER leiden liet, kwam toen niet op het denkbeeld, dat hij met de zijnen, hoogstwaarschijnlijk, de voetstappen der Israeliten drukte.

Bladz. 20, aanm. 18.

Het verdient opmerking, dat de overlevering, die er bestaat bij de Arabieren, het hoofdverblijf van Amalek in de Wady's stelt, die op den Sinaï uitloopen. Een Arabisch schrijver, MAKRIZI, dien BURCKHARDT aanhaalt, Th. II: S. 975, zegt, dat *Feiran* eene stad was der Amalekiten. En deze stad *Faran* of *Feiran* lag juist in de nabijheid van de plaats, waar, naar mijn gevoelen, de veldslag tusschen Israel en Amalek voorviel.

Bladz. 20, aanm. 19.

Ik heb, in Sicilië zijnde, den *Manna-esch (Fraxinus ornus)*, gedurende twee maanden, bijna dagelijks voor oogen gehad. Deze boom komt overeen in grootte met onzen pruimeboom, en heeft bladeren van drie duimen, welke smal en scherp getakt zijn. Uit zijne armen en zijnen stam inzonderheid dringt een wit, zoetachtig vocht; het treedt vooral te voorschijn uit de insnijdingen, die men maakt in den boom. Het stolt, terwijl het er uitvloeit, zoo als ook de terpentijn en de hars, die uit onze pijnboomen dringen. Het vloeit bij den boom neder, en hangt

dan aan den stam, niet ongelijk aan de talk van eene vetkaars, die sterk afloopt.

In Egypte heb ik den manna-esch niet opgemerkt; hij is er niet; zoodat het manna-verschijnsel vreemd moet zijn voor hen, die uit dit land in manna-streken komen. In het Heilige Land heb ik dien boom niet gevonden. Intusschen moet in het *el Ghor* een boom bestaan, die zoete vochten uitzweet. De Arabieren verhaalden van hem aan BURCKHARDT; zij zeiden, dat zijne bladeren met die van den populier overeenkomen, en dat hij de grootte heeft van den olijfboom. Zij noemden hem *Gharrab;* zie a. w. II, 662, 663.

De boom, die in de Wady's van het Arabische gebergte wordt gevonden en dien men daar *Tarfa* noemt, verschilt van den Sicilischen manna-esch. Het is eene Tamariske; als manna-gever wordt hij bestempeld met den naam *Tamarix gallica mannifera.* Hij bereikt de hoogte van omtrent twintig voet. — In de Wady's *Hebran*, *Feyran*, *Taiyibeh* en *es Sheikh* treft men geheele bosschaadjen van dit gewas aan, doch op het hoog gebergte wordt hij niet gevonden. De limite van zijne vegetatie is eene lijn van 3000 voeten boven den zeespiegel. — De boom staat altijd groen; wanneer de zomerhitte alles doet wegkwijnen, blijft hij prijken met zijne bladeren. — Hij wasemt aangename geuren uit, die het geheele bosch vervullen. — Die welriekende geur gaat uit van de fijne bruine twijgjes, welke aan de witte takken zitten. Uit deze twijgjes zweet op zekeren tijds des jaars een vocht. Het is na Pascha, in de maanden Mei en Junij. Dan ziet men aan een twijgje, van niet meer dan een' halven voet lengte, twaalf of vijftien druppels hangen; men kan, daar de boom ontelbare twijgjes heeft, het er voor houden, dat hij in het zelfde oogenblik wel honderd duizend zulke druppels draagt. — Die druppels zweet hij echter alleen bij nacht uit. De kleur is eerst wit; het is een helder, zoetachtig sap; het stolt en wordt tot korreltjes, verschillend van grootte; er zijn als eene erwt, er zijn ook als een speldeknop. — Zoo vallen zij

neder in den morgendauw op den grond, wanneer men ze niet van de twijgjes afneemt. Zij vallen dan neder op de dorre bladeren en takken, die er liggen onder den boom en hechten zich daaraan vast. Zamelt men het afgevallene daar op, dan is het reeds eenigzins verontreinigd. Men moet het echter inzamelen, voor de zon kracht heeft; want door de zonnehitte smelten deze korreltjes en verdwijnen weldra als vloeistof in den grond. — De jongste onderzoekers hebben opgemerkt, dat er op deze hard geworden vloeistof een voor het bloote oog onzigtbaar insect wordt gevonden, eene soort van schildluis. Zij brengen dit verschijnsel echter verkeerdelijk in verband met de wording van dit vocht, als of het insect de uitvloeijing van het vocht zoude veroorzaken door zijn steken in de twijgjes. Het is het zelfde gevoelen, dat ook omtrent den *manna-esch* verspreid en geloofd is geworden; doch dat ik heb bevonden, geheel van grond te zijn ontbloot. Gelijk er bijën om deze zoete boomen zwerven, zoo leeft er ook op den boom dit diertje; het ontstaat op hem en zoekt er zijn voedsel. Maar de boom brengt uit zich zelven het zoete vocht voort; hij zweet het uit.

De Arabiëren noemen deze uitdruppeling van den Tarfaboom *manna* of *man.* Wat zij van den grond oprapen, zuiveren zij, door het af te nemen van de bladeren en struiken, waaraan het kleeft. Daar het manna dadelijk in de zonnehitte vloeibaar wordt, laten zij het door eenen groven lap loopen en filtreren het dus; ook werpen zij het wel in kokend water en nemen de zoete zelfstandigheid, die weldra op de oppervlakte zich verzamelt, er af. Zij bewaren haar in lederen zakken, vlas-appelflesschen, of potten. Het manna is voor hen eene lekkernij. Zij gebruiken het, het smerende over hun brood of het brood er in doopende. Zij zeggen, dat het van den hemel valt. — Op te hoogeren prijs wordt het geschat, omdat er, in het geheel, jaarlijks slechts eene hoeveelheid van zes- of zevenhonderd ponden wordt gewonnen. En dan moeten het nog goede jaren zijn,

dat wil zeggen, jaren waarin veel regen valt. Komen er drooge jaren, dan oogst men weinig of niets.

Deze beschrijving van het tegenwoordig manna behelst de hoofdzaak van de opmerking en van het onderzoek, die eeuwen lang herhaald en in de laatste jaren vooral met de meeste naauwkeurigheid weder ondernomen zijn. Wanneer men, dit beeld voor oogen, het *Manna der kinderen Israels* er mede vergelijkt, dan staat men getroffen, zulke groote overeenkomst tusschen het een en ander op te merken. Men vindt ten opzigte van hetzelve Exod. XVI: 13*a*—35 hoofdzakelijk het volgende: „*aan den morgen lag de dauw rondom het leger. Als nu de liggende dauw opgetrokken was, ziet, zoo was er over de woestijn* een klein rond ding, (liever) *iets duns gestold, klein als de rijm op aarde.* Toen het de kinderen Israels zagen, zoo zeiden zij de eene tot den anderen, het is man, want *zij wisten niet, wat het was.* Mozes dan zeide tot hen: dit is het brood, het welk de Heer u te eten gegeven heeft. — Dit is het woord, dat de Heer geboden heeft: verzamelt daarvan een ieder, naar dat hij eten mag, een' gomer voor een hoofd, naar het getal van uwe zielen; ieder zal nemen voor degenen, die in zijne tent zijn. — En de kinderen Israels deden alzoo en verzamelden de eene veel, de andere weinig. Doch als zij het met den gomer maten, zoo had hij, die veel verzameld had, niets over, en dien, die weinig verzameld had, ontbrak niet. Een iegelijk verzamelde zoo veel, als hij eten mogt. — En mozes zeide tot hen: niemand late daarvan overig tot morgen. Doch zij hoorden niet naar mozes, maar sommige mannen lieten daarvan *overig tot den morgen.* Toen *wiesen er wormen in* en *het werd stinkende;* — dies werd mozes zeer toornig op hen. Zij nu *verzamelden het alle morgen,* een iegelijk naar dat hij eten mogt, want *als de zon heet werd, zoo versmolt het.* — En het geschiedde op den zesden dag, dat zij dubbel brood verzamelden, twee gomers voor eenen — — en *het stonk niet, en er was geen worm in.* — — En het huis Israels noemde deszelfs

naam man; en *het was als koriander-zaad wit*, en *de smaak daarvan was als honigkoeken.* — — Ook zeide MOZES tot AÄRON: neem *eene kruik* en doe eenen gomer *vol man* daarin en zet dien voor het aangezigt des Heeren tot bewaring voor uwe geslachten. — — En de kinderen Israels aten man veertig jaren, tot dat zij in een bewoond land kwamen; zij aten man, tot zij kwamen aan de palen van het land Kanan." — Men vergelijke hier mede Num. XI, waar nog gezegd wordt, *zijne verw was als de verw van den bedolah*, of de parel; waar ook wordt bijgevoegd: „het volk *maalde het met molens of stiet het in mortieren en zood het in potten en maakte daarvan koeken en zijn smaak was als de smaak* van de beste vochtigheid der olie (beter,) *van een zoet olie-gebak.* En *wanneer de dauw des nachts op het leger nederviel, viel het man op hetzelve neder*, zie vs. 7, 8, 9.

Ik heb de uitdrukkingen onderstreept, die trekken opgeven van overeenkomst. Ik heb ook gemeend als overeenkomst te moeten doen uitkomen de toebereiding tot het gebak, waar ik molen en mortier niet meen te zien aangewend ten behoeve van het *man*, maar van het meel, waarmede het tot een koekdeeg werd verbonden.

Doch terwijl er zoo veel overeenkomst bestaat, is er ook onderscheid tusschen het eene en andere. Dat het man op andere dagen bedierf, wanneer het niet was gezuiverd en zulks door wormen, is wel overeen te brengen met de opmerking ten opzigte van de mannaluis, doch dat juist datgene *niet bedierf*, hetwelk op Vrijdag morgen was gelezen — is iets buitengewoons. Ook is het eene geheel eenige bijzonderheid, dat ieder *juist zijn deel* vond, zoowel die te veel als die te weinig had gegaard; althans als men dit geheel letterlijk opvatten en de onderlinge mededeeling uitsluiten wil. — De meeste afwijking echter vind ik in de *groote hoeveelheid*, die er toen werd verzameld. — Niet, dat ik in de meening deel van zulken, die het manna als het *eenig* voedsel der Israeliten aanzien. Zulken houden geenszins in het oog, dat er in deze zelfde woestijn volken

leefden, — dat de Amalekiten, Midianiten en andere er woonden. Zij heffen hun oog niet op tot de zegenrijke palmboomen, die wel eens uitdrukkelijk in het reisberigt vermeld worden. — Zij denken niet aan de molens en mortieren, welke waren ten behoeve van het graan, dat men uit Egypte medegenomen had, of op den togt kocht. Zij letten er niet op, dat uitdrukkelijk melding wordt gemaakt van het koopen van levensmiddelen, b. v. Deut. II: 6. Zij denken niet aan de talrijke kudden, aan die, welke vooral Ruben, Gad en Manasse met zich voerden, aan „de schapen en runderen en magtig veel vee," — Exod. XII : 38. — Ook geeft het verhaal geene aanleiding, om te stellen, dat de Israeliten dagelijks, het geheele jaar door, het manna aten. Het zegt dit nergens; maar alleen, dat het mede tot hun voedsel behoorde, gedurende de veertig jaren.

Uit het een en ander komt het mij voor, dat Jehova het manna, hetwelk nog de woestijn oplevert, eens heeft willen bezigen, om mede tot voedsel te strekken voor zijn volk.

Het bovennatuurlijke bestond dus niet in den aard van hetgeen gegeven werd, maar hoofdzakelijk in de verbazende menigte, waarin het gegeven werd. Niet alleen was het Rotsachtig Arabië door eene overgroote menigte van mannaboomen, die er toen tierden, vooraf reeds gevormd, om in de behoeften der uitgetogenen te gemoet te komen, maar ook was de manna-zegen toen oneindig groot. Gelijk later de spijziging van vele duizenden door den Zoon Gods niet geschiedde door verandering van het aanwezige voedsel, maar door vermenigvuldiging van hetzelve, — zoo ook hier. Intusschen, terwijl de natuur in honderdvoudig voortbrengsel eene dienares werd van haren Schepper en gebieder, moest den Israeliten door enkele treffende bijzonderheden, die ten eenenmale afweken van den gewonen loop der natuur, herinnerd worden, dat *Jehova* hun dit brood bereid had en gaf, — dat het hemelgave was. De bijzonderheden, waardoor zich dit Goddelijke in de

beschikking en mededeeling van het manna kenmerkt, treden eigenaardig in de oude oorkonde op den voorgrond, — maar de kentrekken der natuur, die hier van den Heer der natuur gebruikt werd, worden ook niet verzwegen. De voorstelling van deze gebeurtenis is hier weder, gelijk bij die van den doortogt, een Jehova, die met zijne oneindige magt onnaspeurlijk beleid vereenigt, en, gedreven door de meest genadige bedoelingen, beide in schoone vereeniging openbaart.

Uit het zelfde oogpunt moet men het voedingsmiddel, dat de *kwakkelen* opleverden, beschouwen. Ik heb deze dieren, de kwartels of wachtels, op Sicilië zien komen, dermate afgemat door de verre reis over zee, dat zij op het uitstekend voorgebergte van *Cefalu* nederzonken, zoodat zij gemakkelijk te vangen waren. Daarenboven is, door de geweldige inspanning onder den gloed der zon, het vet dier dieren soms week en het beestje als half gaar geworden, zoodat de hongerige geene meerdere toebereiding behoeft te maken, dan den gevangenen vogel te plukken. Hij kan, dit gedaan hebbende, dadelijk tot den maaltijd overgaan. — En in nog grootere menigte dan daar, ziet men deze soort van vogels over het Arabische schiereiland trekken en dikwerf zoo laag vliegen, dat men ze met stokken doodslaan of zelfs met de handen bereiken kan. — Wanneer men dan leest, dat MOZES in last ontving, om aan hen, die over het gebrek aan vleesch murmureerden, te verkondigen, dat zij, tusschen de twee avonden, vleesch zouden eten, en het verhaal berigt „en het geschiedde aan den avond, dat er *kwakkelen opkwamen en het leger bedekten*," Exod. XVI : 12, 13, — dan vindt men ook hier weder eene goddelijke daad, die de bovennatuurlijke tusschenkomst op het natuurlijke bouwt. De Algebieder doet deze vogelen in geheele heiren juist daarhenen trekken, waar de Israeliten zijn gelegerd en ze daar neêrvallen. Maar, dat God het deed, moest het volk opmerken, want het geschiedde overeenkomstig de voorverkondiging van MOZES. Het zelfde

verschijnsel, doch tot straf, had andermaal, aan gene zijde van het gebergte, plaats, Num. XI:31—35. — Het *manna* en de *kwakkelen*, die nog in de streken, waar het oude Israel rondzwierf, gevonden worden, zijn verschijnselen, welke de Voorzienigheid bewaart, ten einde tot blijvende herinnering te strekken van de groote daden Gods, en getuigenis te geven aan de waarheid der gewijde historiebladen.

Bladz. 22, aanm. 20.

Rafidim kan niet geweest zijn ten oosten van den berg der wetgeving, omtrent waar nu *Abu Suweirah* ligt. ROBINSON en anderen willen het daar gezocht hebben. Voor hunne hypothese, volgens welke de Israeliten door de *Wady Sheikh* van het oosten het centraalgebergte naderden, zoude die ligging uitnemend voegen. Immers daar is een enge pas, dien men door moet, om te komen tot den *Sinaï;* eene rotspoort, zeer geschikt tot verdediging; daar is ook water. Intusschen de afstand van eene dagreis tot aan de *Woestijn Sinaï* komt niet overeen; *Abu Suweirah* is slechts drie uren van daar. Ook behelst de oude oorkonde zelve er een bewijs tegen; want terwijl zij in haar reisverhaal en stationsberigt de plaatsen noemt, over welke de Israeliten, weggaande van den berg der wetgeving, trokken, vermeldt zij *Rafidim* niet. Zij had dit buiten twijfel gedaan, indien *Rafidim* aan die zijde van den *Sinaï* gelegen had, want langs den weg van *Abu Suweirah* gingen de Israeliten henen. De Hoogleeraar LEPSIUS plaatst *Rafidim* te ver westelijk; hij doet het echter in overeenstemming met zijne hypothese ten opzigte van den berg der wetgeving. Ik zal elders op *Rafidim* terug komen.

Bladz. 22, aanm. 21.

De benaming *Horeb* wordt voor het *geheele gebergte* gebezigd, b. v. Exod. XVII:6 en Deut. I:19; doch ook, na dat de wetgeving had plaats gehad, bepaaldelijk voor dien *éénen berg*, waarop de wetgeving geschiedde. Intusschen reeds vóór die berg door deze gebeurtenis werd ver-

heerlijkt, wordt er van een' *Berg Gods* gesproken, Exod. IV : 27, die, blijkens Hoofdst. III : 1, in *Horeb* lag. Dit zonderlinge verschijnsel heeft men gewoonlijk opgelost door het hulpmiddel, hetwelk onder den naam van „voorbenaming" bekend is; de berg zal daar voorloopig reeds *Berg Gods* heeten, uit hoofde van de goddelijke openbaring, die er later is geschied, gelijk hij dan ook later inderdaad onder dien naam voorkomt, 1 Kon. XIX : 8; maar deze oplossing kan hier niet toegepast worden. De *Berg Gods* lag toch, gelijk reeds in den tekst door mij is opgemerkt, van den berg der wetgeving eene dagreis verwijderd; dit blijkt volkomen uit Exod. XVIII : 5, wanneer men die plaats vergelijkt met hoofdst. XVII : 1 en XIX : 1, 2. — Terwijl het dan niet denkelijk is, dat de benaming *Berg Gods* van den berg der wetgeving, in de aangehaalde plaatsen, zal zijn gebezigd, moet men naar een ander gevaarte in het centraalgebergte omzien, van hetwelk die benaming kan zijn gebruikt, en dat, reeds vóór de wetgeving, den *berg Sinaï* tot berg van den waren God maakte, — *Godsberg* geheeten werd. En opmerkelijk is het, juist in de nabijheid van MOZES' leger te *Rafidim* ontmoet men in den *Serbal* eenen zoodanigen.

Bladz. 23, aanm. 22.

Voor eenige jaren heeft de beroemde Geleerde en reiziger LEPSIUS, de hypothese geopperd, dat de *Serbal* de berg is geweest der wetgeving. Zij wordt volkomen wederlegd door het terrein. Bij naauwkeurig onderzoek van hetzelve is gebleken, dat evenmin op dezen berg, als aan zijne zijden volstrekt geene plaats is, overeenkomende met die, waar de honderdduizenden van Israels volk konden zijn vergaderd geweest, om de wetgeving te zien en te hooren.

Bladz. 24, aanm. 23.

MOZES sprak zoo met het oog op den staf, dien hij, gedurende den strijd, in handen gehouden en van wiens opheffing of daling het lot des veldslags schijnbaar afgehangen had. Maar die staf, welke tot banier diende, is

slechts het teeken van den invloed eens anderen; *Jehova* is het banier.

Bladz. 24, aanm. 24.

Het *Mer de Glace* op den *Mont Blanc*, dat ik in het jaar 1841 bezocht, heb ik beschreven in mijne *Alpenrozen*, II Deel, blz. 131, 132.

Bladz. 25, aanm. 25.

Het klooster ontleent zijnen naam van CATHARINA, eene Christin uit *Alexandrië*, die in het begin der vierde eeuw leefde. Zij volgde het voorbeeld, dat andere Christenen uit haar geboorteland in de derde eeuw reeds gegeven hadden; zij vlood naar het afgelegen gebergte, om de vervolging in Egypte te ontwijken. Later werd zij echter te *Alexandrië* ter dood gebragt. Haar lijk zal door Engelen naar het Sinaïgebergte gedragen en vervolgens door menschen in de kerk van het klooster bijgezet zijn. Weldra werd, onder den invloed van de ontwaakte zucht voor het kluizenaarsleven, de *Sinaï* met Eremiten vervuld. Zij leefden ieder in zijne grot, maar waren toch verbonden. Ten einde godsdienstige oefeningen te houden, vergaderden zij telken Zaturdagavond ter plaatse, waar, volgens de overlevering, het braambosch gestaan had, en bleven den Zondag over zamen. Een uit hun midden was met het opzigt en bestuur belast. Zij gebruikten geen ander voedsel, dan vruchten. Intusschen wekte het verblijf der vreedzamen den naijver, en hun kleine voorraad de hebzucht der Arabieren op; deze overvielen, in den loop der vierde eeuw, bij herhaling, de kluizenaars en rigtten bloedbaden onder hen aan. Men zie onder anderen TILLEMONT, *Memoires pour servir à l'histoire ecclésiastique*; VII, pag. 573—; X, pag. 448—; XIV, pag. 189. — Dat JUSTINIANUS er het klooster liet bouwen, is wel buiten twijfel, want PROCOPIUS gewaagt er van in zijn werk *over de Gebouwen van* JUSTINIANUS. De Keizer schijnt dadelijk bij het aanvaarden der regering, ten jare 527, een begin met het bouwen gemaakt te hebben. Van dien tijd af werd het vol op het gebergte met kluizenaars

en kapellen. Toen de Muhammedanen die streken veroverden, verdween het grootste gedeelte der kluizenaars; de monniken echter bleven niet alleen op den Sinaï, maar ook in andere kloosters die er in *Pharan*, *Tur* en elders waren. Zij hadden het dikwerf bange. Aan hun hoofd stond een Bisschop; hij werd Bisschop van den Berg Sinaï geheeten. Vele bedevaartgangers, die ten tijde van het Koningrijk Jeruzalem en later het Heilige Land bezochten, namen in hunne reisplannen ook den *Sinaï* op. — Eene korte historie van dit klooster heeft ROBINSON gegeven, a. w. I, S. 200 — en een overzigt van de togten naar hetzelve, gedurende de middeleeuwen, kan men vinden bij C. RITTER, *Erdkunde van Asien*, VIII: 2, S. 883.

Bladz. 27, aanm. 26.

Deze zuidelijke vlakte, de *Sebaiyehvlakte* met hare vertakkingen, ontging, in hare eigendomlijkheid als vergaderplaats voor het volk, het oog van ROBINSON. Hij zag haar slechts van boven, van de hoogte van den *Sinaï* en merkte niet op de uitgestrektheid van deze vallei en de verbinding van haar met de Wady ten oosten. Van daar zijne klagt, dat hij het terrein niet in overeenstemming wist te brengen met de bijzonderheden van de geschiedenis der wetgeving, zie a. w. I, 171. — Natuurlijk, de noordelijke vlakte *er Rahah* was geen standpunt, waar het volk getuige kon zijn van het grootsche tooneel op den berg.

Bladz. 28, aanm. 27.

De berg, waarop van de eene zijde de *Jebel Musa* en van de andere zijde de *Horebspitsen* zich verheffen, de eigenlijke *Sinaï* of *Jebel et Tur*, is, wat zijnen vorm betreft, meermalen vergeleken met den *Parnassus*, die insgelijks twee toppen heeft. Ook met betrekking tot de werking, die van den eenen en anderen berg uitging, bestaat er overeenkomst.

Bladz. 28, aanm. 28.

De natuurkundige VON SCHUBERT zegt a. w. II. 315: „geen voortbrengsel van de latere dagen der schepping

bekleedt of verhult die van den derden dag; het granitische gebergte met zijne reusachtige tafels en rotspiramiden, rijst, *onvermengd* met jongere gebergtesoorten, omhoog; geene van zijne steile, diepe kloven is met zandsteen of kalk of met andere vlotdeelen en alluviën aangevuld.

Bladz. 28, aanm. 29.

Hij werd *Jebel ed Deir* d. i. kloosterberg genaamd, naar een nonnenklooster, dat in vorige eeuwen op hem stond, doch sedert lang in puin ligt. Ook draagt hij nog weleens den naam *Pistemi* of *Epistemiberg* naar EPISTEME, de stichteres van dat klooster.

Bladz. 28, aanm. 30.

Slechts het noordelijk deel van den *Jebel Humr* wordt door de *Wady el Leja* van den *Jebel Sinaï* gescheiden; het zuidelijk deel van beide bergen is verbonden. De *Wady el Leja* is dus eigenlijk een zakdal. Ter plaatse, waar het begint, ligt het bijna verlaten klooster *el Arbain;* het ligt er te midden van schoone olijfbosschen. — De *Jebel Humr* wordt ook wel de *Catharinaberg* geheeten; doch eigenlijk bepaalt zich deze naam alleen tot het zuidelijk gedeelte, waarhenen, volgens de overlevering, de Engelen het lijk van de Heilige CATHARINA hebben gedragen, nadat zij te *Alexandrië* was onthoofd geworden, en waar het bleef, tot dat het gebeente in de kloosterkerk werd bijgezet.

Bladz. 28, aanm. 31.

De *Om Shomer* staat er, als de hoogste van al de granietreuzen in deze streek. Voor zoo ver ik weet, is BURCKHARDT de eerste en tot dus ver de eenige reiziger geweest, die dezen berg bezocht heeft. Is men op den *Sinaï*, men heeft dan eene groote dagreis noodig, om zijnen voet te bereiken, en dan nog verscheidene uren, om zijne hoogte te beklimmen. Aan dien berg liggen de ruïnen van het klooster *Deir Antus.* De *Om Shomer* bestaat uit graniet. Terwijl de steen beneden rood is, wordt hij verder naar boven wit en de kruin van den berg heeft geheel het voorkomen van een' krijtberg. Hij eindigt in eenen spits toe-

loopenden kogel; BURCKHARDT naderde het toppunt tot op 200 voeten. Het heerlijke panorama, dat men van daar heeft, is door hem beschreven, zie a. w. blz. 940—942.

Bladz. 30, aanm. 32.

Behalve het *Catharinenklooster* en dat van *el Arbaïn* vindt men op den eigenlijken *Sinaï* nog eene menigte kapellen en bidplaatsen, die echter grootendeels beschadigd of verwoest zijn.

Bladz. 30, aanm. 33.

Ik zal later, wanneer ik bij de Jordaan kom, ter plaatse waar de Israeliten Kanaan bereikten, eenen blik terugwerpen op den togt, zoo als zij dien van den *Sinaï* af tot daar hebben voortgezet.

Bladz. 41, aanm. 34.

Te *Abu Zabel* bestond eene school, bepaaldelijk om voor het leger geneeskundigen te kweeken. Een schoone tuin was met de ruime gebouwen verbonden. Onder den gelukkigen hemel van Egypte tierde daar het gewas van heeter luchtstreek naast de inlandsche plant. In het nabijgelegen *el Kaukah* had een oefeningsleger een groot kamp opgeslagen; het leverde aan de school in zijne zieken voorwerpen tot geneeskundige behandeling en in zijne lijken cadavers voor anatomische oefeningen. Voor een paar jaren is deze school naar *Kaïro* overgebragt.

Bladz. 42, aanm. 35.

Nabij *Belbeis* vindt men de sporen van het kanaal, waardoor, tegen het einde der eerste eeuw van de Christelijke jaartelling, Keizer TRAJANUS de Arabische golf op nieuw met den Nijl verbond. Deze vaart werd van toen aan, gelijk PTOLEMEUS berigt, „*de rivier van* TRAJANUS" geheeten. — *Belbeis* komt meermalen voor in het verhaal van de togten, die ALMARIK naar Egypte ondernam. Zeer noodlottig was voor de toen bloeijende stad de belegering ten jare 1168. Gedreven door zijne hebzucht, ondernam haar de Koning, zijne eer en die zijner ridders bloot gevende. De stad werd stormerderhand ingenomen, verbrand

en verwoest. Men zie WILH. TYRUS, in zijn belangrijk werk *Belli sacri historia*, XX : 5, 6, waarin hij, die tijdgenoot en grootendeels ooggetuige was, de geschiedenis van het koningrijk Jeruzalem heeft beschreven. — Ook in het verhaal der Fransche expeditie heeft *Belbeis* eene plaats ontvangen. De Franschen, die bij *Matariëh* het leger der Turken geslagen hadden en naar *el Kaukah* voortgedrongen waren, volgden het spoor der vliedenden, hetwelk hun werd aangewezen door de lijken en de gewonden, die aan den weg lagen. Te *Belbeis* achterhaalden zij den vijand, den 21 Maart 1800. De bezetting, die de stad verdedigde, gaf zich weldra over. Men zie, onder anderen, DI PIETRO, *Voyage historique en Egypte, pendant les campagnes des Généraux* BONAPARTE, KLEBER *et* MENOU, pag. 207, 208.

Bladz. 42, aanm. 36.

De verwoesting van *Sesteriyeh* had plaats bij de tweede aannadering van den Generaal KLEBER naar *Kaïro.*

Bladz. 43, aanm. 37.

In een stuk uit de eerste eeuwen onzer jaartelling, de *Notitia imperii orientis et occidentis*, fol. 86*b*, komt *Sella* voor als grensveste, die eene Romeinsche bezetting had en in het *Itinerarium Ant.* staat het onder den naam *Sile.* Men vindt Bisschoppen van *Selé* vervolgens vermeld. — Het schijnt later verwoest, althans als veste verwaarloosd te zijn. SALADIN, opmerkende, hoe gewigtig deze localiteit was, herstelde de stad, die van zijnen tijd aan, onder den naam *Salehiyeh* bekend is. — Reeds in de eerste jaren der Turksche regering over Egypte heeft men de stad weder ontmanteld. SELIM *de Eerste,* het niet van belang achtende, eene veste aan de oostelijke grenzen van een der gewesten van het rijk te hebben, en vreezende, voor oproerige bewegingen onder de soldaten, — liet alle sterkten in Egypte slechten; *Salehiyeh*, een der sleutels van het land, deelde in dit lot. — Uit de tijden van SALADIN schijnt nog de moskee van het plaatsje herkomstig te zijn.

Bladz. 44, aanm. 38.

De aangehaalde mededeelingen omtrent *Heliopolis* kan men bij HERODOTUS vinden, in het *tweede* Boek, hoofdst. 3. Verder zie men hem, hoofdst. 7, 8, 9, 59 en 63. De Grieken hebben deze stad *Heliopolis* of *Helioupolis* genoemd, vertalende den eigenlijken naam, dien zij bij de Egyptenaars droeg. Het Egyptisch woord *On*, toch beteekent licht of zon. In het O. T. komt de stad onder dezen naam Genes. XLI: 45, 50 voor; zij wordt Ezech. XXX: 17, met eene kleine verplaatsing der klankstippen, die sarkastisch de afgoderij als „nietigheid" ten toon stelt, *Aven* genoemd. Doch ook het O. T. heeft het Egyptisch woord vertaald, waar het de stad *Beth Semes*, d. i. huis der zon, Jerem. XLIII: 13, noemt. In die plaats vermeld ook de profeet uitdrukkelijk de obelisken of zonnezuilen van deze tempelstad, die daar voorkomen onder den naam „opgerigte beelden."

Bladz. 46, aanm. 39.

Zie STRABO, het laatste of zeventiende boek.

Bladz. 48, aanm. 40.

Ten opzigte van de rigting, die het aartsvaderlijk gezin op deszelfs reis genomen heeft, toen het de grenzen van Egypte naderde, bestaat er eene misvatting. Het is deze, dat JAKOB, komende in de nabijheid der landengte, over deze zoude zijn getrokken niet van het oosten naar het westen, maar van het noorden naar het zuiden; hij zal aldus *Heroöpolis* bereikt en daar zijnen zoon JOZEF ontmoet hebben. Die voorstelling heeft haren grond in de Alexandrijnsche vertaling; deze heeft namelijk de vrijheid gebruikt, om het berigt Genes. XLVI: 29 te veranderen. Terwijl het oorspronkelijke aldaar zegt, dat JOZEF zijnen vader te gemoet toog *naar Gosen*, stelt de vertaling er voor in de plaats, dat hij hem te gemoet toog *naar Heroöpolis*. Intusschen lag *Heroöpolis* of *Baal-Zefon* niet in Gosen, maar, gelijk reeds is opgemerkt, geheel aan het noordelijk einde der Schelfzee. — Komende van het oosten en gaande naar

Gosen, maakte men, trekkende over *Heroöpolis*, eenen belangrijken omweg. Eindelijk de reis van de kustenstreek der Middellandsche Zee naar de spits der Golf, was aan een' nomadenoptogt even sterk te ontraden, als de andere door *Wady Kartar* was aan te bevelen, omdat gene ten eenenmale ontbloot is van plantengroei en dus van voedsel voor de kudden, hetwelk de andere weg oplevert.

Bladz. 52, aanm. 41.

De ligging van *Pithom*, welken naam de Grieken *Patumos* spellen, is door eene aanteekening van HERODOTUS aangewezen. Hij toch, II : 158, sprekende van het kanaal, dat NECHO liet graven, zegt, dat het water, hetwelk in hetzelve uit den *Nijl* is geleid, een weinig boven de stad *Bubastus* en langs *Patumos*, eene stad van Arabië, loopt. *Patumos* is dus aan dat kanaal en boven *Bubastus*, het tegenwoordige *Pi-Beseth*, d. i. zuidelijk van deze stad, te zoeken. Het wordt eene *Arabische* stad genoemd, naar de gewoonte van die dagen, volgens welke de streek tusschen den Pelusischen Nijlarm en de Schelfzee „Arabia" werd geheeten. Zie mijn *Bijbelsch-Geogr. Woordenboek*, bl. 123. — Ik breng deze mededeeling van HERODOTUS in verband met eene andere. Het is die van het *Itinerarium Antoninum*, pag. 162, 163. Dit, den weg aanwijzende van *Pelusium* naar *Heliopolis*, zegt, dat er zijn van *Pelusium* tot *Daphnae* XVI; van *Daphnae* tot *Tacasarta* XVIII en van *Tacasarta* tot *Thou* XXIV Rom. mijlen; van *Thou* tot *Scenae Veteranorum* XXVI en van *Scenae Veteranorum* tot *Heliou* (polis) XIV Rom. mijlen. — Zonder nu bij de andere hier genoemde plaatsen stil te staan, wil ik alleen de oplettendheid op *Thou* gevestigd hebben. Kennelijk is *Thou* het hoofdbestanddeel van het woord *Patoumos* en dus van het oude *Pithom*. Wanneer men, zuidelijk van *Pelusium* voortgaande, tot *Tacasarta* afdaalt en dan westelijk zich 24 R. mijlen wendt, dan vervolgt men op dezen laatsten weg eene Wady — en die Wady bewaart in zijnen naam den zelfden ouden klank; het is de *Wady Tumilat* of *Toumilat*. — Wan-

neer men den afstand van *Heliopolis* tot *Scenae Veteranorum*, 14 mijlen, neemt, dus omtrent het tegenwoordig *Tel el Yehud*, en van daar voortgaat naar *Wady Tumilat*, dan zullen, kort na het intreden van die Wady, de 26 mijlen ten einde zijn, die het oude boek opgeeft, om *Thou* te bereiken. — Ik heb mijne resultaten ten opzigte der ligging van *Pithom* meer breedvoerig medegedeeld, omdat ik geloof, dat men aldus met zekerheid kan bepalen, dat de plaats van *Pithom* niet ver van het tegenwoordig *Abassiëh* geweest is. — Ik wijzig aldus eenigzins mijn vroeger gevoelen, dat *Pithom* ter plaatse van het tegenwoordige *Belbeis* lag.

Bladz. 54, aanm. 42.

Het *andere Migdol*, waarvan ik in den tekst sprak, is het zelfde, waarover ik reeds heb gehandeld in de aanm. 3, blz. 290, 291. — Het door mij genoemde *Daphne* wordt vermeld door HERODOTUS, in het *tweede* Boek, hoofd. 30 en 107. De Grieksche spelling *Daphne* of *Taphne* is eene verbastering van het oorspronkelijke *Tachpanhes*. Onder dezen naam vindt men die stad vermeld bij de Profeten. Naar haar begaf zich het overschot der Judeërs, JEREMIA met zich voerende. Men zie Jer. XLIII:1—7. Uit het volgende aldaar, vs. 8—10, ziet men, dat te *Tachpanhes* een Faraopaleis stond. *Tachpanhes* wordt door JEREMIA meermalen genoemd; men zie II:16; XLIV:1; XLVI:14. Ook bij EZECHIëL komt het voor, hoofdst. XXX:18. De Alexandrijnsche overzetters hebben op al die plaatsen *Taphne* of *Taphnai*. Het lag nabij *Migdol* en 16 Rom. mijlen, omtrent 5 uren, van *Pelusium*. Zie hiervoren de aanmerking 41, blz. 314.

Bladz. 55, aanm. 43.

Ik zal later de pogingen der ouden, om de Middellandsche Zee of den Nijl met de Roode Zee te verbinden en die verbindingen zelven, in betrekking ook tot de tegenwoordige plannen, opzettelijk beschouwen.

Bladz. 55, aanm. 44.

De Generaal ANDREOSSI vond, dat het meer *Menzaleh* eene doorgaande diepte heeft van niet meer dan drie voe-

ten, doch dat, in de rigting van den ouden Nijlarm, eene geul loopt van twaalf tot vijftien voeten diep, die de voormalige stroombedding aanwijst. Het meer is zeer vischrijk; in hetzelve zijn vele eilanden en aan de boorden er van zijn nog eenige dorpen, waaronder ook *Menzaleh.*

Bladz. 57, aanm. 45.

Men laat de Israeliten te zeer verbasteren van het geloof hunner aartsvaders, wanneer men hen tot volslagen afgodendienaars maakt, die den eenigen waren God niet alleen niet meer dienden, maar ook niet meer kenden. Het is waar, dat er eenige schijn voor dit gevoelen uit Exod. III: 13 kan ontleend worden. Daar vraagt MOZES aan zijnen hoogen zender: „als *ik* kom tot de kinderen Israels en zeg tot hen: de God uwer vaderen heeft mij tot u gezonden; en zij zeggen tot mij: *hoe is zijn naam?* wat zal ik tot hen zeggen?" Intusschen vooronderstelt MOZES in die vraag geenszins, dat de Israeliten deze vraag zouden doen, als onwetend zijnde omtrent het bestaan van den God hunner vaderen, maar als niet wetende, met welken eigendommelijken naam zij der vaderen God zouden bestempelen in onderscheiding van de andere wezens, die de Egyptenaars onder bepaalde namen, als Godheden vereerden. Daarom is er ook in het antwoord, hetwelk op die vraag slaat, geenszins sprake van, om den God der vaderen aan de Israeliten te doen kennen, maar alleen, om hun mede te deelen, met welken naam Hij van zijn volk wilde genoemd worden. — Eene andere vraag is, of de Israeliten niet met de vereering van den God der vaderen ook eerbewijzen aan het een of ander Egyptisch beeld verbonden. Hierop doelt EZECHIËL, hoofds. XX: 5—10, het oog hebbende op het gouden kalf, dat de uitgetogenen door AÄRON lieten maken.

Bladz. 60, aanm. 46.

Ik geloof, dat de paleizen, die als vrouwentimmer en verblijf van den Farao in de geschiedenis der verdrukking van Israel voorkomen, op den bodem van de oostelijke

Delta gestaan hebben. Het is waar, er is eene overlevering, die naar den nog onverdeelden *Nijl* de uitzetting van den kleinen MOZES plaatst; op het eiland *Rhouda* zal het gebeurd zijn. Ik was op dat schoone riviereiland; ik voer langs en om hetzelve henen, — maar ik overtuigde mij, dat deze localiteit volstrekt niet in overeenstemming is te brengen met het verhaal der gebeurtenis, Exod. II: 3—5. Immers de *Nijl* loopt langs *Rhouda* met eenen sterken stroom; hij scheurt en schuurt langs de wallen, en die wallen zijn zonder riet of schelf. — In allen gevalle zoude uit de plaatsing van de Faraopaleizen aldaar nog niets kunnen afgeleid worden ten voordeele van het gevoelen, dat de zetel van den verdrukkenden Farao te *Memphis* was. Deze stad was nimmer met het eiland *Rhouda* verbonden. *Rhouda* vindt men zeer nabij de oostelijke boorden van den *Nijl*, terwijl *Memphis* aan de tegenoverliggende westelijke zich uitstrekte. *Rhouda* ligt ook veel noordelijker, dan het terrein, waarop *Memphis* zich verhief.

Maar, terwijl de overlevering dan niet ten gunste van *Memphis* is, kan ik met deze stad ook niet overeenbrengen de aanwijzing, welke het Bijbelsch verhaal geeft ten opzigte van den afstand tusschen Gosen en de Faraostad. Van het paleis dier koningstad gaat MOZES dag op dag uit naar zijne broeders, Exod. II : 11—14. Weinig uren zijn er slechts noodig, — en MOZES en AÄRON staan uit het midden hunner broeders voor den Farao. Men zie het verslag der herhaalde ontmoetingen in de hoofddeelen V—XII, en lette bepaaldelijk op hoofdst. XII : 29—31, dat men vergelijke met vs. 21—23. Het is waar, deze zwarigheid zoude gedeeltelijk wegvallen, indien het waarschijnlijk kon worden gemaakt, dat Gosen zich zuidelijk geheel tot aan den onverdeelden Nijl had uitgestrekt. Inderdaad heeft deze hypothese, welke vroeger JABLONSKI opperde, weder aanhangers gevonden. Onder hen is ook de meervermelde WILSON, die zelfs langs den onverdeelden Nijl Gosen doet opklimmen en het tegenover *Memphis* brengt. Hij doet het,

ten einde de Israeliten den weg konden inslaan, die van *Besatin*, ten zuiden van de bergschakel, naar *Wady et Tawarik* leidt; van welker oostelijk einde aan zee hij wil, dat de uitgetogenen in de diepte der wateren zijn afgedaald. — Doch men verliest bij zulke stellingen uit het oog, dat men dan geheel *On*, de priesterstad zelve, in Gosen legt, — dat men ook het gebied van deze priesterstad, — al de landen welke er toe behoorden, — mede in Gosen opneemt, — dat men het centraalpunt *Ramäses* uit het midden neemt en tot een noordoostelijk punt doet worden. Gosen kon zuidelijk niet verder strekken, dan tot het landgebied van *Heliopolis*, en *Memphis* kon de Faraostad niet wezen.

Voor de stad, die toen de zetel was der dynastie, welke over de Delta gebood, meen ik, *Zoan* te moeten houden. Op *Zoan* valt het oog. *Zoan* komt bovenal in aanmerking van wege deszelfs oudheid, Num. XIII : 22 en deszelfs hoogen stand als regentenstad, Jes. XIX : 11, 13; XXX: 4, Ezech. XXX, 14. Het was en bleef eene zoodanige tot aan de tijden van PSAMMETICHUS. De Alexandrynsche vertaling noemt het *Tanis*, en naar *Tanis* werd de tweede der meest oostelijke Nijlarmen de *Tanitische* geheeten. Het heet tegenwoordig, bij verkorting van den ouden naam, *San*. Het terrein der stad kenmerkt zich door zeven obelisken, die op den grond liggen, stukken van zuilen en eene verbazende menigte van puin. — Het meest echter pleit voor mijn beweerde de uitdrukking in Ps. LXVIII: 12. *Zoan* wordt daar genoemd als vertegenwoordigster van het rijk van den FARAO; in *Zoans velden*, zegt de dichter, zijn de wonderen door MOZES geschied. — Denkelijk was Zoan toen de zetel der Hyksos-dynastie. Men zie mijn *Bijbelsch-Geographisch Woordenboek*, waar ik nog het een en ander daaromtrent heb medegedeeld.

Bladz. 65, aanm. 47.

De Godspraak, waarop ONIAS zich beriep, vindt men Jes. XIX : 18, 19. Opmerkelijk is het, dat men in sommige handschriften der Grieksche vertaling in plaats van

„stad der verstoring" of ook „der redding" vs. 18, leest „stad der zon," hetzelfde als *Heliopolis.* Het is niet onwaarschijnlijk, dat ONIAS zich van een exemplaar bij den Koning bediende, waarin deze schrijffout stond of opzettelijk gemaakt was.

Bladz. 66, aanm. 48.

Men zie JOSEFUS, *Joodsche Oudheden*, XIII : 5, XX : 8, en *Joodsche Oorlog*, VII : 30, blz. 713, van de Nederduitsche vertaling.

Bladz. 67, aanm. 49.

Ik heb den *Tel el Yehud* als de plaats genoemd, waar de tempel van ONIAS stond. Uit de vermelding, dat die tempel in het oude *Leontopolis* gebouwd werd, laat zich niets afleiden; wel was *Leontopolis* op de Delta eene vermaarde stad, maar van het andere *Leontopolis*, dat buiten de Delta lag, wordt elders nergens gewag gemaakt, denkelijk omdat het weinig beteekende. Intusschen, zegt JOSEFUS, dat *Leontopolis* lag in den Nomos van *Heliopolis*, en juist op de noordelijke grenzen van dien Nomos vindt men den Tel, die den naam der Joden draagt. Wat meer, omtrent vier uren, noordelijk lag het *Vicus Judaeorum* volgens het *Itinerarium Antoninum;* denkelijk het zelfde, dat in de *Notitia Imperii* als *Castra Judaeorum* voorkomt. Ook daar leeft nog in de overlevering de naam der Joden.

Bladz. 68, aanm. 50.

Zoo verhalen de Koptische Christenen, dat door dezen boom het heilig gezin op eene wonderbare wijs is gered geworden. Het werd namelijk, toen het nabij dien boom kwam, door roovers vervolgd; deze waren op het punt, om de drie vlugtelingen te grijpen, — toen opende zich de dikke stam van dien boom, nam JOZEF, MARIA en het kindeke op, en sloot zich dadelijk weder. Nadat de kwaadwilligen gepasseerd waren, ontsloot hij zich en liet de geredden uit. — Het is een verhaal, ten opzigte van den ouden boom, maar het wordt nu ook op dengenen, die er thans staat, overgebragt. Onze DE BRUYN vond ten jare

1676 den ouden boom voor lang gevallen; een groot stuk van denzelven zag hij nog liggen op den grond. Van dien boom werd hem ook nog verhaald, dat hij zich had neêrgebogen, om den Heer eerbiedigheid te betoonen; zie zijne *Reizen*, blz. 187. — Ook bestaan er omtrent de bron, die er welt, legenden. Eenvoudige pelgrims gelooven deze verhalen; zij plukken eerbiedig een blad van dezen boom en drinken van het water. Ook ik nam eenige bladeren mede; de legende geloofde ik niet, doch de waarheid, dat God het heilig gezin, hetwelk Hij gered had, beschermde, vond ik in het kleed der dichting hier weder.

Bladz. 70, aanm. 51.

Van de *Bitterzeeën* bestaan nog overblijfsels en de lange kom is er nog, die zij eens vulden. Zij strekten zich ten noorden der golf uit, doch waren van haar gescheiden door zandheuvels. Door deze wateren werd het kanaal geleid, hetwelk langs de *Wady Tumilat* naar de golf ging. Het uiterst noordelijk punt der voormalige *Bitterzeeën*, de *Birket Temseh*, is van de door mij vermelde plassen omtrent zeven uur zuidelijk gelegen; het water kenmerkt zich door soortgelijken smaak. — Het is opmerkelijk, dat de kom van deze wateren veel dieper ligt, dan de zee bij *Suez*.

Bladz. 72, aanm. 52.

Reeds Koning ALMARIK had, ten jare 1169, hier eenen militairen post. De Franschen hielden er magazijnen, die dus in de lijn der verbinding van *el Arish* met *Salehiyeh* en *Kaïro* lagen. De waterbakken, waarvan ik sprak, zijn uit den tijd van MEHEMED ALI herkomstig. Hij had er een station. De Arabieren laten deze waterbakken, in het belang der reizigers, ongeschonden.

Bladz. 73, aanm. 53.

Men moet deze localiteit niet verwarren met eene andere, die den zelfden naam droeg en zeer vermaard is geweest, den berg en tempel van JUPITER *Casius*, nabij het Syrisch *Antiochië*. Dat hierhenen de vereering van JUPITER verdwaalde, is bijna even vreemd, als dat deze zandheuvel,

gelijk de *Casius* in Syrië, een *berg* genaamd werd. — Roem had deze tempel niet, gelijk de andere, die ten westen van Egypte in de zandwoestijnen lag, de tempel van JUPITER AMMON. — Hij is echter vereeuwigd geworden door het gebeurde, dat ik in den tekst heb vermeld. POMPEJUS, den veldslag bij *Pharsalus* verloren hebbende, volgde den raad, dien THEOPHANES hem gaf; hij stak over naar Egypte. Daar regeerde de onmondige Koning PTOLEMEUS DIONYSOS, wiens voogd hij geweest was. De Raden des Konings, veinzende hem gastvrij te ontvangen, hadden besloten hem te vermoorden, ten einde het ongenoegen van CESAR te ontwijken en zich bij dezen aangenaam te maken. Een van die Raden, ACHILLAS, lokte hem in de sloep en doorboorde hem, eer men aan wal kwam, met zijnen dolk. — De slaaf, die voor de uitvaart van het lijk zorgde, was FILIPPUS. — Het hoofd van den grooten Romein en zijnen zegelring namen de moordenaars mede; zij boden dezen CESAR aan, toen die, eenige dagen daarna, in Egypte landde. Later werd den gevallenen een prachtig bronzen gedenkteeken opgerigt, dat Keizer HADRIANUS in eenen deerlijk vervallen' staat vond en herstelde. — Van dit mausoleum bestaat geen spoor meer, doch aan de kust bewaart nog de *Ras* of *Kaap Kasaroun*, en, wat landwaarts in, *Katiheh* den alouden naam.

Bladz. 73, aanm. 54.

Men had hier dus het zelfde verschijnsel, hetwelk Egypte nog in zijne kustenstreep oplevert. Aan de beide zijden van *Alexandrië* scheidt eene smalle landtong, die evenwijdig met de zee loopt, het groote water van het *Meer Mareotis.* Hetzelfde is wat verder oostelijk het geval; het *Meer Bourlos* is door zulk eene landstreep van de Middellandsche Zee gescheiden; zoo ook het *Meer Menzaleh.* Zij allen echter hebben „doorbraken" of *Ekregma's*, die deze kommen met de zee verbinden. — De naam wordt verschillend geschreven; het is ook *Sirbonische Zee*, of *Zee van Sirbon.* Dit laatste doet denken aan een Wezen, naar hetwelk de zee werd

toegenaamd. De oude mythe verklaart dit; zij zegt, dat TYPHON, de booze geest, in de diepte aldaar ligt bedolven; zie HERODOTUS, a. w. *derde* Boek, *vijfde* hoofdst. Op den voorgang van HERODOTUS, — zie de aangehaalde plaats, — kan men ook *Serbon* lezen: „*de plas van Serbon*" is het aldaar. — Den naam *Serbon* heeft men in verbinding gebragt met *Serbal;* en dezen naam weder met SERBA, eene Godheid, overeenkomende met de SIWA der Indische mythologie.

Bladz. 74, aanm. 55.

Ostracine lag, volgens het *Itinerarium Antoninum*, omtrent op halfweg van *Pelusium* naar *Gaza.* Het rekent namelijk van *Pelusium* naar *Pentaschoenus* XX, van daar naar *Casium* XX en van daar tot *Ostracine* XXVI Rom. mijlen; dus in het geheel 66 Rom. mijlen. Van *Ostracine* naar *Rhinocorura* telt het XXVI, van daar naar *Raphia* XXII en dan tot *Gaza* ook XXII, dus 70 Rom. mijlen. Hiermede komt de ligging van *Straki* volkomen overeen. — Tusschen *Pentaschoenus* en *Pelusium* heeft de oude kaart van PEUTINGER nog het stadje *Gerra*, op VIII mijlen van *Pelusium.* Het komt ook bij PTOLEMEUS en anderen voor; het bestond nog in de zesde eeuw als Bisschoppelijke stad; zie mijn *Bijbelsch-Geogr. Woordenboek*, art. *Gerron.* Ik heb te vergeefs gevraagd naar den naam; hij schijnt geheel te zijn verdwenen.

Bladz. 77, aanm. 56.

In onze gewone vertaling is het oorspronkelijke *Beek (Nachal) van Egypte* verkeerdelijk gegeven door *Rivier van Egypte;* het is geschied op de volgende plaatsen: Num. XXXIV:5; Joz. XV:47; 1 Kon. VIII:65; 2 Kon. XXIV:7; Jes. XXVII:12. — Slechts drie keeren is door onze Statenvertalers het oorspronkelijke juist overgebragt; zij hebben het gedaan Jozua XV:4, waar van Juda's zuidelijke grens wordt gesproken; zij schrijven daar te regt: „en komt uit aan de *Beek van Egypte;*" alsmede Ezech. XLVII : 19 en XLVIII:28, alwaar staat: „van *Kades* naar *de Beek* henen." Men zie mijn meermalen aangehaald werk, bladz. 77 en 78.

Bladz. 78, aanm. 57.

Eenigzins afwijkende van STRABO'S verhaal is dat, hetwelk SENECA geeft. Hij zegt, dat de Vorst, die de neuzen afsneed, een Koning was van Perzië en dat de misvormden Syriërs waren. De naam der plaats wordt ook wel *Rhinokolura* geschreven.

Bladz. 79, aanm. 58.

Men zie STRABO, het zestiende Boek. De weg liep van de oostelijke Golf over *Petra* naar *Rhinokorura*.

Bladz. 80, aanm. 59.

De afstand tusschen *el Arish* en *Akaba* staat, hemelsbreedte, ten naastenbij gelijk met dien, welke er is tusschen *Kaïro* en *Suez*. Men heeft niet meer noodig, dan beide plaatsen met elkander in verbinding te brengen. Deze omstandigheid ontging niet aan het oog van WELLSTED, den Engelschen reiziger, toen die, ten jare 1833, deze streken opnam, om onderzoek te doen, op welke wijze men het best van de Arabische Golf de Middellandsche Zee zoude kunnen bereiken.

Bladz. 82, aanm. 60.

Men zie het verhaal van den togt en den dood des Konings bij ALBERTUS, die *Aquensis* of *Akenaar* wordt toegenaamd, en die, tot aan het einde der regering van BALDUIN I, de geschiedenis van de Kruisvaarders heeft beschreven; men vindt het in het XII boek, hoofdst. 25—28. Met hem kan men hier vergelijken den reeds vermelden WILH. TYRUS aan het slot van het *elfde* boek.

Bladz. 83, aanm. 61.

Ik heb over de *Woestijn* en den *Steen van* BALDUIN in mijn meermalen aangehaald werk eenige mededeelingen gegeven.

Bladz. 83, aanm. 62.

Bij POLYBIUS, in zijn werk, dat hij *Algemeene Geschiedenis* noemt, vindt men een verhaal van den veldslag bij *Raphia;* men zie hem in het *vijfde* boek, hoofdst. 80.

Bladz. 83, aanm. 63.

JOSEFUS maakt op twee plaatsen van *Raphia* gewag. In zijne *Joodsche Geschiedenissen*, XIV Boek, 10 hoofd., telt

hij *Raphia* onder de steden, die de Romeinsche Veldheer GABINIUS verwoest vond en herstelde. In zijne *Joodsche Oorlogen* spreekt hij van deze plaats; hij doet het, vermeldende den togt van VESPASIANUS, die kwam, om *Jeruzalem* te verwoesten. Zie hem aan het einde van het *vierde* boek. „Nadat hij te *Pelusium* zich opgehouden had, om zijn volk te herstellen, trok hij dwars door de woestijn, en legerde zich bij den tempel van JUPITER *Casius*. — Des anderen daags ging hij naar *Ostracine*, hetwelk eene zoo dorre plaats is, dat de inwoners geen ander water hebben, dan hetgeen hun van elders gebragt wordt. — Daarop kwam hij te *Rhinocolura*, alwaar hij een weinig uitrustte. — Van daar trok hij naar *Raphia*, de eerste stad van Syrië, op de grenzen. Ook hier vertoefde hij wat. — *Gaza* was zijne vijfde legerplaats. Van daar ging hij naar *Askalon*, *Jamnia* en *Joppe*, en kwam eindelijk te *Cesarea*." — Wanneer men dezen heirtogt van VESPASIANUS vergelijkt met de lijst van de afstanden, die ik in de *vijf en vijftigste* aanmerking, blz. 322, heb medegedeeld, zal men zich overtuigen, dat het zeer geforceerde marschen geweest zijn.

Bladz. 84, aanm. 64.

HERODOTUS maakt van *Jenyssus* gewag. Hij telt haar onder de kustensteden, zeggende, dat het van *Jenyssus* Syrisch gebied is tot aan de Serbonische Golf toe, naast welke de berg *Casius* ligt. Zie *derde* Boek, hoofdst. *vijf.*

Bladz. 85, aanm. 65.

De verovering van *Darum* in het jaar 1192, was in geenen deele eene gemakkelijke taak. SALADIN had toch de veste van ALMARIK zeer versterkt en de bezetting was dapper en talrijk. — Maar RICHARD liet over zee de zware belegeringswerktuigen aanvoeren, en gaf zelf een voorbeeld aan zijne Ridders bij de ontscheping. Op zijne schouders hielp hij de stukken dragen, waaruit die werktuigen moesten zaamgesteld worden. De belegering duurde van den 17 tot den 23 Mei; zij werd onafgebroken, dag en nacht voortgezet. In de veste *Darum* zelve was nog een zeer sterk

kasteel. De eerste werd stormenderhand genomen; het laatste ging bij capitulatie over. — Men vergelijke het art. *Darum* in mijn meermalen aangehaald werk.

Bladz. 85, aanm. 66.

Het *Dal Gerar* is in *Wady Sheriah* te zoeken, en de ligging der stad *Gerar* met hooge waarschijnlijkheid aan te wijzen. Ik moet hier, om niet te breedvoerig te worden, den lezer weder naar mijn aardrijkskundig werk verwijzen. Men zie de artikelen *Gerar*, *Gerar (Dal of Beek van)* en *Geraritica*.

Bladz. 86, aanm. 67.

POMPONIUS MELA de *Situ orbis* in het *eerste* Boek, het *elfde* hoofdst., verhaalt, dat CAMBYSES er zijne schatten bewaarde, toen hij op het punt stond van Egypte in te trekken. Men heeft het er weleens voor gehouden, dat deze mededeeling uit een misverstand bij den Romein zoude zijn ontstaan; hij zal er toe gekomen zijn door het woord *Gaza*. Dit beteekent in het Hebreeuwsch „de vaste, de bevestigde;" doch het bijna gelijkluidende *Gaz* wil in het Arameïsch zoo veel zeggen als „schat." Zeker ontleende *Gaza* haren naam er niet van, dat het de krijgskas van den Koning der Perzen bewaarde; het heette reeds eeuwen te voren zoo. Maar terwijl de stad de beteekenis van „vaste" bleef verdienen, was zij juist geschikt, om eene schatbewaarster van den Perzer te zijn.

Het merkwaardig verschijnsel in de geschiedenis, dat deze stad van het Heilige Land ALEXANDER *den Groote* bijna een half jaar op zijne baan staande hield, wordt door al de levensbeschrijvers van den Koning geschetst. *Gaza* wekte dan ook den toorn van ALEXANDER in niet geringe mate op. Toen hij haar eindelijk stormenderhand veroverde, liet hij alles neêrsabelen, dat er gestaan had en stond met de wapenen in de hand; maar de vrouwen en kinderen liet hij tot slaven verkoopen. Hij gaf aan de stad eene nieuwe bevolking. Met dit laatste strookt zeer weinig, hetgeen STRABO berigt, wanneer hij zegt, dat de Macedoniër

de stad verwoest heeft, en dat de stad woest bleef. Zoo staatkundig het was, eene andere bevolking aan *Gaza* te geven, op welke ALEXANDER, terwijl hij Egypte introk, volkomen vertrouwen kon, zoo onverstandig zoude het geweest zijn, eene stad te verwoesten, die hem juist op den voorgenomen' togt van groote dienst kon wezen. ALEXANDER liet zich toen althans nog niet zoo zeer door zijne hartstogten besturen.

Bladz. 86, aanm. 68.

Men zie mijn meermalen aangehaald werk, art. *Gaza.*

Bladz. 106, aanm. 69.

De pelgrimsvereeniging der uitheemsche Joden op den eersten Christelijken Pinksterdag te *Jeruzalem* biedt eene vertooning aan, welke, met betrekking tot de vestiging van het Christendom, van het hoogste gewigt is. Zij doet de verspreiding der Joden over de oude wereld kennen als dienstbaar, om het Christendom voor te bereiden; zij brengt eene gepaste vertegenwoordiging van hen bij de invoering des Christendoms voor oogen, — en toont eene vatbaarheid des gemoeds bij hen, die veelbelovend moet geacht worden voor de nieuwe Godsdienst. Ik heb dit pelgrimstafereel uit deze gewigtige oogpunten beschouwd in mijne *Leerredenen over de Feeststoffen*, blz. 314—336 van den tweeden druk.

Bladz. 114, aanm. 70.

Men zie EUSEBIUS, *Hist. Eccles.*, IV: 11.

Bladz. 114, aanm. 71.

Men zie de *Opera* CYPRIANI, de Parijzer editie van 1632, p. 201.

Bladz. 114, aanm. 72.

Het terrein der Christelijke Godsdienstvrijheid heeft zich in diezelfde mate uitgebreid, als de magt van KONSTANTIJN. Toen hij over Gallië en Spanje ten jare 306 het gebied ontving, gaf hij haar aan de Christenen, die aldaar woonden. Toen hij ten jare 312, door MAXENTIUS te overwinnen, eenige Heer van het Westen werd, schonk hij, zoo ver

zijn schepter reikte, die vrijheid. Zijn invloed op LICINIUS, die het oostelijk deel van het groote rijk beheerschte, deed toen reeds die verdraagzaamheid ook over de Oostersche Christenen uitstrekken. Men zie het tolerantie-edikt door CONSTANTINUS AUGUSTUS en LICINIUS AUGUSTUS in hunne bijeenkomst te *Milaan*, ten jare 313, gegeven, bij EUSEBIUS, *Hist. Eccles.* X: 5, blz. 570 van de Nederd. vertaling. Van toen af volgden er verscheidene andere vaststellingen van CONSTANTIJN ten gunste der Christenen; deze beschikkingen, die eerst slechts in het Westen gezag hadden, werden na de overwinning, welke KONSTANTIJN op MAXIMINUS behaalde, over het geheele rijk van toepassing gemaakt.

Bladz. 114, aanm. 73.

Men zie EUSEBIUS, *Demonstratio Evangelica*, VI:18, p. 288.

Bladz. 115, aanm. 74.

Hij zegt in zijne *Demonstratio Evangelica*, VII:2: „zij, die in deze plaats *(Bethlehem)* wonen, als van hunne vaders de geheugenis van het gebeurde ontvangen hebbende, getuigen ten behoeve van hen, *die gewoon zijn de historische plaatsen te bezoeken;* zij bevestigen het geloof aan de waarheid, en toonen den akker, waar de maagd het kind heeft geboren."

Bladz. 115, aanm. 75.

Men zie het verhaal bij EUSEBIUS, *de vita* CONSTANTINI, L. III, cap. 42—45.

Bladz. 116, aanm. 76.

Van de voorbereiding tot den bouw, den bouw zelven en de wijding heeft EUSEBIUS eene breede beschrijving nagelaten in het straks aangehaalde werk, L. III, cap. 25—40.

Bladz. 116, aanm. 77.

In het negentiende der zoo even genoemde hoofddeelen verhaalt EUSEBIUS, dat KONSTANTIJN de Prefecten in de gewesten van het Oosten had aangeschreven, om, door rijke hulpmiddelen te bieden, het ruime en grootsche werk ten uitvoer te brengen.

Bladz. 117, aanm. 78.

Men vindt den bedoelden brief bij HIERONYMUS, *Opera*, ed. *Francofurti*, Tom. I, pag. 80, onder het opschrift PAULA *et* EUSTOCHIUM MARCELLAE. Er zijn, die het er voor houden, dat het geschrift niet van de hand dezer beide vrouwen zelven herkomstig is, maar door HIERONYMUS in den naam van PAULA en EUSTOCHIUM geschreven werd. Zij leiden dit af uit inwendige kenmerken. Er komen wendingen in voor, eigen aan den stijl van den Kerkvader, en ophelderingen van plaatsen uit de H. S. vindt men er, die den Leeraar kenmerken. — Intusschen houdt men, mijns bedunkens, niet in het oog, dat de beide Romeinsche Dames jaren lang met HIERONYMUS als zijne discipelinnen geleefd, en niet alleen zijne voorstellingen en stijl, maar ook een gedeelte van zijne schriftgeleerdheid zich toegeëigend hadden. Men ziet voorbij, dat er hier en daar trekken in voorkomen van den geest en het hart der vrouw, — fijne opmerkingen, gevoelige uitdrukkingen, poëtische wendingen, welke juist niet in het karakter van den Kerkvader vallen.

Bladz. 123, aanm. 79.

Het bedoelde stuk van GREGORIUS *van Nyssa* draagt het opschrift: „van hen, die naar *Jeruzalem* reizen.” Men vindt het in zijne *Werken*, Tom. III, p. 651, van de Parijzer uitgave. Het is ook afzonderlijk in het licht gegeven door PIERRE DU MOULIN en ook door J. H. HEIDEGGER. Beide deze mannen hebben er bijgevoegd vertoogen, handelende over de bedevaarten. Ik zal later op het stuk van den kerkvader terug komen. Roomsche geleerden wilden te vergeefs hunne scherpzinnigheid beproeven, om te bewijzen, dat dit geschrift niet uit de pen van den kerkvader kan gevloeid zijn. Ik geloof, zij zouden de waarheid nader zijn gekomen, wanneer zij beweerd hadden, dat GREGORIUS tegen de overdrijving ijverde van het beginsel der vereering van de Heiligen en der bedevaarten, hetwelk hij niet alleen aankleeft, maar ook, op meer dan eene plaats in zijne schriften, bepleit.

Bladz. 123, aanm. 80.

De plaats, die ik bedoel, vindt men in 's mans homilie over den *brief aan* PHILEMON; men zie zijne *Opera* in N.T. *Tomus sextus*, p. 675 van de Frankforter editie. Hij zegt daar, beneden op die bladzijde: „om vergeving te ontvangen van onze zonden, is niet noodig, dat wij geld geven, noch iets van dien aard doen; de opregtheid van de goede meening alleen is toereikende. Het is niet noodig, reizende te gaan in afgelegene streken, noch zich te begeven tot ver verwijderde volken en zich bloot te stellen aan moeite en gevaar; het willen alleen is toereikend."

Bladz. 123, aanm. 81.

Ik heb het oog op den brief van HIERONIMUS, dien hij aan den monnik PAULINUS schreef en die de *dertiende* brief is in het straks vermelde deel van de uitgave zijner werken, p. 66—68. Hij zegt er onder anderen: „Niet te *Jeruzalem* geweest te zijn, maar te *Jeruzalem* wel geleefd te hebben, is te prijzen. Naar de stad moet men streven, niet die Profeten doodde en het bloed van CHRISTUS vergoot, neen, naar die, welke door de stroomen wordt verblijd, — welke, op het gebergte liggende, niet verborgen kan blijven, welke de Apostel de moeder der Heiligen noemt, in welker burgerschap men zich met de regtvaardigen verheugt. Dit zeggende, wil ik mij zelven niet van ongelijkheid beschuldigen en veroordeelen wat ik zelf doe, zoodat ik te vergeefs zoude gezien hebben op het voorbeeld van ABRAHAM, — de mijnen en mijn vaderland verlatende. Intusschen onderwind ik mij niet, de almagt Gods binnen enge grenzen te beperken, en datgene, hetwelk de hemelen niet bevatten, in eene kleine plaats der aarde te besluiten. Het is geen kenteeken der ware aanbidders, dat zij te *Jeruzalem* of op den berg *Gerizim* den Vader aanbidden, omdat God een geest is, en de vereerder van Hem in geest en waarheid aanbidden moet. De geest blaast, waarhenen hij wil; Gods is de aarde en hare volheid. God heeft opgehouden, alleen in Judea bekend te zijn, en zijn naam

groot te wezen in Israel; maar over de geheele aarde is de klank der Apostelen uitgegaan en tot de einden der aarde hun woord. Van *Jeruzalem* en van Brittannië staat gelijkelijk de hemelpoort open; het rijk van God is in u. ANTONIUS en al de scharen van monniken van Egypte, Mesopotamië, Pontus, Capadocië en Armenië hebben *Jeruzalem* niet gezien, en, zonder deze stad, staan hun toch de deuren van het paradijs open. De Heilige HILARIUS, ofschoon in Palestina geboren en daar levende, heeft slechts eenen dag te *Jeruzalem* willen vertoeven; het was, opdat het niet den schijn mogt hebben, als of hij de heilige plaatsen, uit hoofde van de nabijheid, minachtte of andermaal den Heer binnen eene bepaalde plaats wilde besluiten." — „Waan niet," zegt hij wat verder, „dat er iets aan uw geloof ontbreken zoude, omdat gij *Jeruzalem* niet gezien hebt en dat wij daarom ons voor beter zouden houden, omdat wij het genot hebben van daar te wonen; denk veeleer, dat, hetzij gij hier of daar zijt, gij een gelijk loon voor uwe werken zult ontvangen." Doch ik moet de verzoeking weêrstaan, om meer over te nemen van dit stuk, dat overvloeit van heldere denkbeelden, die de kerkvader hier tegenover stelt aan de donkere en dweepzieke voorstellingen van velen uit zijne eeuw. — Men moet echter in het oog houden, dat de kerkvader dezen brief aan eenen monnik schreef en dat zijne uitdrukkingen in verband staan met het leven en den stand van deze menschen. — Daarom is hij niet in zoo groote tegenspraak met zich zelven, als hij wel schijnt te wezen, wanneer hij elders schrijft: „dat men het als een deel van het geloof moet beschouwen, daar te bidden, waar de voeten van den Heer hebben gestaan en als ware het de versche sporen te zien van zijne geboorte, zijn kruis en zijn lijden." Doch dit zijn schrijven was niet, gelijk het andere, aan eenen monnik, het was aan DESIDERIUS gerigt, dien hij opwekte, om de heilige plaatsen te bezoeken.

Bladz. 124, aanm. 82.

Men zie zijne Homilie over Ps. CIX, in het *derde* deel van zijne *Commentarii et Homiliae in V. T.*, pag. 278, alsmede die over het tweede hoofdst. van het Evangelie Mattheus.

Bladz. 124, aanm. 83.

Ik heb hier het oog op het aardrijkskundig werk van den Griekschen Kerkvader EUSEBIUS, hetwelk HIERONYMUS in het Latijn vertaald heeft. Het oorspronkelijke is getiteld: „*Van de namen der steden en plaatsen, die in de H. S. voorkomen.*" Het bestond uit twee afdeelingen. In de *eerste* handelde EUSEBIUS over de hebreeuwsche-geographische namen; hij gaf er eene verklaring van en deelde er eene beschrijving in mede van het Heilige Land; hij stond inzonderheid bij *Jeruzalem* en den tempel stil. — In de *tweede* afdeeling schikte hij de geographische namen naar de orde van het alphabeth en voegde er bij wat te zijnen tijde nog omtrent het aanwezen en de ligging der plaatsen bekend was. — Zeer moet men betreuren, dat de geheele eerste afdeeling van dit werk is verloren gegaan. De tweede afdeeling kende men, tot voor weinige eeuwen, slechts uit de vertaling van HIERONYMUS. Doch men heeft, in de zeventiende eeuw, het oorspronkelijke van deze afdeeling weder gevonden. De geleerde Jezuït JACOBUS BONFRERE gaf het uit, en onze JOH. CLERICUS ondernam er de bewerking van, die hij ten jare 1707 (er staat op den titel verkeerdelijk MCCVII) in het licht gaf. Het draagt den titel: *Onomasticon urbium et locorum Sacrae Scripturae, seu liber de Locis Hebraicis, graece primum ab* EUSEBIO *Caesariensi, deinde latine scriptus ab* HIËRONYMO. — HIERONYMUS heeft zich niet bepaald tot het bloot vertalen; hij heeft van zijne geleerdheid en bijzondere kennis des Heiligen Lands gebruik gemaakt, om zijnen auteur te verbeteren en te verrijken. Het is een onschatbaar overblijfsel der oude letterkunde, het eerste voortbrengsel der gewijde geographie.

Ik mag bij dit werk de vermelding voegen van een ander, hetwelk omtrent ten zelfden tijde, als dat van EUSEBIUS

zijn bestaan heeft ontvangen en ook een aardrijkskundig, ten behoeve van pelgrims, is. Ik bedoel het *Itinerarium Hiërosolymitanum seu Burgidolense.* De beide in den titel genoemde namen wijzen aan de plaatsen van waar en naar welke de reis ging, *Bordeaux* en *Jeruzalem.* Een pelgrim deed die reis, en hield naauwkeurig aanteekening van den weg, dien hij ging; hij deed het, opmerkende de juiste afstanden van de eene plaats tot de andere; hij bezigt de Oud-Romeinsche mijlen voor lengtemaat. — De togt ging van *Bordeaux* over *Milaan* naar de *Julische Alpen*, en vervolgens door Hongarijën naar *Singidunum*, het tegenwoordige *Belgrad*, en dan naar *Konstantinopel.* De reis werd door Klein-Azië voortgezet. Zij liep over *Nicomedië*, *Niceën*, *Ancyra*, *Tyane* en vervolgens naar *Tarsus.* Van daar kwam hij te *Antiochië* in Syrië, *Tripolis*, *Zidon*, en zoo in het Heilige Land. — Intusschen niet voldaan er mede, de pelgrimsreis tot hiertoe beschreven te hebben, geeft hij ook de excursies op, welke hij maakte door het Heilige Land zelf; hij doet het met bijvoeging van vele bijzonderheden. — Zoo onderscheidt het werk zich van *Itinerarium Antoninum*, dat denkelijk eene eeuw vroeger ten behoeve van reizigers in het Romeinsche rijk werd vervaardigd, maar niets anders behelst, dan de namen en de afstanden der plaatsen. — Het pelgrimsreisboek is omtrent het jaar 333 vervaardigd. Omtrent twee eeuwen later schreef HIËROKLES een soortgelijk werk. — Al deze oude stukken zijn verzameld en uitgegeven door onzen PETRUS WESSELING, onder den titel „*Veterum Romanorum Itineraria*, *Amstelodami* 1735.

Bladz. 124, aanm. 84.

PROCOPIUS heeft in een werk, dat uit zes boeken bestaat, de gebouwen beschreven, die JUSTINIANUS liet oprigten. Tot een werk van die uitgebreidheid gaf hem de kenmerkende zucht, die den Keizer voor het bouwen bezielde, stof. De schoone moskee, welke eens de kerk van SOPHIA te *Konstantinopel* was, is zijn werk. Het reeds van mij vermelde klooster op den *Sinaï* heeft hij gesticht. Over de in

den tekst bedoelde gebouwen zie men PROCOPIUS, het *vijfde* Boek, de hoofdstukken *zes* en *negen.*

Bladz. 124, aanm. 85.

Bij PROCOPIUS vindt men dit werk des Keizers niet vermeld; eerst EUTYCHIUS, een schrijver uit de negende eeuw, verhaalt, dat onder de gebouwen, die de Keizer in *Jeruzalem* liet optrekken, ook een hospitaal vòor vreemden was.

Bladz. 125, aanm. 86.

De Bolandisten deelen deze bijzonderheid mede. Men zie de *Acta Sanctorum* op de maand Maart, II, pag. 157.

Bladz. 125, aanm. 87.

Men zie SOZOMENUS, *Hist. Eccles.*, Lib. II, cap. 26, bladz. 393, van de Amsterdamsche editie.

Bladz. 126, aanm. 88.

WILKEN heeft uit oude stukken het een en ander opgezameld, betreffende de herberging en tegemoetkoming van hen, die ter pelgrimage gingen; zie zijn werk: *Geschichte der Kreuzzüge*, I, 7—10. Het is eene lezing van eerstelingen; op haar kan uit de gedenkstukken van bijzondere steden nog een groote oogst volgen.

Bladz. 128, aanm. 89.

De gebruiken, die den pelgrim wijdden en vereerden, zijn, gelijk het kleed, dat hem onderscheidde, voor en na opgekomen, tot dat zij eindelijk tot dat geheel werden, hetwelk door mij geschetst is.

Bladz. 131, aanm. 90.

De hier bedoelde bedevaartganger uit het laatste tiental der zevende eeuw, is de Fransche Bisschop ARCULPHUS; ik heb hem als zoodanig bij name genoemd op bladz. 132. Door hem zelven is geen schrift over zijnen togt nagelaten. Een ander heeft de hoofdzaken opgeteekend, zoo als hij die uit den mond van ARCULPHUS hoorde, — ADAMNANUS. Deze laatstgenoemde was Abt van een klooster op het eiland *Jona*, dat ligt aan de westelijke kust van Schotland. De Fransche Bisschop had het ongeluk, op zijne terugreis van het H. Land, bij *Jona* schipbreuk te lijden,

maar hij was zoo gelukkig, behouden aan wal te komen en in het toen beroemde klooster een gastvrij verblijf te vinden. De tijd van zijn vertoeven aldaar werd eigenaardig verkort door de verhalen, die ARCULPHUS gaf van hetgeen hij gezien en opgemerkt had; de weetgierige gastheer, ADAMNANUS, teekende alles naauwkeurig op. Zoo ontstond het werk, dat bekend is onder den titel „ADAMNANUS *de locis sanctis, libri Tres*" en dat het eerst, ten jare 1619, door GRETSER is uitgegeven. De Abt ADAMNANUS bood zijn handschrift, ten jare 698, ALFRED, Koning van Northumberland, aan. Het verhaal maakte veel opgang. De beroemde BEDA *Venerabilis* heeft in zijne Kerkelijke Geschiedenis de afdeeling, welke *over de heilige plaatsen* handelt, uit dit werk, hoewel met eenige verkorting, overgenomen.

Bladz. 132, aanm. 91.

De pelgrimage van WILLIBALD is te boek gesteld. Het berigt van haar werd mede opgenomen in het *Hodoeporicon S.* WILLIBALDI, dat geschreven is door eene vrouw, eene der kloosterlingen van *Heidenheim.* Dit stuk is geplaatst door CANISIUS in zijnen *Thesaurus monumentorum ecclesiasticorum*, Tom. II, pag. 99—117. Op de bladzijden 109—114 vindt men de afdeeling, die betrekking heeft tot de pelgrimsreis. Bij dit stuk is een ander gevoegd, onder het opschrift: *Vita, sive potius Itinerarium Sancti* WILLIBALDI; de bladzijden 118—121 handelen over denzelfden togt. — Het leven van WILLIBALDUS kan de Nederduitsche lezer beschreven vinden in de *Kerkelijke Historie en Outheden der zeven vereenigde provinciën door* VAN HEUSDE *en* VAN RIJN, Eerste Deel, Blz. 112—114; de folio uitgave.

Bladz. 133, aanm. 92.

Toen MALDEVEUS zich te *Jeruzalem* bevond, was EUSEBIUS er Patriarch. Over hem handelen de schrijvers van de *Acta Sanctorum*, waar zij, in hun volumineus werk, de Heiligen van de maand October beschrijven.

Bladz. 134, aanm. 93.

In stukken uit de middeleeuwen vindt men bij herhaling gewag gemaakt van eenen togt, dien KAREL *de Groote* zelf

zal hebben gedaan naar het Heilige Land. Van denzelven geeft MARINUS SANUTUS het volgende verslag: „Ten tijde van KAREL kwam de Patriarch van *Jeruzalem*, die uit het H. Land door de Heidenen verdreven was, tot KONSTANTIJN, den Keizer van *Konstantinopel* en tot zijnen zoon LEO. Met hem kwamen de Priester JOH. NEAPOLITANUS en DAVID JEROSOLYMITANUS, de Aartspresbyter. De Keizer zond deze mannen aan KAREL *den Groote*, en voegde bij hen twee Hebreërs, IZAAK en SAMUEL. Hij gaf hun eenen eigenhandigen brief mede, welke aldus eindigde: „„Op zekeren dag, in eene zinsverrukking zijnde, zag ik voor mijn bed eenen jongeling staan, die, minzaam sprekende, het volgende zeide: KONSTANTIJN! gij hebt de hulp van God tot deze zaak afgebeden; welaan, neem KAREL *den Groote*, den Koning van Frankrijk en van de kerk des Heeren tot voorvechter. — En hij toonde mij eenen krijgsman, met een zwaard omgord; wiens lange spies en speer gedurig vlammen uitschoten; en hij zelf was een grijsaard, met langen baard, achtbaar gelaat en hooge gestalte, wiens oogen glinsterden als de star. Welaan, o Keizer! wie aan de bevelen van God zich onttrekt, die kan de schuld niet ontvlieden!"" — De Koning, dezen brief gelezen hebbende, is, van wege het graf des Heeren, begonnen te weenen, en heeft aan TURBINUS, den Aartsbisschop, last gegeven, om dezen brief het geheele volk voor te lezen. Allen hebben, den inhoud hoorende, den Koning gebeden, om te gaan. Daarop heeft de Koning het bevel gegeven, dat allen, die de wapenen konden dragen, met hem tegen de Heidenen zouden optrekken, maar dat een ieder, die hem niet volgde, met zijne kinderen vier jaren lang slaaf zoude wezen. Zoo heeft hij een heir verzameld, grooter dan hij ooit bijeen had en is op weg gegaan. Toen hij intusschen gekomen was aan deze zijde van *Jeruzalem*, bij de woestijn, die men naauwelijks in twee dagen kan doortrekken, en waarin beren, leeuwen, tijgers en andere wilde dieren waren, heeft de Koning Psalmen gezongen. Toen hij ech-

ter kwam aan het vers: *doe mij treden op het pad uwer geboden, want daarin heb ik lust,* — heeft men de stem van eenen vogel nabij zijn bed gehoord. Zij, die haar hoorden, zijn er wakker door geworden. De Koning echter vervolgde de Psalmen, tot dat hij aan het vers kwam: *voer mijne ziel uit de gevangenis!* — En weder zong de vogel: „„„Frank, wat zegt gij? Frank! wat zegt gij?"'" Deze vogel heeft den Koning nog een' tijdlang gevolgd, tot dat zij den weg weder gevonden hebben, van welken zij den vorigen dag waren afgedwaald, en de pelgrims zijn toen begonnen te verstaan, dat de vogelen daar te lande aldus spreken. — Nadat KAREL de zaken aldaar geschikt en het Heilige Land weder veroverd had, verkreeg hij van den Keizer te *Konstantinopel* en van den Patriarch te *Jeruzalem* vergunning, om naar zijn land terug te keeren; vooraf echter zijn hem zeer kostbare reliquien geschonken." — Het verhaal wordt besloten door eene optelling van die reliquien en van de mirakels, welke door middel van deze zijn te weeg gebragt. Men zie M. SANUTUS, *Secreta fidelium crucis,* Lib. III, parte III, cap. 6, 7; p. 127—129.

Ik behoef wel niet te herinneren, dat dit verhaal eene fabel is. De tijdgenooten, die het leven en de daden van KAREL *den Groote* beschreven hebben, weten volstrekt niets van eenen zoodanigen togt. Het is een roman, avontuurlijk opgesmukt naar den smaak der middeleeuwen; het werd echter, gelijk vele stukken van dien aard, als historie aangenomen. — Het verhaal heeft het zijne bijgedragen, om de gemoederen nog meer voor de kruistogten te ontvonken, want de naam van KAREL was een hooggevierde bij de Westersche volken. Ten tijde der kruistogten werd dit sprookje bijna algemeen geloofd. — Het vond te meer ingang, omdat KAREL in de daad, meer dan anderen voor hem, de belangen van het H. Land behartigd, en dapper tegen de Arabieren in Spanje en de Heidenen in Duitschland gestreden had. — Men zie, met betrekking tot het in den tekst verhaalde, het *Vita* CAROLI *Magni*, door EGINHARD, cap. V.

Bladz. 134, aanm. 94.

De togt van TZIMISKES is door hem zelven beschreven. In eenen brief aan den Koning van Armenië heeft hij, hoewel in wat opgewonden taal, een verslag er van gegeven. Intusschen ontbreekt aan dit stuk het jaartal. Denkelijk moet men het jaar 975 invullen. Dit stuk is uit een Armenisch handschrift medegedeeld door MICHAUD, *Histoire des Croisades*, I vol., pag. 509—516. De Fransche schrijver zegt in dit zijn werk, pag. 35, 36: *Les peuples chrétiens eurent à peine le temps de se réjouir de la delivrance de Jérusalem; ils apprirent bientôt, que la ville sainte était tombée au pouvoir des Califes fatimites, qui, après la mort de* ZIMISCÈS, *envahirent la Syrie et la Palestine.* Dit is min juist. Immers het is historisch zeker, dat PHOKAS ten jare 969 stierf en TZIMISKES toen de hand van THEOPHANIA, de weduwe van dien Keizer, ontving, en tot het jaar 976 leefde. De Fatimiten hebben echter reeds in het jaar 969 het Heilige Land aan zich onderworpen, en zoo zijn zij, niet eerst na den dood van TZIMISKES, maar reeds voor het begin zijner regering, bezitters van *Jeruzalem* geweest.

Bladz. 135, aanm. 95.

Onder den titel: BERNARDI *Itinerarium in Loca Sancta* bestaat er een geschrift, zijnde eene korte beschrijving der reis. Het is afgedrukt in de *Acta Sanctorum Ordinis Benedictini*, Saec. III, parte II, pag. 523. — Er is ook eene tweede meer breedvoerige recensie van dat stuk. Men vindt daarin vele bijzonderheden betrekkelijk de plaatsen in het Heilige Land. Dit stuk is opgenomen in de kleine verzameling, die F. MICHEL en T. WRIGHT, ten jare 1839, te *Parijs* hebben uitgegeven, de *Relations des Voyages de* GUIL. DE RUBRUK c. s. Intusschen mag men het er voor houden, dat het eerstgenoemde het echte stuk is, en dat het laatste bijvoegselen behelst van eene latere hand, die ontleend zijn uit het werk van ADAMNANUS. — Ook ten opzigte van het jaar der reis bestaat er verschil. Het laatstvermelde stuk heeft het jaartal 970, — het eerste, hoewel geen jaartal

hebbende, is door de uitgevers op het jaar 870 gebragt. Denkelijk werd de togt een paar jaren vroeger ondernomen, want de reiziger, sprekende van den Paus, die hem den zegen gaf, zegt, dat het Paus NICOLAUS was. Niet in het jaar 970, maar wel van het jaar 858 tot 867 zat er een NICOLAUS op den Roomschen stoel. — BERNARD wordt, in onderscheiding van andere, die dezen naam droegen, „de wijze monnik" genoemd. — Ik heb, bij de opgave van den inhoud van dit deel, zie p. XI, reeds opgemerkt, dat de mededeeling ten opzigte van dezen pelgrim naar de vorige bladzijde moet terug verplaatst worden, waar zij, volgens de tijdsorde, behoort.

Bladz. 135, aanm. 96.

FROTMUNDE en zijne broeders, uit een der aanzienlijkste geslachten van Frankrijk ontsproten, hadden hunnen oudoom, eenen hooggeplaatsten Geestelijke, in hunne drift vermoord, welke was opgewekt door geschillen over de nalatenschap van hunnen vader. Zij, verscheurd door de wroeging van hun geweten, vervoegden zich naar het paleis van den Koning LOTHARIUS, om den raad der Bisschoppen in te roepen. Deze kwamen tot eene vergadering bijeen, en legden den misdadigers eene zware penitentie op. Zij moesten, geboeid aan armen en lendenen, het hoofd met asch bestrooid en met eenen haargordel omgeven, boete doen bij de heilige plaatsen. Zoo staken zij, na den zegen van Paus BENEDICTUS *den Derden* ontvangen te hebben, over de Middellandsche Zee en bragten vier jaren in het Heilige Land en het noorden van Afrika door. — Het gezigt der wonden, die de boeijen in hunne ligchamen hadden veroorzaakt, wekte het medelijden op van het Romeinsche volk; het was ook diep getroffen door hunnen echt boetvaardigen zin. De Paus echter maakte er zwarigheid in, hun de absolutie te geven, en zoo begaven zij zich andermaal op weg. Zij kwamen nu zelfs naar Armenië, en doorliepen bijna geheel het Oosten. Op den *Sinaï* vertoefden zij drie jaren. Eerst toen keerden zij terug, en verkregen de vrijspraak. De broeder van FROTMUNDE bezweek weldra;

hij zelf echter leefde nog eenigen tijd in het klooster van *Rhedon*, waar wel de wonden van het ligchaam, maar niet de wonden van het geweten geheel werden genezen. Men zie de *Acta Sanctorum, Ordinis Benedictini, Saeculi quarti*, part. II, en uit deze MICHAUD, a. w. I. 520—523.

Bladz. 135, aanm. 97.

In het zoo straks aangehaalde werk, dat over de Heiligen uit de Benediktijnen handelt, *Saec. sextum*, part. II, kan men het verhaal van POPPO'S bedevaart vinden. Hij was krijgsman en had zich zeer onderscheiden. Ter pelgrimage gaande, waren twee zijner landgenooten, ROBERT en LAUSE, zijne makkers. Zij bragten eene groote hoeveelheid reliquien mede. POPPO trad later in den Geestelijken stand, en werd Abt in het Triersche.

Bladz. 135, aanm. 98.

De moord van den Patriarch JOHANNES en het in brand steken van de kerk te *Jeruzalem*, van welke CEDRENUS, *Hist. Compend.*, pag. 661, en uit hem LE QUIEN gewagen, schijnen tot den tijd te behooren, toen TZIMISKES op zijnen togt ter verovering van het Heilige Land *Jeruzalem* naderde, en men de Christenen verdacht hield, van zamenzwering met de Grieken. Zie de aanm. 94.

Bladz. 137, aanm. 99.

Ik heb deze plaats overgenomen uit het werk van JAC. DE VITRIACO, *Historia Jherosolimitana abbreviata*, cap. LXIV, pag. 1082, welk werk men opgenomen vindt in de verzameling van de schrijvers over de kruistogten, die is uitgegeven onder den titel: *Gesta Dei per Francos, Hanoviae*, 1611.

Bladz. 137, aanm. 100.

Men zie vooral WILH. TYRUS, l. l. *Liber primus*, cap. IV, V.

Bladz. 138, aanm. 101.

Deze weg was de oude pelgrimsweg. Men herinnere zich het medegedeelde in de aanmerking 83 ten opzigte der reis van den pelgrim van *Bourdeaux*.

Bladz. 139, aanm. 102.

De kronijkschrijvers spreken van groote ellende, die er

toen overal werd gezien. Een winter van ongehoorde gestrengheid was er in het Oosten. De *Bosphorus* en de *Nijl* voerden groote ijsstukken met zich. Aardbevingen waren er in Syrië en in Klein-Azië; gedurende verscheidene maanden herhaalden zij zich en bragten verwoesting over groote steden. — Voorteekenen van groote rampen zag men in Europa. In Bourgondië viel er een steenregen, een komeet stond er aan den hemel, en dreigend zag men allerlei verschijnselen in het uitspansel.

Bladz. 139, aanm. 103.

Het zijn de woorden van den kronijkschrijver GLABER, *Histor.* IV : 6.

Bladz. 142, aanm. 104.

Het schandaal was geschied in de kerk MARIA *Maggiora;* CENTIUS had den Paus van het altaar gerukt en in de gevangenis geworpen. Zie MICHAUD, a. w. I. 52.

Bladz. 142, aanm. 105.

Het vroegere *Anjou*, welks grondgebied later voor het grootste gedeelte is opgenomen in het Departement Maine en Loire, werd in de Middeleeuwen bestuurd door Hertogen, die magtige en aanzienlijke Heeren waren. De gedenkschriften van het Huis Anjou verhalen, dat FULKO den togt naar het Heilige Land hervat heeft. Toen hij, ook na de terugkomst van dezen, nog geene rust vond, ging hij ten derden male; op de terugreis van deze pelgrimage bezweek hij te *Metz*, waar zijn lijk werd bijgezet. Zie MICHAUD, a. w., p. 52—55.

Bladz. 142, aanm. 106.

ROBERT mogt het geluk hebben, terug te keeren, en, door zijne volbragte pelgrimage, weder bij de geestelijkheid gunst te vinden.

Bladz. 142, aanm. 107.

De penitenties, die men den boetedoenden bedevaartganger oplegde, gingen wel eens hunne krachten te boven. Soms echter verzwaarden zulke pelgrims nog eigenwillig hunnen last; doch er zijn ook voorbeelden, dat zij, door

eene wat Jezuïtische uitlegging, den zeer gestrengen regel merkelijk wisten te verzachten.

Bladz. 142, aanm. 108.

Reeds een Normandisch Graaf RADULF had, ten jare 1010, het voornemen, om eene bedevaart naar het Heilige Land te doen; doch hij kwam niet verder, dan Italië; daar streed hij tegen de Saracenen en vestigde er de Noormansche heerschappij. — Dat ROBERT door de knagingen van zijn geweten werd gedreven, is wel buiten twijfel en blijkt uit zijn geheel gedrag op den togt. MARTINUS TURONENSIS brengt dan ook zijne pelgrimage in verband met het vergiftigen des broeders. Hij dacht niet weder te keeren, en liet daarom, ten jare 1035, zijnen zoon WILLEM door den Koning van Frankrijk met het Hertogdom beleenen, den zelfden, die later als WILLEM *de Veroveraar* groote vermaardheid heeft verworven. Hij stierf op zijne terugreis te *Nicea.* — Hij was anders een Vorst, dapper, goed en vol beleid. Zijne onderdanen beminden hem, en zijne rijksgrooten, gedrongen door hunne liefde, beproefden alles, om hem van den togt terug te houden. Te midden van de neêrdrukkende omstandigheden der pelgrimage, deed hij meermalen zijn vernuft uitblinken. Zoo eens, toen een Normandiër, die van de bedevaart terugkeerde, hem in Klein-Azië ontmoette. De Hertog was op dat oogenblik ongesteld; desniettemin zijnen weg willende voortzetten, liet hij zich door gehuurde dragers vervoeren; het waren Muhammedanen. Toen de Normandiër den Hertog vroeg, of hij ook iets te belasten had naar zijn land, antwoordde hij: „zeg aan mijne lieden, dat gij mij ontmoet zijt, terwijl duivelen mij naar het paradijs droegen."

Bladz. 143, aanm. 109.

FREDERIK *van Verdun* gaf zijn Graafschap aan het Bisdom van zijne plaats. Teruggekeerd zijnde werd hij zelf Geestelijke; hij stierf als Prior van een klooster nabij *Arras.* — WILHELM, *Graaf van Angouleme*, had onder zijn

gevolg ook eenen Geestelijke uit *Verdun*, den Abt RICHARD, en eenen anderen uit *Angouleme* zelve.

Ten opzigte van den pelgrimstogt van den *Graaf van Holland*, geeft MELIS STOKE dit kort berigt, in de afdeeling zijner Hollandsche *Rym-Kroniik*, die overschreven is „DEDERIK *de IIde, vierde Grave*."

Deze quam in sin ghepeus,
In sinen wille, in sinen ghere,
Pilgrym te zyn over mere:
En was d'eerste van den Graven,
Die met ghebede ende met haven
Eerde 't heilighe graf ons Heren. —

Het oud-Hollandsche woord *ghepeus* is later in *gepeins* overgegaan, het zelfde als ernstige overlegging; — *ghere* is hier, bij verkorting, gebezigd voor *beghere* of *begeerte;* — *over meere* d. i. *over zee*, gelijk nog de Duitschers *Meer* gebruiken, waar wij nu van *zee* spreken; — *haven* het zelfde als *have*, goed. De schrijver heeft het oog op de geschenken, die de Grafelijke bedevaartganger aan het heilige graf heeft gelaten.

Bladz. 143, aanm. 110.

LITBERG kwam met zijne volgers gelukkig tot aan Bulgarië; daar echter werd de schare bij herhaling overvallen door menschen, die in uitgestrekte bosschen woonden; velen werden vermoord; anderen bezweken van honger en vermoeidheid. De Bisschop bereikte desniettemin Klein-Azië en vervolgde tot *Laodicea* zijnen weg. Hier scheepte hij zich in. Maar de gevaren der landreis ontwijkende, werd hij de speelbal van die, waaraan men op de zeevaart zich blootstelt; een hevige storm wierp hem op de kust van Cyprus. Nu ontzonk den Geestelijke ook het laatste overschot van zijnen moed. Ofschoon reeds in de nabijheid der kust van Syrië zijnde, besloot hij eensklaps naar de veilige haven van zijn Bisdom terug te keeren. Zich schadeloos er voor willende stellen, dat hij de kerk van het H. Graf te *Jeruzalem* niet gezien had, liet hij nu in

zijne eigene stad eene kerk van het H. Graf bouwen. De *Acta Sanctorum* hebben in de afdeeling, die over de maand Junij handelt, en aldaar in het *vierde* Deel, pag. 595—605, over den togt van LITBERG, die ook wel LIEBERG genoemd wordt, gehandeld. Een zekere RADULPHUS, een tijdgenoot van LITBERG, heeft het verhaal geschreven.

Bladz. 144, aanm. 111.

Ik volg in de schets van 'smans karakter de uitdrukkingen, die JOHANNES DE BEKA in zijn *Chronica*, pag. 41, en WILH. HEDA in zijn *Historia Episcoporum Ultrajectensium*, pag. 128, bezigen. Men zie ook over dezen vermaarden Bisschop de *Kerkelijke Historie en Outheden der zeven vereenigde provinciën* door H. VAN RIJN en H. VAN HEUSDE, I Deel, 174—177 bladz. de folio editie.

Bladz. 144, aanm. 112.

De meest naauwkeurige beschrijving van dezen togt, — dien men als een' voorlooper van de kruistogten beschouwen kan, — heeft JUGULF gegeven, een monnik uit de Normandië, die zelf bij het gezelschap zich bevond. Uit hem is het verhaal door velen overgenomen, en onder anderen, door MARIANUS SCOTUS in zijne *Chronica*, pag. 429, 430. Zij gingen door Duitschland, Hongarijë, Bulgarië en Thracië. Te *Konstantinopel* ontving hen de Keizer KONSTANTIJN DUCAS op eene zeer vereerende wijs. Door Klein-Azië bereikten zij Syrië. Zij hielden de kust en kwamen zoo in de nabijheid van *Ramleh.* „De Arabieren," zoo verhaalt MARIANUS, „door het gerucht, dat de pelgrims groote schatten met zich voerden, uitgelokt, hebben zich verzameld en, — het was op den dag voor Pascha, — velen gedood. Die ontvlugten konden, hebben de wijk genomen in een zeker kasteel, dat ledig stond, met name *Carvasalis* (Karvansara?) en zich daar tegen de pijlen der Arabieren verdedigd. Een van hen, een uitnemend krijgsknecht, die geen gevaar ontzag, zoo hij slechts het graf des Heeren aanschouwde, ging buiten de veste; de Arabieren hebben hem echter dadelijk gegrepen; hem neêrwerpende

en op de wijze van een kruis hem uitstrekkende, hebben zij het ligchaam van buiten van den buik tot aan de keel opengesneden en dan al de ingewanden van binnen doorzocht. Ten laatste, toen zij hem, lid voor lid in stukken gedeeld hadden, heeft hun aanvoerder het eerst eenen steen over hem geworpen. Daarop hebben zij de reismakkers, die van uit het kasteel dit alles aanschouwden, gezegd: zoo zult gij allen sterven, wanneer gij ons niet alles geeft, wat gij hebt. De Christenen hebben beloofd, zulks te doen. De aanvoerder der Arabieren is toen in het kasteel gegaan en zestien mannen met hem, die met zwaarden gewapend waren. Toen de aanvoerder de Bisschoppen in zoo veel heerlijkheid er zag zitten, en opmerkte, dat de Bisschop van *Bamberg*, GÜNTHER, boven de overigen in grootte en schoonheid van ligchaam uitmuntte, heeft hij dien gehouden voor den Heer van het Christelijk gezelschap. Gelijk het bij de Heidenen de gewoonte is met gevangenen te doen, heeft hij met hem gedaan; hij wierp hem een' riem om den hals en zeide: gij en al dat uwe behooren aan mij toe. De Bisschop echter doet hem door den tolk zeggen: wat zijt gij voornemen aan mij te doen? De andere hervatte: uw schoon bloed wil ik uit uwe keel zuigen en u als een hond voor het kasteel opknoopen. De Bisschop, hem vattende bij het hoofd, deed hem met éénen vuistslag op den grond tuimelen; de overigen werden dadelijk gebonden. Toen de anderen, die buiten waren, dit vernamen, hebben zij het kasteel aangevallen; maar de gebondenen werden buiten aan den muur, tegen over de aanvallers, neêr gehangen en hebben deze, om hun eigen lijfsbehoud, afgehouden. — Bij de roovers zelven is nu geschil gerezen over het geld, dat zij reeds de Christenen hadden ontnomen en zij hebben elkander voor het grootste gedeelte gedood. — Intusschen is de bewindhebber van *Ramleh*, op het dringend verzoek van eenige Christenen, die zoo gelukkig waren uit het kasteel te komen, op den tweeden Paaschdag toegesneld met eene sterke bende en heeft

de Arabieren op de vlugt geslagen. Vervolgens 500 gouden Byzantijnen van de Christenen ontvangen en den aanvoerder der Arabieren, eenen vijand van den Koning der Saracenen, zijnen meester, in handen gekregen hebbende, voerde hij de pelgrims veilig naar *Jeruzalem* en weder terug naar het schip." — Ik heb mij te meer opgewekt gevoeld, om dit gebeurde met de eigene woorden van MARIANUS mede te deelen, omdat het, zelfs ook door MICHAUD en WILKEN zeer, ten koste der waarheid, is opgesmukt geworden. — Het oorspronkelijke van MARIANUS kan men ook bij HEDA, *Hist. Episc. Ultrajectensium*, pag. 132, vinden.

Bladz. 148, aanm. 113.

De Italiaansche Geestelijken, die deze bedevaartgangers leidden, waren de Aartsbisschop DAGOBERT van *Pisa* en de Bisschop van *Ariano*. Het is bekend, dat de eerstgenoemde weldra eene belangrijke rol in het nieuwe koningrijk vervulde. Men zie het geschrift: *Gesta Francorum, expugnantium Hierusalem* in het reeds vermelde groote werk: *Res gesta Dei per Francos*, peg. 578.

Bladz. 149, aanm. 114.

Men zie ALBERTUS *Aquensis*, a. w. IX : 13, 23, 24, en op meer andere plaatsen.

Bladz. 149, aanm. 115.

Vooral BALDUIN *de Eerste* maakte zich in dezen zeer verdienstelijk. Men zie onder anderen den straks aangehaalden ALBERTUS, VII : 12; IX : 18, 23, 24; X : 13, 32.

Bladz. 151, aanm. 116.

De Bisschop van *Salisbury*, die ook in meer dan éénen veldslag als een moedig Ridder had gevochten, verzocht van SALADIN de in den tekst vermelde verandering; hij deed het ter gelegenheid van een bezoek, tot hetwelk SALADIN hem had uitgenoodigd. SALADIN liet zelfs aan den Bisschop de keus van geestelijken over, die de openbare godsdienst weder naar de wijze der Latijnen in de drie heilige plaatsen besturen zouden.

Bladz. 151, aanm. 117.

Inderdaad schijnt er bij sommige Saracenen het plan te

hebben bestaan, om het Heilige Graf te verwoesten. Zij werden echter door hun eigen geloof er van terug gehouden, om het te doen; want terwijl zij MUHAMMED voor den hoogsten Profeet houden, geven zij aan JEZUS naast hem de eerste plaats. Men zie WILKEN, a. w. VI: 238.

Bladz. 151, aanm. 118.

Al het land tusschen *Joppe* en *Jeruzalem* werd den Christenen terug gegeven, ten einde zij den weg naar de Heilige stad vrij zouden hebben. De moskee van OMAR en hare kapel mogten de Muhammedanen bezoeken, — maar ongewapend. Zij mogten het niet anders doen dan op eenen tijd, die den Christenen gelegen kwam, en in *Jeruzalem* niet vernachten. De Muhammedanen kwamen op het hooren van deze bepalingen in eenen staat van woede en wanhoop. Zij vervulden met jammerkreten de stad, en vloekten hunnen Sultan KAMEL en zijnen broeder ASHRAF. Men zie WILKEN, a. w. VI: S. 478, 493, 501 en 508.

Bladz. 151, aanm. 119.

De Saracenen zochten den smaad, hun, ten behoeve der Christenen aangedaan, te wreken. Zij overvielen den pelgrim op den weg en deden zelfs eene poging, om de Christenen weder uit *Jeruzalem* te verdrijven. Zij drongen inderdaad binnen de stad, terwijl de Christenen op het kasteel en in vaste huizen veiligheid gezocht hadden. Doch de Ridders, te hulp geroepen, daagden op, en verdreven weldra de Arabieren. Zie WILKEN, a. w. VI: S. 520—524.— Noodlottiger echter werd voor het Christelijk *Jeruzalem* de overval van woeste horden, de Chowaresmiërs, die, door DSHINGISKAN uit hun vaderland verjaagd, in Syrië vielen, alles vermoordende en verwoestende. Een groot gedeelte der bewoners van *Jeruzalem* nam tijdig de vlugt naar *Joppe*, — het grooter gedeelte, dat nog eerst de verdediging had willen beproeven, viel, vlugtende, in de hinderlagen, en die terug gebleven waren, werden vermoord. De barbaren verwoestten de stad niet alleen, maar ook de kerk van het H. Graf, en dat Graf zelf. Dan trokken zij af naar Egypte,

welks Sultan hen in het land geroepen had. Met dezen streden zij bij *Gaza*, 18 Oct. 1244, tegen de vereenigde Christelijke en Muhammedaansche Syriërs. Het vereenigde leger bezweek en *Jeruzalem* werd weder eene bezitting der Muhammedanen. Zie WILKEN, a. w. VI: 630—652.

Bladz. 152, aanm. 120.

De geleerde Predikermonnik BROCARDUS, die ten jare 1283 in het H. Land was, doet de diepe verzonkenheid van hen kennen, die in dien tijd zich pelgrims noemden. Hij zegt, „is er ergens een kwaaddoener in Spanje, Frankrijk, Duitschland, Italië of andere Christelijke landen, die vrees heeft, dat hij van den regter naar verdienste mogt gestraft worden, — die neemt de vlugt en begeeft zich van daar. Hij scheept over naar het H. Land, voorwendende, dat hij daar boete wil doen voor de schelmstukken, die hij bedreef. Maar, daar gekomen zijnde, is hij wel van plaats, doch niet van imborst veranderd. Zoodanige zijn er tegenwoordig niet weinig in het H. Land. Met hunne van vuil besmette voeten betreden zij de heilige plaatsen. Door hun snood leven brengen zij te weeg, dat men Gods heiligdom veracht en dat het wordt overgegeven aan de versmaadheid." — Zijn werk, *Locorum Terrae sanctae exactissima descriptio*, werd voor de uitvinding der drukkunst niet alleen afgeschreven, maar ook omgewerkt. Gelijk men eeuwen te voren met het geschrift van ADAMNANUS had gehandeld, zoo deed men ook met dat van BROCARDUS. De eene voegde er iets bij, de andere liet er iets af. De zaken bragt men in eenen anderen stijl. Van daar, dat er zoo veel onderscheid is tusschen de verschillende edities van BROCARDUS. Men vergelijke slechts den BROCARDUS bij CANISIUS in den reeds aangehaalden *Thesaurus*, Tom. IV, pag. 9 — en dien, welken men vindt achter de uitgave van het *Onomasticon*, — en daarmede weder de Nederduitsche vertaling, die geplaatst is bij het *Woordenboek van* HALMA, *Leeuw.* 1717. Het boven aangehaalde vindt men in deze op blz. 450.

Bladz. 153, aanm. 121.

„Het spreekwoord *naar Jaffa gaan*," zegt BACHIENE, *Heilige Geographie*, II Deel, eerste stuk, blz. 725—, „gaat nog heden ten dage onder ons in zwang; waardoor men, willende beduiden, dat iemand eene *gevaarlijke reize* ondernomen heeft, gewoon is te zeggen: *hij is naar Jaffa.* Hoewel van deze togten naar *Jaffa*, ook nog een tweede spreekwoord, van eene andere beteekenisse, ontleend is, namelijk *in Jaffa liggen*, hetwelk zoo veel gezegd is, als uitrusten van eene moeijelijke reize, dewijl de bedevaartreizigers, als zij, na vele ongemakken op zee te hebben uitgestaan, te *Jaffa* belanden, aldaar plagten *uit te rusten.*" Men zie ook over dit spreekwoord RELAND, *Pallaestina illustrata*, p. 865.

Bladz. 154, aanm. 122.

De naam van den schrijver was eigenlijk JOHN MAUNDEVILLE; hij was, gelijk hij zegt aan het begin der reis, „geboren Ridder uit Engeland." Doch hij schreef zijnen naam gewoonlijk JOHANNES DE MONTEVILLA. MAUNDEVILLE was volle vijfendertig jaren op reis, van 1320—1355. Het jaar na zijne terugkomst schreef hij te *Luik* zijn werk in het Fransch en Italiaansch, dat weldra grooten opgang maakte. Hij verhaalt gaarne wonderbare dingen of die het schijnen te zijn, en hij doet het in eenen kernachtigen, levendigen stijl. Men vindt er eene Hoogd. vertaling van in het *Reyszbuch des heyligen Lands*, *Frankfurt* 1584, en aldaar van fol. 405—432 onder den titel: *Reysen und Wanderschaften durch das gelobte Landt, Indien und Persien des hocherfahrnen und weitfahrenden Doctors und Ritters aus Engeland.*

Bladz. 154, aanm. 123.

Men vindt het *Hodoëporicon ad Terram Sanctam* van hem in de meervermelde verzameling van CANISIUS, *Thes. Mon.* IV: pag. 331—357. Hij reisde ten jare 1336.

Bladz. 154, aanm. 124.

In het straks aangehaalde *Reyszbuch* treft men het verhaal zijner reizen aan, fol. 433—454. Het heeft daar het

opschrift: *Herrn* RUDOLPHS, *Kirchhernn zu Suchen in Westphalen, Reysz zum H. Land, sampt deutlicher Beschreibung desselbigen, auch anderer Landschaften und vornemer Ort, was da vom Jar* 1336 *bis in das Jar* 1350, *welche Zeit er daarin verblieben, zu sehen gewesen.* — Intusschen is het oorspronkelijke in de latijnsche taal geschreven, en de eerste drukken van hetzelve behooren tot de *incunabulen* of wiegekinderen der drukkunst. In het Latijn is de titel: *De terra sancta et itinere iherosolimitano et de statu ejus et aliis mirabilibus, quae in mari conspiciuntur, videlicet mediterraneo.* — Uit den hoogduitschen titel zoude men kunnen afleiden, dat LUDOLPHUS onafgebroken van 1336—1350, op die reis geweest ware. Dit is zoo niet. Zijne eerste reis was van 1336—1341; eene tweede volgde daarop in 1350. Zijn naam wordt op dien titel RUDOLPH gespeld; hij was LUDOLPH. — Van het werk bestaat ook eene oude Nederduitsche vertaling, die echter een weinig omgewerkt is. Men zie het onlangs uitgegeven stukje: *Ueber ältere Pilgerfahrten nach Jerusalem, mit besonderer Rücksicht auf* LUDOLF'S *von Suchem Reisebuch des heiligen Landes. Eine historisch-litterarische Abhandlung, nach Handschriften und alten Drucken,* von *Dr.* FERDINAND DEYCKS. *Münster*, 1848.

Bladz. 155, aanm. 125.

Over de reis van een gezelschap, dat uit *Würzburg* kwam, is in het *Reyszbuch* het volgende stuk, fol. 235*b*—250: *Warhafftige Beschreibung der Meerfahrt, so von den Gestrengen, Edlen und Ehrnvesten,* STEPHAN VON GUMPENBERG, FRIDRICH VON WOLFFSKEL, *und* HANS VON KAMERAW; *auch dem Ehrsamen* HANS STRIGEL *und* NICOLAS MAGERER, *beide Bürger zu Würtzburg, sampt vier Dienern, einem Koch, eim Mahler, eim Reuter, eim Schreiber und einem Caplan von Würtzburg, so* JOHANN EYSELFANER *geheissen, — im Winter ist volbracht worden. Wie sie mit Hülff des Almächtigen zum heyligen Grab, und fürters gen Damascon, da sanct* PAULUS *bekehrt worden, und andere Ende der Heidenschaft, gewest, und was für Angst, Not und Gefahr sie erlitten, auch Wun-*

ders gesehen und erfahren haben. Zij deden de reis ten jare 1449.

De reis van een ander gezelschap uit *Neurenberg*, vindt men beschreven in het voornoemde werk, fol. 349*b*—374*b*, onder het opschrift: *Verzeichnusz der Reysz zum Heiligen Land, und zum Berg Sinaï, und was an diesen Orten zu sehen. Alles trewlich an Tag geben, von den achtbaren und fürnemmen* JOHAN TUCHERN, *Bürgern zu Nürnberg, der obgemeldte Ort im Jar* 1479 *und* 1480 *durchreyset.* — Met TUCHER was SEBALD RIETER, zijn stadgenoot.

Nog eene andere vereeniging van reisgenooten vormde zich, van wier togt het *Reyszbuch* het verhaal geeft, fol. 122*b*—188. Het heeft den titel: *Eigentliche Beschreibung der hin und wider Fahrt zu dem heyligen Land gen Jerusalem von den Herrn* HANS WERLI VON ZIMBER, *und Hernn* HEINRICH VON STÖFFEL, *Herrn* HANS TRUCHSEFS VON WALDPURG *und Hernn* BERN VON RECHENBERG; *Und denn fürster durch die grosse Wüsten zu dem heyligen Berg Horeb und Synai; im Jar nach Christi geburt* 1483 *vorgenommen und folgends* 1484 *vollnbracht.* De reisgenoot FELIX FABER, die als Kapellaan bij het gezelschap zich bevond, vervaardigde de beschrijving. Het was zijne tweede reis. Reeds in het jaar 1480 was hij in het H. Land geweest. Het reiswerk was door FABER in het Latijn opgesteld en uitgegeven. Onlangs is het op nieuw in het licht gegeven door HASSLER onder den titel: *Fratris* FELICIS FABRI *Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti Peregrinationem edidit* CONRADUS DIETIRICUS HASSLER, *Stuttg.* 1843.

Bladz. 155, aanm. 126.

De reis van den Hertog van Meklenburg is, voor zoo ver ik weet, niet beschreven. Van haar wordt echter melding gemaakt in het *Reyszbuch*, fol. 358 en 352.

Bladz. 155, aanm. 127.

Onder den naam van den schrijver der reis is de Latijnsche uitgave: *Peregrinatio Hierosolymitana et montis Synai* BERNARDI DE BREYDENBACH, *Mogunt. Eccles. Decani, quam*

An. 1483 *una cum* JOANNE *Comite in Solms et* PHILIPPO DE BICKEN *milite peregit et diligentissime descripsit, addita simul viva praecipuorum Terrae S. et perigrinationis suae locorum imagine. Impressa Moguntiae, ao* 1486. Van deze reis bestonden er reeds vroeg Nederduitsche en Duitsche vertalingen. De Nederduitsche is in 1488 gedrukt, onder den titel: *Bevarde te Jherusalem en tot Sinte Katheryn door* BERNHARD VAN BREYDENBACH, *Deken ende Cameraer der kerken van Mens.* — De Hoogduitsche vertaling is: *Beschreibung der Reyse und Wallfahrt, so der wolgeborene Herr, Herr* JOHANN, *Graff zu Solms in Gesellschaft Herrn* BERNARDS VON BREYTENBACH, *Kämmerers und des hohen Stiffts zu Meintz Dechans, und Herrn* PHILIPSEN VON BICKEN *im Jar nach Christi Geburt* 1483 *vollnbracht, und solchs von ehrngemelten Herrn* VON BREYTENBACH *selbs schriftlich verfasset und an tag geben.* Men zie het *Reyszbuch*, fol. 50—122.

Bladz. 155, aanm. 128.

Graaf ENNO van Oostfriesland ondernam zijne pelgrimsreis, vergezeld wordende door VICTOR FREESE en FOLEF VON KNIPHAUSEN, ten jare 1489; hij volbragt haar gelukkig, doch vond kort daarop jammerlijk zijnen dood in het ijs. Men zie UBBO EMMIUS, *Rerum Fris. Historia,* libro XXX, pag. 458. — Graaf EDZARD, zijn broeder, vertrok kort daarna; VICTOR FREESE en HICKO *van Dornum* waren zijne medepelgrims. Ook hij mogt voorspoedig wederkeeren. Zie AMMIUS l. l. Gelijk zijn broeder, liet hij zich slaan tot Ridder van het H. Graf. Daarom voerde hij in zijn wapen boven den helm, aan wederzijde van de lelie, een kruis. — Er bestaat van hem eene afbeelding, waarbij hij is voorgesteld in het gewaad des pelgrims. Zie WIARDA, *Ostfriesische Geschichte*, II, S. 113.

Bladz. 155, aanm. 129.

Men vindt den togt der beide Heeren beschreven in het *Reyszbuch*, fol. 30*b*—49*b*. Hij werd gedaan in de jaren 1495 en 1496.

Bladz. 155, aanm. 130.

De titel zijner reis is: *Kurze summarische Beschreibung der Rheysz zum H. Grab, so der Durchleuchtige Hochgeborene Fürst und Herr, Herr* BUGISLAUS, *des namens der Zehend, Hertzog in Pommern, im Jhar* 1496 *angefangen und das folgende Jhar glücklich vollmbracht.* — *Reyszbuch*, fol. 47*b*—49*b*.

Bladz. 155, aanm. 131.

De Vlamingers deden de reis in de jaren 1481—1485. Het handschrift der beschrijving was in het Vlaamsch-Nederduitsch, doch werd eerst in het midden der zestiende eeuw uitgegeven; het is geschied onder den titel: *Voyage van* JOOS VAN GHISTELE, *te Ghend*, 1557. In 1572 was er eene tweede uitgave noodig. — Men is onlangs in België op die reizigers en hun werk teruggekomen. Een opstel er over vindt men in den *Messager des sciences et des arts de la Belgique*, *Gand*, 1836. Tom. IV, pag. 2.

Bladz. 156, aanm. 132.

Het aangehaalde in den tekst is uit de straks vermelde reis van VON ZIMBER, fol. 123.

Bladz. 157, aanm. 133.

Het werkje van VON BAUMGERTEN vindt men achter de Lat. uitgave van BREYDERBACH, *Neurenb.* 1594. Gelijktijdig met het werk van dezen, d. i. uit de jaren 1507 en 1508, is: GEORGII *Ephemeris, sive Diarium Peregrinationis Aegypti, Montis Sinaï, Terrae Sanctae et Syriae.* Men vindt het in PEZII *Thes. Anecdotorum. Tom.* II. P. III, p. 453. — Ook het stuk van ANSELMUS *Descriptio Terrae*, dat CANISIUS heeft opgenomen, a. w. Tom. IV, 770, is uit dien tijd. Eenige jaren later deed de Zwitser LUDWIG TSCHUDI zijne reis, in 1519 namelijk, die in 1606 te *St. Gallen* is uitgegeven. In 1522 gaf de togt van BARTHOLOMEUS DE SALIGNIACO stof tot het werk, dat hij schreef onder den titel: *Itinerarium Hierosolymitanum et Terrae S. Descriptio. Lugd. Segus.* 1526 en *Magdeb.* 1587.

Uit de Nederlanden gingen er in dien tijd velen ter pelgrimage. Er waren onder hen, die hunnen togt te boek stelden.

Zulk een reisverhaal is dat, hetwelk ten jare 1520 te *Kampen* werd uitgegeven, onder den titel: *Descriptio Hierosolymitani itineris, an.* 1520, *per D.* GERARDUM KUYNRETORFF, *Campensem et D.* PETRUM AENHOLT, *Priorem in Wolsende et* EDO ROMBES, *Consulem in Sneek peracti. Impressa Campis,* — alsmede: *Peregrinatio cum exacta descriptione Jerusalem et locorum Sanctorum, auctore S. Theol. Doct.* JOAN PASCHA, *Carmelita Mechliniense, quam An.* 1527 *perfecit, impressa Lovanii per* VILLAEUM, An. 1563. — Onder de onuitgegeven stukken behoort: de *Descriptio Jerusalem et Sanctorum locorum* JOHAN. HEUTERI, *praetoris Delphensis, qui An.* 1522 *una cum praedicto* SCHOREL *et M.* LAMBERTO VARICK *S. Theologiae Licenciato* et *S. Hyppoliti Delphensium pastore peregrinationem suam absolvit.*

Bladz. 157, aanm. 134.

BERNARDO AMICO was ten jare 1516 Vicarius van het H. Graf. Hij gaf uit: *Trattato delle piante e imagine de' sacri edifizi di Terra Santa, disegnati in Jerusalemme; Roma*, 1609; ook *Firenze*, 1620. Het is in folio. — De teekening van SCHOREL is onderschreven: *Delineatio civitatis Jerusalem, quam A.* 1521 D. JOHAN SCHOREL, *Cano. Ultrajectinus, idemque pictor solertissimus, ex oculari inspectione sedens in monte Oliveti, calamo ad vivum protraxit.* — Ook het werk van BORCULOO heeft platen, doch van anderen overgenomen. Het is uitgekomen te *Utrecht*, en getiteld: *Civitatis Jerusalem at Sacr. locorum universae Palestinae delinleatio et descriptio, per* HERMANNUM BORCULOO. *Impressa Ultrajecti*, An. 1538.

Deze stukken zijn met meer andere de bronnen geweest, waaruit ADRICHOMIUS zijn *Theatrum Terrae Sanctae* heeft zamengesteld. Hij deelt van die hulpbronnen eene lijst mede, die hij voor dit zijn werk geplaatst heeft. Men zie het opstel van N. C. KIST: CHRISTIANUS ADRICHOMIUS in het *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland, verzameld door* N. C. KIST *en* H. J. ROYAARDS, XVIII Deel, blz. 202—208.

Bladz. 159, aanm. 135.

De reisverhalen der pelgrims zijn vol van klagten over de moeijelijkheden, plagerijën en afpersingen, waaraan zij, die het H. Land bezochten, waren blootgesteld.

Bladz. 159, aanm. 136.

In het westen was *Rome* de plaats geweest, die bovenal bedevaartgangers trok. Gelijk *Jeruzalem*, wordt het gerekend te behooren tot de *Limina Apostolorum* „de verblijfplaats der Apostelen." Doch in de elfde eeuw scheen *Compostella* door de menigte der bedevaartgangers *Rome* naar de kroon te zullen steken. Men hield het er toch voor, dat het ligchaam van den Apostel JACOBUS of St. JACOB, dien men in het Spaansch *San* JAGO noemt, zich daar bevond, en geloofde, dat het vele mirakels deed.

Bladz. 160, aanm. 137.

Men zie de straks aangehaalde lijst in het *Archief*, blz. 207, 208. Ook het *Reyszbuch* maakt bij herhaling van Nederlandsche pelgrims uit dien tijd, zoo mannen als vrouwen, melding.

Bladz. 160, aanm. 138.

PIERRE BELON DU MONS, *Observations de plusieurs singularités, et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie. Paris*, 1554. Het werk is in kwarto en het *tweede* boek, hoofd 73—92 handelt over Palestina. Het is ook in het Latijn en Engelsch vertaald. De schrijver was een geneeskundige. Hij deed zijne reis in de jaren 1546—1549. — DE VILLAMONT reisde in het jaar 1589; zijn geschrift kwam uit onder den eenvoudigen titel: *Voyages*, te *Parijs*, 1600. Het werd meermalen herdrukt.

Bladz. 161, aanm. 139.

Hij noemt zich voor de eerste uitgave van zijn werk GIOVANNI ZUALLARDO, welk werk te *Rome* uitkwam, het jaar na zijne volbragte reis, of 1587, onder den titel: *Il devotissimo Viaggio di Gierusalemme.* Later heeft hij het nog eens onder handen genomen en merkelijk verbeterd. Hij schreef het nu in het Fransch en spelde zijnen naam JEAN

ZUALLART; de titel bleef de zelfde: *Très-dévot Voyage de Jérusalem.* Het kwam in dien vorm uit te *Antwerpen*, 1604. De eigenlijke Vlaamsche naam zal echter ZWALLARD zijn geweest, die verduitscht, voor de Duitsche editie, te *Keulen*, 1606, SCHWALLART is geworden.

Bladz. 161, aanm. 140.

De andere in den tekst vermelde reiziger veranderde zijnen naam, die KOOTWIJK was, in COTOVICUS. Hij was een Utrechtenaar, doch gaf zijn reiswerk te *Antwerpen* uit; hij deed het ten jare 1619, dus lang na zijnen togt, dien hij in 1598 en 1599 volbragt. Hij betitelde het *Itinerarium Hierosolymitanum et Syriacum.*

Bladz. 161, aanm. 141.

Het werk van FRANCISCUS QUARESMIUS, *Historica theologica et moralis Terrae Sanctae Elucidatio*, is in twee folio deelen uitgegeven te *Antwerpen*, 1639. De schrijver vertoefde vele jaren in het H. Land. Hij was er eerst van 1616—1625 als Monnik in het Latijnsche klooster; hij was er andermaal als *Guardiano* van 1627—1630. Hij schrijft met het doel, om de waarheid der traditie ten opzigte van de heilige plaatsen te bewijzen, en hij is zeer belangrijk, ten einde men wete, wat zij eigenlijk stelt. Oorspronkelijkheid kan men dus niet bij hem verwachten en men vindt ze ook bij hem in geenen deele. Men ziet, dat het werk volumineus, en ondervindt bij de lektuur, dat het langdradig is. — Als voorganger van hem kan men BONIFACIUS A RAGUSA aanmerken, de schrijver van het werkje *Liber de perenni cultu Terrae sanctae*, *Venetiis*, 1573.

Bladz. 161, aanm. 142.

BERNARDIN SURIUS was kort na QUARESMIUS Guardiaan van het klooster *St. Salvator* te *Jeruzalem.* Zijn geschrift *Le pieux Pélerin ou voyage de Jérusalem*, kwam ten jare 1666 uit.

Bladz. 161, aanm. 143.

MARIANO MORONE, *Terra Santa nuovamente illustrata*, *Piacenza*, 1669. Ook hij treedt in de voetstappen van QUARESMIUS, tot wiens latere opvolgers hij behoort. Hij leefde

als *Guardiano* van het H. Graf te *Jeruzalem* in de jaren 1651—1658, doch bevond zich, eer hij die betrekking aanvaardde, reeds aldaar.

Bladz. 161, aanm. 144.

ELECTUS ZWINNER was als Franciscaner Monnik drie keeren in het H. Land. Den laatsten keer ging hij in het jaar 1653 er henen van *Venetië* op reis. Zijn werk volgt de orde van QUARESMIUS, doch is veel korter en rijkelijk versierd met plaatwerk. Hij heeft het, ten jare 1664, uitgegeven onder den titel: *Blumenbuch des Heiligen Landes Palestinae; München*, in kwarto.

Bladz. 161, aanm. 145.

Eerst de tweede uitgave van zijn werk: *Le voyage de la Terre Sainte* verscheen met den vollen naam IO. DOUBDAN, *Parijs* 1661; de eerste, 1657, had slechts de initialen J. D. — CHATEAUBRIAND heeft in zijn later te vermelden werk hem vaak aangehaald, en inderdaad verdient hij lof.

Bladz. 161, aanm. 146.

A. MORISON, *Relation historique d'un Voyage au mont de Sinaï et à Jérusalem, Toulon* 1704. Het is dadelijk in het Hoogduitsch vertaald en ten zelfden jare, te *Hamburg*, uitgegeven. De reis werd gedaan in 1697 en 1698.

Bladz. 162, aanm. 147.

PIETRO DELLA VALLA is een der meest vermaarde reizigers uit de zeventiende eeuw. Zijne togten deed hij in de jaren 1614—1626. Zij strekten zich uit over het grootste gedeelte van Turkijë; hij was in Perzië en Indië. Hij gaf een werk uit onder den titel: *Viaggi descritti da lui medesimo in lettere famigliari.* Het zag te *Rome* het licht in drie deelen, kwarto, 1650—1653. Het werd in het Nederduitsch vertaald, *Amsterdam*, 1664, — in het Hoogduitsch en het Fransch. In de laatstgenoemde taal vindt men het in twee uitgaven, eene in kwarto, de andere in octavo. De laatste is gedrukt te *Parijs*, 1746, — onder den titel: *Voyages de* PIETRO DELLA VALLÉ, en bestaat uit *acht* deelen. Het is te betreuren, dat van deze groote ruimte slechts een klein

gedeelte voor het H. Land is afgezonderd. Het handelt over hetzelve in het *tweede* deel der laatstgezegde editie, pag. 1—121. De bijzonderheden, betreffende den Samaritaanschen Codex, dien hij te *Damascus* wist te verkrijgen, en die nu in de Parijzer Bibliotheek zich bevindt, kan men op pag. 128—131 lezen. Hij vertoont zich, in weerwil van al de luchtigheid en plaisanterie, die in zijn schrijven doorstralen, als een geloovig Roomsch-Katholijk bij de Heilige plaatsen. Hij was een geleerd en zeer geestig man, en het is waarlijk niet te verwonderen, dat zijn reiswerk zoo grooten bijval heeft gevonden.

Bladz. 162, aanm. 148.

Balthasar de Moncony is als natuur- en wiskundige bekend. Het dagboek zijner reis is door zijnen zoon aan het licht gebragt. Hij deed zijne reizen in de jaren 1646, 1647; het werk kwam eerst in 1665 uit; het bestaat uit drie deelen. In het *eerste* deel komt de reis voor door het H. Land.

Bladz. 162, aanm. 149.

Men heeft twee schrijvers van reiswerken, die den naam de Thevenot dragen. De eene Nic. Melchior de Thevenot gaf uit eene *Relation de divers voyages curieux*, *Paris*, 1664, welk werk is in folio, en uit *twee* deelen bestaat; het werd meermalen herdrukt. Deze de Thevenot is slechts uitgever der werken van andere reizigers, welke hij bijeen verzamelde. — De andere, welken ik in den tekst vermeldde, is Jean de Thevenot. De titel van zijn werk is, *Relation d'un voyage fait au Levant et des singularités particulières de l'Archipel, Constantinople et Terre Sainte. Rouen et Paris*, 1665. Hierop volgden nog andere reiswerken van hem, die allen zijn vereenigd in de *vijf* deelen *Voyages tant en Europe, qu'en Asie et Afrique*, *Paris*, 1689. Men heeft er eene Duitsche en Engelsche vertaling van. — In het *eerste* deel is de reis door Palestina.

Bladz. 162, aanm. 150.

d'Arvieux kwam in nog jeugdigen ouderdom, ten jare 1653, naar *Saïda* of *Sidon*, waar de Franschen in de zeven-

tiende eeuw eene factorij hadden. Hij bleef aldaar tot het jaar 1665. Hij keerde toen naar Frankrijk terug en bewees in buitenlandsche zendingen vele diensten aan zijn vaderland. In het jaar 1679 werd hij Consul te *Aleppo*; de Paus bood hem het Bisdom van *Babylon* aan, dat hij echter van de hand wees. Hij besloot zijn leven in zijn vaderland, ten jare 1702. Het meest bekend is hij door zijne *Voyage dans la Palestine, vers le Grand Emir, Chef des Arabes du désert, connus sous le nom de Bédouins, Paris*, 1717. — Dit opstel is in het Engelsch, Duitsch en Nederduitsch vertaald. De laatstgenoemde vertaling werd gegeven door G. KUIPERS, toen Predikant te *Nieuwerkerk aan den IJssel*, later Hoogleeraar te *Groningen*. Zij is met vele aanteekeningen vermeerderd en te *Utrecht* 1780 uitgekomen onder den titel: *Reis naar de Legerplaats van den Grooten Emir.* — Intusschen is dit niet het eenige reiswerk van D'ARVIEUX. Later werd nog uit zijne geleerde nalatenschap uitgegeven: *Mémoires du Chevalier* D'ARVIEUX, *contenants ses voyages à Constantinople, dans l'Asie, la Syrie, la Palestine*, e. c. LABAT verzamelde deze stukken, die zes deelen uitmaken. Zij zijn gedrukt te *Parijs*, 1735. In het tweede deel vindt men eene afdeeling, die over Palestina handelt.

Bladz. 162, aanm. 151.

LA ROQUE, *Voyage de Syrie et du Mont Liban, Paris*, 1722; ook *Amsterdam*, 1723.

Bladz. 162, aanm. 152.

CHATEAUBRIAND deelt in zijn later te vermelden werk deze bijzonderheid mede. Men zie de Nederduitsche vertaling, blz. 207.

Bladz. 162, aanm. 153.

Deze bijzonderheden zijn ontleend uit het adres van den Jeruzalemschen Procurator RIBEIRA, dat men vindt bij VOLNEY in diens straks te melden werk, tweede deel, blz. 295.

Bladz. 162, aanm. 154.

Het reiswerk van MARITI is in het Italiaansch gedrukt onder den titel: *Viaggi per l'isola di Cipro e per la Soria*

e Palestina. Het kwam uit te *Florence (Firenze)* in vijf deelen, 1769—1771. Er bestaat eene Hoogd. vertaling van, die echter eene willekeurige inkorting van het werk is; *Altenburg*, 1777. Het werd ook in het Fransch overgebragt.

Bladz. 163, aanm. 155.

CONSTANTIN FRANÇOIS DE CHASSEBOEUF VOLNEY ging, ten jare 1783, naar het Oosten, nadat hij op de studie der Medicijnen en de toenmalige Philosophie zich toegelegd, en de Oostersche talen beoefend had. Het beginsel, dat hem dreef, legt hij zelf open. „Het is in die landen, sprak ik tot mij zelven, dat de meeste denkbeelden, die ons bestieren, geboren zijn. Van daar zijn die godsdienstige gevoelens gekomen, die zoo veel invloed gehad hebben op onze algemeene en bijzondere zedekunde, op onze wetten, op onzen geheelen maatschappelijken staat. Het is dan belangrijk, de plaatsen te kennen, waar die denkbeelden hunnen oorsprong gekregen hebben, de gewoonten en zeden, waaruit zij zijn afgeleid, den geest en aard der volken, die dezelve hebben geheiligd. Het is belangrijk, na te gaan, tot hoe ver die geest, die zeden, die gewoonten veranderd of in stand gebleven zijn, — te onderzoeken, welke de invloed van de luchtstreek, de uitwerking der regeringsvorm, de oorzaken der eigendommelijkheden mogen wezen; in één woord, uit den tegenwoordigen staat op te maken, welke de staat in verledene tijden geweest zij." — Het werk, dat het resultaat was van die reis, die tot het jaar 1786 duurde, is bekend onder den titel *Voyage en Syrie*, *Paris* 1787. Het werd in vele talen overgebragt, en ook in de onze bestaat er eene overzetting van, die te *Leyden*, 1789, in twee deelen is uitgegeven. Uit de *Voorrede* voor haar, pag. VI en VII, is de bovenstaande aanhaling. — VOLNEY werd later in den stroom der revolutie getrokken en medegesleept. Hij kwam tot het uiterste der Fransche ligtzinnige en frivole denkwijs, zoo wel in het zedelijke als godsdienstige. Men zie wat ik over hem, zoo als hij zich bepaaldelijk in zijn werk *Les ruines* heeft doen kennen, heb

geschreven in mijne *Verdediging van Bijbel en Openbaring*, Eerste Deel, of *Geschiedenis der Bijbelbestrijding*, blz. 270.

Bladz. 163, aanm. 156.

Ten einde het in den tekst gezegde te staven, schrijf ik de bedoelde plaats uit LUTHER'S *Werke*, *Jena* 1685, II Th., fol. 43*b*, hier ter neder: „*Ich hab offt in diesen Landen, als ich ein Kind war, ein Prophecey gehört,* „*Keiser* FRIDRICH *würde das Heilige Grab erlösen.*" *Und wie denn der Propheceien Art und Natur ist, dass sie ehe erfüllet denn verstanden werden, so sehen sie allzeit anders wo hin, denn die Wort für die Welt lauten. Also deucht mich auch, dass diese Prophecey, in diesem unsern Fürsten Hertzog* FRIDRICHEN *zu Sachssen erfüllet sey. Denn was können wir für ein ander Heilig Grab verstehen, denn die Heilige Schrift, darinne die Wahrheit Christi, durch die Papisten getödtet, ist begraben gelegen, welchs die Böttel, das ist, die Bettelorden und Ketzermeister, behüt und bewart haben, dass kein Jünger Christi käme und stele sie? Denn nach dem Grab, da der Herr in gelegen hat, welches die Saracen inne haben, fragt Gott gleich so viel, als nach allen Küen von Schweitz.*"

Bladz. 165, aanm. 157.

De namen van deze pelgrims zijn: CHRISTOFF VON BAPPENHEIM, *des Reichs Marschall*, — CHRISTOFF VON LAUENBERG, — ADAM VON THÖRINGEN ZUM STEIN, — CHRISTOFF VEIT VON REINECK, — EBERHART VON BELLERSHEIM, — JACOB WORMSER, *der ältere*, — BERNHARD VON THÜNGEN, — MARX VON THÜNGEN, — MEINHART VON SCHÖNBERG, — JOHAN BRENDEL VON HOMBURG, — WOLLF HUBER, en HIERONYMUS THÜNGER, alsmede HENRICH HERMAN SCHUTZSPÄR, — WILLEKEN VON EYTERS, *ein Niederländischer Edelmann.* Men zie *Eigentliche Beschreibung der Aussreysung und Heimfahrt des Edlen und vesten* JACOB WORMBSERS, *wie er im Jar* 1561 *naher den H. Land und den Berg Synaï abgereiset und im folgenden Jar wider zu Hausz kommen.* Het reisverhaal van dezen Protestant en zijn gezelschap vindt men in het meervermelde *Reyszbuch*, fol. 213—235.

Bladz. 165, aanm. 158.

Men zie het stuk in het *Reyszbuch*, fol. 375—399: *Kurtzer und wahrhafftiger Bericht, von der Reysz aus Venedig nach Jerusalem von dannen in Egypten, auf den Berg Sinai, Altkayr, Alexandria und folgends widerumb zu Venedig, vollbracht und beschrieben durch* JOH. HELFFRICH, *jetzo Bürger in Leipzig.* De twijfelingen openbaren zich in uitdrukkingen, als b. v. „Sie haben uns geweiset ein Stück Holz, welches *soll seyn* ein Stück vom Creutz CHRISTI." — „Sie zeygten uns ein Stück von einer rothen Marmelsteinen Seulen, das *soll seyn* von der Seulen an welcher CHRISTUS ist gegeisselt werden." Zoo is het door het geheele reisverhaal.

Bladz. 165, aanm. 159.

Men leze het reisverhaal in het *Reyszbuch*, fol. 250*b*—273, onder den titel: *Gründliche Beschreibung der Wallfahrt nach dem Heiligen Land der Gestrengen Edlen Ehrenvesten* MELCHIORS VON SEYDLITZ, — WOLFFEN VON OPPERSDORFF, — NICOLAUS VON REIDBURG — *und* MORITZ VON ALTMANSHAUSEN. De mishandeling, dit gezelschap aangedaan, had haren grond in den onverstandigen overval der kustbewoners door de Maltheser Ridders. Dat echter de ongelukkige pelgrims niet tijdige en krachtige hulp door de Latijnsche Geestelijkheid ontvingen, kwam daarvan, dat men hen voor Protestanten hield, hoedanige zij ook inderdaad waren. Men zie b. v. fol. 258*b* en 259. Op de laatstgenoemde folio verhalen zij, dat de Guardiaan heeft gezegd: *Er sehe, dass wir gottlose Leute weren, derwegen Gott über uns erzürnet, und wenn er wüste, welche unter uns Lutherisch weren, wolte er darzu helffen, dass dieselben verbrandt müsten werden.*"

Bladz. 166, aanm. 160.

Beschreibung der Reysz LEONARDI RAUCHWOLFFEN, *der Artzney Doctorn und bestellten Medici zu Augspurg, so er vor dieser Zeit gegen Aufgang in die Morgenländer, fürnemlich Syriam, Judeam, Arabiam, Mesopotamiam, Babyloniam, Assyriam, Armeniam* e. c. *nit one geringe Mühe und grosse Gefahr, selbst*

vollbracht. Men vindt dit stuk in het *Reyszbuch*, fol. 276—349. Het werk is in drie deelen gesplitst. In het laatste gedeelte van het tweede handelt de schrijver over Fenicië en het H. Land. De uitgave, *Laugingen*, 1583, bevat nog een vierde deel, waarin botanische opmerkingen. Hij reisde in de jaren 1573—1576.

Bladz. 166, aanm. 161.

Hij was een Tubinger Godgeleerde. Zijne reis is uitgegeven onder den titel: *Beschreibung der Reysz aus Tübingen nach Constantinopel und Jerusalem, Nürnberg*, 1608. Het werk beleefde binnen korten tijd de vijfde editie.

Bladz. 166, aanm. 162.

W. LITHGOW, *Discourse of a Peregrination from Scotland to the most famous Kingdoms in Europa, Asia and Africa. Lond.* 1632. Dit werk is ook in het Nederduitsch vertaald, *Amst.* 1652. Hij reisde in de jaren 1609—1627. — G. SANDY, *Travailes, containing a History of the Turkish Empire, a Description of the Holy Land, with fifty graven Maps and Figures. Lond.* 1615. Eene Hollandsche vertaling kwam in 1645 te *Amsterdam* uit. Ook in het Hoogduitsch is het werk overgebragt. — HENRY TIMBERTAKE, *a true and strange discourse of the travels of the English Pilgrims towards Jerusalem, Gaza and Grand Cairo, Lond.* 1616. Het jaar 1616 was dat der reis.

Bladz. 166, aanm. 163.

MAUNDRELL deed tegen Paschen van het jaar 1698 deze reis. Hij zegt: „dat hij met veertien uit de Engelsche Faktorij te *Aleppo* langs de zee uittoog, en, verscheidene plaatsen, door onzes gezegenden Heilands leven en dood vereeuwigd, gezien hebbende, hij over *Damaskus* weder terug keerde. Men zie de opdragt van zijn werk aan den Bisschop van *Rochester.* Het werk, in het Engelsch uitgegeven onder den titel: *Journey from Aleppo to Jerusalem at Easter* 1698 en te *Oxford* 1703, is in andere talen en ook in het Hollandsch overgebragt; men vindt het als Bijvoegsel achter het *Geographisch Woordenboek van het Land Kanaän*,

bij HALMA, *Leeuwarden*, 1717, geplaatst. In het voorberigt aan den lezer zegt de vertaler, „dat het stuk geschikt was, om als een vervolg op SANDY's reis te dienen en dat er overal oprechtigheid, fijn oordeel en volmaakte kennis in de oudheid in doorstraalt." — Het werk van MAUNDRELL is in onze eeuw op nieuw bewerkt en alzoo uitgegeven door onzen verdienstelijken J. A. OOSTKAMP, onder den titel: *Een reisje van elf weken en vijf dagen van Aleppo naar Jeruzalem door* HENDRIK MAUNDRELL. *Met platen. Groningen*, 1831.

Bladz. 167, aanm. 164.

JACOBUS GOLIUS vergezelde ten jare 1622 een gezantschap van de Staten der Republiek naar Marokko; hij doorreisde vervolgens, na zijne benoeming tot Hoogleeraar in de Arabische taal, van 1625—1629, de Levant, Syrië en Turkijë.

Bladz. 167, aanm. 165.

Reizen van CORNELIS DE BRUYN, *door de vermaardste Deelen van Klein-Asia, de Eilanden Scio, Rhodus, Cyprus, Metileno, Stanchio e. c. mitsgaders de voornaamste steden van Aegypten, Syrien en Palestina, verrijkt met meer als* 200 *kopere konstplaten. — Alles door den Autheur selfs na het leven afgetekend. Tot Delft*, 1698. — Het werk is ook in het Fransch vertaald: „*Voyage au Levant* etc., *Paris*, 1714 en 1725. Het heeft het folio formaat. — Men moet dit reiswerk van het andere onderscheiden, de *Reizen over Moskovië door Persië en Indië*, *Amst.* 1711.

Bladz. 167, aanm. 166.

Het werk werd in het Hoogduitsch uitgegeven: HEINRICH MYRIKE's *Reise von Constantinopel nach Jerusalem und dem Lande Kanaan; mit Anmerkungen von* J. H. REITZ, *Osnabrück*, 1714. Eerst ten jare 1725 kwam het uit in het Nederduitsch, te *Rotterdam*.

Bladz. 167, aanm. 167.

De reizen van den Leidschen Hoogleeraar JOHANNES HEYMAN zijn gedaan in de jaren 1700—1709, — die van VAN EGMOND VAN DER NYENBURG in de jaren 1720—1723. De aanteekeningen van den laatstgenoemden rei-

ziger kwamen in handen van den zoon des eerstvermelden, JOH. WILH. HEYMAN. In plaats, dat deze de eigenhandige stukken zoude geven, zoo als zij nagelaten waren door de schrijvers, nam hij de vrijheid, het een met het ander te vermengen. „Toen hij bemerkte," — men zie de voorafspraak van den uitgever, — „dat zij beide, hoewel op verschillende tijden, bijna een en den zelfden cours of weg in hunne reizen door Klein-Azien, Palestina, Syrien, Egypten e. z. v. gehouden hadden — besloot hij beide, als in één te smelten en het voornaamste en merkwaardigste uit te kippen, zoo nochtans, dat alles uit beider handschriften in een goede order, zoo veel doenlijk was, op elkander volge, en waartoe hij dan niet beter wiste uit te kiezen, dan dezelve bij wijze van Brieven zaam te stellen, vermits dus alles gevoegelijk konde ingelast en daar het behoorde geplaatst worden, hoewel zulks hem geen geringe moeite gekost heeft." Indien de uitgever zich deze moeite gespaard had, zoude hij het publiek nog meer aan zich verpligt hebben, dan hij nu gedaan heeft. — Het werk is uitgegeven te *Leyden*, 1757: *Reize door een gedeelte van Europa, Klein-Azien, verscheidene Eilanden van Archipel, Syrien, Palestina, Aegypten, den berg Sinaï e. z. v. in den beginne van deze eeuw gedaan door wijlen* JOHAN AEGIDIUS VAN EGMOND VAN DER NYENBURG *en* JOHANNES HEYMAN: Twee deelen, in kwarto. — Het is ook in het Engelsch overgebragt, *Lond.* 1759.

Bladz. 167, aanm. 168.

CHARLES THOMPSON, *Travels containing his observations on France, Italy, Turkey, Holy Land c. c. Dublin*, 1744, 4 vol. en *London*, 1748, 3 vol. Van het deel, dat over Palestina handelt, bestaat eene Duitsche vertaling, die men vinden kan in de *Sammlung von Erleuterungsschriften und Zusätsen zur allgemeine Welthistorie, herausgegeben von* S. J. BAUMGARTEN, I Theil, *Halle*, 1747.

Bladz. 168, aanm. 169.

THOMAS SHAW, *Travels, or observations, relating to several*

parts of Barbary and the Levant, *Lond.* 1738, 1757 in *folio* en nog in 1808 te *Edinburg* in *octavo*. Er bestaan Fransche en Hoogduitsche vertalingen van. De Nederduitsche is uitgekomen te *Amsterdam*, 1780. Zij werd vervaardigd door P. BODDAERT, die daarbij veel hulp genoot van drie geleerden, SEBALDUS RAU, CHRISTOPH SAXE en MEINHARD TYDEMAN; deze, zijnde alle drie Hoogleeraren te *Leyden*, hebben er vele ophelderende, verbeterende en wetenswaardige aanmerkingen bijgevoegd. Men zie het voorberigt des vertalers. Het werk is geopend met eene zeer lezenswaardige Voorrede van den Hoogleeraar M. TYDEMAN.

Bladz. 168, aanm. 170.

RICHARD POCOCKE, *Description of the East, and some other countries*, II Vol., 3 Parts, *Lond.* 1743—1748 in folio en later 1770 in kwarto. Het werk is in het Duitsch uitgegeven, *Erlangen*, 1754 en later, herzien zijnde door BREYER, 1771. In *Parijs* kwam, 1772, eene Fransche vertaling uit. De Nederduitsche is gegeven door den Heer ERNST WILLEM CRAMERUS. Deze onvermoeid werkzame Geleerde heeft, bij wijze van aanteekening, belangrijke opmerkingen medegedeeld, die aan den voet der bladzijden zijn geplaatst. RUTGER SCHUTTE schreef eene voorrede bij deze vertaling en besloot haar met *Verhandelingen over de Reizen der Israeliten in de Woestijn*. Het werk kwam hier te lande uit in de jaren 1777—1786.

Bladz. 168, aanm. 171.

WILLIAM GEORGE BROWNE, *Travels in Afrika, Egypt and Syria*, *Lond.* 1799. Twee jaren later zag men er eene Hoogduitsche vertaling van, die te *Berlijn* is uitgegeven.

Bladz. 168, aanm. 172.

LINNÉUS heeft een kort levensberigt van HASSELQUIST geschreven, hetwelk geplaatst is voor het nagelaten werk van dezen. Dit is getiteld *Iter Palaestinum : eller resa til Heliga Landet*, *Stockholm*, 1757. — Het bestaat uit twee deelen. Het is in het Hoogduitsch vertaald, *Rostok*, 1762, — in het Engelsch 1766, — in het Fransch 1769 en in het Ne-

derduitsch 1771. De titel is Dr. FREDERIK HASSELQUIST, *Reize naar Palestina of het H. Land, in het licht gegeven door den beroemden Hoogleeraar* CAR. LINNAEUS, *Amsterdam*. Uit het levensberigt ziet men, dat HASSELQUIST in 1722 geboren is, in 1749 op reis ging, en, na in de streken van *Smyrna* en vervolgens in die van *Kaïro* vertoefd te hebben, in 1751 in het H. Land kwam, van waar hij naar *Smyrna* wederkeerde en aldaar in 1752 overleed.

Bladz. 168, aanm. 173.

Reise nach dem gelobten Lande, Aegypten, Syriën und Mesopotamiën, Altona, 1741. De reis was in de jaren 1737, 1738 gedaan. Zij is later te *Halle* bij herhaling uitgegeven. De Nederlandsche vertaling is naar den derden druk; zij zag ten jare 1776 het licht. Zij is, gelijk het oorspronkelijke, in twee deelen.

Bladz. 169, aanm. 174.

Leitungen des Höchsten auf den Reisen durch Europa, Asia und Afrika, Halle, 1771—1775. Het zijn vijf deelen; het laatste handelt over Palestina. Men vindt eene beoordeling van dit werk bij MICHAELIS, *Orientalische Bibliothek*, VIII Th., S.124—143; X Th. S. 59—97, en een uittreksel uit het deel, het H. Land betreffende, in de *Sammlung orientalischer Reisen, durch Prof.* PAULUS, Th. VI en VII. De hand van den Professor heeft het van het kaf, dat er menigvuldig was, gezuiverd.

Bladz. 169, aanm. 175.

Men heeft van NIEBUHR twee reiswerken. Het eene is zijne *Beschreibung von Arabiën, Kopenhagen*, 1772; het andere: *Reisbeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern, II Bände, Kopenhagen*, 1774—1778. Zestig jaren later is een derde deel verschenen: C. NIEBUHR'S *Reisen durch Syrien und Palestina nach Cypren. Mit* NIEBUHR'S *astronomischen Beobachtungen und kleinern Abhandlungen, herausgegeben von* J. N. GLOYER *und* J. OLSHAUSER, *Hamburg*, 1837. De werken van NIEBUHR zijn in het Fransch, Engelsch en Nederduitsch vertaald; het eene *Beschrijving van Arabië, Amsterdam*, 1774, het andere *Reize naar Arabië*, II deelen, *Amsterdam*, 1780.

Bladz. 170, aanm. 176.

Hij was slechts zeventien dagen in het H. Land. Het gedeelte van zijn reiswerk op Palestina betrekking hebbende, is mede opgenomen in de Nederduitsche vertaling van het werk van JOLIFFE. De titel der geschriften van CLARKE is: *Travels in various countries of Europa, Asia and Africa, London*, 1811, 5 Vol. in quarto.

Bladz. 171, aanm. 177.

SEETZEN was uit het Jeversche, waar hij ten jare 1767 te *Sophiengrode* werd geboren. Hij beoefende aan de Hoogeschool te *Göttingen* de Medische- en Natuurwetenschappen. In het jaar 1802 ging hij op reis, het plan hebbende, om, van Arabië uit, in het hart van Afrika te dringen. Hij kwam ten jare 1803 in *Aleppo;* in 1805 te *Damaskus.* In het jaar 1806 doorzocht hij de streken van den Libanon en de Doode Zee. In 1807 was hij te *Kaïro,* waar hij twee jaren vertoefde. In 1809 begaf hij zich op reis naar *Mekka.* In 1810 drong hij in *Jemen*, kwam te *Aden* en van daar naar *Mokka.* In 1811 bezweek hij in de nabijheid van *Taes*, denkelijk door vergif. — Gelukkig, dat hij in zijne brieven naar Europa mededeeling deed van zijne ontdekkingen. Deze stukken werden dadelijk geplaatst in een werk, dat in dien tijd, als periodiek werk, verscheen, in ZACH's *Monatlicher Correspondenz;* bepaaldelijk in de deelen XVII, XVIII, XXVI en XXVII. In Engeland heeft men het hoofdgedeelte van zijne onderzoekingen betrekkelijk Palestina bijeengebragt in het geschrift: *A brief account of the countries, adjoining the Lake of Tiberias, the Jordan and Dead Sea, Lond.* 1813. — Intusschen is men zoo gelukkig geweest, de handschriften van den overledene wéder in handen te krijgen; zij berusten bij den Hoogleeraar KRUSE te *Dorpat*, die sedert jaren het publiek op de uitgave doet wachten. Volgens mededeelingen door Professor RITTER aan ROBINSON, bestaan zij uit de volgende stukken: I Reis van *Aleppo* naar *Damaskus*; II Reis door Hauran; III Reis naar *Damaskus* door den Antilibanon en Libanon naar *Baalbek*, *Tripolis* en te-

rug; IV Berigt over de Arab. Litteratuur en Manuscripten, en een glossarium van ongewone Arabische woorden; V Reis van *Damaskus* naar *Tiberias;* dan door Ajlun en Belka naar *Kerak*, en, om het zuidelijk eind der Doode Zee, naar *Jeruzalem;* VI Dagboek over het verblijf in *Jeruzalem* en over eene reis naar *Jaffa*, *Akka*, *Sur*, *Nazareth* en weder terug naar *Jeruzalem;* VII Reis om de Doode Zee en terug naar *Jeruzalem;* VIII Reis van *Jeruzalem* naar *Hebron* en door de Woestijn naar den Sinaï; IX Reis van den Sinaï naar *Kaïro.* — Deze stukken heeft de overledene gedurende zijn verblijf te *Kaïro* uitgewerkt.

Bladz. 171, aanm. 178.

BURCKHARDT reisde in de jaren 1809—1816. Hij stierf te *Kaïro* 1817, denkelijk aan vergif. Zijn werk kwam eerst in het Engelsch uit onder den titel: *Travels in Syria and the Holy Land*, *London*, 1822. Eene Duitsche vertaling met belangrijke aanmerkingen gaf Professor W. GESENIUS, *Weimar*, 1823, 1824. 2 *Bände.*

Bladz. 171, aanm. 179.

ALI BEY, *Travels in Marocco—Egypt*, *Arabia*, *Syria. Lond.* 1816; 2 vol. Hij reisde in de jaren 1803—1807. In het tweede deel komt, pag. 140—259, Palestina voor.

Bladz. 171, aanm. 180.

O. VON RICHTER, *Wallfahrten im Morgenlande*, *herausgegeben von* J. P. G. EWERS, *Berlin*, 1822. De schrijver, die ten jare 1814 op reis ging, kwam in 1815 in het H. Land, wendde zich in 1816 weder naar Klein-Azië en stierf te *Smyrna* het zelfde jaar, in nog zeer jeugdigen ouderdom. Hij was ten jare 1792 in de nabijheid van *Dorpat* geboren.

Bladz. 172, aanm. 181.

J. H. MAYR, die van 1812—1813 reisde, heeft een verhaal uitgegeven van zijnen togt onder den titel: *Schicksale eines Schweizers während seiner Reise nach Jerusalem*, *St. Gallen*, 1820—1821. Op blz. 301—432 vindt men het geen over het H. Land handelt. — De andere E. CH. DÖBEL deed eenen togt door Wallachiën naar *Konstantinopel* en over

Alexandrië naar den *Sinaï*. Van daar terugkeerende naar Egypte, stak hij over naar het H. Land. Een groot gedeelte van het tweede deel zijns werks handelt over Palestina. Over zijne togten is geschreven: *Des Wagengesellen* E. CH. DÖBEL *Wanderungen im Morgenlande, herausgegeben von* LUDWIG STERCH, 1848.

De naam van den Engelschen reiziger HENNICKER is tusschen deze beide Duitsche reizigers verdwaald; men leze hem, vier regels verder, na dien van LEGH.

Bladz. 172, aanm. 182.

T. R. JOLIFFE, *Lettres from Palestine, Syria and Egypt*, 2 vol. *London*, 1819, 1822. Van het werk verscheen ook eene Fransche overzetting. De Hoogduitsche vertaling is van BERGK, *Leipzig* 1821. Zij heeft boven het oorspronkelijke zoowel als boven de Fransche vertaling door aanmerkingen en bijvoegsels eenen niet weinig beteekenenden voorrang verkregen. Deze bijvoegsels zijn ontleend uit de reizen van DE FORBIN en BELZONI. De geleerde ROSENMÜLLER schreef er eene voorrede bij. — Dit Duitsche werk is in onze taal overgebragt onder den titel: *Reis in Palestina, Syrië en Egypte, gedaan in het jaar* 1817, *door* T. R. JOLIFFE, *met vele bijvoegselen en ophelderingen uit de nieuwste uitlandsche reisbeschrijvingen verrijkt, en ingerigt tot een nuttig gebruik voor Bijbellezers. Met eene voorrede van* E. F. K. ROSENMÜLLER. *Twee deelen. Amsterdam*, 1822. — De reis van JOLIFFE werd ten jare 1817 gedaan.

H. LIGHT, *Travels in Egypt, Holy Land e. c. London*, 1818. Hij reisde in het jaar 1814. Men zie pag. 140—208 over Palestina.

WILLIAM TURNER, *Journal of a Tour in the Levant, London*, 1820, 3 vol. In het *tweede* Deel, blz. 54—294, vindt men hetgeen over het H. Land handelt. Hij reisde ten jare 1815.

THOMAS LEGH (niet LIGH) *Excursion from Jerusalem to Wady Musa.* Het is opgenomen in het werk van MACMICHAEL, *Journey from Moscow te Constantinople, Lond.* 1819. Hij deed den togt in het jaar 1818.

Men zoude bij hem nog kunnen voegen: WILLIAM JOWETT, *Christian Researches in Syria and the Holy Land.* De reis geschiedde in het jaar 1823 en het verhaal is in 1825 te *Londen* gedrukt.

F. HENNICKER, *Notes during a visit te Egypt, Mount Sinai and Jerusalem, London*, 1823. De schrijver reisde in de jaren 1820, 1821.

Bladz. 172, aanm. 183.

J. S. BUCKINGHAM, *Travels in Palestine through the countries of Bashan and Gilead east of the river Jordan, including a visit to the cities of Gerasa and Gamala, in the Decapolis, London*, 1822. Hierbij voege men: *Travels among the Arab Tribes inhabiting East of Syria and Palestine including a Journey from Nazareth to the montains beyoud the Dead Sea* e. c. *With an Appendix* e. c., *Lond.* 1825. Beide werken vindt men vereenigd in de Hoogduitsche uitgave: *Reisen durch Syrien und Palestina, von* J. S. BUCKINGHAM, *Weimar*, 1827, 2 *Theile.*— De Duitsche uitgave wordt voorafgegaan door een opstel van de vertalers, waarin zij den inhoud van de beide oorspronkelijke werken en een levensberigt van den reiziger mededeelen; ook geven zij eene beoordeeling van des mans arbeid. Zij merken op, dat de stijl veel te wenschen overlaat en de voorstelling langdradig is. Zij herinneren er aan, dat het den schrijver ontbreekt aan kundigheden, bepaaldelijk van geschiedenis en oudheid, niettegenstaande hij die voorwendt te bezitten. Maar ook het goede en leerzame, dat er in zijn reiswerk is, wordt niet verzwegen. De reis van BUCKINGHAM liep veelal door weinig of niet bezochte streken, en hij is zeer naauwkeurig in het opnemen van bouwkundige werken, alsmede van terreinen. Daarom hebben de Duitsche bewerkers het foutive weggelaten of verbeterd en het goede behouden.

Bladz. 172, aanm. 184.

Travels in Egypt and Nubia, Syria, and the Holy Land; including a Journey round the Dead See, and through the country east of the Jordan. By the hon. CHARLES LEONARD

IRBY *and* JAMES MANGLES, *Commanders in the Royal Nav.* — *Lond.* 1823. Het werk was, gelijk ook op den titel staat, „*printed for private Distribution,*" en dus slechts in handen van enkelen. Intusschen is er voor een paar jaren eene kleine uitgave van in het licht gegeven, *Londen*, 1847. De drie eerste hoofddeelen handelen over Egypte en Arabië, de drie volgende over Syrie, de beide laatste over den toer naar *Petra* en de Doode Zee.

Bladz. 173, aanm. 185.

Men vindt bij het groote Fransche werk over Egypte eene verzameling van zeven en veertig bladen, die den titel hebben: *Carte topographique de l'Egypte et de plusieurs pays limitrophes, levée pendant l'expédition de l'armée Française, construite par* JACOTIN, *Colonel au corps royal des Ingénieurs géographes militaires.* — De *vijf* laatste kaartbladen zijn opnemingen van terrein, dat tot Palestina behoort.

Bladz. 173, aanm. 186.

Itinéraire de Paris à Jérusalem, Paris, 1811, 3 Vol. Eene Hoogd. vertaling kwam in het jaar 1812 te *Leipzig* uit. De Nederduitsche viel in de handen van onzen geleerden en verdienstelijken N. G. VAN KAMPEN, en is uitgegeven onder den titel: *Reize van Parijs naar Jeruzalem en terug door Egypte, Barbarijen en Spanje door* F. A. DE CHATEAUBRIAND *Dordrecht*, 1811. VAN KAMPEN had reeds het *Génie du Christianisme* van den zelfden schrijver voor het Nederlandsch publiek bewerkt en onder den eenigzins veranderden naam *Schoonheden des Christendoms* in het licht gegeven. De vertaler zegt in het voorberigt tot dit reiswerk: „Ik heb mij niet overal aan den droogen letter van het oorspronkelijke gehouden, maar zoo veel mogelijk in den geest des schrijvers zoeken in te dringen. Echter heb ik denzelven op sommige plaatsen, waar hij aan zijne verbeelding, mijns inziens, te ruim den teugel vierde, een weinig besnoeid en sommige misstellingen in enkelde Nooten verbeterd. Ook eenige plaatsen, waar de Schrijver van zijne personele omstandigheden buiten noodzake gewaagde, en die mij voor ons publiek

minder belangrijk voorkwamen, dan voor 't geen de Schrijver beoogde, heb ik of verkort of geheel weggelaten. Om ook het werk niet te zeer in prijs en uitgebreidheid te doen uitdijen, zijn verscheidene min noodzakelijke bijlagen achter het derde deel weggelaten, zoodat de *Nederduitsche* uitgave, in plaats van in drie, gelijk de *Fransche*, in *twee* deelen volledig zal zijn, waarvan het eerste des Schrijvers reize door het eigenlijk en *Aziatische Griekenland*, het tweede die door het *Joodsche Land*, *Egypte* en *Afrika* zal besluiten. Tot gemak der lezers is de vertaling in Hoofdstukken verdeeld, welke het origineel niet heeft." — Men zie het voorberigt VIII en IX.

Bladz. 173, aanm. 187.

LE COMTE DE FORBIN, *Voyage dans le Levant en* 1817 *et* 1818, *Paris*, 1819. Het werd ook zonder het plaatwerk in octavo uitgegeven, terwijl de oorspronkelijke editie in folio is. — In de straks reeds vermelde vertaling van JOLIFFE is de hoofdinhoud er van opgenomen. Intusschen kwam er ook eene Nederduitsche vertaling van het geheel uit.

Bladz. 173, aanm. 188.

Voyage de l'Arabie Petrée par DE LABORDE et LINANT, *Paris*, 1830—1834. Hierop is gevolgd *Voyage de la Syrie par* ALEXANDRE DE LABORDE, BECKER, HALL, *et* LEON DE LABORDE, *redigé et publié par* LEON DE LABORDE. *Paris*, 1837.

Bladz. 174, aanm. 189.

Correspondance d'Orient, 1830—1831, par M. MICHAUD et M. POUJOULAT. 7 Tomes, *Paris*, 1834. *La Haye*, 1835.

Bladz. 174, aanm. 190.

A. DALDINI, *Viaggio di Terra Santa. Milano*, 1830.

Bladz. 174, aanm. 191.

Reise in die Gegend zwischen Alexandrien und Parätonium, die libysche Wüste, Siwa, Egypten, Palestina und Syrien, in den Jahren 1820, 1821, *von* Dr. JOH. MART. AUGUSTIN SCHOLZ, *Leipzig und Soran*, 1822. SCHOLZ ondernam de reis in een gezelschap van Geleerden. Het hoofddoel, het oude Cyrenische terrein op te nemen, werd niet bereikt.

Bladz. 175, aanm. 192.

EDWARD HOGG, *Visit to Alexandria, Damascus and Jerusalem, London* 1835, 2 Vol. — Hij was er in de jaren 1832 en 1833.

SPENCE HARDY, *Notices of the Holy Land.* Hij reisde in het jaar 1833; zijn reiswerk kwam in 1835, te *London*, uit.

C. B. ELLIOT, *Travels in the great Empires of Austria, Russia and Turkey*, 2 vol. 1838. Hij was ten jare 1836 in het H. Land; men zie het *tweede* deel.

VERE MONRO, *A Summer ramble in Syria;* 2 vol., *London*, 1835. Hij deed de reis in het jaar 1833.

J. D. PAXTON, *Letters on Palestina and Egypt, written during a residence there in the years* 1836—1838, *London*, 1839. — Ook hij is een Engelsch Geestelijke.

Lord LINDSAY, *Letters on Egypt, Edom and the Holy Land.* Hij reisde in 1837. Zijn werk werd in twee deeltjes reeds het volgende jaar uitgegeven.

Lands Classical and Sacred. Bij Lord NUGENT. *In two volumes, London*, 1845. Hiervan is het volgende jaar eene editie in klein formaat gegeven, waaruit het derde hoofddeel, hetwelk over den politieken staat van Griekenland ten jare 1843 handelde, werd weggelaten. Ik heb den schrijver, die meer Staatkundige dan Geleerde is, op mijne reis leeren kennen; hij is in het jongstverloopen jaar overleden.

Van GEORGE FISK'S *Journal* is eene vertaling uitgekomen onder den titel: *Dagboek van eenen Evangeliedienaar, gehouden op zijne reis door het H. Land*, 2 deelen, *Haarlem*, 1850.

Bladz. 175, aanm. 193.

The Lands of the Bible visited and discribed in an extensive journey undertaken with special reference to the promotion of Biblical Research and the advancement of the cause of Philanthropy. Bij JOHN WILSON. 2 vol. *Edinburgh*, 1847. De schrijver onderscheidt zich boven de meeste Touristen van zijne natie door geleerdheid. Hij heeft vooral in zijn werk het oog op den Godsdienstigen staat. Zijne reis was eene zendelingsreis. — Tegen den geleerden ROBINSON treedt hij

meermalen, doch zelden met gelukkig gevolg, op. Tot het vrije en hoog wetenschappelijk standpunt van dezen kon hij zich niet verheffen. Ik meen, toen ik op reis eens in eenen kring mij bevond, in wiens midden WILSON een' tijd lang geweest was, en waarin zeer bekrompene Godsdienstige voorstellingen den boventoon sloegen, te hebben opgemerkt, dat men den Schotschen Geestelijke tegen ROBINSON zeer had zoeken op te winden. Van daar mogelijk, dat hij, spottender wijs, dezen hoogverdienstelijken man met den titel bestempelt: *the American guardiano of the Terra Santa.* Men zie de *Inscription and Preface*, voor het eerste deel, pag. IX.

Bladz. 175, aanm. 194.

The holy City; or historical and topographical notices of Jerusalem; with some account of its antiquities and its present condition. By the Rev. GEORGE WILLIAMS, *M. A. Fellow of Kings College, Cambridge; and late Chaplain to Bishop* ALEXANDER *at Jerusalum. London*, 1845.

Bladz. 175, aanm. 195.

Reise in das Morgenland in den Jahren 1836, 1837 *von Dr.* GOTTHILF HEINRICH VON SCHUBERT, 3 *Bände, Erlangen* 1838—1840. *Neue Auflage*, 1840.

Bladz. 175, aanm. 196.

Sinai und Golgotha. Reise in das Morgenland von F. A. STRAUSS, *Berlin*, 1846. De tweede druk 1847, de derde 1850. De geachte schrijver is een zoon van den beroemden Hofprediker te *Berlijn.*

Bladz. 175, aanm. 197.

Die Topographie Jerusalems von W. KRAFFT. De reis geschiedde, in gezelschap met den zoo even genoemden, ten jare 1845, en het topographisch werk werd ten jare 1846 uitgegeven te *Bonn*, waar de schrijver thans in eene akademische betrekking is geplaatst.

Bladz. 175, aanm. 198.

TISSCHENDORF, *Reise in den Orient. Zwei Bände*, 1846. — *Reisen in Europa, Asien und Afrika von* J. RUSSEGGER, *Gu-*

bernialrath und Salinen-Administrator zu Wicliczka. Mit einem Atlas. Drei Bände. 1846, 1847.

Bladz. 176, aanm. 199.

Révérend Père MARIE JOSEPH DE GERAMB, *Religieux de la Trappe, Pélérinage à Jérusalem et au mont Sinaï en* 1831—1833. *Tournay*, 1836, 3 Vol. Hij was monnik in het Trappistenklooster *Mont des Olives* in den Elsas.

Ik maak gebruik van de vermelding van dit werk, om te herinneren aan de togten van twee Geestelijken der Roomsche kerk, die in het zelfde jaar, het jaar 1837, hebben plaats gehad. De eene was de pelgrimstogt van JOSEPH SALZBACHER, die beschreven is in *twee* deelen, uitgegeven te *Weenen*, 1839, de andere, die van J. N. VISINO. De laatste heeft een werk in het licht gegeven, dat in het Nederduitsch vertaald werd onder den titel: *Pelgrims-Reize uit Griekenland, over Egypte, naar Palestina, behelzende eene opgave van de geschiedenis en den tegenwoordigen toestand van alle voor den Christen merkwaardige plaatsen in het H. Land.* — Door deze werken heeft de wetenschap volstrekt geene winst gehad; zij zijn echter belangrijk met betrekking tot de kennis van den staat der Roomsche vestigingen in de *Terra Santa.*

Bladz. 176, aanm. 200.

Souvenirs, Impressions, Pensées et Paysages pendant un voyage en Orient, par DE LAMARTINE. Eene uitnemende Nederlandsche vertaling heeft de Heer WAP van dit werk gegeven; zij is uitgekomen onder den titel: *Herinneringen, Indrukken, Gedachten en Tafereelen, opgedaan gedurende eene reis naar het Oosten*, 1832—1833, *of aanteekeningen van een Reiziger, door* ALPHONSE DE LAMARTINE. 4 *deelen, Breda en Amsterdam*, 1835. — MARMONT, *Duc de Raguse, Voyage en Hongrie, en Syrie, en Palestine. Bruxelles*, 1837. 4 vol. Het derde deel, pag. 1—87, handelt over Palestina.

Bladz. 177, aanm. 201.

J. L. STEPHENS, *Incidents of Travel in Egypt, Arabia and the Holy Land; by an American; 2 vol. New-York*, 1837.

Bladz. 177, aanm. 202.

De Amerikaansche Hoogleeraar had van zijne reis aanteekeningen medegebragt. Met deze begaf hij zich naar *Berlijn*, waar het onbepaald gebruik van de uitnemende Koninklijke Bibliotheek en van zeer rijke bijzondere Boekverzamelingen hem zeer te stade kwam. Hij mogt ten jare 1840 aldaar zijn handschrift voltooijen. Het werk werd tegelijk in het Engelsch en Hoogduitsch uitgegeven. In het Engelsch onder den titel: E. ROBINSON *and* E. SMITH, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea in* 1838; *drawn up from te original Diaries, with historical illustrations, by* EDW. ROBINSON. *With new Maps and Plans in five Sheets. London*, 1843, 3 vol. — In het Hoogduitsch: *Palestina und die südlich angrenzenden Länder. Tagebuch einer Reise im Jahre* 1838, *in Bezug auf die Biblische Geographie unternommen von* E. ROBINSON *und* E. SMITH. *Nach den Original Papieren mit historischen Erläuterungen, herausgegeben von* E. ROBINSON, *Doctor und Professor der Theologie in New-York. Halle*, 1841.

Bladz. 178, aanm. 203.

Het Noorden en het Oosten. Reisherinneringen van Mr. J. VAN 'S GRAVENWEERT. *Drie deelen. Amsterdam*, 1841. De mededeelingen omtrent het H. Land beginnen in het *tweede* deel, blz. 284, en eindigen in het *derde* deel, blz. 95.

Bladz. 178, aanm. 204.

Mr. D. J. SCHERER, thans Griffier bij de Arrondissem. regtbank te *Almelo*, heeft uitgegeven: *Dagboek eener reis in Egypte;* te *Amsterdam*, 1848.

Bladz. 178, aanm. 205.

De Heer HOOGLANDT daalde op eenen togt, dien hij deed over *St. Petersburg* en *Moskau*, af naar *Odessa* en *Konstantinopel.* De eilanden Rhodus en Cyprus bezocht hebbende, kwam hij te *Beyruth.* Hij wenschte het Paaschfeest te *Jeruzalem* te vieren, waar hij aankwam, na den *Libanon*, *Damascus*, *Tiberias* en *Nazareth* gezien te hebben. Hij deed een uitstapje naar *Jericho* en de Doode Zee; hij was te

Bethlehem en keerde over *Ramleh* en *Jaffa* naar *Beyruth* terug. De terugreis was over Malta. Hij reisde in de jaren 1847 en 1848.

De Heer J. A. FEITH had *Java* doorreisd. Hij kwam in Januarij 1849 te *Kaïro*, ging naar Opper-Egypte en was in een gedeelte van Nubië; hij ondernam, van daar teruggekeerd zijnde, den togt door de woestijn over *el Arish* naar *Gaza*. Van *Gaza* vertrok hij naar *Jeruzalem*, waar hij van den 12 April tot den 30 dier maand vertoefde, uitstapjes doende naar *Bethlehem* en *Hebron*, de Doode Zee en *Mar-Saba*. Hij is over *Nablus* en *Jenin* naar *Nazareth* gegaan en heeft den Karmel bezocht. Over den *Thabor* was de reis naar *Tiberias*, over *Safet* naar *Banias* en van daar over *Hasbeya* en *Rasheya* naar *Damascus*. Van het oude *Damascus* werd de reis naar *Beyruth* ondernomen langs den omweg, die loopt over *Baalbek* en het cederenbosch. De terugreis was over *Konstantinopel*, Griekenland en Italië. — De Heer FEITH, Kapitein bij het wapen der genie, is een kleinzoon van den dichter en een zoon van mijnen overleden' vriend den geleerden Oudheidkundige Mr. H. O. FEITH, laatst Raadsheer in het Provinciaal Geregtshof van Groningen.

De bijzonderheden aangaande de reizen van de Heeren HOOGLANDT en FEITH ben ik aan schriftelijke mededeeling verpligt, welke zij, op mijn verzoek, wel de goedheid hadden, mij te geven.

Bladz. 179, aanm. 206.

De titel van het werk is: *Bijbel-Atlas, voornamelijk ten gebruike bij de Bijbelvertaling van den Hoogleeraar* J. H. VAN DER PALM, *door* G. H. VAN SENDEN. Het werk verscheen in zes afleveringen, ieder van *vier* kaarten en *twee* vel beschrijving; het werd uitgegeven in de jaren 1840—1844. Hierop liet ik volgen *Register op den Bijbel-Atlas of Woordenboek der gewijde Aardrijkskunde.* Dit uitgebreid aardrijkskundig werk wordt ook bij afleveringen in het licht gegeven. De *eerste* en *tweede* aflevering, zijn verschenen. Het

geheel is in groot kwarto-formaat en uitgekomen bij D. DU MORTIER EN ZOON, te *Leyden.*

Bladz. 188, aanm. 207.

CLAUDIUS PTOLEMEUS leefde onder de regering van HADRIANUS en MARCUS AURELIUS, en dus in de eerste helft der tweede eeuw. — Zijne astronomische opmerkingen, vereenigd met die zijner voorgangers, bragten hem tot het bekende stelsel, dat naar zijnen naam het Ptolemeïsche genaamd wordt. Naar hetzelve staat de Aarde in het middelpunt van het Heelal. Om haar bewegen zich, in vaste kringen, de Maan, Mercurius, Venus, de Zon, Mars, Jupiter en Saturnus. Dit stelsel heeft moeten vallen voor dat van COPERNICUS, hetwelk te regt aanneemt, dat niet de Aarde, maar de Zon in het middelpunt van ons planetenstelsel staat, dat al de planeten zich om de Zon bewegen en de Maan loopt om de Aarde. — Als aardrijkskundige heeft PTOLEMEUS groote verdienste door zijne *Geographia.* Hij was het vooral, die naar vaste grondslagen de ligging der plaatsen bepaalde, naar de graden namelijk van lengte, en zoo den waren grondslag legde tot vervaardiging van landkaarten.

Bladz. 188, aanm. 208.

CHANZELLES bepaalde ten jare 1694, de ligging van *Alexandrette*, zie *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences, Année* 1721, pag. 57. SIMON deed zijne opmerkingen te *Aleppo, Antiochië* en op den *Berg Casius*, zie de *Mémoires* van 1781.

Bladz. 189, aanm. 209.

De Franschen bouwden, wat de lengte betreft der plaatsen aan de Syrische kust, op mededeelingen, die hun gegeven worden deels van den Marquis DE CHABERT, deels van NIEBUHR. Men zie het *Mémoire* van JACOTIN, pag. 596, 597.

Bladz. 189, aanm. 210.

De Spaansche zeeofficier, de Brigadier *Don* DIONYSIO GALIANO stond in de jaren 1802—1803 aan het hoofd

der Hydrographische expeditie in de Middellandsche zee, terwijl hij bewindhebber was op het fregat *La Soledad*. Hij nam de Syrische kust op, die zuidelijk ligt van de *Golf van Alexandrette*. Hij observeerde de ligging der havens van *Latakia*, *Tripolis*, *Saïda*, *Sur* en der noordelijke spits van de Golf van *Akka*. De zuidelijke spits van die Golf of Kaap *Karmel*, werd opgenomen door den Brigadier *Don* FELIPE LOPEZ DE CARRIZOSA, die het fregat *Cecilia* commandeerde. — Ongelukkig stierf kort daarop de verdienstelijke GALIANO in den zeeslag bij *Trafalgar* den heldendood, en het schip, waarop zich zijne journalen bevonden, ging verloren. De hoofdresultaten echter waren voor dien tijd door hem medegedeeld geworden aan het *Deposito hidrografico*. — Men zie BERGHAUS, *Geographisches Memoir zur Erklärung und Erläuterung der Karte van Syrien*, S. 24.

Bladz. 190, aanm. 211.

GAUTTIER deed zijne observaties aan boord van zijne Gabarre *La Chevrette* geheeten; slechts een enkel punt, dat der ligging van *Tripolis*, is door metingen op het vaste land bepaald.

Bladz. 190, aanm. 212.

HELL was op het fregat *La Galatte*. Behalve de waarnemingen aan wal, deed hij er ook eenige op zee; zoodat hij in het geheel vijftien posities heeft bepaald.

Bladz. 190, aanm. 213.

Men zie het straks aangehaalde *Memoir van* BERGHAUS S. 26.

Bladz. 199, aanm. 214.

Men zie JOSEFUS, *Joodsche Oorlogen*, *derde boek*, hoofddeel 29.

Bladz. 225, aanm. 215.

Het gezelschap, waarbij de *Graaf van Solms* was, zag, dat de pelgrims, die met een ander schip waren gekomen, dadelijk bij het landen in een oud hol en verbroken gewelf werden gesloten, waarin zij drie dagen en drie nachten

moesten blijven. „Wij echter," vaart de schrijver voort, „gewaarschuwd zijnde door de voorzigtigheid van onzen patroon, bleven op ons schip, éénen nacht uitgezonderd, gedurende welken wij ook in het zelfde hol werden opgesloten;" zie *Reyszbuch*, fol. 57. — Den Heer WERLI VON ZIMBER en den zijnen gebeurde het zelfde. Zij kwamen aan land, en „eenen iegelijk onzer vroeg men, hoe hij heette en hoe zijn vader had geheeten, en zij schreven beide namen op, dien van hem en zijnen vader. En na de beschrijving telde men ons, terwijl men ons in een diep gewelf liet gaan, gelijk men de schapen in eene schaapstal telt. Onder het gewelf lagen wij drie dagen met groote onrust, waarvan veel zoude te zeggen zijn." *Reyszbuch*, fol. 128*b*. — Omtrent eene eeuw later was het er weinig beter. „Te *Joppe* was geene woning of herberg, waar wij onder dak konden komen; slechts twee hooge en sterke torens zijn er, waarin de Turken wacht houden. Wij moesten in twee oude kelders, die waarschijnlijk vroeger tot een kasteel behoord hebben, en naar de zijde van de zee open waren, ons behelpen. Daar ziet men nog veel puinhoopen en vervallen huizen en gebouwen, waaruit men kan opmaken, dat zonder twijfel op deze plaats eene schoone stad gestaan heeft;" men zie de Reis van JOHAN HELFFRICH, a. w. fol. 378. — RAUCHWOLF zegt: „ik zoude er aan getwijfeld hebben, of hier ooit eene stad had gestaan, indien ik niet nog eenige groote stukken van den ouden stadsmuur gevonden had, die zoo digt aan de zee liggen, dat men dezelve naauwelijks kan passeren, wanneer men langs het strand gaan wil," a. w. fol. 323*b*.

Bladz. 225, aanm. 216.

Men zie VAN DER NYENBURG en HEYMAN, Reizen, I Deel, blz. 307.

Bladz. 225, aanm. 217.

Zie VOLNEY, a. w. II Deel, blz. 309.

Bladz. 226, aanm. 218.

Zie VOLNEY, a. w. I Deel, blz. 141—144, en vergelijk

blz. 129, 130. De voorstelling, die SAVARY, *Brieven over Egypte*, zie de vertaling, *Amsterdam* 1789, *Tweede Deel*, blz. 295, van het gebeurde geeft, is geheel afwijkend van die, welke VOLNEY mededeelt. Doch het schijnt maar al te zeker, dat SAVARY in dezen geen geloof verdient, omdat men hem eene verkeerde en gebrekkige voorstelling van het voorgevallene gegeven had. Men leze wat VOLNEY, blz. 110, opmerkt.

Bladz. 226, aanm. 219.

BUONAPARTE vond te *Jaffa* eenige duizenden Turksche soldaten, die, na het overgeven van *el Arish*, hun woord van eer gegeven en zich hierhenen geretireerd hadden. Hij liet eene dagorder uitgaan, waarbij hij bekend maakte, dat niemand de stad mogt verlaten, zonder een' verlofschijn, maar dat een zoodanig aan niemand zoude worden geweigerd; men had zich slechts op eenen bepaalden tijd te melden, en te vervoegen op den heuvel ten zuiden van de stad. Toen de menigte daar kwam, plaatste men hen allen op eene rij; maar het was niet, ten einde hen te tellen, het was, om aldus hen te gemakkelijker weg te maijen door het vuur, dat weldra tegen hen werd geopend. Het gebeurde is te *Jaffa* bekend, en wordt verhaald door de bejaarde ingezetenen, die er getuigen van geweest zijn.

Bladz. 226, aanm. 220.

Jaffa werd belegerd door DJEZAR, Pacha van *Akka* en verdedigd door ABU MARRA, en weder door den tweeden opvolger van DJEZAR, door SULEIMAN *Pacha*.

Bladz. 226, aanm. 221.

ABU NABUT was achtereenvolgende Gouverneur van verscheidene steden en gaf vooral blijken van groote talenten, maar tevens ook van eenen barbaarschen inborst. Vijf malen werd door de Porte een doodvonnis tegen hem gestreken, en vijf malen wist hij de uitvoering er van te ontduiken. Hij nam, toen voor den zesden keer zijn hoofd gevraagd werd, de wijk naar *Mekka*, veiligheid zoekende bij het graf der Profeten.

Bladz. 227, aanm. 222.

Ten jare 1842 was de bevolking van *Jaffa* naar het onderscheid der Godsdienstige belijdenis, aldus: 4127 Muhammedanen; 683 Grieken; 375 Roomsch-Katholijken; 66 Armeniërs; 378 hereenigde Grieken, 5 Kopten en 33 Joden. Men vindt deze opgave in het *Journal of Missionary Labours in the City of Jerusalem, during the Years* 1842—1844, *by the Rev.* F. C. EWALD, *London*, 1845, pag. 19. — De mededeelingen in den tekst zijn bijzondere, mij gegeven door den Geneesheer te *Jaffa*, den Heer GABRIËL LASPERANZA, eenen man, die, door zijne betrekking uitnemend in de gelegenheid is gesteld, om de bevolking van de stad te leeren kennen.

Bladz. 228, aanm. 223.

Het gebeurde met ANDROMEDA wordt door de ouden naar de rots van *Joppe* verplaatst; men zie STRABO, *Geographia*, in het *zestiende* boek, — POMPONIUS MELA, *de situ orbis*, *lib.* I. *cap.* II en PLINIUS *Hist. Liber* V: cap. 13. Alleen de laatstgenoemde zegt elders, dat ANDROMEDA op het eiland *Paria*, dat in het gezigt van *Joppe* gelegen was, en hetwelk geheel uit ééne stad bestond, aan het zeemonster blootgesteld geweest zij; zie hem in het *een en dertigste* kapittel van het straks aangehaalde boek. Intusschen van een eiland *Paria* weet niemand; geen ander schrijver vermeldt het. De klippenrij, die voor *Jaffa* ligt, als het overblijfsel van dat eiland aan te zien, is het zelfde als te toonen, dat men de eigendommelijke formatie der kustenlijn van Palestina niet kent. Het is echter wel mogelijk, dat in ouden tijd op die klippen gebouwen waren opgerigt, welke, ofschoon aldus eenen vasten grondslag hebbende, geheel waren bloot gesteld aan de verbolgenheid der zee. — JOSEFUS gewaagt ook van ANDROMEDA'S aansluiting. Hij doet het in zijn werk over *de Oorlogen*, het *derde* boek, het *vijftiende* kapittel, verhalende, dat in zijnen tijd bij *Joppe* nog getoond werden de overblijfselen der ketenen, aan welke ANDRO-

MEDA gehecht zoude geweest zijn. — De Kerkvader, die er van gewaagt, is HIERONYMUS. Hij zegt in zijne *Commentarii in Jonam*, Cap. I: tom. 1. *Operum, tom.* VI, pag. 98, van *Joppe:* „hier is de plaats, waar tot op den dag van heden, de rotsen aan de kust werden getoond, aan welke ANDROMEDA geboeid was, die eens door PERSEUS is bevrijd geworden." — Nog in het jaar 1483 geloofde VON BREYTENBACH de overblijfsels er van te zien. Hij zegt a. w. fol. 57: „*Daselbst sihet man auch ein Ketten gar wunderlichen gross, damit ein Rise,* ANDROMADUS *genannt, gefänglich behalten ward, welches ein Rip, die man noch da sihet hangen, ein und vierzig Schuh gehabt an der Lenge.*" Dus wordt de schoone en teedere maagd, hier tot eenen reus gemaakt, ribben hebbende van niet minder, dan 41 voeten! — Thans weet men niet eens meer te *Jaffa* den naam van ANDROMEDA, — en van die ketenen, — denkelijk eens bestemd, om er schepen aan vast te leggen, — is geen spoor meer over.

Bladz. 228, aanm. 224.

De Romeinsche schrijvers, die de grondlegging van *Joppe* tot voor den vloed terug brengen, zijn de zoo even genoemde POMPONIUS MELA en PLINIUS; men zie hen op de aangehaalde plaatsen. — De Joodsche overlevering, welke JAFET voor den grondvester van *Jafo* houdt, is de zelfde, die verhaalt, dat SEM heeft gebouwd *Jeruzalem*, en CHAM *Hebron*. Het is eene speling met overeenkomende klanken, die er gevonden worden in de namen dier mannen en in de namen dier steden.

Bladz. 228, aanm. 225.

JOSEFUS heeft het er voor gehouden, dat *Jafo* bij de verdeeling des lands zoude gebragt zijn tot het stamgebied van *Dan;* maar hij houdt het er ook voor, dat deze provincie noordelijk geheel tot aan *Dor* zich hebbe uitgestrekt, zie hem, *Oudheden* V: 1. Intusschen zegt de Bijbelsche oorkonde niet, dat *Jafo* binnen de limites van *Dan* lag; zij zegt integendeel, dat het buiten de grenzen lag van dat

zijn stamgebied. Zie mijn *Bijbelsch-Geogr. Woordenboek*, art. *Dan.*

Bladz. 230, aanm. 226.

Men zie JOSEFUS, *Oudheden*, het *vijftiende* boek, hoofdst. 13, en vergelijke hem: *Oorlogen*, Boek *drie*, hoofdst. 29.

Bladz. 234, aanm. 227.

Men vindt het verhaal bij JOSEFUS, *Oorl.*, *tweede* boek, hoofdst. 37.

Bladz. 235, aanm. 228.

Op de kerkvergadering te *Efese*, ten jare 431, was FIDUS, op die van *Konstantinopel*, ten jare 536, ELIAS; beide onderteekenden de besluiten in hunne betrekking van Bisschop te *Joppe.* Men zie de *Geographia Sacra* van CAROLUS *a* S. PAULO, pag. 305.

Bladz. 235, aanm. 229.

Het *Comitatus* of *Graafschap Joppe en Askalon*, maakte een belangrijk deel uit van het koningrijk Jeruzalem; het was er de derde hoofdafdeeling van. Ik heb het geschetst, zoo als het was in dien tijd. Men zie het stuk *Palestina ten tijde der Kruistogten*, zijnde de beschrijving der kaart XXI van mijnen *Bijbel-Atlas*, welke kaart een beeld geeft van het koningrijk Jeruzalem, de Graafschappen Tripolis en Edessa en het Vorstendom Antiochië.

Bladz. 248, aanm. 230.

HERODOTUS verhaalt, I Boek, hoofdst. 71, dat toen CRESUS, de Koning van Lydië, tegen den krachtigen CYRUS wilde oorlogen, de wijze SANDANUS hem van dat dwaze opzet zocht terug te houden door de voorstelling: dat de Perzen gekleed gingen in leder, — niets aten, dan waartoe de nood van hun bar land hen drong, — dat zij niet eens wijn dronken, maar slechts water, en *geene vijg tot spijs hadden.*

Bladz. 255, aanm. 231.

Men zie zijne *Epistola ad* NEPOTIANUM, *de vita Clericorum et Monachorum.*

Bladz. 261, aanm. 232.

Men zie de *Odyssee* van HOMERUS XII: 103, 432.

Bladz. 267, aanm. 233.

De Joodsche geschiedschrijver, *Oudheden* XIII: 21, sprekende van het oproer tegen ALEXANDER JANNAUES, zegt: „toen hij bij het altaar stond en offeren wilde, wierpen zij hem met *citroenen*, nademaal het bij de Joden eene wet is, dat een ieder op het feest der loofhutten gevlochtene takken van palmen en citroenen draagt, gelijk ik reeds op eene andere plaats aangemerkt heb." —. De plaats, waarop hij ziet, is die men vindt in het *Derde* boek, het *tiende* hoofdst. Hij verhaalt aldaar, dat MOZES bevolen heeft, op het loofhuttenfeest te offeren en te zamengebonden myrten-, wilgen- en palmtakken, waaraan *Perzische appelen* hangen in handen te dragen. — De Joodsche schrijver verklaart door het eene het andere. De ouden begrepen de vruchten van deze soort boomen nu eens onder den naam *citroen*, dan weder onder dien naam van *Medische-* of ook *Perzische appelen.* Men zie DIOSCORIDES, het *eerste* boek, het 166 hoofdstuk.

Bladz. 283, aanm. 234.

Reeds in de *vierde* eeuw stond er een heiligdom te *Lydda*, dat aan *St.* GEORG was toegewijd. Jaren nadat hij te *Nicodemië* den marteldood had ondergaan, werd zijn gebeente naar deze geboorteplaats vervoerd en denkelijk eene kerk boven hetzelve gebouwd. Bij pelgrims uit de zevende eeuw vindt men *Lydda*, als stad van den Heiligen GEORG, vermeld. Denkelijk was reeds dadelijk met de kerk een klooster verbonden; althans de monnik BERNARD spreekt van een klooster aldaar; hij vond het er in de negende eeuw, en het is niet te denken, dat het eerst ten tijde der Muhammedaansche overheersching zoude zijn gesticht. — Intusschen die oude gebouwen werden door de Saracenen verwoest, toen de kruisvaarders naderden. De Christenen herstelden de kerk; zij was sterk; daarom moest zij andermaal het lot der slooping ondergaan. SALADIN wierp haar neder, toen RICHARD, ten jare 1191, op *Jeruzalem* wilde aantrekken. Doch, toen de geheele streek tusschen *Joppe*

en *Jeruzalem* op nieuw in de magt der Christenen kwam, werd het heiligdom weder hersteld. Het is deze kerk, die ik er vond als ruïne. Van haar spreekt LUDOLF *van Suchem*, zeggende, a. w. fol. 444, „daar staat eene schoone kerk, met marmersteen en mozaïkwerk versierd, in welker koor men duidelijk de plaats ziet, waar de H. GEORG is onthoofd geworden." Intusschen zeggen de *Acta Sanctorum*, tom. III, *Mensis April*, pag. 100 — dat GEORG wel te *Lydda* geboren is, maar dat hij te *Nikomedië* den marteldood ondergaan heeft.

DRUKFOUTEN.

Blz.	Reg.					
6,	2	van ond.,	*staat:*	*Ajoud*	*lees:*	Ajroud
7,	9 en 10	„	„	„ den lang uitge- strekten	„	de lang uitgestrek- te
7,	13	„ bov.,	„	een	„	eene
„	12—18	„ „	„	*Attakeh*	„	*Atakah*
11,	7	„ ond.,	„	—	„	—
13,	6	„ bov.,	„	*Rakah*	„	Rahah
14,	8	„ „	„	—	„	—
15,	11	„ „	„	—	„	—
„	8	„ ond.,	„	*Kuweisch*	„	*Kuweiseh*
22,	„	„ „	„	XVIII : 5	„	Exod. XVIII : 5
30,	1	„ „	„	bereiken	„	bereiken (33)
32,	15	„ bov.,	„	het	„	den
41,	2	„ ond.,	„	*Ychud*	„	*Yehud*
48,	11	„ bov.,	„	ISAÄK	„	IZAÄK.
66,	1	„ ond.,	„	*Ychud*	„	*Yehud*
74,	4	„ „	„	*Ostracine*	„	*Ostracine* (55)
84,	11	„ „	„	*Sheriat*	„	*Sheriah*
85,	10	„ bov.,	„	—	„	—
94,	1	„ ond.,	„	gezigtseinder	„	gezigteinder
101,	14	„ bov.,	„	afdaling	„	afdeeling
116,	7	„ „	„	luisterden	„	luisterde
123,	5	„ ond.,	„	opgewekt	„	opgemerkt
134,	9	„ „	zie den inhoud, blz. XI			
135,	14—19	„ bov.,	—	— —	—	— —
141,	4	„ ond.,	*staat:*	Helige	„	Heilige
154,	12	„ bov.,	„	MANDEVILLE	„	MAUNDEVILLE
157,	5	„ „	„	allen	„	alleen
160,	6	„ ond.,	„	VILLAMONT	„	DE VILLAMONT
165,	3	„ „	„	RAUWOLF	„	RAUCHWOLF
166,	7	„ „	„	TIMBERLAKE	„	TIMBERTAKE.
172,	2	„ bov.,	„	MAYER, HENNICKER	„	MAYER.
„	6	„ „	„	LIGH	„	LÉGH en HENNICKER
175,	2	„ „	„	LINSAY	„	LINDSAY
177,	9	„ „	„	STEFENS	„	STEPHENS
178,	9	„ ond.,	zie den inhoud, blz. XIII			
191,	9	„ „	*staat:*	wel	„	wat.
277,	8	„ bov.,	„	laat	„	laten.
280,	16	„ ond.,	„	vertoont	„	vertoond
281,	7	„ „	„	hier	„	geboren was, en
283,	13	„ bov.,	„	(235)	„	(234)
303,	8	„ „	„	Kanan	„	Kanaän
308,	2	„ „	„	het	„	de
313,	14	„ „	„	vermeld	„	vermeldt
318,	9	„ „	„	Ramases	„	Raämses
325,	16	„ ond.,	„	haren	„	zijnen
348,	13	„ bov.,	„	Pallestina	„	Palestina
351,	10	„ ond.,	„	AMMIUS	„	U. EMMIUS
352,	15	„ „	„	BREYDERBACH	„	BREYDENBACH
„	16	„ „	„	BAUMGERTEN	„	BAUMGARTEN

3 2044 069 563 690

3 2044 069 563 690

